

Rebekka Vest

**CRNO JAGNJE
I SIVI SOKO**

BIGZ

Rebeka VEST

CRNO JAGNJE I SIVI SOKO

Iako u podnaslovu ove knjige стоји Putovanje kroz Jugoslaviju, она nije putopis u strožijem smislu te reči. Možda vrednost svakog putopisa zavisi pre svega od duhovnog prtljaga sa kojim je putnik krenuo u avanturu putovanja i, sa druge strane, od osetljivosti za pojavnji svet i spremnosti da se on primi kao nova mogućnost sopstvenog bića. U slučaju Rebeke Vest i jedna i druga dimenzija su toliko bogate i razudene da se, ipak u okvirima putopisnog žanra, ovo delo doima kao nešto mnogo više. Naime, u svom prtljagu Vestova je u našu zemlju donela ogromno humanističko obrazovanje: temeljno poznavanjе istorijskih korena i duhovnih vrhova evropske civilizacije. Kako je u Jugoslaviji boravila prvi put 1936. godine, a knjiga je nastala nakon njenog ponovnog boravka 1937., u svoj duhovni prtljag ona je u međuvremenu uključla i našu istoriju, kao i temeljna određenja islamske, odnosno istočnohršćanske civilizacije, koje joj, kao Zapadnjaku, nisu bile prethodnim obrazovanjem date i toliko bliske. Kada Rebeka Vest piše o Bosni, Srbiji ili Makedoniji, nije teško uočiti da se ova spisateljica, u međuvremenu svog prvog i drugog boravka ili čak ranije, ozbiljno pozabavlja tom istorijom i tim civilizacijama.

Iz recenzije dr Nikole Koljevića

Rebeka Vest 1892-1983 ide u red onih evropskih intelektualaca između dva rata za koje je pisanje pre svega bilo najpotpuniji oblik moralnog angažovanja u svom vremenu. Kao ni Džordž Orvel, in Andre Malro na primer, ni ona nije pisac jednog žanra i jedne teme, već takav stvaralac koji je svojim delom odgovarao na raznolike izazove epohe.

Rodjena u Londonu kao Sisili Izabel Fearfield Cecily Isabel Fairfield, za pseudonim je izabrala ime odlučne heroine iz Ibzenove drame Rozmersbolm, koju je još kao učenica srednje škole glumila u Edinburgu. Već 1911. godine Rebeka Vest se u Londonu pojavljuje kao politički publicista i borac za ženska prava u časopisima Slobodna žena i Nova slobodna žena. Njena prva knjiga je kritika studija o Henri Džejmzu. No uskoro počinje da objavljuje i romane među kojima su najzapaženiji Povratak vojnika 1918, Sudija 1922, Trska koja misli 1936, a naročito Fontana koja se presipa 1957 i Ptice padaju 1966.

Osim nekoliko knjiga književnih ogleda, između dva rata Rebeka Vest je objavljiva i zapaženu biografiju svetog Avgustina 1933. Drugi svetski rat doneo je Vestovoj i nove humanističke imperativne, tako da je za Njujorker posle rata napisala seriju tekstova o Nijberškom procesu, koji su okupljeni u knjizi Značenje izdaje 1947. Po opštem mišljenju, međutim, najznačajnije delo Rebekе Vest jeste njen obimni putopis o Jugoslaviji Crno jagnje i sivi soko 1941. Čim se pojavila ova knjiga je bila obasuta probranim i krupnim rečima.

REBEKA VEST

CRNO JAGNJE I SIVI SOKO

Putovanje kroz Jugoslaviju

Preveo sa engleskog,
priredio i napisao
predgovor
NIKOLA KOLJEVIĆ

CETVRTO IZDANJE

BEOGRADSKI IZDAVAČKOGRAFIČKI ZAVOD

Naslov originala:
Rebecca West
BLACK LAMB AND GREY FALCON
The Estate of the late Dame Rebecca West
JUGOSLAVIJA REBEKEVEST

Kao gostujući predavač na nekolikim našim univerzitetima i u engleskim klubovima, Rebeka Vest je prvi put boravila u Jugoslaviji u proleće 1936. godine. A na povratku je *svome* mužu sa takvim zanosom govorila o toj zemlji da je on, sa razlogom i s ironičnim osmehom, primetio: »Znači, u Jugoslaviji svako je srećan.« U svojoj knjizi o Jugoslaviji Rebeka Vest je objasnila najraznolikije vidove tog zanosa. To što u prvi mah nije umela da objasni svoje oduševljenje Jugoslavijom, više govor o snazi i dubini tog zanosa nego i o čemu drugom. Bila je to Ijubav na prvi pogled. AH tako duboka da je drugi pogled postao neizbežan. Drugi susret se desio već sledeće, 1937. godine, opet u proleće, opet na Uskrs kako Vestova često voli simbolično da nas podseti u svojoj knjizi. No pre tog drugog boravka Rebeka Vest je pročitala o Balkanu sve knjige do kojih je mogla doći. Na kraju svog dela, koje u originalu ima preko hiljadu stranica, engle

1. Treći i poslednji put Rebeka Vest je boravila u Jugoslaviji u letu 1938. godine. Tada je u pismu svome mužu napisala i sledeće: »... Čini mi se da sam otkrila zašto kraj knjige nije dobar i verujem da će kod kuće moći da je završim kako valja.« Prva verzija ovog putopisa bila je, dakle, već napisana tokom 1937. i 1938. godine, iako je knjiga *Crno jagnje i sivi soko* prvi put objavljena u Njutorku 1941, a preštampana u Londonu 1942. Od tada je ovo delo doživelo mnoga izdanja, uključujući i najnovije 1987. godine. Victoria Glendinning, *Rebecca West*, Macmillan, London, 1988, str. 156

5

ska spisateljica je navela šezdeset naslova, sa napomenom da je mnoge druge knjige izostavila kao beznačajne ili, po njenom mišljenju, »potpuno pogrešne«. Tako su se Ijubav i znanje nerazmrsivo isprepleli u ovoj knjizi. Ljubav za jednu zemlju i njene ljudi izazvala je žed za sve većim znanjem, koje bi pomoglo da se svaki lični utisak preobrazi u neku opštiju istinu. U isti mah, široka istorijska i duboka kulturološka saznanja nisu pomogla ovom autoru samb da svoju Ijubav povremeno kriguje činjenicama i tako svede na ubedljiviju meru. Više od toga, zavidna obaveštenost Rebekе Vest o tokovima i ponomicama istorije Južnih Slavena pomogla joj je da svoj zanos usmeri ka onim vrednostima koje ga najviše zasluzuju. No osim ovih presudnih, stekle su se i neke druge izuzetne duhovne okolnosti bez kojih *Crno jagnje i sivi soko* ne bi bila tako čudesna i jedinstvena knjiga da je mnogi Englezzi, ti vekovni putnici, smatraju svojim najboljim putopisnim delom. Nije bez značaja činjenica da je Rebeka Vest na svoje književno i duhovno hodočašće krenula kao novinar i borac za ženska prava već u svojoj devetnaestoj godini. Iz tih dana i takvih opredeljenja potiče njen strast za društvenim angažmanom, bez obzira što će mlada feministkinja stasati u humanistu mnogo širih vidika. Svoju prvu knjigu, kritičku studiju o Henru Džejmzu, Rebeka Vest je objavila 1916. godine. I već tada se videlo da je njen eseistički dar ravan onom Virdžinije Vulf. Štaviše, taj dar će joj, u brojnim drugim ogledima, omogućiti da se kreće »na onom nivou intelektualne srčanosti i znanja na kojem je Virdžinija Vulf nikada ne bi mogla slediti«. No svega dve godine kasnije, Rebeka Vest će objaviti i prvi roman, *Povratak vojnika*, koji će biti

- Samuel Hynes, Introduction, *Rebecca West: A Celebration*. Penguin, Harmondsworth, 1977, str. XII.

6

tako primljen da već posle mesec dana doživjava i drugo izdanje.

Dvadesetih godina našeg veka Rebeka Vest je nastavila da piše zapažene romane i ogledi o književnim, političkim i opštakultumim temama. Ali malo ko je mogao očekivati da će se ovaj autor 1933. godine okrenuti još jednom žanru koji zahteva drugačije književne i intelektualne kompetencije. Naime, te godine Rebeka Vest je objavila jednu izuzetnu biografiju svetog Avgustina. A takav poduhvat odveo je ovu spisateljicu »u istoriju, religiju i psihologiju i povezao njen duh sa jednim drugim velikim duhom, kao i sa celim jednim misaonim kompleksom koji je na nju ostavio dubok utisak i oblikovao njen način mišljenja do kraja života«.

Drugim rečima, ova Engleskinja je sa sobom u Jugoslaviju donela i novinarsku strast za otkrivanjem činjenica stvarnosti, i romansijerski dar sHkovitog i ubedljivog dočaravanja viđenog, i eseističko usmerenje nadahnutog mislioca, i ubedenje istoričara da je sadašnjost ono što je prošlost stvorila. Štaviše, Rebeka Vest je dospela u naše krajeve tek pošto je u najUčnjem obuku otkrila da rehgiozna vizija stoji u osnovi svake i svekolike kulture. Otud ona u svome putopisu svakd čas postavlja pitanja krajnjeg smisla mnogih prividno običnih stvari i traži korene tog smisla u starim, nasleđenim

verovanjima.

Dakako, svemu ovome treba dodati srećnu okolnost da je Vestova, osim niza zanimljivih, tzv. »običnih Ijudi«, u Zagrebu i Splitu upoznala nekoUko vrsnih intelektualaca, a u Skoplju Anicu SavićRebac i njenog muža Hasana. No najsrećnija okolnost, koja je dočekala Rebeku Vest i pratila je na celom

Godinu dana pre izlaska ovog romana, američka izdavačka kuća *Century Company* otkupila je prava za objavljivanje ovog romana u nastavcima, a 1982. godine po ovom romanu je snimljen i filma.

Samuel Hynes, nav. delo, str. XIII.

njenom putu kroz Jugoslaviju, zove se Stanislav Vinaver, koga nije teško prepoznati u liku Konstantina. Na žalost, nikada nećemo moći tačno znati kolika je i u čemu je sve Vinaverova zasluga za brojne poetske i duhovne uzlete ovog dela. Ali i iz onog što je ostalo zapisano vidi se da je Vinaver za ovu Engleskinju bio mnogo više od nadahnutog sagovornika i najbogatijeg izvora informacija. Kao pesnik, ratnik i evropski obrazovan čovek, Konstantin je u delu Rebeke Vest središnji hk kroz čiju se svest i maštu najbogatije prelamaju raznokrake boje njegove zemlje i Ijudi. Štaviše, Vinaverovo slavenofilstvo i strasna vezanost za duh i oblike naše patrijarhalne kulture neprestano se pojavljuju kao novi podstrekač onog zanosa kojim je Engleskinja već bila ispunjena. Na vatru Rebekine Ijudave za Jugoslaviju Vinaverov duh je stalno dodavao novo ulje. I nije čudo što je ova Engleskinja, objektivnosti radi, poneke zanose našeg vekog zanesenjaka propuštala kroz svoj lucidni kritički filter. No i takva potreba posredno govori o intenzitetu Vinaverovog prisustva u doživljajima iz kojih je nastala ova knjiga. A ogromna sreća Rebeke Vest je u tome što je naišla na čoveka od koga je malo ko drugi, tih poznih tridesetih godina, bio spremniji da više i patriotski strasnije govori o Jugoslaviji, a da u isti mah ima toliko toga značajnog da kaže.

Ovakav sticaj duhovnih okolnosti retko se sreće i teško je ponovljiv. Zato nas i ne čudi što su sunarodnici Rebeke Vest jednodušni u mišljenju da je *Crno jagnje i sivi soko*

Iz jednog Vinaverovog pisma, koje Viktorija Glendining pominje u svojoj biografiji Rebeke Vest, vidi se koliko je veza između njega i Vestove bila dublja od običnog i zvaničnog poznanstva. O tome svedoči i činjenica da su, po izbijanju rata, Vestova i njen muž ponudili Vinaveru azil u Engleskoj. No Vinaver se na tome Ijudazno zahvalio. Tako se jedna duboka duhovna veza završila time što je Rebeka Vest uspela, preko Crvenog krsta, da Vinaveru šalje pakete u zarobljeništvo. Victoria Glendinning, nav. delo, str. 1567.

8

njeno životno deio, njen *magnus opus*. Ali to ne bi bilo tako da se svi pomenući raznoliki darovi nisu stekli i ujediniili između korica jedne knjige. Jer ta knjiga doista jeste putopis pK tome što se zasniva na doživljajima jedne žene prilikom putovanja kroz Jugoslaviju. Ali ta ista knjiga je i putopisroman pre svega po snazi i upečatljivosti u opisu duha i daha mnogih viđenih prizora: bilo da je reč o panonskoj ravnici koja se oku ukazuje sa Kalemeđanom, ili o odnosu između jedne dostojanstvene džamije i kičerske Vijećnice u Sarajevu. VrUne rasne proze ogledaju se i u snazi jezgrovite karakterizacije niza naših Ijudi koje je Engleskinja srela. Počevši od prvog Jugoslavena na zagrebačkoj stanici, koji drži kišobran tako da bi od kiše mogao zaštititi onu koju čeka a koje nema, do konobara na Plitvicama koji se romantičarski diči snagom naših oluja i gromova. Ništa manje od toga, ovaj putopis ima romaneskne vrline i po tome što svako novo odredište na njenom putovanju, gotovo po pravilu, donosi jednu novu, celovitu i zaokntženu životnu priču.

No te priče, pod perom Rebeke Vest, najčešće prerastaju u takvu eseističku meditaciju koja se ne tiče samo Jugoslavije i Balkana. Jer političke nesuglasice i more ona ne posmatra samo kao naš specijalitet. A ako je reč o odnosu između čoveka i žene, o ulozi muzike i prirodi umetnosti, a posebno o sveukupnom smislubesmislu istorije, ovaj autor gradi svoju argumentaciju na najdubljejim civilizacijskim iskustvima.

Stoga ovaj putopisreportaža i putopisroman neizbežno postaje i putopisistorija. Naime, u svome razmatranju prirode austrougarskog, otomanskog i srednjovekovnog srpskog nasleđa, Rebeka Vest pokušava da otkrije one imperativne koji su usloviH životna opredeljenja Južnih Slavena. Zato ovaj putopis ima i vriine nadahnute istoriografske studije koja pomoću novinarskih činjenica, romaneskne evokacije i eseističkih meditacija

pokušava da otkrije ukupni smisao postojanja i istorijskog života Južnih Slavena na Balkanu.

Taj smisao je za Rebeku Vest, da tako kažemo, imao smisla. Kroz celu ovu knjigu taj smisao se provlači, dopunjuje i koriguje onaj početni zanos njenog autora.

Kao duhovna pozicija, u godinama prvog svetskog rata feminizam Rebeke Vest je izrastao u nešto dublje od feminizma u odnosu na ludilo i destrukciju rata. U romanu *Povratak vojnika*, rat je prikazan kao posledica stravične Iudske »volje za smrću« kojoj se uzalud suprotstavlja »volja za životom« jedne žene, ograničene svojim zatvorenim kućnim i privatnim svetom. U tom smislu Rebeka Vest je otkrivala na koji način Zapadna civilizacija ugrožava samu sebe opravdavanjem i predominacijom takvog agresivnog, uslovno rečeno »muškog načela«.

No ovakvo iskušenje »volje za smrću« za Rebeku Vest je bilo nešto i univerzalnije i dublje od muške agresivnosti. Ona to isto iskušenje otkriva i kod Avgustina u njegovom pripisivanju religioznog smisla takvim oblicima okrutnosti i patnje, kao što su ideja kazne, ispaštanja ih odvratnosti prema svemu fizičkom. A u svome ogledu o Dejvidu Herbertu Lorensu Vestova slavi ovog pisca pre svega kao takvog poklonika »volje za životom« koji se »nije mogao smiriti sve dok nije otkrio ono zbog čega Ijudi toliko žude za smrću«.

Zanimljivo je, međutim, da ovakvom mračnom Ijudskom nagonu čije su manifestacije istorijski neporecive Rebeka Vest ne suprotstavlja neku feminističku već estetičku doktrinu. Ona, naime, uzdiže estetsko iskustvo kao vrhunski

obrazac »volje za životom«.

Samuel Hynes, nav. delo, str. XIII.

10

kao pobedu životvomog načela nad svojim protivnikom, koji i čoveka i ženu vreba na svakom koraku. U ogledu »Ta čudna potreba« Vestova brani umetnost kao čovekovog najjačeg saveznika upravo u toj borbi. Jer prava umetnost uvek stvara takvu emociju koja je samoj sebi dovoljna, koja nas ne upućuje na neku spoljnu akciju, već nas privlači sebi i »zadržava u svome krilu«. Otud je vimetnost značajna kao duhovni izraz takve životvornosti koja čoveka »prikiva« za doživljaj, ubeđujući ga u njegovu immanentnu vrednost. Umetnost služi životu upravo time što snaži sam nagon za životom kao doživljavanjem.

Ako postoji jedno stecište najraznolikijih iskustava i zanosa Rebeke Vest u Jugoslaviji, onda je ono pre svega u njenom osećanju da je došla u zemlju u kojoj se takvo životvorno iskustvo estetski samodovoljne emocije može sresti na svakom koraku. Naravno, pre svega u Ijudima.

Na zagrebačkoj stanici¹ da opet pomenemo taj prvi i letimični utisak Rebeka Vest je ugledala nepoznatog čoveka koji je na kiši uzalud dozivao svoju Anu. Ali njegovo dozivanje i držanje kišobrana iznad zamišljene Anine a ne svoje glave, Vestovo su bili dovoljni da kaže: »Bila sam među Ijudima koje mogu da razumem.« A ono što tim hoće da kaže jeste da su izgled, držanje i reči tog čoveka za nju bile dovoljno izražajna Ijudavnička verzija »volje za životom«, sadržane i izražene u jednom činu. Tim pre što ništa shčno nije doživela za vreme dugog putovanja sa nemačkim turistima u vozu. Pri kom obilaska jedne crkve pored Sušaka strani posetiooi su se zgražavali nad Dahnatincem koji je bučno protestovao zato što su im naplatili više nego što je pisalo na ulazu. Za razliku od takvih stranaca, Rebeka Vest je u takvom »balkanskom« ponašanju otkrila nešto drugo. Zar se na Balkanu

¹ Isto, str. 373380.

11

stotinama godina uopšte moglo opstati bez protesta i »vike«? I zar to, onda, nije prirodna i životvorna gesta čoveka koji je otkrio da je prevaren?

U ovakvim, kao i u istorijski mnogo značajnijim i drastičnjim slučajevima, Rebeka Vest je uspela da otkrije koliko su različiti vidovi nasilja i nasilničkog ponašanja na Balkanu redovno bili isprovocirani spoljnim pritiskom. Stoga za nju to nisu znaci »balkanskog varvarizma«, već životvorne reakcije onih koji nisu dozvoljavali da ih neka moćnija sila uništi i zatre. A takvo svoje ubedjenje Vestova podupire nizom malih i autentičnih primera, onih u kojima ishodišni impuls ponašanja najneposrednije izbjija na površinu.

Za večerom u Splitu Engleskinja je taj impuls osetila čak i u gesti čoveka koji radosno i nemilosrdno biberi sve što jede, verujući da je biber dobar za zdravlje.

U Sarajevu je na takve primere naišla među Jevrejima. Ali nekoliki portreti zanimljivih Ijudi morali su da ustuknu pred slikom Bulbule, žene koja je svojom nadnesenošću nad svakim trenutkom premašila svakog drugog. Zanesena glasom tog »slavu«, engleska spisateljica verovatno preteruje kada tvrdi da bi malo ko sa Zapada uopšte bio u stanju da oseti lepotu tog glasa. Ali zanimljivo je da to svoje preterivanje i uopštavanje Vestova zasniva na osećanju ugroženosti životvorne emocije intelektom. Jer Ijudi sa Zapada »toliko su iskvareni tiranjom intelekta da ne čuju ni jednu poruku koja nije nosilac smisla«. A kada čovek sluša Bulbulin glas, »ima utisak da Ijudski rod još uvek živi u svom prvom, neiskvarenom jutarnjem času«.

Za ženu koja je, bar na svom početku, bila feministkinja nije malo postignuće što je uspela dopreti do životvome osaiove našeg patrijarhalnog obrasca odnosa između čoveka i žene. Ali Rebeka Vest je na sarajevskoj pijaci otkrila tajnu. Kada je srela seljanku »divovskih razmara«, koja je morala

biti »Volter u svom svetu«, Rebeka je dokučila smisao patrijarhalne igre. Emancipacijom žene na Zapadu muškarac je »devitaliziran«, kako kaže, jer nema podršku u dokazivanju pred ženom. No balkanski obrazac je za nju uspešan jer joj je pokazao da žene tu podršku ne uskraćuju, ali je shvataju kao nalog života i svojevrsnu igru jedne životvome forme. Ne uskrajuj i tamo gde je potrebna, ali u isti mah »slušaju zov sopstvene prirode a ne muške naredbe«. A koliko je to tačno znaju samo oni koji su doživeli tu patrijarhalnu sreću da budu »glava kuće«, najčešće blaženi u neznanju da žena, kao vrat, okreće tu glavu mledo u svom, ali ipak najčešće u zajedničkom pravcu.

A šta tek reći o Rebekinom doživljaju Vinaverove »voje za životom«? U Vinaverovoj potrebi da progovori čim se probudi, Rebeka Vest je otkrivala razliku između takvog čoveka i onog kojem je potreban neki intelektualno formulisan razlog da bi progovorio. A u Vinaverovom, koliko detinjastom, toliko i poetskom oponašanju ptice koja igra svoju smrtonosnu igru na peni plivskog vodopada, Engleskinja je doživela lepotu onog istog, tragički ugroženog životvornog čina koji kod Andrića izvodi Aska pred vukom. No u Vinaverovom slučaju desila se još jedna teško zamisliva podudarnost. Sa svojim najličnijim kultom »volje za životom«, Rebeka Vest je naišla na Bergsonovog učenika koji je u svemu trežio i iznad svega slavio *eian vital* svog učitelja.

Ovakve obrasce estetski samodovoljne emocije, kao osnovnog životvomog načela, Rebeka Vest je otkrivala i u mnogim dragim vidovima života Južnih Slavena. U mentalitetu naših Ijudi, bez obzira na nacionalne i verske razlike, ona je osetila prisustvo svesti o »unutarnjim pokretačima akcije koji su na Zapadu dati samo intelektualcima«. Verovatno iz toga razloga naši Ijudi su toliko spremni na razgovor o najličnijim osećanjima kao pokretačima i usmerivačima akcije. Po tome koliko se mi unosimo u razgovor, ako je već zapodenut, Vestova je uočila spremnost na dijihovni eksperiment kojeg na

Zapadu, u sličnim situacijama, nema.

Pred našim kultumim spomenicima ona je i primala poruke i dočaravala poruke te iste »volje za životom« počev od Radovanovog portala na katedrali u Trogiru do domaće topline tradicionalne islamske arhitekture i duhovne strasti na mnogim freskama pravoslavnih manastira. O svemu tome nepotrebno je govoriti jer ona sama piše i bolje i nadahnutije. No možda je potrebno reći da je ovakvo predstavljanje i duhovno otkriće Jugoslavije za Rebeku Vest, a i za njene čitaoce na Zapadu, imalo jedan izuzetno značajan, univerzalni smisao. Jer pod pritiskom nihilističkog iskustva velikog rata, i u vremenu narastanja fašističke nemani, Rebeka Vest je došla u Jugoslaviju sa strepnjom da je »volja za smrću« preplavila evropsku civilizaciju, i da se njoj primakao kraj.

Nema svunje da je, iz perspektive takvog osećanja, engleska spisateljica »učitavala« svoju potrebu za životvomim impulsom u mnoge postojeće oblike života kod nas. U nekim stvarima je, verovatno, preterivala upravo zbog takve žedi i iz takve potrebe. Uostalom, kao i svaki blagorodan putnik, ona je više bila okrenuta onom što može na putu da nađe, a čega kod kuće nema. Ali takva ograničenja putnika, koji ne zna za naličja Hca kojima se divi, ne bi smela da nam zamagle pogled na vrednosti koje se mogu otkriti samo sa strane i koje se uvek otkrivaju u kmpnom planu, bez obzira na »greške« u detaljima.

Naime, Rebeka Vest je, za vreme svog boravka u Jugoslaviji, otkrila prevažnu istinu da se civiUzacija, kao takva, može održati i spasiti samo ukoliko bude sledila one životvorne obrasce o kojima je ona govorila na primeru i u kontekstu svojih doživljaja u ovoj zemlji. Ukratko, taj obrazac se svodina životvornost takvih oblika postojanja koji ne teže toliko za ekspanzijom, koliko za koncentracijom i ekspresijom. I nije nimalo slučajno što Rebeka Vest na kraju svog dela izražava krajnje, iskustvom podstaknuto, »razočarenje u imperije«. Bez obzira da li je u pitanju Rimska, Otomanska, Austrougarska ili Engleska imperija. Takvo »razočarenje« zasniva se na njenoj neverici u »civilizaciju moći« koja, po definiciji, zahteva ekspanziju i, u krajnjoj posledici, vodi ka nasilju i smrti. Nije li, onda, težnja za što većom moći bez obzira na svoj privid umnožavanja i rasprostiranja datih oblika života u krajnjoj liniji izraz nezadovoljstva životom i stoga samo još jedan oblik »volje za smrću«?

Rečju, Rebeka Vest je u imperijalnom impulsu uspela da pročita njegovo mračno naličje i da na bezbroj primera svojih doživljaja na Balkanu evocira i nahvalju daleko veću fascinantnost praktikovanja i ispovedanja sasvim suprotne »volje za životom«. Pa čak i da pokaže koliko je Balkan, kao stari evropski sinonim za nasilje, nosilac i predstavnik onih oblika života koji samo životu služe.

Istini za volju, Rebeka Vest je imala i jedan svoj nesporazum sa Balkanom, koji se tiče naslova kao središnje metafore njenog dela. No koliko karakterističan, taj nesporazum je bar isto toliko bio i prividan.

3

I »cmo jagnje« i »sivi soko« pojavljuju se u putopisu Rebeke Vest kao simbol jednog rasprostranjenog kulta žrtve koji ona zatiče i kod nas i u sebi. Nije li, uostalom, i njen delo *Crno jagnje i sivi soko* jedna svojevrsna duhovna žrtva, štedeo davanje sebe, svoje osećajnosti i svekohkih znanja, polaganje sebe na ohar bezrezervne ljubavi za Balkan? Ah ona koja je svojom ljubavlju i razumevanjem optočila toke Iude i predele u Jugoslaviji, i tako dobro se snalažila u laverintima naše istorije, ipak ne može da prihvati žrtvu kao moralno valjanu ideju. Stoga ona ustaje protiv Lazarevog opredeljenja za »carstvo nebesko« i, ako se tako može reći, protiv Lazara u sebi. O čemu je reč?

Na Ovčev polju u Makedoniji Rebeka Vest je piisustvovala drevnom običaju žrtvovanja jagnjeta koje su na Đurđevdan donosile nerotkinje, kako bi takvom žrtvom umilostivile više sile i doble decu. Cela ta scena je za Vestovu ne samo stravična u svojim realističkim detaljima, nego je i primitivno iracionalna jer podrazumeva da se nasilnom smrću može unaprediti život. Žrtvovanje je, dakle, pre svega čin okrutnosti i nasilja koje čovek pokušava da iskupi pripisivanjem nekog naknadnog, simboličnog smisla. Ali ta ideja iskupljenja smrti novim životom i religiozno i politički je duboko uvrežena u nama. Malo ko pristaje da u Hristovom stradanju vidi Ijudsku okrutnost i zlo onih koji su ga razapeli. Umesto toga, mi Hristovu patnju tumačimo kao duhovnu uzvišenost onoga koji je bio spreman da se žrtvuje i time iskupi naše grehove. No ta teorija se, kaže Rebeka Vest, »u svim svojim postavkama podsmeva razumu, jer nemoguće je da pravedan Bog oprosti Ijudima koji su zli zato što je neko drugi, tako dobar, bio razapet na krst«. U ceojoj toj priči Vestova ne nalazi dovoljno moralne logike iz zemaljske, smrtničke perspektive. A budući da je sama bila toliko vezana za ideju ljubavi i dobra, i njihovog prisustva u »carstvu zemaljskom«, ona takvo slavljenje tuđe žrtve posmatra kao masku onih koji su, a da to možda i sami ne znaju, u stvari »voleli okrutnost«.

Upravo stoga Rebeka Vest ne može da prihvati ni drugačiju podelu uloga u ritualu žrtvovanja. Ne može, naime, upravo zbog svoje vere u mogući smisao istorije i moguću pobedu dobra na zemlji. Jer samo najbolji Ijudi neće pristati na ulogu dželata, već će radije prihvati ulogu žrtvenog jagnjeta.

Tako će se bar ograditi od zla oko sebe, sami će ostati moralno čisti i spasiti bar svoju dušu. Takav stav Vestova vidi i u Lazarevom opredeljenju za »carstvo nebesko« u pesmi *Propast carstva srpskoga*. Kao glasnik u pesmi, »sivi soko« je simbol takvog moralnog naloga. I zato je knez Lazar za Rebeku Vest, poput najboljih Ijudi koje je srela u svom veku, »jedan od onih koji drže do časti, slobode i harmonije«. Ali otkud takvim Ijudima pravo na takav moralni idealizam koji ih isključuje iz istorije? I da U je u pitanju samo idealizam?

Kako, onda, u načelu prihvati vrednost opredeljenja za »carstvo nebesko« kada je jasno da istorijski smisao zavisi od moćnog angažmana upravo takvih čestitih Ijudi koji su spremni na žrtvu? Znamo da je svaki Cezar do sada bio više Cezar nego što je imao dobrote u sebi. Zato je žrtva, kao odricanje od uspeha u »carstvu zemaljskom«, moralno neprihvatljiva.

»Jer sve dok se ne pojavi nefci dobrostivi Cezar« zaključuje Rebeka Vest »svako živi na svetu biće u opasnosti.« Ali zar ovakve ideje nisu utopistički neostvarljive pre svega zato što Rebeka Vest traži formulu pomoću koje bi se nekako moglo dobiti i »carstvo zemaljsko« i »carstvo nebesko«? Za nju su dobro i zlo takvi apsoluti koji se mogu i istorijski locirati. Tokom cele njene knjige, Austrougarska i Otomanska Imperija pojavljuju se kao nosioci osvajačkog zla za razUku od nedužnih i porobljenih Slavena. Zato je i Lazarevo opredeljenje pogrešno, budući da znači pristanat na poraz dobra od strane zla. No zanimljivo je da takav moralni radikalizam u poUticu ne može da ne znači i opredeljenje za daiktaturu. Nije slučajno što se tu kao ideal vladara pojavljuje »dobrostivi Cezar«, koji više podseća na hrišćansku varijaintu filozofa na vlasti, nego na nosioca demokratskili sloboda. Otud je veliko pitanje da U bi ovakva politička utopija bila poželjna čak i kada bi se mogla ostvariti. Tim pre što su u dvadesetom veku najcrnje istorijsko iskustvo doneli upravo Cezari koji su, pod plaštom utopije, nametnuli svoju tiraniju.

Ne treba zaboraviti, međutim, da Rebeka Vest zastupa ovakva mišljenja 1937. godine kada je i njoj, kao i nekolikim drugim prosvetiteljima, bila jasna stravična opasnost od fašizma. U stvari, svojim utopističkim radikalizmom ona kritikuje engleske liberalne koji su bili spremniji da se »žrtvuju« nego da brane jedno bolje »carstvo zemaljsko«, kakvo je britansko u poređenju sa Hitlerovim nesumnjivo bilo. U tome je, čini se, istorijsko značenje moralnog radikalizma Vestove. Jer ako primenjivanje istih merila na »carstvo zemaljsko« i »carstvo nebesko« neizbežno vodi u totalitarni užas, nije ništa manje tačno da potpuno razdvajanje ove dve sfere vodi u defetizam i odustajanje od bitke za istorijski smisao.

Paradoksalno je, ali shvatljivo, da je Rebeka Vest ipak osetila vrednost kosovske vizije iako je eksplicitno negirala moralnu vaJjanost kosovske žrtve. Naime, zanimljivo je da povodom istrage poturica, odnosno narodne pesme na kojoj je Njegoš zasnovao *Gorski vijenac*, Vestova kaže »Ja sam na strani Martinovića. Njihovo krvavo delo postaje opravdano kada vidimo šta je turško osvajanje značilo za Slavene. Čovek nije čovek ako nije spreman da spasava sopstveni soj.« Reč je o drami koja je po svojim Ijudskim implikacijama još teža od kosovske. Ali je jasno da se Rebeka Vest, i ne znajući, ovakvim rečima u stvari odziva Lazarevom pozivu, izrcčenom u obliku kletve.

Još značajnije su nekolike primedbe engleske spisateljice povodom nesrećne sudbine i držanja jedne priproste žene koju je srela kako tumara po crnogorskim goletima. Za tu napačenu ženu ona kaže da »svoju sudbinu nije primala kao što je primaju zveri, biljke i drveće. Ona nije samo podnosiла, već je i ispitivala tu sudbinu«. Ali zar takvim svojim držanjem ta žena ne podseća, zapravo, na guslare koji su, vraćajući se stalno našoj kosovskoj nesreći, upomo ispitivali »šta nam se to desilo?«? I pevali o onom što se o Ijudskoj sudbini može otkriti tek u krajnjim, graničnim situacijama. Podsećajući svoje slušaoce, naravno, da nismo uvek bili »raja«, ali da smo iz raznih razloga sami krivi što smo to postali. Takvo »okretanje sebi«, i preispitivanje sopstvenog udela u svojoj najvećoj istorijskoj tragediji, možda je i najznačajnija duhovna funkcija kosovskog predanja. U svakom slučaju nije reč o duhovnom uzmaku pred istinom, već o upomom traganju za njenim korenima i posledicama. A to je ono što sama Rebeka Vest, u mnogim povodima i na mnogim stranicama svog dela, ističe kao smisao istorijskog iskustva. Otud ona, paradoksalno, mnogo dublje razume smisao kosovske žrtve nego što je toga i sama bila svesna dok je pisala o Kosovu.

Vidi se to i onda kada Rebeka Vest protivreči svojim tezama o »besmislu žrtve« i kada na jednom mestu kaže da je u Jugoslaviji najviše naučila o životu zato što je toUko čula o smrti. I to čak upoređuje sa geografijom u kojoj čovek ne može shvatiti kopno »ukohko ne izučava i more«. AH takva protivrečja i mestimični previdi, kao i još mestimičnije odsustvo tačnih podataka, višestmko su iskupljeni u delu *Crno jagnje i sivi soko*. Pre svega topлом čovečnošću, uzletima mašte i bistrinom uma koje je ova žena nesebično poklonila Jugoslaviji.

Nikola Koljević

MOJIM PRIJATELJIMA U JUGOSLAVIJI, KOJI SU SADA SVI ILI MRTVI ILI POROBLJENI

Dodeli im otadžbinu kakvu žele,
i učini ih ponovo građanima raja.

CRNI JASTREB I CRNI SOKO

PROLOG

Blago

Rebeka Vest

*Crno jagnje i
sivi sokol*

Pridigla sam se u krevetu i glasno rekla znajući da su otvorena vrata druge kabine spavačih kola:

»Znam, dragi, da sam ti stvorila velike neprilike zato što smo na putovanje krenuli sada, i znam da ti uopšte nisi ni želeo da putuješ u Jugoslaviju. Ali kad stignemo, shvatićeš zašto je bilo važno da podđemo na ovo putovanje, i to baš sada, za Uskrs. Sve to će ti biti sasvim jasno čim stignemo u Jugoslaviju.«

Odgovora, međutim, nije bilo. Moj muž je zaspao. Tako je, možda, i bilo bolje. Ne bih mogla nadugo i naširoko da opravdavam zašto sam sigurna da nas ovaj voz nosi u zemlju u kojoj je sve raizumljivo, gde je način života toliko neizopačen da nema mesta nikakvoj pomenjenosti. Ležala sam u mraku i čudila se kako to da osećam Jugoslaviju kao svoju domovinu, jer ovo se dešavalo 1937, a tu zemlju nisam ni videla do 1936. U stvari, mogu se setiti i kad sam prvi put uopšte i izgovorila reč »Jugoslavija«; to je bilo dve 1 po godine ranije, 9. oktobra 1934.

Bilo je to u jednoj londonskoj bolnici. Bila sam operisana na neki nov, čudesan način. Jednog jutra je došla sestra i dala mi injekciju, što je mogla nežnije, i ispričala jedan mali vic koji nije bio naročito dobar ali je poslužio svrsi, olakšao mi je jedan težak trenutak. Onda sam uzela knjigu i pročitala sonet Joakima di Belea koji počinje

1 Joachim Du Bellay 15221560 francuski pesnik koji je napisao manifest pesničke grupe

25

»*Heureuz qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage*«. Rekla sam sama sebi: »To je jedna od najlepših pesama na svetu«. Onda sam se okrenula u krevetu, još uvek misleći da je to jedna od najlepših pesama na svetu, i ustanovila da gori električno svetlo i da jedna dmga sestra stoji pored mog kreveta. Dvanaest sati je prošlo u trenutku. U međuvremenu su me odneli uz stepenice do sobe koja je visoko iznad krovova Londona, sekli me oko tri i po sata, pa me ponovo vratili dole, i sad sam bila samo malo sanjiva a nimalo bolesna, i još uvek napola uronjena u svoje zadovoljstvo onom pesmom, još uvek slušajući glas koji odzvanja kroz vekove strogom ekonomičnošću što se doima kao najraskošnija melodija: »*Et en quelle saison Revoirayje le clos de ma pauvre maison, Qui m'est une provence, et heaucoup d'avantage?*«

Unapred su mi već rekli da će sve ići sasvim lako, ali pre operacije čovekova podsvest, kao neka šašava stara budala, zamižlja himrgiju kakva je bila u kamenom dobu, i ja sam se veoma uplašila. Prebacivala sani sebi što nisam primetila da vaseljena u velikoj meri postaje sve dobroćudnija. Ali to ipak nije bilo sasvim tako. Rana od operacije izazivala je osećaj kao da imam gomilu leda na telu. I tako, da bih se razvodniki, nabavila sam radio i prvi put u životu shvatila kako Ijudski život može biti nezaniitljiv, a Ijudski prohtevi peiverzni. Posle slušanja nekih govornih emisija i zabavnih programa ne bih se više iznenadila ako bi kućevlasnici potpisali sporazum sa lokalnim vlastima da im đubretai pune kante za đubre umesto da ih prazne. U svakom trenutku je poneka radiostanica imala uvek dobnu muziku, i, poput artiste na trapezu, nauoila sam da se.

»Plejada« i pod Petrarkinim uticajem uveo sonet u francusku poeziju prim. prev..

' »Srećan je onaj koji je, kao Odisej, bio na lepom putu.« fr.

' »I kada ču Opet ugledati zaklon svog sirotog doma, Svog carstva prednosti mnogih?« fr.

26

tražeći muzjiku, prebacujem od jednog do drugog programa.

Ali jedne večeri okrenula sam pogrešno dugme i otkrila muziku drugačiju od one koju sam tražila, muziku koja je nadzemaljska, muziku koja živi u olujnim oblacima odakle se sručuje na Ijudsko uho i ponekad ga zaglušuje, a da ipak ne izneverava stazu svoje melodijske linije. Čula sam spikera koji je govorio o tome kako je tog jutra kralj Jugoslavije ubijen na uHcama Marselja. Doprli smo do drugog čina misterije koju predstavljamo ovde na zemlji, i znala sam da bi njim mogla početi agonija. Ona zbrdazdola pokupljena znanja, kojima svi raspolažemo, upućivala su me na to da je u pitanju delo neke strane sile. Rat mi se činio neizbežnim, i doista bi i počeo da jugoslovenska vlada nije primenila gvozdenu kontrolu nad svojim stanovništвом, tada i kasnije, a i da se nije uzdržala od i najmanje provokativne akcije protiv svojih neprijatelja. Od mene se nije moglo očekivati da predvidim takvu uzdržljivost koja je predstavljala jedan od najizuzetnijih državničkih poteza u posleratnoj Evropi. Otud sam zamišljala sebe kao udovicu bez dece, što je još jedan primer arhaične filozofije nesvesnog, jer znala sam da u sledecem ratu žene ne treba mnogo da se plaše udovištva, budući da će vazdušni napadi, bez objave rata, i nas i naše bližnje poslati na drugi svet u vidu nerazorivog jedinstva kajgane. Ta misao mi tada nije pala na pamet i zato sam pozvala sestruru, a čim je stigla, viknula sam: »Uključite mi telefon! Moram da govorim sa svojim mužem. Desilo se nešto strašno. Ubijen je kralj Jugoslavije.« »Zaboga!«, odgovorila je. »Jeste li ga poznavaU?« »Ne«, rekoh. »Pa onda zašto«, upita, »misli da je to tako strašno?«

Njeno pitanje me podseti da reč »idiot« potiče od grčkog korena koji označava privatnu Hčnost. Idiotizam je ženski defekt: usredsredene na svoj privatni život žene slede svoju sudbinu kroz mrak obHkovan deformi

27

sanim cilijama u mozgu. To nije ništa gore od defekta muškaraca koji su limatici: oni su toliko opsednuti javnim stvarima da vide svet kao po mesečini koja pokazuje obrise svakog predmeta ali ne i karakteristične detalje. Rekla sam: »Pa znate, atentati dovode do dimnih stvari!« »Zar?«, upclatala je. »Zar ne!«, uzdahnula sam i podsetila se da mi je život bio obeležen umorstvima kraljeva, uzviciima prodavača novina koji su, trčeći ulicama, javljali da je neko uz pomoć smrtonosnog oružja okrenuo novi iist istorije. Sećam se, kad mi je bilo pet godina, kako sam gledala u majku i njenu rođaku koje su stajale jedna uz drugu i posmatrale novine raširene na stolu. Stajale su osvetljone kmgom plinske svetiljke, a nabori na njihovim belim pHSiranim bluzama i duge cme suknje zahvaljujući njihovoj preneraženosti bili su nepomični kao da su isklasajni u kamenu. »Tada je bila austrijska carica Elizabeta«, rekoh. »Ali zar ona nije bila luda?«, upitala je sestra. »Možda«, rekoh, »možda, ali samo malo, i to na kraju. Ona je bila nesumnjivo izuzetno pametna. Dokazala je svoju veličinu pre nego što je napunila tridesetu.« »Kako?«, upitala je. Na njenu sve veću nevolju, jer ja

znam dosta o istoriji Habzburga, pričala sam joj sve dok nisam primetila kako se dosađuje, pa sam je pustila da ode i ostavi me u mraku u kojem sam sada nazirala Ijupki trougao Elizabetinog lica.

Kako je to sanio bila velika žena! Na ranim slikama ima isti pogled vatrene kivnosti koji vidimo kod mладог Napoleona: ona je svesna izvora života u sebi ali se plaši da će ga svet sprečiti da poteče i da doncse plodove. Na njenim kasnim slikama ona ima pogled koji Napoleon nikad nije imao. Svct nije dozvolio njenom izvoru da poteče i on se pretvorio u gorčinu. Ali ona je postigla neke najdelikatnije stvari, takve stvari kakve Napoleon nije nikada dostigao. Kad joj jc bilo šesnaest godina, došla je kao Vitelbahova sa skromnog seoskog dvora u Minhenu

28

da se uda za mладог austrijskog imperatora i da postane vladalaczatočenik Bečkog dvora koji je bio dvor nad dvorovima otkako je francuska revolucija poništila Tiljeri i Versaj. Takva promena bi uništila svaku drugu ženu. Ali, pet godina kasnije ona je sa Francom Jozefom obilazila Lombardiju i Veneciju što je samo po sebi zadivljujuće. Na prvom mestu zadivljuje njena hrabrost jer su ih ijudi u ovim krajevima mrzih zbog surovosti i neefikasnosti. Mlada žena je sedela uspravne glave u pozorištima u kojima bi zavladala grobna tišina kad je ona ulazila, u kojima je sve bilo u cmini da bi je uvredio, i uspravno je hodala ulicama koje su se pred njom praznile kao da nailazi kuga. Ah, kada bi se oči u oči srela sa nekim Italjanom, uvek je znala da izabere pravu reč i gestii koji su otkrivah njenu prirodu i molbu: »Evo vidite, ja sam carica, ah ja nisam zla. Oprostite meni, mom mužu i Austriji za sve zlo koje smo vam učinili, i živimo u Ijubavi i miru.« Naravno, sve je to bilo uzalud. Njene uspehe smesta su poništavala hapšenja i bičevanja koja su poduzimah habsburški službenici. Bilo je neizbežno da ove dve oblasti moraju pripasti novom kraljevstvu Italije. Ah Ehzabetina Ijupkost nije bila tek automatska, ona je mishla kao hberal i kao carica. Ona je znala da postoji stvarna veza između Austrije i Mađarske, ah i da je ta veza narušena rđavom vladavinom. Zato je sledeće godine poduzela put kroz Mađarsku, što je isto tako bilo hrabro jer je tu nezadovoljstvo bilo jednako ozbiljno kao u Lombardiji i Veneciji, a kasnije je i naučila mađarski, mada je to jedan od najtežih jezika, negovala je prijateljstvo sa mnogim uglednim Mađarima i upoznala se sa suštinom povlastica kojima je težila Mađarska. Njeni planovi su morah da pričekaju kada se odvojila od Franca Jozefa i provela na putu pet godina. Ah 1866. godine Prusi su porazih Austrijance i ona se vratila da uteši muža, a onda da ga nagovori

29

na stvaranje dvojne monarhije i davanje autonomije Mađarskoj. Jedino zahvaljujući tome Austrougarska Monarhija je uspela da preživi i dočeka dvadeseti vek, a i ideja i pokretačka snaga tog poduhvata hila je Elizabetina. To je bilo pravo državiničko umeće. Ništa što je Napoleon stvorio nijije trajalo tako dugo, niti je bilo stvoreno tako plemenito.

Trebalo je da EUzabeta leči i druge bolne rane koje su trovale Imperiju. Trebalj je da rešava problem slavenskog stanovništva pod habzburškom upravom. Slaveni su hili svad' Ijiv, hrabar, umetnički i intelektualno darovit' narod, krajnje zbirajući za druge, narod koji je iz Azije došao na Balkansko poluostrvo u doba ranog hrišćanstva i primio hrišćanstvo pod vizantijskim uticajem. Kasnije su osnovaH ratoborna i moćna kraljevstva koja su mnogo obećavala; u Bugarskoj, Srbiji i Bosni. Ona su bila svrgnuta kad su Turci osvojih Evropu u četmaestom veku, i svi su bili pokoreni osim Slavena na zapadnim granicama Poluostrva. Ovi su živeh pod zaštitom veUkih sila Venecije, Austrije i Mađarske, što je bila sumnjičiva privilegija, budući da su ih oni koristili kao roblje i oiližanu snagu koja se može štedro trošiti protiv Turaka. Sad su svi oni biU pod Austrougarskim Carstvom: Cesi, Hrvati, Slovenci, Slovaci i Dalmatinci, i svi su oni biU ugnjetavani, najviše zato što su Austrijanci oscéali žestok, nagonski prezir prema svim Slavcnima, a naročito Česima, koji .su im zbog svojc veUke intēugencije i sposobnosti postali oijasni takmaci na tržištu. Štaviše, Srbija i Bii garska su tokom devetnaestog veka .haciKturski jaram i postale slobodne dr.avc, ;t reakcioname partije u Austriji i Madaiskoi plašile su se da bi oslobođeno slavensko sta novništvo tražilo sjedinjenje sa Srbijoin pod ruskom zaštitom. Prema tome, oni su iin ganjaU Slavene koUko god su mogU, svim raspoloživim ekonomskim i dmštenini sicd stvima; posebnim otrovom su pokušali da im unište jezike, i sami sebi stvarali svc

30

dublji tmutrašnji nered u kojem su svi trezveni Ijudi videli pretnju raspada. Da je Elizabeta posredovala kod Slavena kao što je kod Madara, Carstvo je moglo biti u potpunosti spaseno, a i do rata 1914. ne bi moralo doći. Ali, posle svoje tridesete godine ona ništa više nije uradUa za Carstvo.

... Elizabeta je živila devet godina posle smrti svog sina, isprazno kao i svako ko živi u dokolici. Tada, možda kao kazna što je okrenula leđa problemu Slavena, ključu istočne Evrope, zapadni problem joj je došao glave. Jer nije tačno da je Lukeni, čovek koji je ubio Elizabetu, bio ludak, kao što je pisalo u novinama koje su moja majka i njena rođaka čitale pod plinskom svetiljkom. Tačno je da je on rekao kako je ubio Elizabetu zato što se zakleo da će ubiti prvog člana kraljevske porodice na kojeg naide, i da je prethodno otišao u Evijen da zbode vojvodu od Orleana, ali ga je promašio i vratio se u Ženevu gde je umesto njega ubio Elizabetu. To je ludačko priznanje jer niko nije mogao izvući nikakvu korist od nestanka ovih Ijudi. Ali uprkos tome Lukeni nije bio lud. Mnogi Ijudi nisu u stanju da iskažu ono što misle samo zato što nisu stekli odgovarajući rečnik, i njihove prividno besmislene primedbe mogu biti nadahnute dovoljno zdravom svešću o stvamim činjenicama.

Postoji jedno doba u drevnoj istoriji koje ne smeju zaboraviti oni koji žele da shvate svoje bližnje. U četvrtom veku u Africi su se mnogi hrišćani pridružili grupi šizmatika, poznatim kao Donatisti, koji su uništavali crkvu shvatanjem da su valjani samo oni sakramenti koje daje pravedan sveštenik, a da su mnogi savremeni sveštenici nepravedni jer su se kukavički držali za vreme Dioklecijanovih progona. Oni su govorili gluposti: jer ako je Luigi Luccheni 18731910 italijanski anarhista koji je 10. IX 1898. ubio austrijsku caricu Elizabetu. Na robiji je izvršio samoubistvo. prim. prev..

31

Hristos, prema crkvenom učenju, istinski delitelj sakramenta, onda je nezamislivo da se odnos koji on propisuje razruši ličnošću posrednika, a u mnogim slučajevima te priče su bile skandalozne. Ali mada su ti Ijudi bulaznili, oni nisu bili ludi. Oni su proizvodili samo one reči koje su znali da bi izrazili bedu koje su dopali ekonomskim kolapsom Zapadnog Rimskog Carstva. Kako tada nije postojala ekonomska literatura, nisu posedovali odgovarajući rečnik pa su se služili crkvenim. Govorili su besmislice o sakramentima zato što su vrlo razumno uočili umiranje Rimske Imperije a i svoje sopstveno.

Tako je bilo i sa Lukenijem. On je izveo besmislen čin ispunjen svešću o onome što je možda najstvarnija muka našeg doba. On je bio Italijan rođen u Parizu od roditelja koje je siromaštvo oteralo u emigraciju i svrstalo u klasu intemacionalnih kriminalaca: to jest, on je pripadao onom delu gradskog stanovništva za koji se postojeći oblici uprave nisu brinuli, koji su često lutali bez posla a uvek bez tradicije, bez moći da upravljaju svojom sudbinom. U stvari, bilo je to potpuno primereno da svoje nezadovoljstvo obeleži ubijanjem Elizabete, jer Beč je bio arhetip vekog grada u kojem se množi takvo stanovništvo. Bečki luksuz su finansirah eksploatisani seljaci koji su ekonomski tohko propah da su sinove slah u fabrike, a kćerke u privatnu službu bez obzira na cenu. Prosjaci na bečkim uhcama, za koje naivni misle da su tamo dospeh Sen Žermenskim ugovorom, bili su u stvari potomci cele jedne armije iz devetnaestog veka. Takođe simbolu moći Lukeni je svojim bodežom rekao: »Pa šta vi, bogati, hoćete da uradite sa mnom?« On nije imao nikakve predloge, ali za to ga ne možemo okrivljavati. Suština njegovog spora sa društvom je bila u tome što nije mogao ni da dospe do nekih predloga, što nije mogao da obhkuje mish ih da zamisli akcije osim najgrubljih i' najkrvoločnijih. Mnogo godina je proveo u zatvoru, sve dok

32

slični njemu nisu pronašli rečnik i ime, i iznenadili svet farsom fašizma.

Tako je Elizabeta umrla, stravično lako. Citavog života korseti su joj izobličavali lepo telo, ali je nisu zaštitili od bodeža ubice. On je zasekao ravno do srca. A čak ju je i tada njen imperijalni rang izolovao od osećajnog i intelektualnog postignuća, mada je dozvolio neometanu žalost. Ali ni posle smrti je nisu ostavili na miru. Njena poslednja želja je bila da bude sahranjena na Krfu, ali ju je Franc Jozef i pored toga položio pod habzbuški svod bečke Kapucdanske crkve, kao petnaestu u redu carica. Habzburzi se nisu ograničavali samo na područje života kada je bila u pitanju njihova strast sprečavanja Ijudi da rade ono što žele.

... Kada je sledeći put zasjala, činilo se da crvena svetlost nasilja nema značaja, da je u pitanju irelevantan užas. Kada mi je bilo deset godina, 11. juna 1903. godine, Aleksandar Obrenović, kralj Srbije, i njegova žena Draga bili su umoreni u beogradskom dvoru, a njihova naga tela bačena iz spavaće sobe u baštu. ... Cela Evropa je bila revoltirana. Edvard VII je iz Srbije povukao svog poslanika, većina drugih velikih sila sledile su njegov primer.

Negde u mom sećanju ovo umorstvo je ostalo kao napola osenčen kvadrat s užasom nejasnih obrisa: pohcipiski plakat na naslovnoj strani nekih novina viđenih pre mnogo godina. AH sada shvatam da je s Aleksandrom i Dragom sa balkona pao i ceo moderni svet. Trebalo je izvesno vreme da udari o zemlju i slomi vrat, ali pad je počeo tada. Jer naš svet nije striktno morabii univerzum, i nije tačno da je besmisleno ubiti tiranina zato što će ga zameniti neko gori. Niko to nije efektnije opovrgao od naslednika Aleksandra Obrenovića. Petar Karadžorđević je došao na presto kada je sve bilo protiv njega. Imao je skoro šezdeset godina i nije video Srbiju otkako je u četmaestoj godini bio prognan sa svojim ocem. Bio je odgojen u

3 Crno jagnje i sivi soko

23

Zenevi pod uticajem švajcarskog liberalizma i kasnije je postao oficir u francuskoj vojsci. Nije imao nikakvog iskustva u državnim poslovima, a bio je čovek skroman, povučen i jednostavan u ophođenju, čovek koji je srećno živeo u Zenevi, brinući se o obrazovanju svoje troje dece bez majke, i pomalo se zanimalo za knjigama.

... Ali Petar Karadžorđević je bio veliki kralj. Polako i trezveno dokazao se kao jedan od najboljih liberalnih državnika Evrope, a kasnije, kada je u balkanskim ratovima izbacio Turke iz Makedonije i Stare Srbije, dokazao se kao izvrstan vojnik. Ali sreća nikada nije bila manje naklonjena Evropi. Sa teritorijom suviše velikom da bi njom mogla uspešno upravljati, Austrija je želela više i počela je sa svojom politikom *Drang nach Osten*, prodor na Istok. Sada joj je, međutim, na putu stajala nova moćna vojnička država koja se mogla čak udružiti s Rusijom da je napadne.

... A onda, taj 28. jun 1914. godine kada je austrougarska vlada dozvolila Francu Ferdinandu da ode u Bosnu u svojstvu generalnog inspektora armije koja je vodila manevre na srpskoj granici.

... Ovog ubistva se uopšte ne sećam. Svaki detalj Elizabetine smrti mi je ja.s;iii u svesti, o beogradskom masakru imam nckn mutnu sliku, ali ne mogu se setiti da s;ini išta čitala, ili da mi je iko pričao o saraji. skom attentat. Tada sam bila veoma .;iii slena, kao idiot, bila sam privatna ličnost, imala sam pune ruke posla. Ali moj itlioli zam ličio je na moj anestetik. Dok je iilo vao, bila sam odsečena od svega i nisam o'r čala ništa, ali to nije moglo ukloniti poskdice. Bol se pojavio naknadno.

... A sad je došlo na red još jednog ubistvo. Opet se desilo na jugoistoku Vny pe, na izvoru svih drugih smrti. Tada, 1934. 5 Prodor na istok nem. 34

godine, to mi je izgledalo čudno budući da se činilo kako je slavenski problem za vreme rata rešen na zadovoljavajući način. Cesi i Slovaci su imali svoju prijatnu demokratsku državu koja je dobro funkcionisala, izuzev pritužbe sudetskih Nemaca koji su pod Habzburzima bili nafilovani privilegijama koje su plaćaU njihovi slavenski susedi. Slovenci, Hrvati, Dalmatinci i Crnogorci bili su sada ujedinjeni u kraljevstvo Južnih Slavena, što i sama reč Jugoslavija znači. Mada su Slovenci, Hrvati i Dalmatinci katoUčanstvom biU duhovno odvojeni od Srba, a Cmogorci žaliU zbog izgubljene nezavisnosti, činilo se da će ta država naći svoju ravnotežu. AU sada se desilo još jedno umorstvo, još jedna pretnja da će

se čovek opredeli za muku, da će služiti smrti timesto životu.

Neko uko dana kasnije muž mi je rekao da je video filmski žurnal koji izuzetno detaljno prikazuje umiranje kralja Jugoslavije, i čim sam izašla iz bohiice, otišla sam da ga pogledam.

... Lice mu je bilo suviše ispijeno bolešću, sve do kosti, da bi mogao biti smiren i učak lep, i to je nametnuto utisak neke suve pedanterije, neprirodne za čoveka koji je tek prešao četrdesetu. Ali on je izgledao kao veliki čovek, što ne znači dobar čovek, i u mudar čovek, već znači da je imao onaj istorijski kvauitet koji se stiče intenzivnim usredsređenjem na neki važan predmet.

... U svim njegovim reakcijama videla se ona grčevita hitrina koja dolazi od duge budnosti. Bilo je to prirodno. Još kao dečak bio je vojnik, a od Vekog rata stalno mu je pretila smrt, iznutra od tuberkuloze a izvana od atentatorske ruke Hrvata i u Makedonaca koji su želeli nezavisnost umesto vlasti sa Srbijom. Ali taj strah nije bio njegova preokupacija. Bila je to bez sumnje Jugoslavija. Imao je izgled jednog od onih Ijudii koji polažu božansko pravo na svoju vladavinu, bez obzira da li su kraljevi ili predsednici, stoga što svojim vunom zaštitnički obuhva

35

taju svoje zemlje u celini, uključujući i nebo. Kada vidite predsednika Ruzvelta, ubedjeni ste da misli o Americi. Ponekad mu je misao meka ili opuštena, ali on je uvek predan istoj službi. Oni koji su videli Lenjina kažu da on uvek misli o Rusiji. Cak i kada mu je misao teška i tesna, ipak uvek zna samo za tu jednu predanost. Kod našeg kralja Đordža V možemo prepoznati tu istu pobožnost.

... Ležao je gotovo ispružen na zadnjem sedištu i bio je u istom stanju kao ja posle anestetika. Nije znao šta se dešava, još uvek je bio napola obuzet zadovoljstvom sopstvene nostalгије. Možda se i on pita »*Et en quelle saison Revoirayje le clos de ma païvre maison. Qui m'est une province, et beaucoup d'avantage?*« Izvesno je da vimire, pošto je u središtu pažnje svih živih koji su izgubili prisibnost šokirani prisustvom smrti. Viiluju ga mnoge ruke. Ruke dolaze odsvakud, prcko zadnjeg dela automobila, sa strana, kroz prozore, da beskrajno nežno pomiluju umirućeg Kralja. Ruke su nežnije nego što lica ikada mogu biti, jer lica podsećaju na novozavclnu Martu, opterećena mnogim brigama zbog svoje tesne povezanosti s umom, ali ove ruke izražavaju nesvesno saosećanje živog tela za telo koje umire što je čisto fizička osnova sažaljenja.

... Nisam mogla da razumem ova j do gađaj bez obzira koliko često gledala ovu sliku. Znala sam, naravno, i zašto i kako se ovo umorstvo desilo. Lukeni se rašlijo po svetu. Kada je ubio Elizabetu pre više od četrdeset godina, on je morao svrdu da obavi .sam, morao je sirotinski da putuje po Švajcarskoj tražeći svoje žrtve, posdovan je samo jedan mali dvosekli bodež kao oaiilizločina, a bio je i kažnen. Ali Lukeni ir sada Musolini, i povoljnije okolnosti pečkoj kojima on radi mogu se meriti narastanj

«Sestra Lazara iz Vitanije, koja je sunmlala da će Hristos vaskrsnuti njenog brata. *Jovun.* 11, 39, prim. prev.

36

njegovog zločina. U Elizabetinom slučaju, nesiguran i iskorenjeo gradski stanovnik okomio se na jedan simbol moći, ali njegov moderni predstavnik okomio se na samu moć, preuzevši je i degradirajući njenu suštinu. Njegov prestup nije u tome što je praktično svrgnuo kralja, jer kraljevi i predsednici koji nisu u stanju da zadrže svoj po i ožaj time gube i pravo na svoja kraljevstva i republike. Njegov prestup je u tome što se prometnuo u diktatora koji nije pristao ni na kakva ogržničenja koje je civilizovan čovek postavljao svojim vlastocima u svim časnim fazama istorije, ograničenja koja duhovno iskupljuju moć. Ovakvo ukidanje vladanja kao pravnog procesa ostavlja praznji prostor za nasilje koje stalno i po svaku cenu mora postajati sve veće, budući da ne postoji nikakva alternativna ideja, pa otud ni alternativna aktivnost. Dugo robovanje na društvenom dnu ostavilo je ovog varvarina bez ikakve svesti o čovekovim mogućnostima izvan naselja, ukoliko ne uzmemu u obzir one mutne i letimične ideje koje je imao o materijalnom blagostanju. Otud on nije mogao da zamisli nikakav drugi odušak svojoj energiji izuzev stvaranja društvenih službi koje veštački i neprirodno raaporedaju materijalno bogatstvo među stanovništvom, u onim malini dozama koje ne izazivaju nezadovoljstvo a pojačavaju zavisnost. Njegov drugi šlager su raznolike fantazije na jednu jedinu temu bimalne sile. On praktikuje sve običaje prinude na svakoga ko je zadržao svest o svojoj razlici od vladajuće partije. ... Nisam znala ništa o Južnim Slavenima, niti sam srela ikog ko ih je poznavao. Znala sam samo da pripadaju balkanskim narodima koji su igrali čudnu ulogu u istoriji britanske benevolencije pre i neko vreme posle rata. Sve dok u 19. i 20. veku, svaki na svoj način, nisu izvojevali nezavisnost, oni su bili hrišćanski podanici Turske ili Otomanske Imperije koja ih je držala u krajnjoj bedi svojom nesposobnom administracijom.

37

jom i vrlo lukavo ih međusobno razdvajala, tako da nikada nisu mogli organizovati zajednički ustank. Otud je svaki od tih naroda stalno optuživao svoje susede za nehumanost. Srbin se na primer gorko žaho na Turčina, ah je isto tako bio spremjan da optuži Grke, Bugare, Vlahe i Albance za svaki zločin pod kapom nebeskom. Humanitarno i reformistički raspoloženi, Englezzi su stoga stalno dolazili na Balkansko poluostrvo da vide ko koga makretira, a po prirodi svoje perfekcionističke vere nesposobni da prihvate jezivu pretpostavku da svako makretira svakoga, vraćajući su se kući sa po jednim balkanskim narodom kao svojim međimčetom, kao onim koji nedužan pati, koga uvek ubijaju a on sam nikad nije ubica.

... Nasilje je bilo, u stvari, sve što sam znala o Balkanu: sve što sam znala o Južnim Slavenima. Svoje znanje sam crpela iz sećanja na najranije interesovanje za hberazm, iz sećanja na pojedincu hstove u džungh pamfletu, povezanih konopcem u najprasljivijim uglovima staretinarnica, a kasnije iz predrasuda Francuza koji reč »*Sakan*« upotrebljavaju pogrdno označavajući njom *rastaquouere'* varvarina. Kada su me jednom u pariskom hotelu probudili bučni susedi, čula sam zvuk tri žestoka šamara i ženu koja jecajući viče: »Balkan! Balkan!« Jednom, u Nici, dok sam jela rakove ispred malog restorana u luci, začuli su se pucnji, jedan mornar je teturajući izašao iz susednog bara, a vlasnica je trčala za njim vičući:

»Balkan! Balkan!«. Isprazio je svoj revolver u ogledalo iza šanka. A sad sam bila suočena s impozantnom otmenošću Kralja na filmu, koji je isto tako bio »Balkan, Balkan«, ali koji se suočio s nasiljem sa punom sveštu, s imaginacijom koja je suprotnost nasilju, i koja ga asimiluje kao upravo ono iskustvo koje nasilje hoće da uništi. Ali, mora da sam pogrešila kad sam prihvatala

'Hohšapler, hohšaplerski fr. 38

popularnu legendu o Balkanu, jer da su Južni Slaveni bili istinski privrženi nasilju, njih ne bi mrzeli prvo Austrijanci, koji su upražnjavali nasilje u imperialističkom obliku, a kasnije fašisti, koji su upražnjavali nasilje u totalitarnom obliku. A ipak je nemoguće, makar i za trenutak, zamisuti Balkan kao neko umiljato jagnješće jer, bez sumnje, Aleksandar i Draga Obrenović, kao ni Franc Ferdinand i njegova žena, nisu umrli u krevetu. Ja moram prosto na prosto priznati da nisam ništa znala o tom jugoistočnom čošku Evrope. A budući da iz tog prostora uporno proističe matica događaja, za mene opasnih, koji su u stvari četiri godine ugrožavali moju sigurnost i za to vreme lišavali me blagostanja, to znači da ne znam ništa o svojoj sopstvenoj sudbini.

To je velika nesreća. Paskal je pisao: »Čovek je samo trska, najslabašnija stvar u prirodi, ali on je trska koja misli. Nije potrebno da se cela vaseljena naoruža da bi ga zdrobila. Izmaglica, par kapljica vode, dovoljni su da ga usmrte. Ali kada bi vaseljena i krenula da ga zdrobi, čovek bi još uvek bio plemenitije biće od onog što ga ubija, zato što on zna da umire, i zna za preim秉stvo koje vaseljena ima nad njim; o svemu tome vaseljena ne zna ništa.« Ovim rečima on je napisao jedini recept za Ijudsko dostojanstvo. Moramo saznati prirodu preim秉stva koje vaseljena ima nad nama, a u mom slučaju to preim秉stvo se nalazi na Balkanskom poluostrvu. Do njega je trebalo putovati svega dvatri dana, a nikad se još nisam pomučila da odem na tako kratak put koji bi mi mogao objasniti kako će umreti i zašto. Dok sam se i sama čudila svojoj inerciji, bila sam pozvana u Jugoslaviju da u raznim gradovima održi nekoliko predavanja na univerzitetima i u engleskim klubovima, i to sam i učinila u proleće 1936. godine.

Nesrećna okolnost je bila što sam na kraju svog putovanja otišla u Grčku, gde sam od ujeda muve peskare dobila tropsku groz

39

nici koju često, i to s **pravom, zovu kostolomnom** groznicom. Na povratku sam morala da se zaustavim u *Kurhausu* pored Beča i tamo su smatrali da sam tako teško bolesna da je moj muž morao doći po mene. Zatekao me je kako plaćem u spavadoj sobi, mada je grad bio prepun cveća, a kako je bio maj, Ijubičasti i beli Ijljani bili su gusto zbijeni duž ulica, poput Ijudi koji posmatraju procesiju, a kestenovi su pružali svoje cvetne sveće do prozora soba na spratu. Bila sam toliko dobro da sam mogla izaći napolje, a ipak sam sedela u stolici sa gomilom haljina od grubog lanenog platna koje su mi bile rasute preko kolena i nogu. Jednu po jednu pokazivala sam svom mužu, govoreći sa grižom savesti: »Pogledaj šta sam im dopustila da urade!« To su bile haljine koje sam kupila od seljanki u R'Iakedoniji, a austrijski doktor koji me je lečio naredio je da se dezinfikuju, mada su bile potpuno čiste. AH bolničarka koja ih je uzela zaboravila je šta je trebalo s njima uraditi, i umesto da ih stavi pod jednu lampu, ona ih je dala vešarki koja ih je stavila u jaku lukšiju. Bile su uništene. Boje koje su se držale dvadeset godina sada su se razlike i umrljale prirodni izgled tkanine. Niti od kojih je bila izvezena mustara jasnih jednostavnih obrisa sada su bile samo prljave mrlje. Čak i da sam smesta otišla nazad i kupila nove, što sam u svojoj slabosti zaželeta da uradim, još uvek bih imala na svojoj savesti to da nisam kako treba zaštitila rad ovih žena, koji je trebalo sačuvati kao svedočanstvo, koji je bio deo onog što je Kralj znao dok je umirao. »Ne smeš misliti da sam šašava«, rekla sam svom mužu, »ti ne možeš da shvatiš zašto su mi ove haljine važne, ti nisi bio tamo.« »Zar je tamo tako divno?«, upitao je. »Lepše je nego što ti umem reći«, odgovorila sam. »Ali kako?«, rekao je. Uopšte mu nisam mogla objasniti. Rekla sam: »Pa tamo ima svega

8 Banjsko lečilište nem. 40

osim onog što mi imamo, ali čini se da je to vrlo malo.« »Misliš li da je ono što Englezi imaju vrlo malo«, upitao je, »ili misliš na ceo Zapad?« »Ceo Zapad«, rekoh, »uključujući ovo ovde.« Pogledao je svetložute barokne kuće među kestenovima i nasmejao se. »U ovom gradu Betoven, Mocart i Šubert stvorili su podosta muzike«, reče on. »Ali ni jedan od njih nije bio srećan«, primetih. »Znači, u Jugoslaviji«, dobaci moj muž sмеšći se, »svako je srećan.« »Ne, ne«, rekoh, »nije u tome stvar, nego...« Ono što sam mu htela reći ne može se, međutim, izreći zato što je toliko složeno i daleko od lako izrecivog. Nespretno sam nastavila: »Doista, mi nismo na Zapadu toliko bogati koliko mislimo. Ili, bolje rečeno, ima toga što mi nemamo a što Ijudi na Balkanu imaju napretek. Kada ih pogledaš, pomislio bi da nemaju ništa. Žene koje su izradile ove haljine izgledale su kao da baš ništa nemaju. Ali da ove budale ovde nisu upropastile taj vez, video bi da ona koja ga je izvezla ima više nego što mi imamo.« Videla sam plavo Ohridsko jezero, sarajevske džamije, Korčulu opasanu bedemima, i bilo je lako moguće da nisam mogla naći reči za ono što sam htela da kažem zato što to i nije bila istina.

Nikada nisam sigurna u stvamost onoga što vidim ako sam to videla samo jedanput. Sve dok stvamost snažno ne učvrsti svoje objektivno postojanje, urezujući se u moja čula i sećanja, znam da sam skloni podređivanju stvamosti mom privatnom snu. U panici rekoh: »Moram se vratiti u Jugoslaviju, sledeće godine na proleće, za Uskrs.«

PUTOVANJE

Noć smo proveli u Salzburgu, a ujutro smo imali dovoljno vremena da posetimo Mocartovu rodnu kuću i da pogledamo njegov starinski klavirčić, čije su dirke smeđe i bele umesto cmobele. Za takvim klavirom je sedeо dečak,

očaran njegovom Ijupkošću i zvucima koje je našao u njemu, a u isto vreme bio je okružen besom svog oca zato što mu je zapao tako mrzovoljan, slabašak i obešenjački sin koji sa svojom nadarenošću nije postupao na pravi način. Nakon toga čovek pomisli i na ravnodušnost Mocartovih savremenika koja mu je došla glave. A onda, u svesti iskrne i naša nemoćna Ijubav od koje sam Mocart nema ništa. To je jedna od onih stvari u kojima se Ijudska bića nisu proslavila. Zatim smo otišli na železničku stanicu i nekoliko sati čekali voz za Zagreb, prestonicu Hrvatske. Kada je voz konačno stigao, našla sam se u za mene sasvim neshvatljivoj situaciji. Jer voz je krenuo iz Berlina prethodne noći i bio je pretrpan mrzovoljnim nemačkim turistima, koji su se svi koristili ugovorom što im je omogućavalo da iznesu znatne svote novca pod uslovom da putuju u Jugoslaviju. A ja jednostavno nisam u stanju da shvatim takve nemačke propise. Izgledalo mi je kao da cela Srednja Evropa izvodi neku fantaziju koju ja ne znam da protumačim.

U vozu je bila takva gužva da smo u kupeu prvog razreda uspehli naći samo jedno slobodno mesto za mene, dok je moj muž seo na mesto nekog mladića koji je upravo

42

otišao na ručak u vagonrestoran. U kupeu su još bili jedan stariji poslovni čovek i njegova žena, oboje već zašli u pedesete godine, i jedan fabrikant sa ženom, koji su se držali društveno superiorno i bili petnaest do dvadeset godina mlađi. Stariji poslovni čovek i njegova žena, kao gotovo i svi ostali putnici, bili su jednostavno odvratni. Žena je ličila na krmaču, a čovek je bio uveo i gnjecav. Nasmejanog lica, fabrikant je izgledao mnogo bolje, a i on je imao petnaest kila viška, dok je tamna, prodorna lepota njegove žene imala u sebi nečeg mađarskog. U velikom uzbudjenju žena poslovnog čoveka se dizala sa sedišta i hodala goredole po hodniku, žaleći se što ona i njen muž ne mogu dobiti obrok u vagonrestoranu jer nemaju austrijske šilinge. Toliko je isticala svoju muku da smo pretpostavili kako satima nisu ništa jedu, pa smo joj dali tablu čokolade i malo keksa, što je ona pojela veoma brzo i nekako odsutno. Između zalogaja je objašnjavala da putuju na jedno dalmatinsko ostrvo jer je njen muž veoma oboleo od nervoze stomaka, zbog čega nije u stanju da donosi odluke. Komadom čokolade pokazala je na svog muža i rekla: »Eto, on vam ništa ne može odlučiti! Ako mu kažete, hoćeš li da izadeš ili da ostaneš kod kuće?«, on ne zna. U njenim očima ogledala se žalost i odana Ijubav. Moj muž je pokazao veliko razumevanje i rekao je da je i on imao sličnih nervnih problema. Na moje iznenađenje, čak je pomenuo i da je prošao kroz sličan period neodlučnosti. Sunce je, rekao je, jedini pravi lek.

Ali dok je govorila, pogled joj je odlutao preko ramena mog muža i uzviknula je: »Ah, sad smo u predivnim planinama! Wunderbar! Fabelhaft! Ach! Ovo mora da su Dolomiti!« »Ne, ovo nisu Dolomiti«, reče moj muž, »ovo je dolina koja ide sve do Bad Gaštajna«, i ispričao joj je kako je u šesnaestom veku

'Prekrasno! Čudesno! Ah! nem.

43

to bila bogata i razvijena oblast zato što su se tu nalazili rudnici zlata. Ukazao je na grad Hof Gaštajn i rasprčao se o divnim gotskim grobovima vlasnika rudnika u ovdasnoj crkvi, prekrivenim reljefima koji predstavljaju pojedine prizore rudarskog posla. Svi u kupeu su slušali ovu priču s iznenadnom, ponosnom, bučnom radošću. Bili su kao deca kojima je moj muž čitao legendu iz knjige o njihovoj slavnoj prošlosti. Izgledalo je da im je neko posebno pobožno zadovoljstvo pružalo sanjarenje o svemu što je gotsko, a bili su, takođe, zaneseni i savršenim nemačkim mog muža.

»Ali to je pravi nemački, nemački!« govorili su, kao da mu se dive što je i dobar i pametan u isti mah. A onda mu fabrikant odjednom reče: »Da li vidi da imate karte prvog razreda?« Iznenaden, moj muž odgovori: »Da, naravno, evo ih.« Na to će fabrikant: »Pa onda možete ostati na tom sedištu jer onaj mladić ima samo kartu drugog razreda!« Svi ostali su ga u tom zdušno podržali. »Da, da«, rekli su, »vi svakako morate ostati na tom mestu jer on ima samo kartu dioigog razreda!« Žena poslovnog čoveka je poskočila sa sedišta, zaustavila konduktora u prolazu, pa mu ispričala sve tako strasno i sa takvim odbrambenim gestama da je i on uzbudeno stao na našu stranu. Obećao je da će izbaciti mladića čim se vrati sa ručka iz vagonrestorana. Upravo u tom trenutku žena poslovnog čoveka je primetila da se snežnim poljima uspinjemo ka vrhuncu prevoja i povikala je u zanosu. I to je bilo *wunderbar i jabelhaft*, i ceo vagon je pao u neku toplu hrsku ekstazu. Kao i gotika, i sneg je, očigledno, u toj filozofiji bio legitiman objekt oduševljenja. To mi se kod njih veoma dopalo. To nije bilo samo takvo oscicanje u zametku koje bi moglo, kada bi se razvilo i oslobodilo svoje sentimentalnosti, da rezukira muzikom betovenovskog, bramsovskog i malerovskog tipa, već je pružalo i prijatan kontrast nečemu što mrzim iz dna

44

duše. Ako bi neko u engleskom pretrpanom vozu izrazio takvo oduševljenje pejzažem koji promiče pored voza, njegovi saputnici bi osetili neodoljiv poriv ne samo da mu se ne pridruže u oduševljenju već da pronađu nešto odvratno i odbojno u toj istoj slici. Nezamisliva je vrlina koja bi se mogla temeljiti na jednoj takvoj sklonosti.

Na vrhincu ove kolektivne rapsodije vratio se mladić sa kartom drugog razreda. Prošlo je nekoliko minuta pre nego što je iko, čak i konduktor, primetio njegovo prisustvo. Stajao je u sredini kupea, čak i ne shvatajući da mu je mesto uzeto jer je moj muž stajao uz prozor, kada ga je žena poslovnog čoveka prva ugledala. »Ohohooo!«, uzviknula je strašno značajno. Onda su se svi tako drsko okrenuli prema njemu da je zaprepaščeni mladić stao kao ukopan, a konduktor je počeo da ga vuče za rukav i izbacuje zajedno sa stvarima. Prisutni Nemci su bili toliko razjarieni da to nikako nismo mogli objasniti njihovom brigom za naš smeštaj, već smo misli da je u pitanju mladićeva rasa ili hčnost, jer je delovao kao neki hermafroditiski Latin.

... Kad je mladić otišao, voz je već stigao u Bad Gaštajn. Žena poslovnog čoveka bila je uznemirena jer tu nije mogla da kupi ništa za jelo. Kohca sa čokoladom, kafom i pomorandžama bila su pored jednog drugog voza i prekasno su prišla našem da bi stigla do našeg vagona. Žena je rekla da joj nije stalo toliko radi nje same kohko radi njenog muža. On nije ništa jeo posle doručka u Minhenu, osim nekohko kobasicu i kafu u Pasau, i nekih sendviča sa šunkom u Salzburgu. Kako

je i on jeo onu čokoladu i kekse koje smo im dah, nama se činilo da to baš i nije bilo premalo za čoveka sa stomačnim problemima. A onda je i ona začutala i sedela je mlatarajući svrjiim kratkim nogama dok smo prolazili kroz dugi tunel ispod Tauerna. Ovaj tunel nije prava granica. Još uvek su bili u Austriji, a iz Nemačke su kre

45

nuli rano ujutro. Pa ipak, oim smo izašli iz tunela, svih četvoro Nemaca počelo je brzo i slobodno da priča, kao da su se oslobođili nečega čega su se plašili. Fabrikant i njegova žena su nam rekli da idu u HercegNovi da se iskupaju u tom selu na jugu dalmatinske obale. Pričali su kako je fabrikant bio umoran od različitih problema koji su se pojavili u poslu u poslednje vreme. Na to je žena poslovnog čoveka zagnjurila glavu u ruke i počela da ječi. A onda su svi počeli da se smeju svom očajavanju. Govorili su jedni drugima kako im je ovaj odmor preko potreban, košto će platiti *pension*, do kojeg datuma treba da se vrate u Nemačku, i raspravljaU o tome košto bi i kojeg novca mogu izneti iz Nemačke da su se odlučiU za neku drugu zemlju. Propisi koji su ih obavezivaH očigledno su biH neprijatno zamršeni jer oni su se često prepiraH oko detalja. Svaki čas su pokazivaH košto su očajni zbog načina na koji ih je država ograničavala i pljačkala. Dugo su o tome pričaH. A onda je neko ušao i rekao ženi poslovnog čoveka da se, konačno, može dobiti obrok u vagonrestoranu. Odjurila je navratnatos, a mi ostali smo učutali. Neko vreme sam čitala, pa zaspala i probudila se baš kada je voz ulazio u Filah, simpatičan austrijski gradić, smešten uz reku. U Filahu je žena poslovnog čoveka bila van sebe od oduševljenja kada je pronašla kobasicu za sebe i svog muža. CeHm putem je proždrljivo jela, trčala hodnikom i vraćala se žvačući nešto sva posuta mrvama. Ali u njenoj pohlepi za hranom nije bilo ničeg sladostrasnog. Ona je jednostavno umirivala živce hranom, kao što bolesni i umorni Ijudi piju. U stvari, ona je bila jedna izuzetno prijatna i privlačna osoba: bila je sušta dobrota i Ijubaznost, a i muža je veoma volela. Sa velikim uživanjem mu je donosila svu tu hranu i rado mu je pokazivala lepote predela kroz koje smo prolazili. Kada je uspela da probudi i privuče njegovu

46

pažnju, sama bi posmatrala njegovo lice a ne pejzaž. Kada smo prolazili pored veoma lepog jezera Vorter, koje je ležalo u podnožju bregova, zastrto takvim senkama i sumrakom da mu je čovek mogao pripisati oblik kakav želi, ona je naterala muža da gleda, pa je posmatrala njegov pogled i onda se okrenula nama i rekla: »Ne možete ni zamisliti kakve je probleme imao!« Mii smo promrmljali nešto u znak saosećanja, a poslovni čovek je počeo otvoreno da gunda. Ispostavilo se da je imao kuću u Berlinu i da se šest meseci borio sa zahtevima za neki nepredvidljivi i neobjasnjeni ekstra porez. On nije tvrdio da je porez nepravedan. Izgleda da je mislio kako je zahtev potpuno legalan, ah da je sam zakon bio tohko komphkovani i tako proizvoljno protumačen na nacističkom sudu da nije mogao predvideti kohko će mu tražiti, niti je mogao da proračuna kohki će porez morati da plaća ubuduće. Imao je i vekih problema sa nekim nepoželjnim stanarima, članovima nacističke partije, na koje su se često žahh drugi stanari. Ostalo je nejasno da li je pokušao da izbací nepoželjne stanare pa su ga nacisti u tome sprečili, ih je bio suviše uplašen da bi i pokušao uspostaviti red.

Na to su fabrikant i njegova žena uzdahnuli i rekli kako to mogu da shvate. Fabrikant je govorio veoma uzdržljivo i očigledno nije htio da otkrije prirodu svog posla, da ne bi posle imao problema, ali je Ijutito primetio kako je jedan nacista postavljen za direktora u njegovoj kompaniji, i kako je to jednostavno JDio partijski čovek koji je tražio posao a ništa pod bogom nije znao. Dodao je, međutim, da i njemu od svega najviše smetaju nepredvidljivi porezi. Smejao se apsurdnosti svega toga jer je bio hrabar i veselo čovek, ah već to što nije htio ulaziti u pojedinosti o svojim mukama, a bilo je očigledno da je po prirodi otvoren čovek, ukazivalo je da je i on veoma zabrinut. Ukrzo je učutao i zagrholj svoju ženu.

47

Njih dvoje su izgledali kao par koji sjediniuje velika strast, neuobičajen fizički sklad, a i zajedničko trpljenje muka i nevolja, i to u toj meri koja bi izgledala prirodnija kod mnogo starijih Ijudi. Da bi ga oraspoložila, žena je počela da priča smešne priče o nekim posledicama *Hitlerismusa*. Pričala je kako je jedno jutro srela pomoćnicu svoje frizerke, koja joj je sva u suzama rekla kako je verovatno više nikada neće moći frizirati jer se plaši. da nije položila zanatski ispit. Zena je rekla devojci: »Ali ja sam sigurna da si položila jer znam kako dobro radiš.« A devojka je na to odgovorila: »Da, dobra sam na poslu! Znam da šamponiram, znam kako se pravi trajna i stavljaju veštački uvojci, znam i da bojim kosu i da masiram uljem, aU stalno brkam datume Geringovog i Gebelsovog rodendana.« Svi su se ovome smejali, a onda ponovo učutali.

Poslovni čovek reče: »AH svi mladi Ijudi su jednodušno za Hitlera. Za njih se sve čini.«

Drugi rekoše: »7a, das ist so!«, a žena poslovnog čoveka poče: »Da, naši sinovi«, i zastade u pola rečenice.

Svi su se oni iznutra raspadali pod emotivnim i intelektualnim pritiskom svoje vlade, jadni Laokooni koje davi birokratija. Dovodeći svoje stanovništvo do ovakvog stanja, nacisti su očigledno obezbedili trajnost svog sistema. Jer niko od ovih Ijudi ne bi dao nikakvu efektnu podršku nekoj rivalskoj političkoj partiji koja bi htela da preuzme vlast, a i sve je, što je tako tipično, doseglo stepen nerazmrsive konfuzije da nijedna normalna partija ne bi htela da vlada budući da je pred sobom mogla da vidi samo poraz. Kao da je njihova beda uništila bilo kakvu moguću budućnost za njih. Razmišljala sam o tome

2 Da, tako je to! nem.

' U helenskoj mitologiji Apolonov sveštenik u Troji; savetovao je Trojancima da ne unose u grad drvenog konja i zato su ga, zajedno sa oba sina udavile dve zmije prim. prev..

48

kako bi u vozu kojim bi putovali građani Zapadnog Rimskog Carstva četvrtog veka i oni verovatno imali veoma shčene pritužbe. Dioklecijanove i Konstantinove reforme dovele su do preteranih i nepredvidljivih poreza, do vekog broja privilegovanih zvaničnika, do komphkovane građanske administracije koja je pred svoje podanike stavljalas beskrajne

zahteve i davala im zairzvrat vrlo malo sigumosti. Zapadne Rimljane je od tih muka spasila invazija Gota. Ali ovi Ijudi se nisu mogli nadati takvom razrešenju. Ovo je Učilo na priču o čoveku kome je dr Abemeti kada mu se čovek potuždo na svoju beskrajnu melanco u savetovao da ode na predstavu čuvenog klovna Grimaldija. »Ja sam Grimaldi«, rekao je čovek. Ovi Ijudi i žene, nesposobni da donešu odluke, išu da stvore stanje u kojem bi ih mogli doneti, bih su Goti.

Bio je mrak kada smo prešli jugoslovensku granicu. Lepi mladi vojnici u sivomashnastim uniformama, hćakarakterističnih po ravnim jagodicama postavljašu nam pitanja blago, uporno i nezainteresovano. Dok smo kretali iz stanice, fabrikant reče s gromkim smehom: »E, pa više se ne nadajte dobroj hrani dok se ne vratimo. Hrana u Jugoslaviji je grozna.« »Ach, tako smo i mi čuli,« jadikovala je žena poslovnog čoveka, »i šta sad da radim sa mojim jednim čovekom! Zar nema baš ništa dobro da se pojede?« Meni je to bilo beskrajno smešno jer hrana u Jugoslaviji ima slavensku slast. Ni jagnje ni prase ne pripremaju ništa slabije od bilo koga na svetu, imaju obilje rečne ribe i peku je potpuno svežu, jedu dovoljno mlado povrće, imaju razne guste i bogate romantične supe, i shvataju da začini treba da budu pikantni a ne Ijuti. Rekla sam: »Ne treba uopšte da se brinete. Jugoslovenska hrćuia je veoma dobra.« Fabrikant se nasmejao i odmahnuo glavom. »Ne, bio sam tu za vreme rata i bilo je grozno.« »Možda je tada bilo tako«, rekoh, »ah ja sam bila pro

šle godine i bila sam oduševljena.« Svi su vrteli glavom, smešili se i izgledali pomalo zbumjeni. Pretpostavljala sam da misle kako je engleska hrana mnogo slabija od nemačke, da moje mišljenje o toj temi ne vredi mnogo, a i da sam ja odviše jednostavna i bezazlena da bih to shvatila. »Cujem«, usudio se da kaže moj muž, »da imaju veoma dobru pastrmku.« »Ach, no!«, nasmejao se fabrikant odmahujući svojom velikom rukom. »Oni je zovu pastrmkom, ali to je nešto sasvim drugo, to nije kao naša prava dobra, nemačka pastrmka.« Svi su sedeli klimajući glavom i Ijuljajući se na sedištu, poneseni vizijom topline dobrog nemačkog života, dobre nemačke hrane i uopšte nemačke superiornosti nad nenemačkim varvarstvom.

Malo kasnije moj muž i ja smo otišli u wagonrestoran na večeru, a jugoslovenska hrana je bila izuzetno dobra. Kad smo se vratili, poslovni čovek je pričao kako je, dok je sedeo za stolom u svojoj kancelariji odmah posle rata video kako ispred njegovog prozora padaju s krova tela trojice Spartakovaca snajperista koje su izrešetali vladini vojnici. Pričao je kako ga je uništila inflacija i kako je čak morao da proda svog psa da bi imao šta da jede, kako se ponovo obogatio ulaganjem u rentabilnu industriju, ali kako uopšte u tom nije uživao jer se uvek plašio boljševizma, i kako se razboleo od silnih briga pokušavajući da se obezbedi. I sada je bio uplašen. Poslednje dvadeset i tri godine je proveo u stanju stalnog straha. Plašio se saveznika, plašio se Spartakovaca, plašio se finansijske katastrofe, plašio se komunista, a sada se plašio i nacista.

Uzduhnuvši duboko rekao je, očigledno misleći na nešto što nije izgovorio: »Najgora stvar u životu pod nacistima jeste da pri

Spartacusbund revolucionarna organizacija koju su 1916. g. formirali Roza Luksemburg, Karl Libkneht, Franc Mering, KJara Cetkin i ostali levičari iz Socijaldemokratske partije Nemačke prim. prev..

50

vatni građanin nema nikakve slobode, a zvaničnici nemaju nikakvog autoriteta.« Bilo mi je čudno da je takvu zaoštrenu kritičku rečenicu izgovorio čovek koji je bio totalno pasivan. Jer o tim silama koje su ga proganjale on je govorio kao o nečem čemu se ne može suprotstaviti, kao da je u pitanju munja ili grom. U stvari, on je delovao sasvim apolitično. Kada se tužio na inflaciju, moj muž je pokušao da ga uteši objašnjavajući mu da je takvo teško stanje bar od velike koristi za Nemačku, da je Helfrihov' herojski plan bio opravdan rešavanjem unutrašnjeg duga i raščićavanjem tla za one poduzetne Ijudi koji će dovesti do nove i uspešne industrijske revolucije. Ah poslovni čovek, mada je i on sam bio jedan od tih poduzetnih Ijudi, nije pokazao nikakvo interesovanje za tu ideju. Kao da uopšte nije bio naviknut na pomisao da država može nešto raditi sa razlogom i kao da ga se nisu ticah nikakvi efekti osim najneposrednjih.

... Ponovo sam shvatila da nikada neću razumeti Nemce. Ojadenost ovih putnika bila je prosti zapanjujuća. Zbumjivalo me je to što su toliko iznenađeni kašnjenjem voza. Putovanje od Berhna do Zagreba traje nekih trideset sati, i razuman čovek ne bi ni očekivao u zimsko doba da običan putnički voz ne kasni, naročito s obzirom da veći deo puta vodi kroz planine. Bilo mi je čudno i to da je žena poslovnog čoveka, koji se još nije oporavio od bolesti, a morao je da sedi u vozu čitav dan i noć, bila tako užasnuta zbog njegovog umora. Osim toga, ako već ima takav apetit, zašto nije ponela bar kutiju keksa i šunke? I kako je moguće da ta dva čoveka, koji su uspešno vodili neka važna trgovacka i industrijska preduzeća, budu tako smlatavi na jednom običnom

¹ Helferich Karl 1872-1924 nemački vicekancelar i ministar unutrašnjih poslova 1917, kasnije jedan od prvaka Nacionalističke partije koji se bavio finansijskim problemima posleratne Nemačke prim. prev..

putovanju? Dok sam ih tako posmatrala, njima je opet palo na pamet nešto od čega će se užasavati. »A bogzna na šta liće hoteli u Zagrebu!«, rekao je fabrikant. »Svinjeti! Svinjeti!« »Oh, moj jedni muž!«, kukala je žena poslovnog čoveka. »Kad samo pomisliš kako će mu, bolesnom, biti neudobno!« Primetila sam da su hoteli u Zagrebu izvrsni; ranije sam odsela u jednom staromodnom hotelu koji je bio izuzetno udoban, a ima i jedan novi ogroman hotel u kojem je luksuz na američkom nivou. Ali nisu hteli da me slušaju. »Ah zašto uopšte idete u Jugoslaviju ako mislite da je u toj zemlji sve grozno?«, upitala sam. »Ah«, reče fabrikant, »mi idemo na jadransku obalu gde ima mnogo nemačkih turista i zato su tamо hoteli dobri.«

A onda je došla na red vrhunska misterija. Pojavio se prvi jugoslovenski konduktér, crvenog Uca, ružni prijazni Hrvat. Svi Nemci su izvadili svoje karte, kad šta! Svi su imali karte drugog razreda. Moj muž i ja smo se prosti zabeleknuh. Cela kampanja koju su vodili protiv mladića u svetlosmeđem odelu od jednom je postala neshvatljiva i nimalo priyatna. Da su bili u pitanju prostaci, čovek bi još mogao da shvati. Ali ovi Ijudi nisu prostaci, oni su se voleli, oni su voleli mir, i sneg, i svoju nacionalnu istoriju. Pa ipak, oni su bez stida otkrili ono što smo moj muž i ja smatrali najmonstruoznijom

perfidnošću. Shvatila sam da kada bih im rekla: »Aii vi ste mladića oteraU iz kupea zato što je imao kartu drugog razreda«, oni bi klimnuU glavom i rekU: »Da«, i ako bih ja produžila i rekla: »AU i vi sami imate karte drugog razreda«, oni ne bi videU nikakvu vezu između te dve stvari. A ja sebi ne mogu da predstavim mentalni život Ijudi koji ne mogu da primete tu vezu.

AU dok smo još biU zapanjeni od toga, dogodila se još jedna misterija. Hrvatski konduktor je rekao Nemcima da moraju doplatiti razUku između prvog i drugog razreda od granice. To nije bilo mnogo, svega neko

52

liko maraka po osobi. Nemci su protestovali tvrdeći da u Benlinu nije bilo dovoljno vagona drugog razreda, ali Hrvat je objasnio da za to nije odgovoran ni 6n ni Jugoslovenske železnice. Nemačke železnice su pravile kompoziciju i njihova je greška što svoj posao nisu obavile kako treba. Jugoslovenske železnice samo su prihvatile voz, a na njihovoj hniji putnici moraju da propisno plate za svoja sedišfa. Fabrikant mu je na to namignuo i pružio.ruku u nameri da ga podmiti. Hrvat je bio tako siromašan da je njegova ruka gotovo sama krenula prema novcu, protiv njegove volje. AH onda je objasnio da se čitava stvar ne može razrešiti na takav način budući da može naići inspektor, a onda bi izgubio posao jer je kompanija utakvima stvarima veoma striktna. Fabrikant je insistirao, smešeći se. Ja sam se jedva uzdržala da ne skočim sa sedišta jer je konduktor bio tako siromašan da je očima gutao novac, a obrve su mn se dirale od straha. Iskušavati ga na takav način jednostavno nije bilo fer. A i pitala sam se kako se ti Ijudi, koji su ubedeni da je Jugoslavija varvarska zemlja, usuđuju da rade nešto nezakonito svega nekoliko sati pošto su prešH granicu.

Dok sam se u sebi čudila, konduktor je izgubio živce. Crveno Hce je postalo Ijubičasto i počeo je da viče. Nemci se nisu nimalo naIjutiH već su počeH da skupljaju novac. Da je na mene neko počeo tako da viče, ja bih mu vratila istom merom, bez obzira koHko sam u pravu iH ne. U tome su pokazaH nesumnjivu superioraost nada mnom. AH kad s« biH spremni da plate, opet su mi postaH jednostavno neshvatljivi. MogH su da plate u markama, a svota je bila znatno manja od one koju su smeH da iznesu iz zemlje, i koju su doista izneH. Pa ipak, njima je to išlo jako teško iz jednog neverovatnog razloga: niko od njih nije znao gde je stavio novac. MoraH su da izvrću džepove, torbe i novčanike, da jedni drugima daju sitniš, moraH su da računaju i ispravljuj i jedni

53

druge, a stalno su kukali zbog neprijatnosti za koju su sami bUi krivi.

Ustala sam i izašla u hodnik. Oneraspoložila me ta jumjava kroz noć sa kupeom punim nesrećnih petljanaca, koji su bili tako fini i tako neshvatljivi, tako nekako osuđeni na užas jedne posebne vrste da niko sa strane nije mogao ni zamisliti kako bi im se moglo pomoći. Bilo je to čudovišno neshvatljivo zato što su u pitanju bili Ijudi za koje se smatralo da su najpraktlionija i najrazumnija stvorenja. Bila sam uverena da su svoje poslove obavljali krajnje efikasno. Ali to je samo značilo da je, odindustrijskerevolucije, kapitalizam izgradio društvo sa tako sigurnim putevima kojima su Ijudska bića mogla beslovesno da idu ka utvrđenom cilju. Kada čovek počne da se brine o fabrici, i fabrika se brine za njega; ako otvorí kancelariju, ona ulazi u mrežu koja se proteže po celom svetu i ukoliko poštuje opšti trend, ne može potpuno propasti. Ali još uvek može ne biti u stanju da odgovori zahtevima koje pred njega postavlja život iz dana u dan, izvan njegove struke. Ovi Ijudi su pripadali toj kategoriji. Njihova bespomoćnost je bila utoliko veća što su imali očigledan dar za poslušnost. Na rutinskom nivou trgovine i proizvodnje oni su morali okusiti uspeh, a zbog toga je njihov neuspeh u drugim vidovima postojanja morao biti još gorči i čudnovatiji. I kada je kapitalizam počeo ulaziti u svoju dekadentnu fazu, a mnoge staze kojima su se srećno kotrljali nisu dovele ni do čega, oni su bili slomljeni i samleveni, a njihova sposobnost da odrede osnovne okvire svakodnevног života, da donesu političke odluke, bila je sada još manja nego u početku. Bilo je neizbežno da će deca takvih smetenjaka, koja će i sama biti smetenjaci, davati podršku svakom sistemu koji bi im ponudio nove mogućnosti za unosnu poslušnost, koji bi u zemlju utisnuo nove sigume brazde, a nikakav instinkt merodavnosti ili samoodržanja ne bi ih upozorio ukoliko bi taj sistem vodio opštoj

54

propasti. Pokušala sam samu sebe da ubedim kako ovi Ijudi u kupeu nisu važni, kako nisu tipični, ali znala sam da samu sebe lažem. Oni su bili potpmo isti kao i svi drugi arijevski Nemci koje sam upoznala. A bilo ih je šezdeset miliona usred Evrope.

»Evo Zagreba!«, povikali su Nemci i počeli da skidaju stvari sa prtljažnika. A onda su počeli da ispuštaju neodrnerene krike očajanja i razočarenja zato što to nije bio Zagreb, već ZagrebSava, predgrađe koje se nalazi tri do četiri milje od glavn grada. Nagla sam se kroz prozor. Kiša je jako padala i blato je svetlucalo između tračnica. Jedan stariji čovek, čije je mršavo telo bilo obavijeno tesnim otrcanim kaputom, trčkarao je duž kompozicije voza i tiho dozivao: »Ana! Ana! Ana!« Držao je otvoren kišobran, ali ne nad svojom glavom, nego je ruku ispružio sasvim napred. Nije doneo kišobran za sebe, već za voljenu ženu koju je dozivao. Nije izgubio nadu ni kada je nije našao duž celog voza, već je i dalje dozivao sa umilnošću koja je odavala brigu: »Ana! Ana! Ana!« Kada se voz sasvim zaustavio, on je već po treći put trčao duž kompozicije držeći kišobran na još većoj udaljenosti. Zrak svetla od električne svetiljke obasjavao je njegovu belu kosu, kuge njegovog kišobrana prošaranog pukotinama, kao i oštре iglice kiše koja je lila. Bila sam među Ijudima koje mogu da razumem.

Na peronu zagrebačke stanice čekala su nas naša tri prijatelja. Bio je to pesnik Konstantin, Srbin, što znači Slaven koji pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Bio je to Valetta, profesor matematike na Zagrebačkom sveučilištu, Hrvat, što znači Slaven koji pripada Rimskoj katoličkoj crkvi, a rodom je bio iz Dalmacije. Bio je tu i Marko Gregorijević, kritičar i novinar, Hrvat iz Hrvatske. Sva trojica su se razlikovali i telom, i oblikom, i veličinom, i duhom.

j Konstantin je nizak i debeo, sa glavom poput onog čuvenog satira u Luvru, čela optočenog vinovom lozom, mada je to čovek koji malo piće. On je stalno opijen onim što mu izlazi iz usta, a ne onim što kroz njih ulazi. Taj ne zatvara usta. Iz svoje sobe ujutru izlazi usred rečenice, a noću se vraća u sobu samo da bi mogao završiti još jednu rečenicu. Dok govoriti, on gotovo nesvesno inkama učutkuje druge, prosto da slučajno nekome ne bi palo na pamet da progovori. Skoro sve što govoriti ima svoju vrednost; ponekad promiče kao pozorište senki u boji, kao Hajneove *Firentinske noći*, a ponekad u malu priču kristahuje suštinu nade, Ijubavi ih žala, kao Hajneova hrika. Od svih Ijudskih bića koje sam ikad srela, on najviše hči na Hajnea: a budući da je Hajne najeverejskiji pisac, iz toga sledi da je Konstantin Jevrejin kohko i Srbin. Otac mu je bio jevrejski lekar i simpatizer revolucije. Pre nekih pedeset godina došao je iz ruskog dela Poljske u bogatu srpsku provinciju

56

i postao jedan od vodećih Ijudi u medicini, što je uvek bilo nešto mnogo naprednije nego što bi čovek mogao da pretpostavi. I majka mu je bila iz Poljske, i jevrejskog porekla, a i čuvena muzičarka. On sam je tek naturalizovani, aU ipak izraziti Srbin. Borio se veoma srčano u Velikom ratu zato što je čovek ogromne fizičke hrabrosti, zato što je za njega srpska istorija njegova istorija, a njegov život deo života srpskog naroda. Sada je činovnik Vlade. Ali to nije razlog iz kojeg veruje u Jugoslaviju. Za njega je država Srbia, Slovenaca i Hrvata, kojom upravlja centralna vlada u Beogradu, nužan uslov da bi ti narodi odolevali italijanskom i srednjoevropskom pritisku sa zapada, kao i bugarskom pritisku, koji u krajnjoj Uniji opet može biti srednjoevropski, s istoka.

, Valetta potiče iz dalmatinskog grada koji su osnovali Grci gotovo četiri stotine godina pre Hrista, i taj čovek ima izrazitu prefinjenost i nevinu svežinu neke drevne skulpture. Svakde je dobrodošao, i u Parizu, i u Londonu, i u Berlinu, i u Beču, a ipak je nepatvoren Slaven, zato što njegov šarm ne prate sve one mane koje se obično javljaju kod drugih naroda. On ume naglo da zaustavi osmeh, stisne pesnice svojih dugih ruku i postane spremna da se žrtvuje za ideju. On je antiJugosloven; on je federalista i veruje u autonomnu Hrvatsku.

Gregorijević izgleda kao Pluton u filmovima o Miki Mausu. Lice mu je izbrzzano tugom zbog muke i nedostatka zahvalnosti na koji je naišao dok je branio izvesna čvrsta i piemena merila u jednom haotičnom svetu. Njegovo telo liči na Plutonovo i po svojoj rastegljivosti. Dok sedi u fotelji, srdžba zbog onog što smatra izlečivom nepravdom u stanju je da ga neko uliko inča približi plafonu, a od očajanja zbog neke neizbežne nepravde sav se skupi kao harmonika. On je deset godina stariji od Konstantina, kome je četrdeset šest, a trideset godina stariji od Valette. To znači da je punih šesnaest godina

57

pre rata delovao kao aktivni revolucionar, boreći se protiv Mađara za pravo Hrvata na političku nezavisnost i upotrebu maternjeg jezika. Da bi se Hrvati mogli ujediniti sa Srbima kao svojom slobodnom slavenskom braćom, ovaj čovek je podnosio krajnju bedu, zatvor i progonstvo. Prema tome, Jugoslavija je za njega Carstvo nebesko na zemlji. Onaj ko o njem govoriti olako, pljuje na tih šesnaest godina patnje, a onaj ko diže ruku na njemu, nasrće na slavensku svetinju. Otud njemu Konstantin koji je bio student u Parizu kada je izbio Veliki rat i koji je bio rođen kao slobodan Srbin deluje kao bezbožnik kada govoriti o Jugoslaviji kao o nečem što se podrazumeva. Između njih postoji ona razlika koja je postojala između hrišćana prva tri veka, koji su se borili za svoju veru kao izgubljenu stvar, i hrišćana četvrtoga veka, , koji su se za istu veru borili kada je već pobedila.

A Valetta je za Gregorijevića prostonaprsto izdajnik. On nije samo pojedinac koji je zastranio, već je i otelovljene same suštine izdajstva. Mladost treba da diže zastavu pravde protiv nepravedne vlasti, i treba da upražni u njava takav oblik pobožnosti koji se manifestuje kao pobuna protiv tiranije. Gregorijeviću se činilo da Valetta izdaje takav ideal, jer za njega je Jugoslavija vrhunska gesta prkosa protiv tiranije Austro-Ugarske Imperije. Gregorijevića bi samo vraćao mogao ubediti da je Austro-Ugarska Imperija propala kada je Valetti bilo šest godina, i da je, prema tome, Jugoslavija za njega bila jedini mogući simbol nepravedne vlasti.

Sva trojica stoje na kiši, toliko različiti i toliko isti. Toplo nas pozdravljaju, a u svojim srcima ne mogu jedan drugog da pozdrave na isti način, i pomalo nas mrze jer zbog nas moraju da stoje pored svojih neprijatelja na kiši. Mi smo njihovi prijatelji, ali mi smo nešto drugo. Konstantinove bogate strasti, Valettine intenzivne, otmene, probrane radosti i tuge, i Gregorijevićeva plemenitost

58

jedne mračne doge, srezani su od istog primarnog materijala koji je dobio različite oblike. Sedeći u našoj hotelskoj sobi, pijući vino, otkrivaH su svoje zajedničko poreklo. Vrata se otvore, oni okrenu i trznu glave, i pokret je isti. Kada ovakvi neprijatelji napadaju jedni druge, oni se verovatno kreću istim korakom.

... Jutro nam je otkrilo da Zagreb uopšte nije neki tuđ grad. On ima topao i prijatan izgled grada koji se dobro provetra. Ljudi su živeh ovde u fizičkom, mada ne i pohtičkom komforu hiljadu godina. Štaviše, tu je mnoštvo golemih svetlosmeđih zgrada, kasarni, sudova i gradskih institucija, koje su nepogrešiv znak bivše austro-Ugarske okupacije; a to znači oduševljeno konzumiranje hrane u kombinaciji s odsustvom fizičkog kretanja u prijatnoj okolini, uživanje u kafi, šlagu i kolačima za mahm stolovima pod kestenovima. Ah ima Zagreb i nešto samosvojno. Nema veku reku, niti neki središnji građevinski akcenat. Breg na kojem je smešten stari grad nije veći od onog što su u osamnaestom veku nazivah »umerenim uzdignućem«. Zagreb nema mnogo lepih zgrada, ako ne računamo gotsku Katedralu, a i ona je bila prinuđena

da obuće ružan devetnaestovekovni kaput. Ah od svoje nekarakteristične lepote Zagreb je uspeo da stvori nešto što prija duši poput Šubertove pesme, neku slast koja počinje nečujno a nema joj kraja. Učinilo nam se da nam je zasmetala kiša prvog jutra kada smo izaš, ah posle smo zaključih da nam je bilo isto tako lepo kao da smo šetah po suncu nekim doista lepim gradom. Zagreb ima, povrh svega, privlačno obeležje, primetno u mnogim francuskim gradovima, vekhrog grada koji deluje kao da je mah. Stotinu pedeset hiljada Ijudi živi u p Zagrebu, ah po onome što Ijudi pričaju na ulicama jasno je da ovde svako zna ko i kada treba da dobije bebu. To je divna duhovna pobeda nad urbanizacijom.

59

Tu je i velika pijaca gde pod crvenim i belim kišobranima seljaci stoje postojano i čvrsto na nogama, a njihova lica su nas zapanjila svojom pokretljivošću i osetljivošću koja bi više priličila najkultivisanim Ijudima iz grada. Prvi put u životu sam videla žene koje ne nose ni suknje ni pantalone, već dve široke kecelje, od kojih jedna pokriva prednji a druga stražnji deo tela tako da se preklapaju na bokovima, a ispod kecelje su se videle jarko crvene čarape. Delovale su potpuno suprotno onome što mi podrazumevamo pod rečju »seljak« kad je upotrebljavarao u pogrdnom smislu, misleći na žene koje su otupele od stalnih trudnoća i koje su ceo život provele služeći neke klipane u selima koja su svake zime do praga zaglibljena u blato. Ovakvu nošnju su stvorile žene koje su se svuda kretale i kada su bile u osmom mesecu trudnoće, koje bi i plesale po blatu ako im je do toga, bez obzira šta neki klipan o tome misli.

Život ih, međutim, nije milovao. Sve su govorile pomalo nemački pa smo mogli da se raspitamo za cene, i mogli smo kupiti pimu torbu najboljeg voća i povrća za ono što bi u Engleskoj iznosilo dva šilinga: bila je to petina od onog što bi to koštalo u svakom gradu na Zapadu. To je predstavljalo krajnje, mučno siromaštvo, budući da su cene fabričkih proizvoda u radnjama bile veoma blizu Zapadnim. Ali te žene su delovale otmeno, niko nije govorio o siromadtvu, niko nije prosio. Bio je to znak da smo izvan Srednje Evrope, jer u nemačkom ili austrijskom gradu, koji je bio dvaput bogatiji, Ijudi bi se stalno žalili na nešto. Ali bilo je i znakova da se nalazimo u blizini Srednje Evrope. Teže su bile pokrivenе fino izvezendm marama'ma i stoljnacima, a sve je to bilo vanredno urađeno jer kod Slavena žene imaju u prstima đavola koji stvaira čuda. Jedino je dezen bio grozan. Nije ličio na dezene koje sam videla u drugim delovima Jugoslavije, u Srbiji i Makedoniji. Ti dezeni

60

nisu bili lepi čak ni u poređenju sa dezenima na odeći seljanki koje su stajale za tezgama, mada ni ti na odeći nisu bili nešto naročito. Bili su to grubi naturalistički pokušaji predstavljanja voća i cveća koji su sledili tradiciju viktorijanskog berlinskog vremenog veza. Drugim rečima, video se nemački uticaj.

... Došla sam u Jugoslaviju zato što sam znala da prošlost stvara sadašnjost i htela sam da vidim taj proces na delu. E, pa da počnem. Jasno je da ovde to znači takvu količinu Iudske patnje koja je trajala bez znatnijeg prekida, i koja deluje zastrašujuće svakofne ko je bio uljuljkan bezbednošću engleske i američke prošlosti. Da imam čarobnu moć neke veštice, pa da sad odem na pijacu, zgrabim nekog, seljaka za ramena i prošapćem mu: »Da li si u svom životu znao za mir?«, pa sačekam njegov odgovor, protresem mu ramena i pretvorim ga u njegovog oca, pa postavim isto pitanje i sada ovog pretvorim u njegovog oca, nikada ne bih čula reč »da«, čak i kada bih sa svojim pitanjem mrtvima išla i hiljadu godina unazad. Uvek bih čula: »Ne, uvek je postojao strah, postojali su neprijatelji spolja, naši sopstveni vlastoci iznutra, postojao je zatvor, mučenje, nasilna smrt.«

Kako im istorija nije pružila nikakvu kompenzaciju, iz istorije nije mogla nastati nijedna istorijska legenda od vrhunskog značaja. Istorija beleži primere takvog heroizma pojedinaca koje nijedan drugi narod ne može premašiti, ah istorija se ovde nikada nije kristahovala u neuništivu shku trijumfa, koji može poslužiti kao utočište u begu iz sadašnjeg poraza. Hrvati su uvek bih vrsni vojnici. AH njihovi najveći uspesi bih su utopljeni u opšti trijumf habzburških armija. A Habsburzi su se uvek trudili da Hrvati ne budu posebno izdvojeni i istaknuti po ogromnoj hrabrosti i izdržljivosti u sukobima sa Turcima, koji su bili i odviše brojni i odviše neodlučnog ishoda da bi ih istorija imenovala, ili bar lokalna tradicija sačuvala u živom sećanju. Jedina izuzetna победа kojom se Hrvati diče jeste mađarski poraz na koji podseća Jelačićeva statua, a i ta победа bi mogla biti i poraz.

. . . Ako čovekovo postojanje nema obhka, ako se događaji u svesti ne vežu lako jedan za drugi, otkrivajući svoje značenje, čovek se oseća kao da čita rđavu knjigu. Svako može da ovo proveri na sebi, jer verovatno nema čoveka koji u životu nije imao takve periode u kojima je glavna tema njegovog života bila zamagljena detaljima, kada je deo život sa Ijudima čiji karakteri nisu dovoljno izraziti. A ovo je verovatno tačno ne samo za pojedince već i za narode. Na šta bi Učila Engleska bez svoje ogromne Valhale kraljeva i heroja, da nije imala svoje elizabetansko i viktorijansko doba, hiljade takvih događaja koji smesta padaju na pamet, jednostavni kao ikone i čudotvorni po tome što sugerisu da Engleska ponovo, sada i uvek može da bude ono što je bila? Sta bi bile Sjedinjene države da nisu imale one trijumfalne rezervoare volje, istorijske činjenice Rata za nezavisnost, divovske državnike, prodor pionira na Zapad, koje svaki Amerikanac nosi u svesti i za kojima svakog trenutka može posegnuti da bi ih oživeo? Teška istorija možda stvara narod koji je težak i sebi i drugima u svim okolnostima, budući da mu nedostaju ta sredstva okrepljenja. »Ali možda«, reče moj muž, »to i nije tako važno.«

Ipak jeste. Istoga dana je i on video da je ono što se tim Ijudima desilo imalo velikog značaja. Dok smo stajali na stepenicama Jelačićevog spomenika, prišao nam je Konstantin, pažljivo se provlačeći između golubova koji su prekrivali pločnik gde nije bilo tezgi. Skupio je obrve u znak prekorevanja dva goluba koji su uprkos bučnom saobra

1 Valhalla u nordijskoj mitologiji velika sala u kojoj je bog Odin primao i gostio duše junaka koji su hrabro pali u ratu prim. prev..

62

ćaju oko njih, oseti U ljubavni nagon. »Ah, lcs Croates!«, promrmljao je, mašući glavom. A dok smo se smeđah, nastavio je: »Vidim kako i vas dvoje nameravate da se ogrešite o dobar ukus. Ne tako grubo, ah ipak. Hoćete sada da obilazite

Stari grad što je vehka greška. Tamo gore su vile i palate koje ne treba gledati ujutro. Uveče, u vreme sentimentalnog sumraka, otići ćemo i zaviriti kroz kapije pa ćete videti kolonade i zabate osamljenije od rimskih, budući da su izgrađeni u neoklasičnom stilu koji je u Beču bio u modi pre sto do sto pedeset godina, i videćete naš mali slavenski doprinos, jer u ograđenim baštama ispred kuća nalaze se gvozdeni stolovi i stohce u kojima niko ne sedi, a smesta ćete prepoznati da onaj ko tu ne sedi dolazi pravo iz Turgenjeva. Po danu ne možete videti Austriju kakva je bila prekjuče i nas Slavene kakvi smo bili juče. To je kao sa golubovima. Ah hajdemo u Katedralu, koja je toliko lepa da je možete videti u svako doba dana.«

... Posle toga smo nešto naučih o intelektuaciom nivou Hrvatske. U restoranu pored Katedrale Ijudi su nas čekah na ručak: pesnik i dramski pisac, autor drama bombastičnijih od samog života, pa čak i od umetnosti, u poređenju sa kojima *Otelo* deluje lako i kao da je bez zapleta, koji izgleda kao G. Pikvik i njegova žena po lepoti nahk na Bemi Džounz, i kao da je i ona stegnutom pesničiom izdubila jamice na Ijupkim obrazima. Gledali su nas odsutno i rekli nam da su našli pesme Vona Silurista u nekoj antologiji engleske poezije, i da ga smatraju jed

2 Ah, Hrvati!

Samuel Pickwick konjični lik iz Dikensovih romana *Pikvikovi zapisi i David Koperfilđ* prim. prev..

Pseudonim poznatog engleskog romantičarskog sHkara Sir Edwarda Coleya 18331898 prim. prev..

5 Vaughan Hanry 16221695 engleski religiozni pesnik, poznat pod nadimkom »Silurist« prim. prev..

63

nim od najvećih pesnika; dok su nam naručivali ogroman obed, u kojem su guščija džigerica i sos od jabuka bili središnja numera, omotai su nas mrežom krajne komplikovanog razgovora o književnosti. »Mi mislimo«, rekao je dramski pisac, »da su najveći pisci novijih vremena Džozef Konrad, Maksim Gorki i Džek London.« Mi smo se lecnuli. Pomisli smo da ovi Ijudi možda nemaju ukusa ako i Vona i Džeka Londona smatraju velikim. Nismo bili u pravu. Dramski pisac je u stvari bio pesnik i po njemu su samo pesnički oblici zadovoljavali najviše kanone umetnosti. Pisac poput Soa, Velsa, Pegija i Žida uopšte nije smatrao umetnicima. Oni su pisali o onome o čemu čovek priča u kafanama, što može biti i dobro ako je razgovor dobar, ali nije ozbiljno zato što je obično i ponovljivo kao težak rad. Ali čista naracija predstavlja značajan oblik zato što okuplja iskustva koja Ijudi sa pesničkim darom mogu preinaciti u više oblike. Konrad, Džek London i Maksim Gorki dopadali su mu se zato što su tragali za retkim iskustvima, zato što su ih temeljno istraživali tako što su im se sami podvrgavali i proveravali su ih s abnormalnom osetljivošću. Ah i dramski pisac i njegova žena pomisljaj su da Konrad pripada jednoj zasebnoj vrsti, s obzirom na istinsko tragično osećanje koje prožima njegova dela. To osećanje nikada nije pesnički procvetalo, aU zar ono neosporno nije prava pesnička tema da bi se za Konrada moglo tvrditi da je, tako reći, u intendaturi pesničke annije?

»Ne«, naglo odvrati moj muž, »Konrad nema osećanje tragičnog već samo neizbežnog, a za njega neizbežino nikada nije bilo ispunjenje takvog načela kakvo je za Grke bilo *ananke*«, već je predstavljalo samo *de francuski pesnik*

Charles Peguy 18731914 i eseista prim. prev..

' U Grčkoj religiji sudbina kao neminovnost kojoj su podlegali i sami bogovi prim. prev..

64

roulement posledica jednog događaja.« Primer za to je, kaže, priča »Dvobojski uzbirci Šestorica, u kojoj je početni događaj jedno opšte mesto, koje ne povlači za sobom nikakvo načelo, a posledice su toliko dalekosežne da su gotovo smešne. Ali tu nema nijednog činioca koji bi stupio u dejstvo, koji bi, u stvari, morao na taj način da deluje na opštem Ijudskom planu, pa kada ga prepoznamo da osetimo kao da nam je otkrivena nova faza sopstvene sudbine. Žena dramskog pisca reče da je to tačno ali irrelevantno. Za nju je tragoko osećanje kod Konrada prisutno ne u onome što on kaže, već u ritmu njegovog kazivanja. »Cek, ček«, reče Konstantin. »Velika simfonija mora imati svoje teme osim emotivne boje koju daje orkestracija. Hoću ovo da vam kažem.. .« Rekao je da osećaj neumitnosti u umetničkom delu mora biti potpuno drukoj od naučinog shvatanja uzročnosti, jer ako je umetnost stvaralačka, onda njen svaki stepen mora biti nov, mora imati nešto preko i iznad prethodnih faza,

a veza između početka i kraja mora biti stvaralačka u bergsonovskom smislu. Dodao je da ono što kreativnosti pruža priliku da stvori nešto što je u isti mah nepredvidljivo i neumitno, da upravo to zabranjuje umetniku da kontroliše svoje likove kako bi dokazao neku moralnu poentu, zato što je to ono što ga prisiljava da se spusti na stazu predviđajivog. »Da, i to je ono što Tolstoj uvijek čini«, rekao je dramski pisac, »a uprkos tome smo uvjereni da je veliki umjetnik.« »Meni se čini da on nije veliki umjetnik«, rekoh ja, »jer osećam da je on mogao biti najveći umjetnik, a umesto toga je izabrao da bude prvi najveći renegat posle Jude.« »I ja tako mislim!«, reče pesnik koji je upravo seo za sto. »I ja!«

... »Ovo je divno mesto«, reče moj muž sledećeg jutra. Bila je Uskršnja nede razvijanje, odmotavanje fr..

Ija i kelner je za doručak doneo uskršnja jaja kao poklon kuće, a mi smo shvatili da je celi jučerašnji dan bio veoma priјatan. »Dabome, Austrija je ovde mnogo doprinela«, reče jedan Englez koga je moj muž sreo u gradu i koji je sa nama doručkovao u istom hotelu. »I meni se čini«, reče moj muž, a onda se ugrize za jezik »Ne, šta ja to pričarw? Neće biti tako jer sve ovo je veoma daleko od Austrije. Austrijanci satima sede u kafanama, govore bez prestanka, ali oni neroaju ovu pomamnu intelektualnu radoznalost, oni ne umiju da protresu opštu književnost kao iz neke vreće za stare krpe, što ona doista i jeste, tragajući za onim fragmentom i ojeg verovatno i nema, ali koji je tajna jnjiževnosti, ona koja postoji jedino u njihovim glavama. U otmenim bečkim kućama često se okupljaju pisci koji naglas čitaju svoja dela. Pre nekoliko meseci proveo sam veče u kući bečkog bankara slušajući Vildgaijzove pesme. Ali u Jugoslaviji bi laiko nešto bilo nemoguće, ukoliko čovek ne bi unapred vezao goste i začepio im usta.«

U sobu su ušli Konstantin i Gregorijević koji je prema nama još uvek bio pomalo hladan zbog društva u kojem smo bili

prošle xioći »Sta je Austrija uradila za vas?«, upitao je moj muž. »Ništa«, rekao je Konstantin, »nije ni bila u mogućnosti. Šta može jedna zeinljva bez istorije da uradi za narod sa tako slavnom istorijom kakva je srpska?« »Mislio sam na Hrvatsku«, reče moj muž. Kao da je iznenada otkrio da samog sebe posmatra u ogledalu, Gregorijević reč uzrujano »CMgovor je točan«. »Ali Austrijanci imaju istoriju«, primeti moj muž. »Ne«, reče Gregorijević, »mi smo njihova historija. Mi Slaveni uopšte, a posebno mi Hrvati. Habzburzi su izvojevaU

» Anton Wildgans 18811932 austrijski pesnik, dramski i prozni pisac, dugogodišnji direktor Burgtheatra. prim. prev.

66

svoje pobjede sa Cesima, sa Poljacima i, u prvom redu, sa Hrvatima. Da mi Hrvati nismo stajali iimieđu njih i Turaka, Austrijanci ne bi imali svoju istoriju, a Beč bi bio muslimanski grad.« Englez se nasmejao kao da mu je neko ispričao neverovatnu priču. Gregorijević ga je pogledao kao da je čuo neko svetogrde. »Je li to mala stvar što se koliko jučer odlučilo da Evropa neće biti islamizirana«, upitao je. »Na šta on to misli?«, upitao je Englez. »Da su Turci bili pod Bećom 1683, i da su bili suzbijeni«, reče moj muž, »da se to nije desilo, mogli su pregažiti celu Evropu.« »Je li to istina?«, upitao je Englez. »Da«, reče moj muž. »Ali to nije bilo juče«, reče Englez. Ovim Ijudima izgleda kao da je bilo«, i'cće moj muž, »i mislim da su u pravu. To je još uvek uznemirujuće blisko, takav udarac bi smoždio celu zapadnu kulturu, i takve stvari ne smemo zaboravljati.« »Ali pitajte ih«, reče Englez, »zar Austrija nije mnogo učinila na planu sanitarnih službi?« Gregorijević je bledo gledao u dubine svog ogledala čudeći se da uopšte pokazuje znake života pod dejstvom otrova tako' nedeUkatnih Engleza. »Vaš prijatelj, koga ne uzbuduje pomisao na zamjenjivanje bečkih tornjeva minaretima, vjerojatno od nas očekuje da Austrijancima oprostimo podzemne tavnice u ime javnih klozeta koje su daU izgraditi. Da H zaista želite«, reče on kroz zube, »da pođemo i čujemo misu u Šestinama? Možda to i nije nešto što bi Englezima bilo zabavno?«

Vozili smo se kroz pejzaž kakav sam često videla na kineskim siikama: šumoviti brežuljci koji su ličili na ježeve umočene u šećerni preUv. Na bregu je stajala mala crkva, dupke puna, iznutra bleštava poput bašte, prelivajući se bojama skrleta, zlata i plavog, i nekog jedinstvenog, grubog, domaćeg beUla, odjekujući od pesme.

... Ljudi su stajaM sa desine strane u crkvi, a žene sa leve. To je običaj i u pravo

67

slavnoj crkvi, i sasvim je razumljiv. Za vreme ceremonije koja treba da bude najintenzivniji kontakt sa stvarnošću, Ijudi i žene, koji vide potpuno različite vidove stvarnosti, treba da budu odvojeni. Ne bi bilo u redu da ovde budu zajedno kao u porodici, gde iz društvenih razloga Ijudi i žene pokušavaju da podele svoja različita viđenja stvarnosti, nailazeći na dobro poznate teškoće. Iz usta ove podeljene crkvene zajednice izlivala se pesma koja nije tražila apsolutno ništa, koja nije majraunski podražavala detinjstvo, koja se nije pretvarala da je ono što je kiselo slatko, a ono što je bolno da je blagotvorno, koja je jednostavno predstavljal divljenje. Ako postoji Bog koji je izvor celokupnog dobra, onda je ovo logičan način na koji ga treba slaviti. A ako postoji samo dobrota, ovo je opet prirodan način slavljenja. A osim toga, sama služba, kao i njihova odeća, bili su zadivljujući s obzirom na prihke. Ovi Ijudi, koji nisu znah ni za bogatstvo ni za sigurnost, niti su ih ikada imah, stajah su pred Tvorcem, i nisu mishh na ono što bi mogh tražiti, nego što bi mogh dati. Biti među njima bilo je kao pogledati voćnjak koji je bogato rodio, ih videti zrelu pšenicu u polju, jer ti plodovi su obdareni Ijudskom voljom i Ijudi ih koriste u saglasnosti sa njihovim obiljem.

i'

Ovo nije poticalo samo od vere tih Ijudi. Ima Ijudi koji pripadaju istoj veri, a bogosluženje im ipak deluje siromašno. Kada je Hajne rekao da je katedrala u Amijenu mogla biti sagrađena samo u prošlosti, zato što su Ijudi onda imah uverenja, dok mi moderni Ijudi imamo samo mišljenja, a da bi se sagradila katedrala, potrebno je nešto više od mišljenja, on je pustio u opticaj poluistinu koja je počinila dosta zla. Ono što je pre svega bitno jeste vrsta Ijudi koji imajir neka uverenja. Ovo bogosluženje je bilo impresivno zato što su pastvu sačinjavah Ijudi koji su posedovali jednu sasvim posebnu zdravu snagu. Na kraju smo izišli i stajali na vratima crkvenog dvorišta posmatrajući Ijude i žene koji su grabili kroz dubok sneg ka selu, sa žarom koji je bio uopšten oblik one posebne strasti koju su ispoljili u crkvi. Nisam se prevarila u pgledu oniog što sam otkrila kod Jugoslavena kad sam dolazila u ovu zemlju prvi put.

»Zar nije prekrasna hrvatska narodna nošnja?«, upita Gregorijević dok su mu svetlucale naočale i izgledao je radostan, što je za njega bilo neobično. »Zar nisu prekrasne i djevojke koje nose tu nošnju, a zar mladi Ijudi nisu tako lijepo građeni? A i veoma su pobožni.« »Da«, rekoh, »nikad još nisam čula misu otpevanu sa takvim žarom.« »Nisam misHo na to«, reče on razdražljivo, »mislio sam da su pobožni u svom hrvatskom patriotizmu.« Pokazalo se da su stanovnici Šestina nosiU ove svoje divne nošnje ne iz običaja, nego zato što su se za to odlučiH iz ubeđenja. Inače bi nosili standardnu zapadnoevropsku odeću, kao što nosi većina seljaka oko Zagreba, ah oni znaju da je veUki patriota Ante Starčević sahranjen u crvenom groblju, a da je njemu sve hrvatsko bilo sveto. Otišh smo i stah pored njegovog groba u snegu, dok nam je Gregorijević, viši nego ikad pre, a savijen preko ograde groba poput tužne vrbe, pričao o tome kako je Starčević osnovao Pravašku stranku koja je prkosila i Austriji i Mađarskoj, pokušavajući da za svoju domovinu pregovorima dobije nezavisnost koju je imala pre osam stotina godina. »Starčevićev moto je bio .Hrvatskoj su potrebnii samo Bog i Hrvati!«, rekao je Gregorijević. »Kada je nas, mlade Hrvate, trideset godina sjaja, bogatstva i trijumfalne okrutnosti devetnaestovjekovne Mađarske moglo dovesti u iskušenje da zaboravimo svoju domovinu, on nas je uvjerio da je zaborav tradicija svog naroda bio jednak gubljenju duše.« Postah smo svesni onog drugog pokrivača koji je okruživao snežni, pokrivača tišine. Iz sela je

69

dopirao miris dima od izgorenog drveta. »Kao dijete su me vodili da ga vidim«, govorio je Gregorijević uzbuđenim glasom velškog jevanđeliste, »svi smo iz njega crpili snagu.« Onako ugojen i veoma ležaran, Konstantin dobaci: »Majka

mu je bila Srpkinja.« »Ali je na vjenčanju prihvatile vjeru Istinske crkve«, reče Gregorijević, mršteći se ...

HRVATSKA II

U Hrvatskoj nema kraja političkom sporenju. Nikad kraja.

Kako smo šetali pored pijace, počeli smo da gazimo po mozaiku crvenih i zelenih hstova kupusa, kora od pomorandže i sivog kamena. Skrenula sam pažnju Valetti i Konstantinu na lepotu tog mozaika, i čak sam se oduševila. Pa ipak ih nisam mogla otrgnuti od njihovog teškog sporenja. Moram priznati da doživljaj koji sam im nudila možda i nije bio dovoljno zanimljiv. Zato sam, kada smo se obreh pred kavezom sa ružičastosivim papagajem koji je izvlačenjem kartica proricao budućnost, sva srećna uzviknula: »Hajdemo da čujemo šta nas u životu čeka!« Ah i Konstantin i Valetta pogledaše pticu očima u kojima je tinjala nada da za onog drugog uopšte neće biti budućnosti. Zato sam ja dala dinar i ptica je izvukla karticu. Kada sam je pružila Valetti, on je prasnuo u smeh i vratio mi je. »Baš je mudra ta ptica! Evo ovde piše okruženi ste krivim prijateljima i morate ih se odmah otresti!« Mahnuo mi je svojom kapom i smejući se nastavio da se probija kroz gomilu. »Zbogom, dok ne poslušate pticu!«, dobacio je preko ramena. A onda, odjednom ozbiljan, kako ne bismo pomisli da ima nešto protiv nas, reče: »Vidjećemo se večeras oko sedam.«

Za ručkom su se stalno svadah. Tog jutra smo obilazili grad sa jednom gospodom, Hrvaticom i Konstantinom. Dok smo je u supu, rekla sam Valetti da mi se ta žena veoma dopala, a Konstantin je eksplodirao: »Meni se

71

nije dopala. Ona nije istinsfc Slaven. Jeste li čuli šta vam je rekla kad ste bili u higijenskom zavodu? Rekla je da se za vreme Austrije sve veoma dobro održaval. I čak je to rekla sa žaljenjem.« »Pa, tako je i bilo«, reče Valetta. »Jeste, bilo je tako«, reče Konstantin, »ali ne smemo da žalimo za tih, Nijedan istinski Slaven ne bi za tim požalio. Odnosno, nijedno pravo Ijudsko biće ne bi to reklo, jer ako je Ijudsko biće Slaven, onda zna da je slavenstvo važno, da je to oblik koji mu je Bog darovao i da, prema tome, treba da ga čuva. Ponekada su vam ugađali Austrijanci, ponekada Mađari, i svako je htio da vas namami kako biste bili na njegovojo strani. Otud su beneficije koje ste dobijali prljave i kaljaju vaš lik Slavena. Bolje je nemati gotpvo ništa, a biti slobodan čovek u zajednici sa svojom slavenskom braćom.« Napravio je pauzu, ali Valetta je čutao i nastavio da jede. »Ne mislite U da je to bolje?«, upita ga Konstantin. Valetta je neprimetno klimnuo glavom. »Ako to ne osećate iz dna duše, onda niste u stanju da išta osećate!«, reče Konstantin malo glasnije.

»Da, da, osjećam to iz dna duše«, reče Valetta tiho, a onda dodade još tiše: »Za nas bi bilo mnogo bolje da smo slobodni Ijudi u zajednici sa svojom slavenskom braćom.«

Konstantina je to zadovoljilo za trenutak i nastavio je da jede. A onda je bacio nož i viljušku. »Šta ste to rekli? *Bilo bi* bolje . . . Znači da sada nije?« »Ne baš sasvim«, reče Valetta. »Kako to mislite?«, upita Konstantin, oborivši glavu poput bika. Valetta slegnu ramenima. Odjednom slomljen, Konstantin ga patetično upita: »Pa zar mi, Srbi i Hrvati, nismo braća?« »Jesmo«, reče Valetta. Govorio je tiho, a ne iz lukavstva, što bi stranac mogao pomisli, već iz dubokog osećanja. Pobledeo je kao krpa. »AU u Jugoslaviji«, reče s mukom, »stvari ne stoje baš tako. Točnije, izgleda da su Srbi stariji brat, a mi, Hrvati, mlađi, i kao da živimo po zakonu koji Uči na engleski, po kojem stariji brat

72

ima sve a mlađi ništa.« »Znam ja na šta vi mislite!«, zaječao je Konstantin. »Mislite da sve pare idu u Beograd a slabo se šta vraća, da su celu zemlju preplavili srpski službenici, a da Hrvatima ne damo nikakve položaje sa stvarnom moći. Sve to znam!«

»Možda i znate sve«, reče Valetta, »ali i mi znamo i nemojte očekivati da to previdimo.« »Ja ne tražim od vas da to previdite«, reče Konstantin i poče da riče kao bik. »Tražim samo da to vidite. Vi niste raspolagali svojim novcem ni dok ste bili pod Mađarskom. Sav vaš novac je išao u Budimpeštu, velikoposednicima i poreznicima, a vi ste dobili nekoliko železničkih pruga, priznajem, i nekoliko bolnica, priznajem, i nekoliko puteva, i to priznajem, ali sve to nije koštalo ni polovinu od onog što ste dali, a uz to su vam pride doneli germanizaciju i mađarizaciju, silovali su vam dušu. A sada ste deo Jugoslavije, deo ste kraljevine Južnih Slavena, koja postoji kako bi vam omogućila da zadržite svoju dušu, a da bismo očuvali to kraljevstvo moramo imati i vojsku i mornaricu, kako bismo bili bezbedni od Mađarske i Italije, i moramo Srbiji dati mnogo što da Srbija nije imala jer se borila protiv Turčina dok ste nam vi iza leđa bili bezbedni, i moramo mnogo učiniti za Bosnu, jer Mađari nisu učinili ništa, i moramo sve učiniti za Makedoniju zato što su Turci bili tamo sve do 1912, i moramo isušiti močvare i sagraditi škole, i izgraditi strateške puteve, a to je jednak za vaše kao i za naše dobro, ali vi to nećete da vidite!«

»Ja to vidim«, reče Valetta, »ali ako želite da izgradite jaku i civilizovanu Jugoslaviju, srpske škole morate podići do hrvatske razine umjesto da hrvatske škole spuštate na srpsku.« »Tek sad se vidi da ne shvatate ništa«, zavapiro je Konstantin. »Pa to je pitanje para! Važnije je da imamo dobre škole u celoj zemlji nego da u jednom delu zemlje postoje izuzetno dobre škole. Lanac je onoliko jak koliko je jaka njegova najsla

73

bija karika. Šta bi vama u Hrvatskoj vredelo kada bi vaši dečaci i devojčice čitali na hindustanskom i slikali kao Rafael ako bi se mlađići u Makedoniji cele noći smucali i gledali koga će da premlate zato što ne znaju ništa drugo da rade?«

»Bilo bi nam lakše verovati da naš novac ide za škole u Makedoniji kada ne bi išao preko Beograda«, reče Valetta.

»Morate nam oprostiti što se plašimo da već deo tog novca ostaje u Beogradu.« »Naravno da ostaje u Beogradu!«, reče

Konstantin neprirodno visokim glasom. »Pa moramo izgraditi prestonicu. Moramo je izgraditi i zbog vas jer ste i vi Južni Slaveni! Cela zapadna Evropa nas prezire zato što nam je prestonica mala i nije šik. Evropljani nisu u pravu. Zašto bismo i imali veliku prestonicu ako smo seljačka zemlja. Ali Ijudima morate dati ono što traže, a Ijudi su kao deca koju impresionira sve što je sjajno i veliko. Zar se ne sećate kako su austrijski ministri pre rata gledali na nas kao na zadnje smeće samo zato što Beč ima barokne palate, a mi nismo imali bogzna šta u našoj varošici, koja je još pre pedeset godina bila turski garnizon, mada to ne znači ništa, budući da smo se, kad je došlo vreme, sručili na njih kao malj?« »Mi, Hrvati, još bismo se i mogu s tim složiti kad bi u pitanju bila samo ministarstva i hoteli«, reče Valetta, »ali čujemo i da se grade mnoge privatne kuće za Ijude koji su povezani sa politikom.« »To nije istina, kunem se da nije«, viknu Konstantin. »Hoćete reći«, upita Valetta, »da su svi srpski službenici na visokim položajima pošteni?« Konstantin se zaljulja na stolici. »Ja jesam za poštenje«, reče, praskavo naglašavajući svoje »p«, »a i sam sam jošten čovek.« I to je bila živa istina: u toku života lično je raspolagao velikim svotama državnog novca, a da se sam nije očešao ni za dinar. »Ali priznajem«, reče s mukom, »da u našoj Srbiji ima i Ijudi koji nisu pošteni. Ali šta da radimo? U našoj zemlji nema dovoljno Ijudi

74

koji bi mogu da preuzmu upravu, to uko nas je izginulo u ratu. Devedeset odsto«, zavapi, »devedeset odsto naših studenata stradali su u ratu.« I to je, kako sam naknadno saznala, bila istina. »Pa što onda ne uzmete nas Hrvate za visoke službenike?«, upita Valetta. »Ima mnogo Hrvata za koje nitko na svijetu ne može reći da nisu dostojni povjerenja.« »AU kako možemo da uzmemo Hrvate?«, pisnu Konstantin. »Pa vi niste lojalni!« »A kako možete i očekivati«, upita Valetta pobledelih usana, »da budemo lojalni kada sa nama ovako postupate?« »A ja vam opet kažem«, zavapi Konstantin, »kako možemo drugačije postupati sve dok ne postanete lojalni?«

Bio je to apsolutni čorsokak; svest o tome preplavila nas je očajanjem. Konstantin je odgurnuo u stranu tanjur i rekao: »Reći će vam šta je vaš problem, Valetta.« »Ali nema nikavog problema ni sa jednim od vas dvojice«, intervenisala sam. »Kada smo izišli iz Higijenskog zavoda, ona gospođa nas je odvela u Etnografski muzej. Kako ste samo vi Slaveni daroviti! Nikad još nisam videla takvo bogatstvo šara na vezu, nadahnuto najrazličitijim predmetima i uvek dovedeno do savršenstva. Bila to haljina, uskršnje jaje i u stupa za maslac.« Znala sam da mi je intervencija slabašna, ali nisam mogla smisliti ništa bolje. Ustanovila sam da se to uvek desi kada pokušam da prekinem Slavene dok se svađaju. Oni kao da iz vazduha crpu svu energiju za strast svoje debate, tako da sve što je izvan njene orbite može samo bespomoćno da lebdi. »Reći će vam šta je vaš problem«, ponovio je Konstantin, učutkujući me pokretom ruke. »Ovde, u Hrvatskoj, vi niste samo vojnici, već i advokati. Vi ste dobri advokati, i sve vreme ste bili advokati. Osam stotina godina je trajao vaš proces sa Mađarskom. Vi ste se sofistički prepirali oko pojedinih izraza *diplomae inaugurale*' vaših kraljeva, svađali ste se okboga«

»Istorijska povelja o političkim pravima lat.

75

šta sve za sobom povlači izraz *adnexae*, graktaH ste kao čavke o svojim pravima u dvojnoj monarhiji, hektare hartije ste potrošili u raspravama o hrvatskougarskoj nagodbi. Zato ste vi danas više advokati nego vojnici, jer još od osamnaestog veka se niste boriH sa Turcima, a sa Mađarima ste se boriH samo jedno kratko vreme. A sada, kada stvaramo Jugoslaviju, mi ne smemo biti advokati već moramo biti vojnici, mi moramo imati duboko osećanje za najelementarniju stvar sopstvenog opstanka. Morate zaboraviti na sva vaša mala prava i reći da svi mi imamo jedno veliko pravo, pravo Slavenu da žive zajedno, i sva naša prava moramo žrtvovati da bismo zaštitili to veliko pravo.«

Valetta je još jednom slegnuo ramenima. »Šta imate protiv toga?«, zaurlao je Konstantin. »Reći će vam šta je vaš problem. Vi ste intelektualac, svi ste vi intelektualci u rđavom smislu reći. Hvatite se time da je Zagreb stari grad, aH to nije za vas dobro. Svakde u Srbiji niče po jedan grad, i mada mi imamo romansijere, pesnike i sve što treba, oni nisu bili građani ni dve generacije.« Ovo je gramatički pravilno na srpskom jer se Srbi ne održu nijednog svog odrečnog oblike. »Otud ti građani znaju ono što i seljak zna. Oni znaju da se u radu čovek ne sme negativno određivati, već da mora saradivati. Čovek ore zemlju koja, bez sumnje, ne želi da bude preorana, aH čovek osluškuje šta zemlja misli bar utočište što se je u proleće a ne u zimu iH leti. AH vi to u gradu ne znate, vi možete da idete protiv života i da radite protiv svega, jedino morate da pognete glavu pred automobilom, vozom i tramvajem. Sve ostalo možete raditi kako vam prahne. Zato ste vi intelektualci. Onaj lažni soj koji je uvek u opoziciji. Bože, Bože, kohoko je lakše biti intelektualac u opoziciji nego čovek od akcije! Taj može uvek da bude pametniji i uvek da otkrije sve male greške.«

pripojeni delovi lat.

76

Ali mnogo je teže stvarati. Zato je lakše biti kritičar nego pesnik.« Onda je odjednom bacio viljušku. »Možda je bolje reći da je lakše biti rđav kritičar. Jer da bi čovek bio dobar kritičar mora ponekad i sam stvarati, i na svojoj koži osetiti šta znači stvarati dobro ili rđavo. Zato sam ja veliki kritičar. A ja sam i veliki pesnik. Ali vi Hrvati niste pesnici, vi ne stvarate. Vi ste uvek mali i pametni, vi uvek u opoziciji osvajate neke poene kao da je u pitanju igra.« Navalio je na svoje palačike sa džemom poput izgladnelog lava a onda, punih usta, ponovo riknu: »Svi ste vi u Zagrebu isti. Svake noći sam sedeo u kafanama i svi mi Hrvati kažu, »Odvratan je taj trgovinski sporazum koji ste u Beogradu potpisali s Italijom!« A ko su ti Hrvati, koji su pomoći Italijana ubili našeg kralja, koji stalno urljuču kako su njihovi seljaci siromašni, da bi nas mogli napadati kada se odrekli svog ponosa i potpisali trgovinski sporazumi s Italijanima kako bi seljaci mogli dobiti nešto malo para? Ach, u svim svojim sitnim potezima vi ste doista grozni.«

Neko vreme Valetta nije ništa odgovorio. Znatan deo hrvatskog dokazivanja sastoji se od toga što Hrvati ne viču u restoranima i ne govore punih usta. »Hoćete reći kako je državna uprava kod nas dobra?«, upita on malo kasnije. »Hoćete

h reći kako ovde nitko nije uhapšen bez razloga, bačen u tamnicu i barbarski mahretiran? Hoćete h reći kako u Hrvatskoj nitko nije mučen otkako je stvorena Jugoslavija?« Sav je drhtao i hcem mu je minuo izraz takvog mučnog užasavanja da sam sigurna kako se setio krvoločnih scena koje je video sopstvenim očima i na šta mu se utroba prevrnula.« Konstantin je gotovo zaplakao. »Oh, Bože, pa oni su krivi za to«, on zavapi, upirući palcem na mog muža i mene. »Ovi Englezi su hcemeri, oni pretenduju na to da vladaju Ijudima bez upotrebe sile, zato što postoje mnogi delovi Imperije gde vladaju samo Ijudima koji žele da se

77

njima vlada. Sila im nije potrebna u Kanadi ili u Australiji, iz čega oni izvlače opšte pravilo, mada su u Indiji, gde Ijudi ne žele da se njima vlada, mnoge pretukli i pohapsili. I A za sve to ja ne krivim Engleze. To se mora dešavati kada jedan narod hoće da zadrži svoju moć nad drugim. Zato i nije pravo da jedan narod vlada drugim, zato i mora postojati Jugoslavija, kraljevstvo Južnih Slavena koji sami sobom upravljaju, i zato moramo prineti sve moguće žrtve za Jugoslaviju.» »Vidim šta hoćete da kažete«, reče Valetta, »Srbima moramo dozvoliti da kinje nas Hrvate jer u tom slučaju u Jugoslaviji nas neće kinjiti ItaUjani i Mađari.« »Oh, Bože, Bože!« zavika Konstantin, »srećan sam što nisam Hrvat već Srbin, jer iako sam ja sam pametan čovek, Srbni nisu pametan narod. Njihov posao nije bio da pametuju, već da isteraju Turke i sačuvaju svoju nezavisnost od Austrijanaca i Nemaca, tako da je njihova jaka strana u tome što su u stanju da otvaraju vrata razbijajući ih glavom. Verujte mi, u takvoj situaciji kao što je naša to je važnije. Ali Bože, Bože, znate h šta mi se čini da radim dok ovako govorim sa vama, Hrvatima? Osećam se kao da sam smotao kaput, legao nasred uHce, stavio glavu na kaput i rekao konjima i automobiliima, „Samo vozite, sve mi se zgadilo!“ Ono što je strašno u ovom razgovoru jeste da vi nikada ne grešite, a ja sam uvek u pravu, i mogu bismo ovako razgovarati do u nedogled, sve dok ne bismo poumirah od te vaše pameti.« »Neki su već umrli«, reče Valetta.

... Kada smo se vratili u hotel, zatekli smo Valettu kako nas čeka, poveh ga u svoju sobu i pih šljivovicu, srećni što smo ga ponovo sreli mada smo se vide li nedavno. Stajao je pored prozora, raskrihlo zavese i namrštio se na sneg koji je padao koso između nas i električnih svetiljki. »Sa kakvim smo vas groznim Uskrsom dočekali«, reče smejući se, podiže čašu do usta sav ozaren osmehom kakav se obično viđa kod izdajica, ali u

78

njegovom slučaju je značio samo ljubaznost i dobrodušnost. On nastavi da se izvinjava zbog žestine sa kojom je govorio za ručkom. »Jednostavno nisam mogao drukčije«, reče. »Znam da je Konstantin krasan čovek, ali on tako navija za Beograd, a shvaćate da su naša osjećanja ovdje neminovno drukčija. Strah me je da ćete jednostavno proći kroz ovu zemlju i nećete vidjeti sve patnje Hrvata. Neiravno, sve je bolje od 1931. godine kada nam je Kralj vratio neku vrstu ustava. A popravilo se i otkako je Kralj umro. Ali još uvek je strašno.«

... Politika, stalno politika. Usred noći, kada se začuje kucanje na vratima, opet je u pitanju politika. »Možda je telegram«, reče moj muž, skočivši i pipajući oko sebe da nađe svetlo. Ali to je bio Konstantin. »Plašim se da sam došao kasno, veoma kasno. U kafanama sam pričao s ovim Hrvatima o političkoj situaciji u Jugoslaviji. Neko im mora sve reći jer su tako nemogući. Ali vama moram saopštiti da sutra putujem za Beograd, veoma rano, ranije nego što vi idete za Sušak, zato što su mi telefonirali i rekli da se moram vratiti, potreban sam im, nema nikog drugog ko tako dobro radi. Ostavio bih vam poruku, ali ima nešto drugo što treba da vam objasnim. Pominjao sam vam neke ne tako dobre stvari za Radića koji je ubijen, i za Mačeka koji je živ bolje je da obučete kućni kaput jer moje objašnjenje će malo potrajati ali želeo bih da shvatite da, mada oni uopšte nisu pametni Ijudi i ne mogu razumeti da Jugoslavija mora postojati, oni su ipak pošteni. Ni jedan ni drugi ne bi primili novac od Italijana i Mađara. Oni i njihovi sledbenici pljunuli bi takve Ijude koji su spremni da idu na obuku u terorističke kampove u Italiji i Mađarskoj. Hoću da vam kažem da su oni sasvim drugaćiji Ijudi... .«

... Ali za našeg dragog Valettu politika nije bila sve i svja. On je čovek od pera, on je pesnik. Šta bi sve on mogao da da

79

svetu kada bi samo bio mir u Hrvatskoj! Ali kako da zavlada mir u Hrvatskoj? Neki kažu da bi nastao preko noći kada bi Srbi u Jugoslaviji imali petlju da uvedu federalizam švajcarskog tipa. To bi promenilo sumračni karakter hrvatske istorije, dalo bi Hrvatima osećanje da su konačno požnjeli uspeh, a njihovom nacionalnom životu dalo bi odgovarajući oblik. To, međutim, nikada ne može biti istinsko rešenje. Jer, ako bi Hrvatska dobila nezavisnost a seljaci uvideli da su još uvek siromašni, bez sumnje bi došlo do neke vrste socijalne revolucije. A onda bi buržoazija i konzervativci među seljacima predali zemlju nekoj stranoj sili, po mogućnosti nacističkoj ili fašističkoj, u cilju učvršćenja režima. Nema SLIMNJE, osim toga, da bi i Rimskoj katoličkoj crkvi bilo drago kada bi Hrvatska napustila zajednicu sa pravoslavnom Jugoslavijom. A ako bi se to desilo, onda više ne bi bilo mira u Hrvatskoj, ni za Gregorijevića ni za Valettu. Obojica su pravi Slaveni, nijedan ne bi mogao podnosi stranu dominaciju, u prvom redu zato što je strana, a onda i zato što je fašistička. U mojim očima oni su mi odjednom postali čudni i bezazleni, kao i jugoslavenski kralj Aleksandar u prvom delu filma, dok je bio na brodu i marseljskom keju. Spustila sam prozor da bih ih mogla bolje videti, ta dva clraga prijatelja koji su jedan drugome bili neprijatelji, koje bi još uvek mogla zblizića zajednička herojska sudbina, i to jače nego što bi ikada mogli biti bliski sa mnom. Takva je bila stravična zamršenost koju je za sobom ostavila Austro-Ugarska Imperija, a uprkos tome neki su priželjkivali njenu restauraciju. To je zamršenost one vrste kada niko ne može biti u pravu, niti iko može pogrešiti, i kada budućnost ne može biti srećna. 1

80

DALMACIJA I

Nema tako sunčanog vremena koje bi pomoglo da obala seveme Dalmacije ne izgleda turobno. Turobna jednolionost ovde ide u takvu krajnost da zapanjuje poput preobilja, da zasićuje duh preteranom oskudicom. Brda su gola. Takvo odsustvo svega osim stena, kakvo Englezi mogu videti samo u useku kamenoloma, ovde je opšte. Ovde je to pejzaž. Neki tragovi vode preko ovog golog stenja, ali teško je poverovati da vode nekud. Kao da su ih za sobom ostavili Ijudi koji su bežali od pustoši, a suđeno im je bilo da uroru u pustoši. Iz tih golih brda doista izbjiga golem očaj.

... I gola brda i mladići koji viču deluju kao posledica Ijudske nesposobnosti i loše uprave. To je neposredni utisak koji ostavlja sevema Dalmacija. Prvog mladića sreli smo ubrzo pošto smo stigli u Sušak. Neko vreme smo limjali obalom luke, koja ima smeđu, prozaičnu privlačnost, a onda smo se odvezli u Trsat, jedno selo na dve do tri milje u brdima iza Sušaka, koje hiljade Ijudi posećuju svake godine da bi videHnjegovu crkvu.

Sama crkva nije po sebi zanimljiva, niti čak privlačna. Zanimljiv je čarobni trouglasti trg ispred nje, oivičen divljinm kestenovima. Međutim ono što privlaoi jeste smela tvrdnja da crkva ozriačava mesto na kojem je Hristov, Marijin i Josifov sveti dom iz Naza

1 Rebeka Vest očigledno nije bila obaveštena o granicama područja koje se kod nas naziva Dalmacijom prim. prev.

6 Crno jagnje i sivi soko
gi

reta stajao tri godine i sedam meseci, od 1291. do 1294, na putu za Loreto, gde se isada nalazi.

To je priča koja me oduševljava. Ona daje novo značenje rečenici: »Tajni su putevi Gospodnji«. A sldka male kuće kako lebdi kroz prostor divan je primer slobodne maštovitosti religije, njene moći da razgali dušu svojim shvatanjem povremenog oslobađanja vaseljene od tereta nužnosti, što stoji u osnovi nadahnuća najvećih oudesa. Ovakvo shvatanje često je rastuživalo činjenički natrojene umove. Kada je jedan engleski sveštenik, po imenu Justas, posetio Loreto početkom devetnaestog veka, zabeležio je da su mnogii razumniji vernioi bili krajnje ojadeni pričom o »navodnoj svetoj kuoi koja je kao koliba ili brvnara bila zakopana u gustoj šruni, i koju niko nije primetio u zemlji opustošenoj uzastopnim građanskim ratovima, invazijama i revolucijama, u trajanju od deset ild dvanaest vekova.« Ne biva. Mesto na kojem je Sveta kuća počinjala u Trsatu nalazi se nedaleko od dvorca porodice Frankopana koji su živeh u to vreme. Moramo priznati da ponekad Ijudi jednostavno lažu, i nužno je da to čine, jer samo tako pesnici, kojd ne znaju šta je poezija, mogu stvarati svoja dela.

... Bilo nas je sedam u maloj grupi koja je pošla da razgleda dvorac Frankopana: nas dvoje, jedan sredoveoni Francuz sa plavokosom ženom koja je morala biti soprano, Nemac i Nemica na braonom putovanju, izmučeni i iznervirani, što se Nemcima danas često dešava u kontaktu sa strancima, i još jedan privlačan tamnoputi mladić, Dalmatinac, koji je pošao na odmar sa južnjeg dela jadranske obale, koji se od nas rano odvojio i koga smo povremeno vidah iz daljne, kao siluetu na ivici zaobljene kule koju smo obiš, ih kao senku koja je gazila po trnjištima na ulazu u tamnice. Na njega smo sasvim zaboravih kada smo se našli u čudu pred stambenom zgradom, unutar zidina dvorca, koju je početkom devetnaestog veka podigao austrijski

82

general irskog porekla, marsal Njudžent. Njudženti su imali običaj, poput Engleza koji žive na Karibiima i raniih doseljenika u južnim američkim državama, da sahranjuju svoje mrtve na sopstvenom zemljištu. Ali, dok su ti drugi iseljenici sahranjivali mrtve u svoiin baštama, Njudženti su svoje mrtve uz;idali u niše na kući, postavivši kovčege uspravno iznad zemdje i pokrivai ih mermemim pločama.

To me je zbunilo. Jedini Ijudi za koje sam ikad čula da su se sahranjivali uspravno bili su drevni Irci, koji su, misleći stalno na jedno isto, žeeli da ih sudnji dan zatekne spremne za suočavanje sa neprijateljem. AM Njudženti su poreklom Englezi i nisu ni videli Irsku sve do vladavine kraljice Elizabete. Ta zagonetka je, međutim, uskoro bila zamjenjena jedniim novim iiznenadenjem. Baštovan nam je rekao da je među Njudžentima sahranjena i jedna strankinja o kojoj je nešto brzo izgovorio što u prvi mah niismo shvatili. S neverioom smo ponoviU njegovu rečenicu: »Lfl zt'a *del Signore Bernard Shaw?*« »Si, signore.« Još uvek smo osećali potrebu za proverom, pa smo ponavliali na drugim jezicima: »La tante de Monsieur Bernurđ Shaw?« »Die Tante von Herrn Bernard Shaw?« »Tetka od Gospodina Bernarda Šoa?« Baštovan je stalno potvrđno klimao glavom. Na samom grobu, koji je delovao toliko aristokratski elegantno da bi odgovarao i samom Bernardu Sou, bilo je uklesano »Jarm Shaw«. Ali pre nego što smo mogli ustanoviti kako je ona doispela ovamo, među nama se ponovo stvorio onaj tamnoputi mladić koji je vikao iiz svec glasa.

Izgleda da je on iza puzavica na zidu otkrio tablu na kojoj je pisalo da ulaz u dvorac košta pet dinara a nama su naplatili deset. Jedan diinar otprilike vredi koliko jedan peni. Pomislila sam da postoji razumno objašnjenje za ovaj incident, da se sigurno cena promenila. Ali mladić je bio strašno razjaren. Sav jed kojd se kod većine Ijudi nakupi tokom celog života nije veći od onog što je on osećao u ovom trenutku. »Zehn dinar!« povikao je na nemačkom tako da bismo ga mi mogli razumeti i učestvovati u njegovom besu. *yZehn dinar ist viel, zekn dinar ist zu teuer, ist viel zu teuer!* Prešao je na srpskohrvatski kako bi svoje optužbe protiv baštovana mogao izneti sa nesputanom snagom čoveka koji govori matemjim jezikom. »Ti si jedan Austrijanac!, vikao mu je u lice. »Ti si jedan Italijan!« Srdžba je izbijala iz celog njegovog tela i iizlivala se sa jezika. Videlo se da je to kod njega odnegovan dar, dragocena veština koju je kod sebe s ponosom razvijao. Njegov dar je ovladao njime, i nije više mogao da izdrži nepravdu ovog mesta. Morao je da nas napusti. Uzvikujući pogrde nekom nevidljivom, poskakujući sve više, kao da želi da dosegne svoje krike koji su se dizali ka nebu, odjurio je od nas, od dvorca Frankopana prema onom mestu gde se kuća nevinosti očigledno nije dovoljno dugo zadržala kada je ostala samo tri godine i sedam meseci.

»Manijak«, rekao je Francuz. »Stravično!«, rekla je njegova žena. »Divljaci!«, rekao je nemački bračni par. Nisu bili u pravu. Mladić je jednostavno bio proizvod dalmatinske istorije: rimskog osvajanja Ilirije, pobjede varvara nad Rimom; a onda je sukob između Mađarske i Venecije trajao tri stotine godina; zatkn je došlo četiri stotine godina venecijanskog tlačeinja, a u čitavom tom periodu gotovo celo vreme je trajalo ratovanje protiv Turske; onda je Francuska donela nekoliko godina nade koju je osuđetila Napoleonova propast; pa stotinu godina zbrkane i rđave austrijske uprave. U takvoj klaonici čovek je morao vikati i besniti da bi opstao . . .

... Mada Rab nije veći od mnogili sela, on je ipak grad, fokus kulture, fantazija koju je čovek stvorio onda kada je svojom glavom i svojim rukama mogao da uradi više

Deset dinara je previše, deset dinara je skupo, previše skupo nem..

84

od onog što je fcranjne neophodno za goli opstanak. Pored luke je elegantan beli trg gde balkone podupiru nosači od po tri lava postavljena jedan iznad drugog, kao da se ponos takmiči sa ponosom, a fasade su aristokratske već po svojim proporcijama; dovoljno su široke da bi bile impresivne, a ipak ne toliko da ne bi pokazivale poštovanje za susedova prava. Od ovog trga ulice koso vode prema vrhu grada ili uzduž njegovog podnožja. Bogato ukrašene kapije, prozori i stubovi izazivaju utisak da svaki prolaz vodi do neke privatne rasfcoši. U jednoj fcapiji fcamen se tivija iznad stubova kao paprat, cvećem obavija porodični grub i obrubljuje štit iznad njega oblicima koji imaju finu krhkost žitnog klase. Iznad dmge fcapije, nad ulazom u ograđenu baštu, fcupidoni drže upletenu lovorku koja se iizvija od jednog štita do šlema na kojem leži orao. Jedan Kupidon je ispružio svoju upletenu lovorku sa gestom fcoja iziražava giavnu ambiciju renesansme: »Nefca čovečanstvu pripadne fcranjevstvo, moć i siava«. Svaku kapiju je počeo da pritišće težina od pet vekova. Na prvoj su se stubovi iskosiili, na drugoj je pao kamen i ostavio pukotku kroz koju je jedan cvet pomolio svoju skerletnu glavu. Aii ovo propadanje, koje aije nimalo okaljano nečim prljavim, veoma liči na ono što bi jedan veliki imperator mogao sebi da dozvooi u sfcrovitijim delovima svoje palate.

Isto osećanje privatne rasfcoši izaziva i Katedraia u Rabu. Na najvišoj tački grada naiazi se mali trg, a ofcolo se bedemi i litice okomito spuštaju sve do same obaie. Između visokih cvetova aioja, koje stoje uspravno poput vojnika, i mačeva njihovili listova pogled se pruža ea more i razasuta ostrva. Tu stoji Katedraia izgrađena od naizmenično posaganog ružičastog i belog mermera, ufcrašena zazidanim iukovima ijupkog raspona. Nije veća od nelce privatne fcapele i čini se kao da nije upoznala stranca. Ali bila je to samo teorija. Izvana je Katedraia biia ofcružena

85

užasom, gusarima, Turoima. A iznutra jedna zatvorena Ijudska zajednica unutar druge zatvorene zajednace malog grada na ostrvu. Čovek uređuje svoju kuću s iizvesnom rasipnošću i siigurnošću kada veruje da će ga posećivati samo prijatelji, i stoga ova katedrala deluje u isti maJi domaće i elegantno. ... Ljudi kojd su sagradili ovu katedralu bili su toliko oivilizovani da su mogli zamisliti Boga kome nije godilo urlikanje i busanje u prsa pastve, već njena iradošt, njena uglađenost, uzdržanost i dostojanstvo. Nekad je ostrvo Rab plaćalo godišnji danak Duždu u vrednosti od deset funti svile. A u ovoj gradevini svilenom eleganijom je platilo danak Duždu svih duždeva.

... Kada smo odšetaH oko pola milje od mesta na kojem smo se iskrcaU, poinovo smo se našli na goloj pustari šibauoj vетром i sreli smo jednog starca fcoji je ličio na onog drugog sa rta kao jaje jajetu, i koji je nepO'Stido, tužno prosio. Pobrao je nekoliko cvetova sa živice i u sumraku je tu stajao, za slučaj da naiđu turisti, što je doista bilo malo verovatno budući da su svi turisti bili sredovečni Nemci koji se nikada nisu micah tako daleko iz grada. CeH ovaj deo ostrva bio je veoma airomašan. Sretali smo ravnodušne Ijude i žene kako u dronjcima hitaju kroz predvečerje, ah nekako tromo i nogu olovnih od gladi.

... Siromaštvo ovog ostrva dojmilo nas se još upečatljivije sledećeg dana. Naša prva ekspedicija je bila u priavcu severnog dela ostrva, koji je više iH manje zaštioen od sevemog vetra uzdignutim zemljjištem. AM ovaj put smo krenuH prema jugu gde nema niiakvog zaklona od vetrusnine koja podiže talase u kanalu između Riaba i susednog ostrva. Ovde su i zemљa i Ijudi ne samo sumoimi već i očajni. Većinom su kuće vrlo vehke Neke su gotovo veMčine tvrdava, jer zbog načina zakupljivanja zemlje cela porodica je živela pod istim krovom, čaik zajedno sa daljim rođacima. Ima nešto posebno jezivo u

86

izgledu 'kuće koja je jako velika i veoma siromašna, kao da je neka vojvodska palata bednika. Kroz tamu otvorenih vrata jedne 11 takve kuće koja je više ispuštala mrak nego

što je upijala svetlo, stajao je dečak od sedam ili osam godina sa cvećem u ruci, čekajući turiste. Moj muž se mašio rukom za džep, iizvadio tri i po dinara i zagledao se u njih da lih prehroji. Dete je zadrhtalo od išekivanja, izbezumilo se, pružilo ruku i zgrabilo ih, a onda otrčalo u kuću. Ah nije ugrabio sva četiri novčića. Zgrabio je samo jedan dinar. Uplasio se da će mu moj muž dati samo pola dinara. Kasnije smo proš « red slepog prosjaka i male devojčice koji su čučah pored puta. Njemu smo dah deset dinara, tj. deset penija. Mala devojčica ga je prodrmala, viknula mu nešto u uho i dala mu da opipa novčić, a onda ga opet prodrmala, gnevna zato što on ne shvata kakva ga je čudesna sreća snašla. No on je i dalje nešto mrmlja, žaleći se.

AM najdirljiviji lik koji smo videh nije hio prosjak. Bila je to žena, sredovečna i dostojanstvenog držanja, koja je sedela na kaanenom zku malo dalje od puta, u stavu očajavanja. Kada smo pri povratku, posle pola sata, proš pored iistog mesta, ona je još uvek tu sedela.

... Ovi Ijudi u Dalmaciji odvajali su od svojih usta da bi nas u zapadnoj Eviropi spasili Oid islama. A ironija je u tome što su nas oni tako dobro zaštitiH da bi neki naši intelektualci koji bi hteh da budu širokih pogleda, i koji sa svojom širinom dopiru do čiste ludoisti, mogh sebi da dozvole radost primish kako se Dalmatinoi nisu morali toliko truditi jer islamizovan

Zapad ne bi bio K ništa gori od onog što je Zapad danas. Njihovu ludost dokazuje već sam zvuk reči »Balkan«, sa svojom imphkacijom haosa koja prkoisii Ijudskom moralu i pameti, i ne dia im da izvrše temeljnu ispravku značenja te reči. Ja mogu da poduprem taj dokaz sopstvenim sećanjima: trebalo je samo da zatvo

87

riim oči pa da osetiim mirls prašine, letargiju, razjarenost i beznadežnost jednog makedonskog grada, nekadašnje evropske diike, koji je predugo bio pod Turcima. Zapad je uradio štoša što ne valja, Zapad je vulgaran i površan, i sadifca u ekonomiji. Ali Zapad ne zna šta je smrt u životu od koje su stradali hrišćanski krajevi u Otomanskoj Imperiji. Ljudi sa Raba su me od toga spasili: treba da kažem, spasavaju me. Žena koja je sedela na kamenom zidu bila je siromašna zato što je zlatom, koje je trebalo dospeti u njene ruke, kupljena moja bezbednost od Turaka. Nemoćna i smetena, stajala sam na viisokom bregu sa kojeg sam posmatrala terasasto ostrvo gde su moji spasioci, maleni i cmi kao mravi, trčali tamamo da poprave svoju sudbinu.

DALMACIJA II

Split je jedini dalmatinski grad koji ima napoMtanski izgled. Osim u nekolikim dvorištima privatnih kuoa, Split ne odiše veneoijanskim duhom, koji je u isti mah toliko uzvišen i toliko materijalistički da Hči na neku ponosnu avet koja se vratila kako bi podsetila Ijude da je bankrotirala zbog jednog m'il'iona. Split podseća na Napulj zato što je i on jedna tragična i arhitektonski veličaaistvena mašina za mlevenje kobasicu, zato što je mesto gde su izmučeni Ijudi raznah rasa vekovima bili prinuđeni da trče kroz zidove, podrume d kainalizaciju porušenih palata, a sada su, sticajem okolnosti, isterani na svetlo dana, urednii, zgodnii i slični jedan drugom jer su prihvatali modernu odeću i moderne manire s uljanom prilagodljivošću, mada će ih od ostalog sveta večito odvajati misterija jezika i misli koje su dehJi dok su generaoijama, u gužvi, protrčavaU kroz tamu.

... Kasnije smo sa Fiilipom ručaU u restoranu, koji iako nevehk ooije bio tek bistro, a držali su ga neki privlačni i dostojanstveni Ijudi, verovatno ugostitelji ili trgovci. 2 dezert su nam dali po dve palačinke sa džemom, onakve kakve se jedu u celoj Srednjoj Evropi. Balkanoi su nasledili recept od Vizantinaca koji su ih jeli pod iimenom *pcdacotmtas*. Nismo mogli pojesti više od jedne, jer ceo obrok je, kao i gotovo uvek u ovim krajeAflima, bio dobar i obilan. »Hoću li gospodi zamotati palačinke u hartiju da ih

89

ponesu kući?«, upitao je kelner. Nismo hteli. Ali kelner je posumnjao u našu isikrenost. »Je li neće zato što su stranci«, upitao je Filipa, »pa ne znaju koliko nam je draga kada možemo da učinimo ovako nešto za naše mušterije? U anim novim hotelima, znam to, oni bi se toga libiHi, jer zna se da se takve institucije temelje na ekstravagantnosti i razmisljivosti. Ali mi smo ovde drugaoiji, mi znamo da ne treba rasipati hranu koju nam je Bog dao, tako da gospoda ne bi moirala da se stide.« »Cini mi se da oni ne odbijaju vašu Ijubaznu ponudu zato što se stide«, dosetljivo reče Filip, »već zato što su odseli u jednom od veHkih hotela gde će i onako morati da veoeraju, pa ne znaju šta bi s palačinkama.« Kelner je ovo prihvatio, otišao, aU se ubrzo vratio. »Ald ako ih gospoda ponesu sa sobom,« insistirao je, »onda ne bi moraU naručiti celu večeru. MogH bi da uzmu supu i jelo s mesom, a posle da O'du u sobu i pojedu palaoinke za dezert.« »VeHko vam hvala na vašoj Ijubaznosti«, rekao je Fililp, još uvek se snalazeći. »MisHm, međutim, da su moji prijatelji *en pension*.« »AH zar ne bi bilo lepo«, rekao je kelner, »ako igospođa ogladni u toku nooi, da može samo iispružiti ruku i naći komad hladne palačinke pored kreveta.« Nikad neću pomisliti da je *hk* u pravu. AH njegova Ijubazna predusretljivost jie bila nešto što se paniti, jednakako kao i njegov smisao za štedljivost čiju je prvoirazrednu važnost isticao bez hiisterije, ali sa mimom strašcu. U Dioklecijanovoj palati, vekovima, mnogi dobro vaspitani Ijudi isu morali naučiti da ponekad dobro stegnu kaiševe. A nema sumnje da je na njihovo fino iponašanje uticala okoHraa koja i danas svedoči o postojanju jednog veHčansitvenog stila.

Naravno, Dioklecijanova palata aiije značajna kao neki primer rimske arhitekture. Ona ne može da se meri sa Rupatilima KJara

90

kale.i ili Forumom, ili Palatkiom. Ali ona čoveku donoi izuzetno otkriće istorijskog kontinimteta. Kroz kapiju na keju, sitisnutu bezvrednim koještarijama, čovek dospeva direktno u antiku. Odjednom se zatekne u dvorištu rimske palate iz četvrtog veka omeđenom stubovima. Ispred je ulaz u carske odaje, levo je hram koji je bio Dioklecijanov maiuzolej a sada je Katedrala, dok je desno Eskulapov hram, i sve to izgleda onako fcako bi ih zamislili učenik latinac i stare dame koje su posećivale Kraljevsku akademiju u doba AlmaTademe.

... Zamerati na adaptacijama ove palate, koje su njeni potomoi napravili da bi mogU živeti, bilo bi jednakо lafcoumno kao kad 'bismo ženii fcoja je podigla veliku i slavnу porodiou zamerali što je izgubila devojački izgled. To je zbog toga što su ove adaptacije uvek pravljene s osećanjem poštovanja. Gde god su bili zidovi, tu su i danas. Nije bilo rušenja da bi sepokrao materialza nove zgrade. To je, prema tome, doista jedna arhitektonska celina jednakо očigledna oku posmatrača kao što je Templ' ili Grejevo svratište. Tu ima samo jednia slaba tačka koja nije bila nužna. U srediini peristila carscih odaja, u tom diivnom ali malom otvorenom prostoru, smeštena je Meštrovićeva statua bisikupa fcoji

' Marcus Aurelius Antoninus Caracalla rimski car koji je vladao od 211217. i u Rimu sagradio raskošne terme. prim. prev.

Palatin jedan od sedam brežuljaka na kojima je bio izgrađen drevni Rim. U doba Republike Palatin postaje otmena četvrt sa kućama istaknutih građana i političara. prim. prev.

Aesculapius rimske ime grčkog boga medicine Asklepija. prim. prev.

Sir Lawrence AlmaTadema 18361912 britanski slikar koji je pripadao pokretu neoromantičara. prim. prev.

Temple londonska crkva iz 12. veka koja je u 14. veku postala deo pravne akademije. prim. prev.

«Gray's Inn jedna od najstarijih zgrada pravne akademije u Londonu, u kojoj su kasnije bili smešteni studenti i njihova udruženja. prim. prev.

91

je u desetom veku izvojevao pravo Sloveea da se koriste svojim jezikom u liturgiji. Niko ne može reći da li je ta statua dobra ili ne. Jedino što se može primetiti u ovakvom njenom položaju jeste da je visoka dvadeset i četiri stope. Teško je bilo gde naći bezbožniji promašaj. Ova statua svodi arHITEKTONSKE proporcije palate na haos, jer njena glava je u nivou stubova, a prolaz u kojem stoji širok je samo četiri stope. To je nesrećno rešenje jer se na niskom obližnjem zidu nalazi cma granitna sfinga iz Egipta, deo Oiniginabiih dekoracija palate, ali mnogo starija, hiljadu sedamsto godina starija, još iz velikog doba egipatske skulpture. Mada je sfinga dugačka samo pet stopa, u poređenju s njenom siavršenom celovitošću biskupova statua deluje štrkljasto i lomno, bez prave težine, poput jedne od onih marioneta koje se ponekad mogu videti kroz otvorena vrata skladišta u Nici, gde ih čuvaju za naredni kameval. Putniku je teško zamisliti zašto je Meštović htio da ta statua bude postavljena ovde, 'odnosno zašto su vlasti to dozvolile. Ako je takva odluka bila nadahnuta načionalnim osećanjem, akoona treba da predstavlja trijumf Slovaca nad rimskom dominacijom, onda niko ovde nije dobro znao istoriju. Dioklecijanova palata slavi uspomenu na ono doba kada su Iliri, oni starosedeoci čija krv sigurno teče u žilama većine današnjih Dalmatinaca, u stvari vladali Rimskim Carstvom. Ova palata slavi uspomenu na jednu od najlepših osveta isaimog vremena. Samo zato što je bio moćna imperija, Rim je uniošto drevnu ilirsku civilizaciju. Ali, kada su kasnije Rimu bili potrebni dobri upravljači da ga brane od aajczdi varvara, Ilirija je dala trinaest vladara i branilaca, od kojih je samo jedan bio neuspisan. Svi ostali su zaslužili titulu koja im je bila data, *restitUr tors orbis* mada se pokazalo da će svet za koji su oini znali nije mogao obnoviti.

'Obnavljači sveta. lat. 92

Među tim vladarima dvojica najvećih su bili Dioklecijan i Konstantin, a po nekim Dioklecijan je bio veći.

Ovaj mauzolej sačvršeno odgovara njegovom liku. To je zgrada sa kupolom, izvana oktagonalna a iznutra kružna.

Duhovito je zamišljena. Njen enterijer je okružen dvostrukim redom stubova koji su jedan iznad drugog i kojd nemaju nikakvu funkcionalanu svrhu. Qni podupiru samo svoje sopstvene kitnjaste friizove i kapitele, i time oduzimaju dosta dragocenog prostora. Dioklecijain je došao u Rim kada je ruža sveta precvala i stil zaboravljen. Prvobitno je mauzolej morao biti veoma mračan jer su prozori napravljeni tek posle nekoliko vekova. Zbog te tame, a i nečeg linearног i orijentalnog u zamish, neki su smatrali da Dioklecijan nije gradio ni hram ni mauzolej. Oni su podozrevah da je on, pre svega vojnik kojd se okrenuo ka Istoku, bio sledbeoik krvave i neduhovne ali dramatičarie religije mitraizma, jednog persijskog kulta koji su prihvatali legoinari i da je ovde pokušao napraviti repliku pećine, neku imitaciju špilja u kojima su njegovi vojnici slavili boga Simca. Ali ova zgrada nije samo jalova i memljiva, ona je i čudno izvedena. Qna je pima nesklađa, posebno u odnosu između kapitela i friza, do čega je došlo stoga što su se arhitekti koji stacima starijih zdanja kao materijalom i što su morali da spoje te dvpe na najbolji mogući način. Dioklecijan je uradio nešto veoma slično i sa Rimskim Carstvom, od ostataka društvene d političke struktire on je izgradio novo i impresivno zdanje.

... Split je veoma pobožan grad. Primetili smo to one noći kada je Profesor došao da večera s naana. Profesor je veliki latinista,

Religija obožavalaca Mitrasa, glavnog božanstva starih Persijanaca, kasnije identifikovanog sa simcem. prim. prev.

93

bio je đak, asistent i bliski prijatelj Bulića, čuvenog niaučnika koji je proveo ceo život radeći na iskopinama Splita i Salone. Njemu je blizu sedamdeset, ali je sačuvao šarm prve mladosti, i on ide u siusret uživanjima bez ikakve gorčine zbog nakupljenih razočaretnja u prošlosti, a veruje da se život u svakom trenutku može preobraziti i postati dlivam zauvek. Njegovii maniri bi zadovoljili standarde svake prestonice na svetu, ali on u isti mah ima i nešto izuzetno, resko lokalno. »Hvala vam, ne bih jastoga«, rekao nam je. »Znam da je izvrstan, ali kao i svi oni koji su morali da se odrefcnu dobrog zdravlja koje donosi život u stalnom pokretu, i ja vam imam slabu probavu.« Zatim je isuo sav biber u supu čija se površina zacrnela. »Vidite«, rekao je »koliko vodim raouina o jelu. Nikada ne zaboravljam velike količine bibera, budući da je biber odličan za zdravlje. Šta, zar to niste znali? Uveravam vas da nema dugoig života ukoliko čovek ne jede mnogo bibera.« Bila sam oduševljena. Kada je putovao dalmatinskom obalom u osamnaestom veku, opat Fortis' je bio zapanjen ogromnim količinama bibera koji su jeli Dalmatini, a i njihovom verom u bibsr kao lek. Budući da je bio pravi sin svoje domovine, i on je, naravno, morao da govori o nacionaHzmu, a ono što je rekao približilo me je više od ičega drugog svim nevoljama i mukama koje su Dalmatini morali da podnose od svog poSlednjeg porobljivača. Preda mnom je bio oovefc koji je bio sačvršen jadra'nski ekvivalent ofcsfordskog profesora. Po svojoj prirodi bio je predodređen da se bavi samo naukom. Ali u svojoj mladosti i tokom zrelih godina on je bio aktivan član jedne partije čiji je cilj bio da organizuje

Frane Bulić 18461934 hrvatski arheolog, poznat po iskopinama starohrišćanskih bazilika 1 groblja u Solinu. prim. prev.

1 Alberto Fortis 17411803 italijanski biolog i putopisac koji je prvi u Evropi skrenuo pažnju na našu narodnu poeziju. prim. prev.
94

usitanak protiv austrijske vlade. I nije bilo nikog u toj velikoj i uglednoj porodici ko nije isto tako snažno učestvovao u otporu prema vlasti. »Jedan od moje braće«, rekao nam je, »bio je veoma poiznat dalmatinski rodoljub zato što je dopao nevolja o kojima su pisale noviine širom Evrope. Bio je sveštenik, a Austrijanci su ga proterali iz Dalmacije mada je imao svoju župu. Istina, zbog toga nije mnogo pretrpeo jer ga je veliki bisfcp Strosmajer uzeo u svoju zaštitu i dao mu župu u blizini Zagreba.

»Koliko je za mene bilo sreće u toj nesreći!«, uzviknuo je sijajući. »Jer, kad sam krenuo da se upišem na Bečki

univerzitet, biskup Strosmajer me je pozvao da ga posetim. I to je najdiivnija stvar koja mi se desila u celom životu. Bilo je to jako davno, bilo rai je svega devetnaest godina, ali ništa nisam zaboravio. Kad sam ušao, soba je bila svetla kao Uskršnji oltar, ali ne toliko zbog svećnjaka, koji su doista bili divni, koliko zbog okupljenog društva. Bio je tu biskup Strosmajer, čija je lepotu i eleganciju bila zadržala, a bilo je tu i bar dvadesetak drugih Ijudi kojih su svi bili poznati, ugledni plemići našeg naroda, naučnici, umetnici, slavni strani gosti i žene izuzetne lepote i velikog dostojaštva. Dohro je poznato da je biskup Strosmajer imao duboko poštovanje za žensku lepotu kao i za sve lepote ovoga sveta.

Ali nemojte misliti da je to bila večera ispunjena samo zemaljskim uživanjima. Nad njima se nadvila superiornost ovog velikog ooveka. Prvo smo svi stali oko stola i on je očitao molitvu na tako savršenom latinskom kakvim nikad drugi ne govorili, kakvim samo anđeli govore. Onda smo seli i za vreme ohroka jedan mladi sveštenik nam je čitao delove Jevanđelja po Jovanu, a zatim Ezopovu basnu. Potom je biskup zametnuo razgovor o opštima temama, koji je bio nezamislivo briljantan iako je društvo bilo tako veliko. Naravno, takav razgovor je bio njegova zasluga mada se to nije priimećivalo. Sve je

95

izgledalo kao da se dešava sasvim prirodno. Bilo je to kao da su ptice u šumi počele pevati, a njihovi glasovi su se složili u izlive takve mudrosti koje ne mogu dosegnuti fr lozofi. Avaj! Strašno je i pomisljiti da je nešto tako savršeno jednom moglo postojati i više ne može. Mislim da su, osim nekoliko žena, svi ti Ijudi danas mrtvi. Jer ja sam te večeri bio daleko najmlađi gost. To osećanje žala za prohujalim, stari su veoma dobro poznavali i izrazili ga bolje nego što mi umemo.« Tiho je izgovorio nekoliko stihova na latinskom. Bilo je nešto vrlo karakteristično slavensko u tome što nije ni pomenuo neprijatnost zbog visokog društva kojim je bio okružen. U svakoj drugoj zemlji, siromašni devetnaestogodišnji mladić iz provincije ne bi se osećao prijatno na večeri u prestonici kod jednog od najčuvenijih Ijudi tog vremena. Ali Srbi su, isto kao i Hrvati, Ijudi izrazito demokratskih osećanja. Veoma je malo klasnih odlika, i Split, budući slobodan i drevni grad, ne oseća inferiomost prema Zagrebu bez obzira na njegovu veličinu i bogatstvo. Pa ipak, možda je i biskup Štrosmajer doprineo tome da se mladić osećao tako prijatno.

»Pričam gluposti«, rekao je Profesor kada je nastavio svoju priču, »ako se podrazumeva da je biskup Štrosmajer za mene bio neko naročito nadahnute jer, iskreno govorite, ja nikad nisam bio nečim posebno nadahnut. Nikada nisam učinio nešto veliko delo, niti je to bilo potrebno. Jer austrijska vlast nas nikad nije nešto strašno progonila, nikada nas nije podsticala da budemo heroji, samo nas je bojkata iglicama i rai smo jedino morali da budemo džentlmeni i filozofii. Moje najteže godine bile su za vreme rata, a ni to nije bilo tako strašno.« Kao što se poikazalo, čim je Austrija objavila rat Srbiji, svi Srbici neprijateljski raspoloženi prema austrijskoj vlasti, što će reći svi ugledni i ljudi čak samo poznati građani, bili su uhapšeni, i u Austriji i Mađarskoj javno pokazivani kao

96

srpski ratni zarobljenici. »Ja koji znam nemućki kao maternji jezik«, rekao je Profesor, »inorađao sam da stojim dok su me predstavljači kao pravoslavnog sveštenika, zbog moje bratlc. Izvesne okolnosti koje se tijedno zatvara bilo su doista veoma neprijatne. Ali umesto da se toga sećamo, pomislimo na one dobre slvari koje nam je rat doneo. Doneo nam je slobodu i doneo nam je mnogo prijatelja. Da, mnogo engleskih prijatelja. Jer mnogi engleski momari i vojnici došli su ovde posle rata i mi smo ih jako zavoleli. »Da ne pozna jetc slučajno admirala Vdiljema Fišera?« »Ne«, reči moj muž, »ali znam njegovog brata II. A. L. Fišera rektora oksfordskog Nju Kolcdža, koji je veliki istoričar i jedan od najdivnijih Ijudi na svetu.« »Takav mu je i brat! Takav mu je i brat« zavikao je Profesor. »Nekoliko puta je dolazio ovamo sa svojom flotom i zavoleo sam ga kao rođenog brata, i mogu vam reći da je on heroj starinskog kova!«

Oči su mu se sijale. Ovde, kao i u Srbiji, nema ravnog feminiziranih muškaraca, i nijedan čovek ne izaziva podozrenje ako pohvalno govori o drugom. Otud se putnik ponekad susreće sa snažnom maticom Ijubavi koja teče od čoveka do čoveka, od druga do druga, od heroja do heroja.

... Preko mlečnobelog mora, dok su se sa naše leve i desne strane dva hidroaviona dizala i spuštala, došli smo u Trogir koji se nalazi na jednom ostrvcu tiz samu obalu, a ti zavetnici jednog drugog, većeg ostrva. To je jedan od onih zlatnosmeđih gradova: boje finog prhkog peciva, kolača sa maslacem, najboljeg testa, a ponekad i dobrog svetlog umaka. Trogir stoji ogoljen i kao dugonog, budući da je to ozidan grad kome su oteči njegove zidine. Saraceni su ih sravneni sa zemljom, a Mlečani i Mađari nikada

Ime koje se u srednjem veku u Evropi upotrebljavalo za sve Arape. prim. prev.

7 Crno jagnje i sivi soko

Q7

nisu dozvolili da budu ponovo izgrađeni. Sada grad izgleda kao biljka koja je izrasla iz razbijene saksije, ali joj se korenje i zemlja drže zajedno. Na keju se nalaze slavenizirane venecijanske palate sa haremškim rešetkama na kamenim balkonima, i tako ovde vidimo susret Zapada i Istoka, onog Istoka kojeg je čak ovamo doneo vizantijski uticaj, a kasnije je ostao prisutan zbog bliziće Turaka. Iza palata nalazi se dokaz da je život u isti mah sulud i dosledan, na isti način kao i snovi. *Satirikon* Petronija Arbitra dugo nakon čitanja živi u sećanju kao grozničava progresija uzleta mašte kroz grad pun krivudavih uličica. Ulice Trogira vijugaju i zavijaju kao creva. U Trogiru je 1650. pronađen stari rukopis *Satirikona*. Ta knjiga, naravno, nije bila napisana ovde. Ali da je i bila napisana ovde, ne bi nas čudila sličnost između nje i ovog grada. Ovde je, međutim, posle toliko vekova ugledala svetlost dana. Takva podudarnost je savršena kao što je i boja ovog grada, kao što su i njegovi tomjevi.

... Ovde u Trogiru sačuvan je primerak manješke kulture. U centru grada nalazi se katedrala na popločanom trgu. Na mestu šest stotina godina stare katedrale, koju su spaHH Saraceni, u trinaestom veku počela je gradnja ove nove katedrale i nastavljena je još nekoliko vekova. Dugo vremena je ova katedrala bila jedno od utočišta patarenske heresi. Njen pastvu su sačinjava ugledni pripadnici zabranjene vere, a bar jednom u istoriji ove katedrale to je bio i biskup koji

je služio na njenom oltaru. U predvorju zvonika ove katedrale nalazi se klesani portal koji je najmasivnije i najčistije delo manihejske umetnosti koje sam ikada videla. U Francuskoj, naravno, postoje primerci jeretičke arhitekture, ali na njih je uticala ta

12 Petronius Gaius ?66 rimski pisac, nazvan »arbiter elegancije« jer je bio upravnik svečanosti na Neronovom dvoru. Glavno delo mu je proznotatirična romansa *Petronii Arbitri Satyricon*. prim. prev.

98

dašnja, veoma razvijena francuska kultura. Ovde se vidi sveže i sucižno manihejstvo koje je bilo nakalemljeno na umirući i daleki izdanak rimske i vizantijске kulture.

Portal je delo vajara iz trinaestog veka koji se zvao Radovan, što znači Onaj koji se raduje, i taj portal odmah podseća čoveka na romane Dostojevskog. I ovde je prisutno isto osećanje bogatog sukobljujućeg nereda, koji se neuhvatljivo menja od oblika do oblika, i duh bi da pojmi svaki taj oblik, jer kad bi shvatio njegov značaj, ne bi se pojavio neki red već slutnja mogućeg reda. Iznad vrata se nalaze mnogi prizori iz Hristovog života koji nisu poredani hronološki. Najpre dolazi Hristovo krštenje, pa raspeće, pa tek onda poklonjenje mudraca. Ovi prizori su predstavljeni s izvesnom primitivnom radoznašću, ali na njima se vidi i visoko kulturno priznanje da takva radoznašća može biti u celosti zadovoljena. Imamo utisak kao da je dete u umetniku upitalo: »Šta rade ovi smešni Ijudi?« A jedan suptilan čovek u njemu je odgovorio: »Ne znam, ali čini mi se. ...« Sa desne i sa leve strane spoljnje ivice vrata stoje Adam i Eva, kao svedočanstva o našoj ugroženoj i izopačenoj sudsbi; oni stoje na lavu i lavici, koji predstavljaju svedočanstva o životinjskom svetu i prirodi što je delimo s njim. Na susednom stubu, u isprepletenoj zbrici, vajar je ostavio zapis o osnovnim obeležjima ovce i jelena, nilkog konja i kentaura, sirene i apostola. A na sledećem stubu umetnik nam pokazuje običnog čoveka njegovog vremena kako cepa drva, štavi kožu, pravi kobasice, ubija svinju, ili je ratnik. Ali za ove zemaljske tipove i prizore dete u umetniku kao da je ponovo s jednakim žarom upitalo: »Šta rade ovi smešni Ijudi?« A čovek je oklevajući odgovorio: »Ne znam, ali čini mi se...«

1' Sankretistička religija čiji je začetnik u Perziji 3. vek n. e. Mani. Osnovno učenje je o postojanju dva sveta: zemlje svetla u kojoj vlada bog i zemlje tame u kojoj vlada satana.

99

U ovome se ogleda stav po kojem se manihejstvo oštrot razlikuje od ortodoksnog hrišćanstva. Ako je običan čovek doista prožet česticama svetosti, ili božansfeom iskrom, kao što su verovali jeretici, što čovek može ponovo da nađe u svojim aktivnostima, onda svaki pojedineac i njegov poziv Ireba da budu podvrgnuti najstrožoj mogućoj analizi. Ali ako običan čovek ima dušu, kao deo svog bića, u šta veruju ortodoksnii hrišćani, dušu koju je čovekov pad opteretio grehom i koja se može ponovo proovistiti verom i učestvovanjem u svetim tajnama, kao i pridržavanjem izvesnih etičkih merila, onda nije potrebno anahzirati pojedinca već ga treba pridobiti za doktrinu. Ova razHka odgovara razhci između Zapadne Evrope i Slavena, i mnogi od nas su to prvi put naslutili kod Dostojevskog. Zapad na razgovor gleda kao na ugodnu zabavu ih izmenu korisnih infomracija. Kada se nađe više Ijudi na okupu, među Slavenima bi se smatralo nepristojnim ako Ijudi ne bi pokušali da objedine svoja iskustva i stave ih u službu spasavanja sveta. U svome ponašanju, Ijudi na Zapadu slede izvestan prihvaćeni obrazac od koga odstupaju samo Ijudi slabih ih Ijudi veoma uporne volje. Ah među Slavenima, da bi video odakle dolazi svetlost a odakle tama, čovek isprobava najrazhčitije oblike ponašanja. U stvari, Slaveni ulaze u takvu raspoavu i eksperiment koji se Zapadu čine nepotrebnim, pa otud i morbidnim, budući da podrazumevaju mnoge mučne stvari. Taj duh se može prepozmati i u pritisku radoznašću, u istraživačkoj prirodi Radovanove imaginacije.

Ah postoje i neke druge shčnosti između mamihejstva i slavenstva, između Radovana i Dostojevskog. Na primer, shčno je odsustvo osećanja za vrhunac. Ortodofcsni hrišćanin veruje da se priča o stvaranju sveta otkrila u jednom sklopu događaja čija se lepota može prepoznati u delu jasnih proporcija. Ta priča uključuje izvestan broj Ijudi, ne toliko

100

mnogo da ih ne bismo mogli zapamtiti, i svi su oni lako prepoznatljivi, i ti Ijudi uče 'Stvuju u drami koja počinje Stvaranjem sveta, doseže svoj vrhunac u inkarnaciji, a onda se završava Sudnjim danom i dolaskom Kraljevstva nebeskog. Sa dmge strane, manihejci veruju da je bezbroj Ijudi, koje teško možemo razkrovati, obuzeto nalaženjem zabludelih čestica svetla, što je proces koji može dosegnuti vrhunac tek kada je završen. U Radovanovom delu to se ogleda kao neka posebna nedramatičnost nadahnuka, kao odsustvo svetlosti i senke u njegovim reakcijama na svoju temu. Isto to vidiimo u slavenskoj spremnosti da ostanu čitavu noć u razgovoru bez kraja; isto i u onom stalnom, neprekinutom duhovnom uzbudušenju Dostojevskog.

Jedna dmga shčnost ie u tome što postoji prividan paradoks između žestoke bitke protiv zla, kombinovane sa prihvatanjem prirode zla. To mi na Zapadu ne možemo da shvatimo jer smatranio da iskreno suprotstavljanje grehu mora biti praćeno odbijanjem razmisišljanja o njemu i želiom za uništenjem greha. AH prema manihejskoi veri nema potrebe za borbu protiv tame, izuzev onda kada u svoju mrežu uhvati svetlost. Kada se kraljevstvo tame ne meša u kraljevstvo svetlosti, onda ono i ne smeta. Ovakav stav se može uočiti u Radovanovim vernim reprodukujama nesavršenih oblika života, kao što i Dostojevski bira svoje teme iz sfere abnormalnog. A postoji i još jedna sličnost koja je vidljiva naročito u Radovanovom delu. Njegove stubove sa hkovima koii predstavljaju Mrak, na svojim ledima nose oni koji su došli iz tame: Jevreji, Turci i pagani. Direktno, i bez ikakvog osećaja neprijateljnosti, predstavljeni su oni koii su nrcdodređeni da pate, što ie suprotno načelima Ijudske pravde. Kalvin je to priznao sa teškom mukom od koje ovde nema ni traga. Ni Dostojevski se nikad ne tuži na Boga zato što je stvorio haotičan svet koji opisuje. To je možda stoga što manihejci, poput Grka, Boga

101

nisu poiSimatrali kao Tvorca, već kao Aranžera, ili čak kao Božansku supstancu koju tek treba aranžirati.

To što je Zapad u gledanju na ove stvari potpuno ortodoksan i nimalo manihejski, posledica je revnosti Rimskike katoličke crkve. Ona je jednostavno fiizički uništila one Ijudske zajednice koje nisu hteli da se odreknu ove jeretičke filozofije. AH jugoistok Evrope je tako dugo živeo u stalnim nemirima, najpre zbog građanskog rata i invazije Azijata, a onda zbog turske akupacije, da Istočna crkva nikada nije mogla efektno organizovati progon jeretika, čak i da je imala sklonosti za to. I tu su nestali spoljni vidovi manihejstva, što se tokom vremena i moralno desiti, delom i zbog komplikovane i fantastične osnovne legende, odnosno zbog neprivlačnih i okrutnih nastranosti manihejskog rituala. Ali ostala je manihejska filozofija, ukorenjena u narodni duh, pre nego što su Turci zatvorili vrata između Balkana i ostalog sveta. Ta filozofija je putovala na sever i uticala na novu zemlju Rusiju, gde je nakon više vekova, na zaprešćenje Evrope, nadahnula celu jednu generaciju divova. Ruski ramansijeri devetnaestog veka predstavljaju poslednju obnovu jedne filozofije koja je u sebi imala odviše plemenitosti da bi mogla potpuno iščeznuti.

DALMACIJA III

Na keju je stajala gomila u kojoj su i kvantitetom i kvalitetom preovladavali muškarci, više nego što smo mi to navikli u Zapadnoj Evropi. Bilo je vrlo malo žena, a Ijudi su bili veoma lepi, širokih ramena, dugih nogu i prav© kose, i samosvesno zadovoljni svojim dobrim izgledom, što se može naći samo tamo gde je veoma malo homoseksualnosti. Lica Ijudi nisu bila okrenuta ka brodu. Svi su ise zagledali u ulicu koja je od grada strmo vodila prema keju. Odjednom je zavladala tišina, svi prozori na kućama su se otvorili, a gomila se razdvojila da napravi prolaz do brodskog mosta. Onda su ulicom i duž ovog prolaza naišla četiri čoveka sa nosilima na kojima je ležala šesnaestogodišnja devojka. Zavladala je takva tišina da se mogao čuti laki šum brzih koraka po pesku, a kako su nosači prolazili, ulica se punila Ijudima koji su stajali i gledali za njima širom otvorenih očiju. Morala je to biti svima poznata tragedija u gradu, jer ta devojka je bila izuzetno lepa, lepa kao sama Koroula, a bila je jako bolesna. Senke na njenom licu bile su plavičaste. Nosili su je, rekao je jeda momar, u dubrovačku bolinicu, ali sigurna sam da to nije bilo s njenim pristankom. Bilo je očigledno da je potpuno izgubila volju za život. Otvorenih šaka ruke su joj mlijatavo ležale na grimiznom pokrivaču. Kada su zaokrenuli nosila, da bi ih mogli proneti preko brodskog mosta, otvorila je oči i neprijateljski pogledala veliki brod, proključi ga zato što je on bio nešto, a ona nije htela ništa.

103

Povofrka se iza nje zatvorila, gomila je formirala neprobojni blak i zurila je u nas kao da sa sobom odnosimo neM znamen i oudo.

Ali gomila se ponovo razdvojila. Sad su četvorica drugih Ijudi hitala, ovaj put noseći u stolici jednu starou, tako neverovatno staru da je od nje ostala još samo kost i koža. Kao da je bila sastavljena od iskričave inteligoncije i inečeg čvršćeg od kosti, nečeg što više liči na okoštale delove veoma starog i čvomovatog jastoga. Gledala je prema brodu li u pogledu joj se videla neutaživa želja, Brod je bio nešto, i prema tome bolje nego ništa, oega se jedino plašila. Kada su se nosači zaustavili pred brodskim mostom, ona se pridigla u stolici, i taj njen pokret je bio hijeroglifski iskrivljen znak Ijubavi za životom, a onda se Ijutito obrecnula kao da je bila u piitanju mazga koja se zaustavila usred reke. To je bilo nešto što je vredelo videti samo po sebi. Ali mi se isto tako činilo tipionim za život u Jugoslaviji, na Balkanu, i ja sam bila u stanju da to vidim. U Zapadnoj Evropi ili u Americi gotovo nigde ne bih mogla sresti jednu staricu ili devoiku koje *m* tako teško bolesne, ukoliko ne bi bile moje rođake ili bliske prijateljice, a onda bi me interesovanje za nih kao pojedince sprečilo da uočim opšte karakteristike. Mogla sam nagađati, kao što sam doista često i zakliučivala po mnogim suntilnim znaciima, da želia za životom dolazi sa hranom, mada nije važan samo ukus. Iskustvo često dovodi Ijude do negativnog suda o životu. i ako se razbole, dok još uvek mladalački zestoko zastupaju to mišljenje, oni mogu i umreti od toga, ukoliko su dovolino snažne ličnosti. Ali ako požive dovoljno dugo, njima će početi da vlada iedna vrsta druse snage, iedno taino jezgro vitalnosti. Na finskom postoji reč »sisu« koia izražava ono krainie skriveno uporiše u čoveku koie se ne da poraziti, koie preuzilna vođstvo kad hrabrost iščili a svest se zamrači, koje insistira da se život nastavi

104

bez obzira koliko vredi. To možda samo znači da kostur želi zadržati svoju odeću od mesa, da bi golotinji očne duplje nedostajala zaštita šarenog očnjeg vida. Ali to može da znači i da celo naše biće ima neki argument u pnilog životu koji um još nije pojedio. Ovde, u Jugoslaviji, nisam morala da čeprkam među nanosima svakodnevice da bđh ofcrila aluzije na taj proces: jedna stara žena i jedna mlađa devojka pojatile su se na ulici i dramatično ga otkrile u prisustvu Ijudi. Taj kvalitet vidljivosti je onaj posebni čar Balkana i na Korčuli sam srela njegove prve nagovestaje. Od tada se za svaki grad plašim da neće biti onako lep kao što sam prepostavljala, a da će život na Balkanu biti potpomo isti kao i svagde drugde. U pogledu Korčule, međutim, nisam nimalo pogrešila.

... Kada smo sišli u hol hotela, zatekli smo dva lepa sredovečna čoveka kako ženi vlasnika hotela govore da nam za večeru spremi ribu i da nam ponudi korčulansko crno vino, a ceo taj prizor je izgledao kao neka oživljena venecijanska slika: po sagnutim glavama se videlo kako su se uneli u ono što govore, široke geste muškaraca dolazile su iz nadutih grudi, a žena je obećavala poslušnost nadvijenošću svog celog tela. Jedan od njih dvojice je imao veliku glavu i puno tela nekog renesansnog kardinala, a drugi je imao odbojan krilstalni pogled iednog Sitvela. Sa vlasnikovoim ženom su završili gestom dostoјnjim Nacionalne galerije i okrenuli se nama da nas pozdrave. Reku su nam kako će im biti zadovoljstvo da

nas provedu kroz grad i da, ukoliko žeUmo, možemo krenuti odmah u bilo kojem pravcu.

... ProšU smo kroz dvorište zakrčeno složenim komadima drveta, te čiste i moralne supstance, i preko čiUma od strugotina uŠU

1 Sitwell Edith, Osbert i Sacheverel sestra i dva brata, engelski pesnici s početka 20. veka. Po tehničkim inovacijama najpoznatija je bila Edith Sitwell. prim. prev.

105

smo u radionicu gde su stajala tri čoveka i posmatrala nezavršen trup motomog čamca. Poput perja na ptičjem krilu brodska rebra su elegantno nalegala jedno na drugo, a oblik čamca je imao eleganciju ptice u letu. Šteta je da tako mnogo lepote mora ostati skriveno pod vodom. Trojica Ijudi su stajala ispred čamca. Jedan je u rukama čvrsto držao nacrt, drugi je metrom vršio merenja, a treća je poSimatrao i nešto autorativno govorio. Sve troje su bili lepi, guste, ravne i plave kose, bronzane kože, tako visokih jagodica da su im povlačile kožu velikih uista, širokih gnidi i dugih nogu koje su se dizale iz lukova stopala. To su bili pravi Ijudi, Ijudi koji mogu da oplode žene, Ijudi koji obilježuju raznu gradu da potoine svojim ciljevima zbog čega su gospodari svojih svetova. Pomislila sam na dve vrste Ijudi koji se rađaju na Zapadu: na onaj urbani tip koga nije siramota da nosi naočale, kao da su naočale znak kvaliteta a ne defekta, koji je predebeo i naduven, koji zna da vozi automobil ali ne vlada ničim drugim, fcoji pritišće dugmad i okreće prekidače a da ne razume šta radi, koji stiče novac kada je tržište povoljno i gubi ga kada je nepovoljno. Drugi tip je mlad čovek fcoji je visoko digao nos, koji je nečiji sekretar ili radi u Mitistarstvu spoljnih poslova, koji je veoma delifcatan i ima zlovoljno zabavan glas, koji zna mnogo ali ni u kom slučaju i sve o francuskom slifcarstvu. Sada razumem zašto mi ne možemo da gradimo, zašto ne možemo da vladamo, zašto ne možemo da se držimo dovoljno ponos.no u' međunarodnim odnosima. Nisu svi Englezi tafci, ali suviše ih je tafcivih u našim najprivilegovanim fclasama.

Cudno je, dirljivo je, hodati po svetu gde su Ijudi još uvek Ijudi a žene još uvek žene. Cesto sam bila zabriTiuta na Korčuli, budući da nije bilo znakova da će kultura Dalmacije preplaviti Zapadni svet, a ima mnogo razloga zbog kojih se plašim da će Zapadna kultura na fcragu zavladati i u Dal

106

maciji. A onda smo preko puta brodogradilišta svratili kod jedne starije žene koja je živela u nekoj vrsti gospodske palate. Ta palata je pripadala porodici njenog mija već četiri stotine godina. Prošli smo kroz fino zasvođen prolaz do bašte gde smo zastali pod senicom vistarje i posmatrali omamentiku prozora koja je bila uveliko obogaćena dejstvom soli na kamen, posebno bezbrojem mekih cilibarskih i smeđih tonova. BiU smo zamoljeni da pričekamo dok domaćica završi jedan svoj ritual u privatnoj kapeU, koja je stajala kao izdvojena zgrada sa lukovima sva okružena cvećem, u blizini zida sa nišom gde su se u zaklonu nalazili Triton i nimfa. Na stepenicama kapele bilo je nekoliko sveća, kutija šibica i paket sode za pranje na Hstu novinskog papira. Za trenutak mi se učinilo kako je ovo znak da je bogatstvo porodice u opadanju, ali onda sam pomislila kako nemam nikakvog dokaza o nekoj iposebnoj urednosti u palatama. Svi istorijski zapisi govore o mešavini uzvišenog i aljkavog. Urednost je verovatno tvorevina građanske klase, koja je imala sklonost za protestantsku jednostavnost i čistoću, pojačanu paniono prihvaćenom teorijom o klicama. Bušeov čuveni portret madam Pompadur otkriva da je čak i ona, koja je bila idealna javna Učnost, držala svoje lične stvari razljucane po podu. Prema tome, domaći nered na stepenicama kapele bio je samo znak da ova zgrada još nije postala muzej. Konačno je domaćica kuće izašla iz privatne kapele, praćena kuhinjskim mirisima pobožnosti, ništa manje snažnim ili tipičnim od kuhinjskih mirisa u našem hotelu. Bila je to malo starija, mada ne i stara žena. Još uvek se moglo videti da je nekad bila veoma zgodna i odmah je počela

U grčkoj mitologiji Posejdonov sin, morski bog sa Ijudskim gornjim delom tela i ribljim repom. prlm. prev.

' Francois Boucher 17031770 francuski slikar, jedan od glavnih predstavnika rokokoa. prim. prev.

107

da koketuje sa mojim mužem. Sigurna sam da je potpuno realno, i to od prvog trenutka u kojem joj je to saznanje bilo potrebno, veoma dobro znala da je suviše stara za Ijudav. Ali isto tako je znala da će ponavljanje onih metoda pomoći kojih je umela zaneti srca i duše Ijudi svog vremena njemu pružiti ono isto zadovoljstvo koje Ijuditelj pKzorišta oseća kada neka čuvena stara glumica pred njim lizvodi ulogu Džulijete. Otud smo ponovo uživali u radostima u kojima su se njen glas, lice i telo sjedinili kako bi njenim obožavaocima obećali da je ne samo ona već i ceo njen život beskrajno i nepredvidljivo prijatan. Posle jednog dugog peckanja šaljivim i ironičnim komplimentiima, negde iz grada su doprli zvuci zvona, i mi smo zastali da bi ih oslušnuli.

Kada se zvona više nisu čula, nastala je tišina. Moj muž je duboko uzdahnuo, raskravljen i raspoložen njenim staračkim i bespolnim šanmom, kao što bi čovek mogao uživati u vinu koje je toliko staro da u njemu više i nema alkohola, pa je rekao: »Tako je divna ova tišina.« Ona je završila svoju numeru i reklamirala mu ne toliko sentimentalno koliko gotovo sa zlovoljnim sećanjem na prohujalo uživanje, kao što bi čovek mogao reći da je u mladosti obožavao konjske trke a sada više ne može da dođe ni na derbi: »Previše je tiho. Ja volim kada su okolo deca koja se smeju, pa plaču, a zatim se opet smeju. To je onda prava kuća.« Govorila je s krajnjom samouverenošću, kao čovek koji govoriti ono što ceo svet misli. Kuća pima dece je bolja od kuće bez dece. To je ona podrazumevala kao aksiom, na tome se zasnivao sav njen život i ponos. Kao da ie i ona sama bila dete, nežno dete koje je čudom ostalo živo, pa se sada hvali kako mu nijedna bolest ne može ništa. Ni en život je uglavnom bio bezbedan zato što su se u njenom svetu muškarci ponosiili da budu očevi, i što su se sa zahvalnošću divili zenama koje su dovoljno fino građene da bi pravljene dece

108

hilo radosno uzbuđenje, i koje su dovoljno 'snažne da bi mogle nositi i podizati tu decu, i što 'su smatrali majke sa mnogo dece ženskim ekvivalentom bogataša. Zato što su muškarci svojim stavom favonizovali ženske aktivnosti, njen

neokrnjen ponos imao je lepotu čaške Ijljana. Možda bi sve to hilo dnugačije da je bila rođena u društvu u kojem Ijudi ili više ne žele deou, iii su ®prečeni siromaštvo, odnostno strahom od rata da zadovolje tu žeiju. Tamo bi je često mrzeli a možda još češće baš zato što je ženisko. Njena materica, koja je ovde bila njena amajlja, tamo bi bila izvor opasnostd koja bi mogla čak u korenu ugroziti njenu prvotnu vrednost, i jednog dana njen muž bi mogao pomisliti kako ushićenje koje je s njom osetio nije vredno cene koju mora da plati. Strašna je bila mesnost da će takva sudibina, iako nije nju progutala, vmištiti mnoge njene i njoj slične, i da je ta pretnja hila iimplicitna u mnogim stvarima koje nam je rekla bez tirunke siutnje, kao kad nam je ispričala da su njen muž i svi njegovi preci bili pamonsfci kapetani, a da njeni sinovi i jesu i nisu nastavili tu tradiciju, budući da su postali agenti za velike brodske kompanije.

Kardinal mi je rekao: »Izgledate veoma umorni. Pre nego što vais povedem svojoj kući da upoznate moje roditelje, otići ćemo do kafane na keju gde se možete malo odmoriti.« Malo me je začudio takav program, ali ndje hio neprijatan. Dok smo pili vnlo jaku kafu, dva čoveka su ponovo razgovarala o drveću: o mogućnosti pravljenja većeg hroja motomih čamaca za novi turistički saobraćaj, o riharskoj floti, o nepravdi koju su im naneli Italijani tim što su uzeii Lagostu, južno ostrvo gde je hilo riba u izohilj'U. »Svi Slaveni su se iselili s ostiva posle mirovinog ugovora«, rekao je Sitvel. »A oni nisu bili u stanju da ga ponovo nasele Italijanima«, rekao je Kardinal, »jer ti Italijani, oni su gori idioci od Austrijanaca. Pomislite samo na to da su hteli

109

kolonizovati ostrvo italijanskim ribarima, a ime su mu dali po italijanskom avijatičaru koji je poginuo u ratu. ZamdsHte takAm glupost, a ovamo hoće da pridobiju seljake. To je tako glupav gradski trik.« Njegov moćni smeh se prosto izvio iz njega. »Vi ste se navikh da se sa Ijudima politioki postupa kao sa pojedinoima«, reče moj muž. »Nama to zvuči oudno. Ne obraćati se milionima, preko novina i radija, hiljadama ili bar stotinama u javnim salama, već baš Hčno.« Kardiinal skromno odgovori: »Covek čini ono što može da hi preživeo. Ali dodite da upoznate mog oca koji je u tim stvarima pametJiji od inene.«

... Na vratima nas je malo zadržala veHka alka koju je možda napravio i sam Đovani Bolonja: bio je to Neptun između dva naopake okrenuta delfina, nešto divno bez obzira na ruku koja je stvorila tu lepotu. Unutra smo zatekH istu vrstu lepKte, mada su proporcije i ovde, kao i drugde u gradu, bile ograničene nedostatkom prostora. Na nameštaju se video uticaj itaHjanskog i austrijskog ukusa devetnaestog veka, ne bez elegancije krinoHna i pramenova uvijene kose, aH je delovao malo prostije zbog gmbljeg materijala, ukrasnih traka i ripsa, pliša i konjske strune. U drugoj sobi, za stolom ispod višekrakog lustera, sedela je sedokosa žena šezdesetih godina, obučena u crni somotni ogrtač. Po otmenosti njenog pozdrava shvatili smo zašto nas je njen sin odveo u kafanu da se odmorimo pre nego što nas je uveo u njenu kuou.

Društveni život u ovoj palati bio je krajnje formalan, što će reoi kako se od nas očekivalo da odigramo svoju ulogu u jednom scenariju društvene umetnosti u najvišem smislu, umetnosti upoznavanja sa Ijudima sa kojima čovek ima malo ili nema ništa zajedničko, a ipak iz takvog kon

Giovani da Bologna 15291608 italijanski vajar koji je u stilu visoke renesanse stvorio brojna dela u Rimu, Bolonji, Denovi i Firenci. prim. prev. takta izvlači najveću moguću prijatnost, bez nametanja neke nestvarne prisnosti. Bilo je to vazdušasto lako, besteždansko verbalno mačevalaštvo. Stara gospoda se prvo obratdla meni, majčinski laskavo ali ne i neprijatno, tako kao da je razlika u godinama između nas biila veoa nego što doista jeste, ali ne i prevelika. A onda je, kao i ona dama u palati pomorsikog kapetana, počela da razgovara sa mojim mužem liz jednostavnog razloga što je ona bila žena a on muš.karac. Na njen držanje, međutim, vreme verovatno nije uticalo: jer razlika u njihovom društvenom statusu je značala da, su, uprkos njenoj lepoti koja je stalno bila svetionik u očima mnogih Ijudi, sve seksualne implikacije te lepote, pa i one najdalje, morale ostati privatna stvar njene uže porodice. Udovica pomorskog kapetana bila je bez stunnje nevioia poput snega, ali su verovatno mnogi Ijudi, gledajući je, pomišljali kako je šteta što im ona nije žena. Ali ova žena je u najvećoj mogućoj meri bila žena svoga muža, kraljica ove palate, da su se u njoj ugasili čak i takvi nedtižni i časni oblici želje. Budući da je njen pozvanje bilo da bude žena i majka, i njena privlačnost je biila isključivo u ženstvenosti, ali nekako udaljenoj, eteričnoj, gotovo apstraktnoj.

Kada se pojavio njen muž, pokazalo se da ni on, po izgledu, ne zaostaje u otmenosti. Biio je to vitak čovek sa bradom, ali i sa nekom vučjom žustrinom koja deluje oudno kod čoveka ovakvog tiipa. Kao da smo videli lorda Sesila koji bi imao hitar hod jednog matadora. On se na italijanskom smesta izvinio zato što se svom sinu, kada je ušao u sobu, obratio na srpskohrvatskom. »Cini mi se«, rekao je, »da ćemo morati razgovarati na itahjanskom, ali nadam se da to nećete smatrati dokazom italijanske lažne tvrdnje kako smo svi mi na ovoj obali ItaUjani JK

5 Cecil of Chelvwood 18641958 engleski konzervativni političar koji se zauzimao za žensko pravo glasa. prim. prev.

111

poreklu i jeziku. To je propaganda i prema tome čista laž. Oni se bezobrazno usuđuju da negiraju našu krv i naš govor, i nikada im nije smetalo to što se stalno služe nekim lažima. Jedan od njih nas je doveo čak dotle da smo morali promeniti svoje ime. Naime, iako smo čisti Slaveni, naše ime se prvobitno završavalо na »i«, što kod preziimena nije slavensfci već italijanski nastavak, a do toga je došlo zato što je naša porodica u šesnaestom veku postala po krsnom imenu jednog svog člana koji se istakao kao veliki junak i koga su Turci ubili prilikom odbrane Kandije. Taj događaj, kojim smo se ponosili, Italijani su pokušali da pretvore u našu sramotu, tvrdeći da smo, kao jedna od vodećih plemičkih porodica Korčule, itaHjanskog porekla. Nema takve gadosti do koje se oni neće poniziti.«

U tom trenutku bila je unesena boca vina i neki sitni kolači, pa smo jedni drugima nazdraviU. Moj muž je objasnio koliko je za nas veliko zadovoljstvo što smo ih upKznali i videli njihov istorijski dom. U njihovom odgovoru začudilo nas je što na kamene znamenitosti svoje palate nisu biU ništa više ponosni nego na paprat u saksijama koje su visile na konopcima. »Nekad sam«, rekao je stari gospodin, a sjaj mu se pojavio u očima, »osim biljki imao i ptice u dvorištu.« Njegov sin je

počeo da se smeje, a stara gospođa je prinela maramicu ustima i počela da se duri mašući glavom. »Vrlo lepo su izgledale u kavezima i pevale su kao andeU«, strogo je nastavio stari gospodin. »Aii mojoj ženi se nije dopadalo da ih tamo držimo. Njoj se to nimalo nije sviđalo. I zato više nisu tu. Hoću h ispričati priču, JoHce? Hoću li je ispričati? Da, bolje je da ispričam tu priču. To je nešto što nigde drugde neće moći da čuju. Nigde drugde neće čuti o ženi koja se ponašala tako obesno.«

Bez sumnje su odlučih da nam povere jednu omiljenu porodičnu šalu. »Samo zamislite«, rekao je glumeći užasavanje, »jedno

112

veiiko društvo prijatelja sa kojima smo se na Uskršnje jutro zabavljali u bašti, što je bio naš stari običaj. Odjednom je moja žena ustala i krenula od kaveza do kaveza govoreći ,Hristos je vaskrsao, ceo svet se raduje, raduj se i ti, ptico, i leti svojoj kući! A kako su tu bili gosti, nisam mogao skočiti da je obuzdam, a naši prijatelji su sedeii i smešili se, miisleći da je to neka lepa i pobožna uskršnja predstava. Da li je ijedna žena ikada napravila takvu šalu na račun svog muža? Da li je vaša žena, gospodine, ikada tako nešto uradila?« Zajedno sa njenim mužem, posmatrali smo je diveći joj se kroz smeh, a ona je slegla ramenima i sasvim obično rekla: »E, pa ptice u kavezu su nešto što ja ne volim.«

AH začas smo se vratili istorijskim sukobima u Dalmaciji. Stari gospodiin nam je rekao: »Verujem da uživate putujući po ovim krajevima. Ali neke stvari morate imati na umu. Mi smo u ponečemu još uvek zaostah, jednostavno zato što smo tako dugo branili Zapad. TukU smo se s Turcima, pa smo se tukh s Turcima, i onda smo se opet tukli s Turcima. Iz tog razloga se nismo mogli oslobođiti mletacke tiranije i tako nas je ona iskoristila kao svoju samrtnu postelju, a naši životi su joj bili meko ležište u poslednjim časovima. Francuzi su bili bolji, ali oni su sa sobom doneli Ijagu revolucije. Došlo je do nekih nemilih scena ovde, i naročito u Trogiru, gde su doktrine Jakobinaca izazvale revolt. Ali vaše smo sunarodnike zadržali u najlepšem sećanju. Avaj, da samo u mirovnom ugovaru od 1815. nije bila napravljena greška, predavanjem ovih krajeva Austrijskoj Imperiji, toj nepotrebnoj tvorevini, koja je trebalo da nestane posle uništenja Turaka, i koja je preživela samo da bi negovala grubost i frivilnost na račun njenih podaničkih naroda koji su bili superiorni.« »Austrijanci su bili najgori ugnjetači koje smo ikada upoznali«, rekao je njegov sin, »jer za vreme svoje vladavine Venecija je ve

8 Cino jagnji i sivi soki

1

ćira delom bila siia u opadanju i nije imala energije da pobedi naš duh. Ali Austrija je bila veoma dobrog zdravlja sve do početka Veliikog rata i kada bi nas ona udarila nogom, u njenoj oizmi je bilo mnogo snage.« »Naša četiri naraštaja su bila pod Austrijom«, rekao je njegov otac, »i uvek smo se bunili protiv nje iz jednog istog razloga. Ne zbog svog siromaštva već zbog bogatstva Austrijanci nisu hteli da obnove naše uništene šume, nisu nam davali vode, a tako su oporezivali so da naši ribari nisu mogli sačuvati svoj ulov. MrziU su i nas sretnike koji smo imah nešto više, ah smo branih interese naše manje sretne slavenske braće.« »A ženama je posebno teško«, obrati mi se njegova žena, »kada su Ijudi zabavljeni samo pohtikom.«

Stari gospodin je pogleda nežno. »Moja žena se pretvara da uzima stvari olako«, reče on, »ali ona je istinski verna herojskoj tradiciji dalmatinskih žena koja se održala i naročito proslavila na Korčuli. Kada nas je onaj pas, venecijanski guverner 1571. godine napustio i pobegao u Zadar, a svi naši Ijudi su se borih na moru, garnizon žena i dece je uspešno O'dbranio grad od ozloglašetnog turskog gusara, Uhz Ahje, koji, uzgred rečeno, i nije bio Turčin, već otpadnik, samo još jedan od tih Itahjana. Mogu reći da je moja žena dostojan naslednik tih žena, jer nikada nisam video da je ustitknula pred opasnošću.« »Možda i nisam«, reče ona, »ah to je ipak ponekad bilo veoma zamorno.« Međutim, videlo se da on govori istinu. Izraz njenog hca viđala sam i ranije na hcima žena čiji su muževi bihi predratni ruski revoluci onari, ih španski liberali za vreme Alfonsa. Obrve su joj bile blago podignute, tako da je koža između njih bila potpuno glatka, a očni kapci bili su spušteni: tako dzgledaju

« Alfons XIII 18861941 španski kralj čija je reakcionarna politika dovela do fašističke diktature. Svrgnut je revolucijom 1931. prim. prev.

114

oni Ijudi koji u svakom trenutku očekuju težak udarac u lice. Ali brada joj je bila isturena napred, usine odluono izvijene u osmeh: ona se mogaia napadaču pre nego što je i primila udarac, a prenela je svoju dušu tamo gde je on ne može dotaći. »Jeste li ikada bili uplašeni?«, upitala sam. »Više puta sam iimala razloga da strahujem zbog ponašanja svog muža«, odgovorila je. »Ah, Bogu hvala, Jugoslavija nam je donela sigurnost u vreme kada su mi sinovi odrasli.«

»Po njenim rečima A'idite šta Jugoslavija znači za nas, Dalmatince«, rekao je stari gospodin. Onda je začutao. Osetila sam kako traži reči da kaže nešto što mu je bilo na umu otkako nas je ugledao, a što mu je bilo veoma neprijatno. »Drago mi je«, nastavio je, »što ste došU da posetite našu Jugoslaviju. Ah misHm da ste doš prerano. Za nju sam se borio celog svog života i ona mora da postoji i, kao što moja žena kaže, ona nam je već donela takvu sigurnost kakvu nikada nismo imali, od samog našeg postanka. Ah setite se onoga što je Kavur' rekao: ,Sada imamo Itahju, ah još uvek nemamo Itahjane! Tako je i kod nas. Mi imamo državnu mašinu u Jugoslaviji, ali još nismo naučiH kako da se njome služiimo. Ima mnogih koji ne shvataju njene mogućnosti, koji nisu svesni onoga . . .« odmahnuo je rukama u očajanju »što bi ona morala da bude za nas Jugoslovene.« Sporo i nekako otežući počeo je da govori o hrvatskom nezadovoljstvu i o Mačekovom pokretu. Po tome kako se stišala veselost njegove žene i pojavila nelagodnost kod njegovog sina moglo se primetiti kako ova kuća oseća da je još uvek opkoljena neprijateljima, i da je ovu poslednju opsadu bilo teže izdržati nego iiednu drugu, budući da su nepriatelji sada iste krvi. Ovi Ijudi su hiljadu godina pamtih da su Slaveni,

Camillo Benso Cavour 18101861 italijanski političar koji se zalagao za industrijalizaciju severne Italije. prim. prev.

uprkos raznim Imperijalnim pretnjama, i verovali su da ne mogu mizeti svoju slavensku braću. Ali sada su videli kako ta slavenska hraća stvaraju zaveru protiv Jugoslavije, i time Italiji ponovo daju priliku da im se nametne kao ugnjetač, pa im se učinilo da ih moraju zamrzeti, da ih moraju uništiti bez milosti, kao što su u prošlosti imištili otpadnike svog roda koji

su prešli Turcima. Stari gospodin je govorio: »Biće vam teško da poverujete ali među nama ima takvih koji su zavedeni i koji žele da otuđe Hrvate od svoje slavenske braće, Srba. Postoje doista velike razlike između nas i Srba, razlike u naravima koje potiču od nesreće vekovnog robovanja pod Turcdma, nesreće koju mi nismo osetili. Ali oni nisu samo naša braća, oni su nam doneli i ogromne darove. Sećam se kako nas je ovde posetio i kod nas odseо vaš divni profesor Siton Votson i kako mi je rekao: .Bezumno je da maštate o potpunoj slavenskoj nezavisnosti, možete se jedino nadati da kao Slaveni dobijete puna građanska prava u Atistrougarskoj Imperiji. Sviše je ona snažna za ijjednu slavensku silu.' Ali onda je ponovo došao 1914. godine, upravo pošto je Srbija potukla Tursku u balkanskom ratu, i rekao: ,Sada stvari drugačije stoje. Kada vidim šta su Srbi uradili Turcima, uopšte više nisam siguran da Srbi i Cesi i vi Hrvati ne biste mogli potući austrougarsku vojsku.' Govorio je istinu. Trijumf Srba probudio je nadu u nama. Odvratno mi je kada zbog malih razlika u naravima, Ijudi preziru svoje oslobođenje.« Govorio je kao odlučan čovek od akcije, naviknut na donošenje jasnih odluka, naviknut na jasne i krajnje proračmije koji su neophodni pre nego što

8 Robert William Seton Watson 1879-1951 engleski istoričar i publicista. U brojnim studijama i člancima o problemima Balkana suprotstavlja se ugnjetavanju malih naroda u Austrougarskoj. Poznata je njegova monografija o sarajevskom atentatu *Sarajevo*. prim. prev.

116

se može postići neki kompromis. Ovaj čovek ni za hiljadu godina neće razumeti hrvatski svet koji je bio razvodnjem nemačkim otrovom, koji je raznosio ličnosti kao vetar oblaka, koji je slavenski u suštini ali nejasan u supstanci i neusmeren u procesu.

DUBROVNIK

»Kako bi bilo da pošaljemo telegram Konstantinu i zamolimo ga da se ranije nađemo u Sarajevu«, rekla sam, ležeći na fcrevetu u našoj hotelskoj sobi. »Ne mogu da podnesem Dubrovnik.« »Možda bi ti se više svidao da smo mogli naći meta u jednom od onih hotela bliže gradu«, reče moj muž. »Nije u tome stvar«, odvratih. »Provela sam noć u jednom od tih hotela prošle godine. Pretrpani su Ijudima koji su ili došli na medeni mesec ili nikada na njemu nisu ni bili. A kada sam za večerom pogledala oko sebe, na stolovima su stajale poluprazne boce vina sa naškrabanim brojevima soba na etiketama, što je, po mome mišljenju, jedan od najotužnijih prizora na svetu.«

... »Nemaš pravo«, reče moj *mai*, »jer Dubrovnik je divan, možda naidivniji grad koji sam ikada video.« »Da«, rekoh, »ali meni se ipak ne sviđa, za mene je Dubrovnik jedan jedinstven slavenski eksperiment, jedinstven po svojoj prirodi i jedinstven kao uspešan eksperiment, i meni se jednoslavno ne svida. Podseća me na najgore stvari u Engleskoj.« »Da«, reče moj muž, »mogu to da shvatim ako misliš na njegovu istoriju. Ali odajmo mu priznanje za izgled koji je takođe jedinstven.« Moj muž je doista bio u pravu jer Dubrovnik je neprocenljiv, kao i Venecija, i zaslужuje poređenje sa Venecijom Karpača i Belinija, mada ne i sa Venecijom Ticijana i Tintoreta. Dubrovnik tre

Benedetto Carpaccio 1520-1560, Gentile Bellini 1429-1507,

118

ba prvi put posetiti u sumrak, kada je već mračno ispod visokog drveća koje kao aleja vodi do gradskih zidina, kada dan izbeljuje samo otvorene prostore, pa doći do mosta koji preko šanca vodi do gradskih vrata. Tu, na pragu vrata, zaustaviće vas još jedan primer zamršenosti istorije. Iznad same kapije nalazi se Meštrovićev bareljev, figura kralja na konju, odnosno stižovan spomenik posvećen srpskom kralju Petru, ocu ubijenog kralja Aleksandra, onome koji je došao na presto posle ubistva Drage i njenog muža. Spomenik je izuzetno remekdelo. Oni koji znaju Meštrovića samo po njegovim međunarodnim izložbama bili bi iznenadjeni da viide što je on u stanju da stvari u nacionalnom nadahnuću za jedan Idkalni prostor. Ovaj reljef savršeno izražava idealnog vladara države seljaka. U njegovoj stilizaciji vide se, u stvari, aluzije na legendarnog Kraljevića Marka, a on je junak svih srpskih seljaka. Ovaj kralj bi mogao i da timari konja kojeg jaše, a kupio ga je na vašaru po povoljnoj ceni. Pa ipak on deluje kao pravi kralj, ier niko ga ne bi mogao odvratiti od službe svom narodu, ni silom ni novcem. Krajnje je ironično da je ovakav spomenik postavljen na zidinama grada koji je bio antiteza seljačke države, koji je vekovima zadržao najkniči aristokratski sistem i najuskogrudniji mogući buiržoaski etos. To nesaglasje objašnjava izvesnu dubrovačku hladnoću prema jugoslavenskom idealu. A i to je na svoj način ironično kada pomislimo da je Dubrovniku, pošto su ga razorile velike sile, iz celog sveta mogla priteći u pomoć samo seljačka država Srbija.

Za putnika koji prvi put dolazi naibolje je da uđe u grad i zatekne tek plavičasto svetlo sumraka na otvorenom prostoru koji se nalazi unutar gradskih vrata, i u čijem središtu je čuvena fontana iz petnaestog ve

Tintoretto 1518-1594,

Tizian 1490-1576 italijanski slikari koji su stvorili tzv. venecijansku školu. prim. prev.

119

ka, delo napuljskog arhitekte Onofrija de la Kava. To je remekdelo, veličine jedne male kapele, kupolom zasvođeno zdanje sa četrnaest mlazova vode koja izlazi iz jedne izvajane ploče u sredini, podeljene sa dva vitka stuba, i razliva se u korito koje obavlja celu fontanu: nešto korišno kao i svako konjsko pojilo, a Ijupko i elegantno kao oltar. Na dve stepenice koje uzdižu fontanu iznad pločnika uvek su prostri neki čilimi pored ikojih sede njihovi prodavci i časkaju. U ovo doba dana sve mačke su sive i svi čilimi su prekrasni. Utopljene u veče, sve boje postaju bogatije. Sa jedne strane ovog trga nalazi se još jedna od onih dragih crkvica koje Dalmatinoi tako često i tako dobro grade, gradska bhzanka one crkve koju smo videh u selu gde žive penzionisani pomorski kapetani. U ovo doba dana po njenom zlatnom kamenu se čini kao da sunce još uvek zalazi samo za njti, pošto je za sve druge već zašlo. Na njoj je jedna Ijupka i ovozemaljska

rozeta koja bi isto tako mogla biti i broš na grudima neveste. Pored nje je franjevački samostan sa jednom izrazitom i razboritom Pijetom koia je postavljena iznad portala u kasno gotskom stilu. Madona izgleda tako kao da bi sve to što se događa zaustavila, kada bi to bilo u nienoj moći. Ona nije nimalo ponesena spektakularnom sudbinom svog sina. Ona niie selianka, ona je plemenitog roda. U njoj je teško videti nekog ko bi mogao biti općinjen čak i najuzvišenijom sudbinom. Preko puta, sa druge strane trga, nalazi se stari arsenal, čija je fasada prelomljena jednim lukom. Liudi tuda šetaju sve do bašte iza arsenala, gde među drvećem svetle lampe, i oda'kle se čuje muzička. U pozadiini su ogromne gradske zidine, jemci snage, jemci poštenja.

Napred se pruža glavna ulica grada, popločana i zabranjena za saobraćaj, oivičena skladnim kućama iz sedamnaestog veka sa radnijama u prizemlju. Uveče je tu korzo, institucija koja je srce društvenog života svakog jugoslovenskog grada, a i gotovo svih

120

gradova i sela na Balkanu. Svi liudi koji imaju pristojnu odeću nikada nisam videla slabo obučenog čoveka na korzu onog grada gde je uohičajena odeća od tekstila bilo domaće iH fabričke proizvodnje, mada sam u siromašnim četvrtima videla kako čitav korzo ponosno nosi dronike pridružuju se povorci koja u sumrak šeta sat ili dva goredale glavnem uhcom, U jednom trenutku na ulici nema nikog, svega nekoUko Ijudi oko radnji ih ispred kafea. Sledećeg trena uHca je puna Ijudi koji su spremni da uzmu učešća u životu sebi sličnih, svako hoda uzdignute glave i uspravno da bi bio viđen, svako časka i malo je veseli nego inače, svako pokušava da ispolji svoju individualnost. A ipak je taj pokušaj uzaludan, Jer ta masa Ijudi, krećući se goredole duž uUce, postajući sve više bezUčna zbog sve gušćeg mraka, pretvara čoveka u kap vode u reci. Staviše, u reci koja neće teoi zauvek. Korzo se završava isto tako naglo kao što počinje. U jednom trenutku sve što je živo u gradu zagušuje uUcu svojim kretanjem; u narednom, praznii pločnik je prepuni noći.

AU dok traje korzo je život, ono što predstavlja život u ovom kutku zemljinog šara. A ovde, u Dubrovniku, život još uvek ima nešto od one vrednosti koju je morao imati u Veneciji dok je bila mlada. Grad u kojem se pravio dobar hleb naučio je da pravi i dobre kolače. Grad koji je sagrađen razumom i radinošću naknadno je razvio snažan smisao za eleganciju. Dubrovnik je prestao da postoji kao repubUka pre stotinu i trideset godina, aU zgrade još uvek imaiii nepromjenjen odblesak njenog sjaja, a ovi liudi još uvek imaju živahnost imućnih i onih koji znaju da užiVaju. Ovde urbanost dalmatinskih gradova dobija karakter metropole. Podite ovim korzom i otkrićete isti san koji sanja i London, i Pariz, i Njujork. To je san o tome da iiema granice čovekovoj moći uzdi'zanja ni iz čega, iz svog skromnog početka, da nema tako prefinjenog zadovoljstva da ga

121

ne bismo svi mi mogli kupiti, ako bi samo svet i dalje postajao sve bogatiji. Takav sam nije za preziranje. On potiče iz pdtomijeg dela Ijudskie ptirole, on je neokaljan ofcrutnošću, on niče jednostavno iz želje da se pobeigne od užasa kojeg doista podrazumevaju svi čovekovi jednostavnajd oblio postojanja. Taj san ne može biti ostvaren u gradu koji je toliko velik kao London, ili Pariz, ili Njujork, ili čak Venecija na svom vrhuncu. Taj san, možda, može biti ostvaren samo u gradu koji nije veći od Dubrovnika, koji u stvairi nije ni mnogo daleko od skrormihih početaka. Jer svake prijatne noći mogu se videti seljaci iz okoline izvan zidina kako šetaju korzom. Da bi čovek osetio okus ovog korza i ovog grada, dobro je da za trenutak skrene u jednu od sporednih uHca. Strme i uske, one se penju do zidova koji obrubljuju ovo gotovo četvTtasto poluostrvo na kojem ,se grad nalazi. Redovi stisnutih kuća u kojima su u ovo doba zaspala deca, starci i posluga imaiu bogato isklesane portale i ballbone, i natopljeni su mirisom proleća. Trebalо je da dođe do industrijske revoluciie pa da čoveku padne na pamet pverzna ideja o gradu u kojem nema ničeg osim kuća. Isklesani portaU i balkoni obavijeni su cvećem koje je cmo žbog mraka, alH biće skarletno po danu, a iiza visokih zidova bezbroi malih vrtova ispušta svoje slatke mirise. Za to vreme u glavnoj ulici Ijudi iz ovih kuća i vrtova žure prema svojoj pjaci, prolaze pored jedne statue koju ste možda videli u drugim gradovima, možda ispred Gradske većnice u Bremenu. Za te statue se misM da predstavljaju jtmaka Orlanda ili Rolanda koji je porazio Saracene: osne su zmak da grad pripada slobodnom i zakonitom hrišćanskom svetu.

... Desno je Kneževa palata, ta izuzetna zgrada koja je ponos Dubrovnika pa čaik i

2 Junak francuskog epa *Chanson de Roland*, koii se proslavio u vojnoj ekspediciji **Karla Velikog** 778. g. protiv Saracena u Spaniji.
prim. prev.

122

Dalmacije, delo Mikeloca Mikelocija i Juraja Dalmatinca, poznatog pod imenom Orsini. Ona je jednostavna dvospratna zgrada, s tim što je d'onji sprat obrubljen lođom sa šest lukova, a na gornjem spratu se nalazi osam gotskih prozora. Ona je nesavršena: nekada je na uglovima imala kule koje su porušene. Pa ipak, utisak koji ostavlja potpun je i zadržavajuoi, jer, kao i sva remekdela arhitekture, i ona izražava mišljenje o aktivnostima koje su se odvijale pod njenim fćrom. Katedraia u Šartru nosi duboku misao o Bogu i svetosti. Bečki Belvedere' izražava misao o pohtičkoj moći. Svojim uravnoteženim odnosom između masa i nagoveštajem plodnosti, u elegantnim lukovima i raskošnim kapitehma, Kneževa palata otelovljuje ideal jednog uređenog i kreativnog društva. To je najekspicitnija zgrada u jednom zapanjujuće eksphicitnom gradu, koji isto tako ima eksphicitnu istoriju, s određenim početkom i krajem. To je još jedan primer vidliivosti života kao posebnog obeležja Jugoslavije, bar u onim njenim područjima koia nisu bila pod uticajem tevtonske konfuzije.

Korzo kaže: »Ovo je grad koji su naši očevi stvorili.« A grad kaže: »Ovo su litidi i žene koje srao mi stvorili.« Ako na večeru odete u kafe u jednoj od sporednih uhca i po moguonosti naručite *Englische Platte*, jednu antologiju hladnih narezaka koje je izabrao pravi znalac svog predmeta, imaćete šta da radite celu noć.

... Mnoge engleske porodice bogatih barikara i fabrikanata mora da su u viktorijansko doba, jele ogromne obroke i

spavale u postelji od najboljeg irskog platna, okružene najfinijim mahagonijem i najčuvenijim
5 Michelozzo Michelozzi 13961472 italijanski graditelj i vajar, učenik i saradnik Donatela. prim. prev.
Juraj Dalmatinac 15. v. zadarski graditelj i vajar, poznat kao glavni arhitekt katedrale u Šibeniku. prim. prev.
Palata Eugena Savojskog u Beču. prim. prev.

» Engleski pladanj nem.

123

umetničkim delima g. Lidera i g. Sidni Kupera, a možda, zahvaljujući Džonu Raskinu i nekim doista dobrim italijanskim slikama, ali ti Ijudi nikada nisu kročili u pozorište, mjuzikhol ili cirkus. No, možda još značajnija paralela između Republike i Engleske može se videti u hobijima bogatijih građana. Engleska nauka mnogo duguje otkrićima poslovnih Ijudi, naročito među kvekerima, koji su se bavili nekom vrstom istraživanja kao zabavom u slobodno vreme. Tako je bilo i u Dubrovniku. Građani su razvili izvestan ukus za pisanje, mada uglavnom za one oblike koji su u odnosu na književnost kao faintastično obrezani vrtovi prema pravom baštovansitu, kao što je pisanje klasičnih ItaHjanskih stihova krajnje formalnim stilom. AH njihova stvarna strasit bile su matematika i fizičke nauke. U tim oblastima imaH su mnogo amatera i nekoHko profesionalaca od kojih je načuveniji Ruđer Bošković, slavenski neobuzdana varijanta francuskog enciklopediste, mistik, matematičar i fizičar, pesnik i diplomata. Njegovi tekstovi, i tekstovi njegovih sunarodnika koji su biH obuzeti istom strašću, predstavljaju himne nauci kao osvetljenju Božijih dela, a i kod Engleza iz viših slojeva zatičemo bezbrojne slične tekstove u osamnaestom i ranom devetnaestom vekii. AH ova sHčnost se ne zaustavlja na tome. Moglo bi se dosta toga reći protiv one građanske klase Engleza iz kojih su nastala HberaHnekonformisti, koji su sledili g. Gledstona' u svim njegovim trijumfima, a svoje sinove

' G. R. Leader i Sidney Cooper manje poznati i ne naročito cenjeni slikari iz viktorijanskog doba. prim. prev.

8 John Ruskin 18191900 engleski estetičar i sociolog, koji se u ime ideje lepote suprotstavljao tehničkoj civilizaciji. prim. prev.

» William Ewart Gledstone 18091898 engleski državnik koji se suprotstavio imperijalizmu konzervativaca i turkofilskoj politici Dlraelija. prim. prev.

124

usmerili da slede lorda Oksforda' i g lojda Džordža sve do sumraka njihove vere. Mogli bismo optužiti njihovu filantropiju da se svodila na delenje mrvica naiodu kako bi zaboravio da su njegovi gospodari scbi prigrabili sva sredstva za proizvodnju i raspodelu, pa ih na taj način držah u stanju potpune ekonomski potčinjenosti. Mogli bi smo iih optužiti i zato da su biH moralni samo onda kada je to odgovaralo njihovim džcpovima, i da su dok su pozdravljaju Košuta ili Macinija ili svakog drugog branitelja potlačenog naroda izvan Britanske Imperije, bih ravnodušni prema onom što se u njoj događalo. Mogli bismo ih optužiti da su bili ravnodušni prema iistinitosti onog ciničnog opisa našeg izvoza u kolonije, »dajte im Biblije, rum i puške«, sve dok je na snazi bila ona druga izreka, »trgovina ide za zastavom«. Ima dovoljno svedočanstava o vrlinama ove klase da sa pomenutim optužbama ne bi trebalo preteivati. AU u tim optužbama ima i dovoljno istine zbog koje tu klasu ne možemo smatrati nekom idealnom grupom, a društvo u kojem je nikla rajska. To je tako čak i u Dubrovniku.

Republika je bila veoma pobožna. Ona je stalno govorila o hrišćanstvu i u njenoj Zlatnoj knjizi se nalazi molitva za sudije Republike koja glasi ovako: »O Gospode, svemogući Oče, koji si izabrao ovu Republiku da Ti služi, izaberis, zakHnjemo Te, naše upravljače prema Tvojoj Volji i našoj potrebi; tako da, u strahu od Tebe i pridržavajući se

1 « Robert Harley lord Oxford 16611724 engleski državnik, čuven po svojim govorima pro tiv laburista u Parlamentu. prim. prev.
George David Lloyd 18631945 engleski državnik, koji je kao liberal postao i predsednik vlade 1916. godine. prim. prev.

'2 Lajoš Kossuth 18021894 mađarski državnik koji je bio vođa nacionalnog pokreta zasnovanog na pravima plemstva.

Giuseppe JMlazzini 18051872 italijanski revolucionar i političar koji je branio republikansko stanovište. prim. prev.

125

Tvojih Deset Zapovesti, oni mogu bdati nad nama i usmeravati nas u istinskom milosrdju. Amen.« Nikada nije bilo grada sa tako mnogo crkava i kapela, niti je bilo Ijtidi koji su se odanije pridržavali crkvene discipline. Ali postoji izvesna nesaglasnost između ovoga i dubrovačke spoljne politike. Da li je Dubrovnik imao pravo da se postavi kao ohola i izuzetna katolička sila s obzirom na svoje odnose s Otomanskim Imperijom, tim zakletim neprijateljem hrišćanskog sveta. U svom stavu prema Turoima, drugi dalmatinski gradovi bih su manje popustiljavi od Venecije, a Repubhka daleko više. Ona se nikada nije tukla sa Turcima. Ona im je plaćala danak, i danak, i opet danak.

Svake godine dva izaslanika su odlazila u Konstantinopol, noseći tovar dukata koji je, posle nekohkih povećanja dosegao cifru od petnaest hiljada. Nosih su specijalnu odeou, poznatu kao uniforma diAana, d imah su duge brade. Kada su svoje poslove doveh u red, pozdravih bi se sa porodicom, prisustvovali misi u Katedrah, a onda bi im Knez, pod lukovima svoje palate u ime Boga poželeo srećan put. Tada bi, sa svojim blagajnikom, berberinom, brojnim sekretarima i tumačima, kao i naoružanim stražarima, krenuh na petnaestodnevno putovanje do Bosfora, vodeći čak i sveštenika sa pokretnim oharom. To nije bilo naročito opasno putovanje zato što su trgovački karavani Repubhke tuda često prolazih. Ali, izaslanici su morali da ostanu kod sultana dvanaest meseci sve dok sledeća dva izaslaniika ne dođu da ih smene i nastave komphkovane pregovore sa tiranima jedne strane i neodgonetljive rase, što je bilo i opasno s obzirom da su se nalazili u turskim rukama, a što bi oni najčešće obavljali uspešno i junački. To, međutim, nije bio jedini posao koji su imali sa Turcima. Izaslanici su morali i da podmićuju velik broj Ijudi, jer za bakšiš svakom službeniku na Porti postojala je posebna tarifa, od najniže do najviše. Ovaj teret je svake

126

godine bio sve veći, kako je Turska Inipcrija bivala sve glomaznija, a lokalni službenici sve važniji. Vremenom je postalo gotovo neophodno podmićivati hercegovačkog sandžakbega i bosanskog pašu, kao i njihove pomoćnike, a i plaćati određene svete Visokoj porti.

Sve bi to bilo u redu da je Dubrovnik priznao kako, kao nezavisna trgovačka sila, deluje u nepogodnim vojnim i pomorskim okolnostima, a da je zbog veUke važnosti trgovine i nezavisnosti bilo neophodno plaćati veHki danak

Turcima. Ali to ne zvuči tako dobro kada se jedna sila hvališe da pripada žarkom i zakletom hrišćanstvu. Naravno, moglo bi se tvrditi kako, zbog svojih odnosa sa Portom, Dubrovnik nije mogao bogzna šta pomoći hrišćanima čije su teritorije asvojili Turci. Moglo bi se reći da su u trgovačkim kolonijama koje su Dubrovčani osnovali a to uključuje gradove širom Bosne, Srbije, Bugarske, Vlaške, pa čak i same Turske hrišćani uživali izvestan stepen pravne zaštite i verske slobode. Ali sa dmge strane, Republika je za sebe izborila prava da plaća samo dva a ponekad i jedan i po odsto na robni promet s Otomanskim Imperijom, dok su svi ostali plaćali pet odsto. Ne vredi je braniti. Ništa ne može pomoći Dubrovniku da u istoriji miriše poput ruže.

... Ali dok smo o tome razgovarali odnekud su se začule gajde i mada smo nastavili razgovor, počeLi smo da tražimo svirača. »Ali Republika je funkcionalna«, reče moj muž, »ne možeš poreći da je Republika funkcionala.« »Jeste«, složih se, »funkcionala je.« Muzika nas je vodila preko pijaoe, koja se nalazi odmah iza Katedrale, i koja je jedan lep nepravilan prostor okružen palatama sa čvrstim tezgama uz njih, i sa stepeništem koje se uzdiže do gradskih zidina prema moru, gde barokne kupole dodiruju nebesku liniju horizonta. Tu smo zatekli nekoliko seljaka izrazite lepote kako u svojim tamnim dalmatinskim nošnjama sede sa svojim domaćim proizvodima pored nogu, a neki su

127

lakode ČUJ gajcic i već krenuli da ih nadu. Pošli smo za njima i došli do goinile koja je stajala pred zgradom sa zasvođenim krovom, a izgledala je kao da je u prošlosti predstavljala deo nekog ambicioznog arhitektonskog projekta, možda neki prolaz između dve državne zgrade. Sada su je, izgleda, koristili kao štalu jer na podu se mogla videti konjska balega. Ah, začudo, na podu je bila i jedna naopako okrenuta bačva sa bočicom mastila i guščijim perom koji su bili postavljeni na prostrtom iistu novina. Gotovo pri samom uazu, iza otvorenih vrata, stajao je jedan veoma star čovek, obučen u zlatno obrubljen kaput i potpuno crne bosanske čakšire, svirajući u gajde, koje su bile napravljene od fino izrezbarene kruškovine i bledoplave tkanine. Svoju istkanu šarenicu, koju nose svi seljaci, stavio je na pod. Ovo mesto mu nije pripadalo. Svirao je veoma ozbiljno, čelo mu je bilo naborano kao da traga za nekom čudnom, Uskršnjom hnijom svoje melodije, a pubhka je slušala jednako oZbijljno, prateći svaki pokret te linije.

»Pogledaj ih«, rekla sam. »Oni su Slaveni, oni veruju da se novi Mesija može roditi svakog trenutka ne da će ga neka žena roditi, jer to bi bilo suviše očigledno, ali da će se naći neki bežični roditej, neki događaj, neka misao. Ja ih vohm zbog te vere i zato ne volim Dubrovnik. Jer, iako je Dubrovnik potpuno slavenski grad, on je ipak izgubio tu veru i pravi se kao da više nikada neće doći neki Mesija.« »Ah stani malo«, reče moj muž. »Pogledaj ove Iude. Oni su svi veoma siromašni. Oni su verovatno potomci radnika, odnosno najniže klase Republike. To znači da oni nikada nisu vladah. Zar ti se ne čini da toj činjenici dugujemo ovu veru kojoj se diviš, ovo mističko očekivanje stalnog otkrovenja koje će čoveka, korak po korak, dovesti sve bhže do stvarnosti, sve do onog krajnjeg cilja prema kojem će svi prethodni stupnjevi saznanja izgledati kao ludost i ignorancija? Drugi Ijudi u Dubrovniku morali

128

su da vladaju, morali su da preuzmu odgovornost. A time se čovek, verovatno, ne može baviti ako ne veruje da zna sve što je potrebno znati i da, prema tome, neće napraviti neku krupniju grešku. Možda je ova mistična vera ono što oni moraju da žrtvuju, osim dokolice i lakoštenosti, da bi nama ostalim služili i da bi upravljali.«

»Onda se moramo složiti da su upravljajući inferiorni u odnosu na one kojima upravljaju«, rekoh, »jer istina je da mi ne znamo krajnju stvarnost i da ceo život treba da tragamo za njom.« »Ali možda Iude i ne možeš naterati da preuzmu odgovornost vlasti, ukoliko ne ubediš ostale da im laakaju«, reče moj muž, »a onda nije važno da li su oni kojima se upravlja viši ili niži od upravljajućih, ako imaju takva lica kakva imaju ovi Ijudi, ako smatramo da je mudrost u dušama potčinjenih.« »Ali oni su gladni«, rekoh, »i u prošlosti su često bili mučeni i maltretirani.« »Onda je to cena koju moraju da plate za svoju moralnu superiornost nad upravljajućima«, reče moj muž, »jednako kao što je odsustvo mistione vore cena koju upravljajući moraju da plate za svoju moralno neoborivu poziciju tvoraca reda u Ijudskoj zajednici. Mislim, draga, da mrziš Dubrovnik samo zato što postavlja toHko pitanja na koja ni ti niti iko drugi može da odgovori.«

9 Crno jagnje i sivi soko

BOSNA 1

»Pogledaj«, rekoh, reka koja teče kroz Sarajevo je crvena. To je već malo previše. Ne bi trebalo da se patetični privid poigrava sa tako bolnim stvarima.« »Da, i još da bode oči kao neki propagandni plakat«, reče moj muž. Stajali smo na mostu preko kojeg je trebalo da se prevezu nadvojvoda Franc Ferdinand i njegova žena, onog jutra, dvadeset osmog juna 1914, da ih nije pogodio hitac Bosanca po imenu Gavrilo Prinzip, upravo u trenutku kada je njihov automobil skretao s obale.

Zadrhtali smo i prešli na drugu obalu, gde je u malom parku bila jedna kafana. Sedeli smo i pili kafu, posmatrajući jednu *Pyrus Japonica*, bele Ijljane koji su rasli na sve strane, i Iude koji su izgledali dekorativno, skoro kao i samo cveće. Za susednim stolom sedela je Muslimanka, obučena u svilene dimije sa Ijubičastim, purpurnim dzagasiito plavima prugama. Njena duga, uska ruka izvila se iz nabora njene odeće da bi kašićicom, iz čaše prenela malo vode u fildžan. Eto to je turska kafa u kojoj plivaju čestice kafe, a hladna kap vode im pomaže da se slegnu. Ponovo je ispružila ruku kako bi zadigla peču, ali tek toliko da bi drugom iukom mogla prineti šoljicu usnama. Kada nije pila, sedela je spokojno dok je blagi povetarac pomagao da se na crnoj feredži otisnu obriisi njenih orta lica. Njen mir nije ličio na držanje zapadnih

žena, a ipak su njena ot
' Japanska jabuka lat.

130

krivena usta i brada pokazivali neist.čujačko, svetleće skandinavsko belilo. Malo dalje su sedela dva Muslimana na klupi i razgovarala o politici, upirući prstom u novinske naslove. Obojica su bili visoki, koščati, crvenkaste kose i napadno plavih očiju. Da su bili bez fesa, čovek bi mogao pomisliti da su neki danski pomorski kapetani.

To smo primetili tada, a onda opet u više navrata dok smo obilazili grad. Takvi prizori daju jedan poseban izgled Sarajevu. Ona odeća koja je za nas znak raspoznavanja istočnjačke rase, nedvosmislen je dokaz da smo prešli granicu Evrope. Ali nju nose Ijudi koji po izgledu deluju mnogo manje istočnjački nego, recimo, Latini. Otud Sarajevo liči na maskenbal. A ceo grad odiše osećajem velikog luksuza, izvesnog nepokolebljivog predavanja uživanju, pa stoga još ubedljivije deluje tako veliko i tako skupo slavlje. Taj utisak je, strogo govoreći, varka, budući da je Sarajevo puno baš one gole sirotinje. Radnički standard života je čak i niži nego i u našim velikim gradovima Zapada. Ali isto tako postoji i solidna osnova umerenog bogatstva. Kao zemljoposednici, Muslimani su prezirali trgovinu i njihovi potomci, koji još uvek uživaju ostatke starog irnetka, dEinas su funkcioneri i Ijudi različitih profesija. A trgovina koju su odbacili dospela je u ruke hrišćana, koji su u gradovima postali bogata i privilegovana klasa, bez ikakvog kontakta sa potlačenim hrišćanskim seljacima izvan gradova. Ovde postoji i jevrejska kolonija, potomci onih Jevreja koje su iz Španije proterali Ferdinand i Izabela, i oni su se nakalemili na jednu stairiju jevrejsku grupu koja je živila na Balkanu od davnina. A i Jevreji su stekU bogatstvo i kulturu. Tako ovaj grad leži u koritu natop

2 Ferdinand II Katolički 14521516 španski kralj koji je ženidbom sa Izabelom Kastilj'skom ujedinio dve glavne pirinejske države. Proterao j'e Jevreje 1492 i Mavre 1501, a 1480. godine ustanovio inkvizicijski sud. prim. prev.

131

Ijenom crvenom rekom, a uzdiže se, poput zdele, nad kojom se naglo izvijaju rasuta predgrađa gde se mogu videti lepe kuće koje stoje usred voćnjaka. U njima čovek može živeti veoma prijatno, posmatrajući minareta stotina sarajevskih džamija i visoke jablanove koji prate tok crvene reke. I pokojni ovde doprinose lepoti grada, jer poviše ovih predgrađa čitavi hektari su prepušteni namernom nemaru muslimanskih groblja, na kojima kosi nišani stoje u nekošenoj travi, cveću i paprati, cveću koje raste radosno kao i na svakoj drugoj livadi.

Ali utisak luksuza u Sarajevu više stvaraju Ijudi nego materijalna dobra. Oni ovde spremno idu u susret zadovoljstvu, nepokolebljivo drže do njega, pa čak se i razborito trude da nijedna kap uživanja ne ostane neiskorišćena. Uživanje je imati crvenu, zlatnu, plavu i zelenu boju na odeći: žene ih ovde imaju, a na muslimanskom bazaru, čiji raskriljeni dučani zauzimaju nekoliko jutara pKJvršine, mogu se videti marame, šalovi i dezenirani materijaH koji kažu »da« ideji svetlih boja. Na Zapadu bi se tako nešto usudile samo veoma bogate žene, koje mogu sebi priuštiti da se odevaju kod krojačica posebno specijalizovanih za ekscentrične stvari. Ljudi se Peru na mermemoj fontani velike džamije pored bazara i u određeno vreme se mole, padajući ničice, predajući se savršenom uživanju u hladovini i počinku, u ritualnom činu kojeg svako poštuje. U muslimanskim aščinicama prodaju se veHki kolutoAd masne pite, tankih kora i punjene spanaćem, što podrazumeva da se ovde niko ne stidi toga što voH da pojede i što voH masno. Pogledi koje Ijudi upućuju zabrađenim ženama pod velom, držanje tih žena koje pokazuje da su svesne tih pKgleda, govoie o jednom romantizmu koji ima vremena i za sanjarenje i za odluku, zato što je cvet koji niče iz zadovoljnog tela. Ova tradicija minne senzualnosti muslimanskog je porekla, mada se njena postojana svetlost može primetiti i na

132

jevrejskim i na hrišćanskim licima. Kada sn puritanci prognali uživanje, a slobudoum nici ga pretvorilli u nešto divljačko, uradili su mnogo gore nego što smo i mislili. Misliši smo da su uništili jednu nedužnu lepotu; a ovde smo pomisUli da su odbaciU i izvesnu dragocenu pouku u ovladavanju umetnošću života.

... Znali smo da je potrebno da malo odspavamo pre večeri zato što Konstantin dolazi iz Beograda i hteće da sedimo do kasno i pričamo. Ali predugo smo se zadržali na bazaru, posmatrajući Ijude koji su stajali u redu pred radnjom za peglanje fesova. To je zabavan prizor. U radnji koja se pušila od pare radila su dva Mushmana. Svaki je ravnao fes tako što ga je navlačio na jednu kupu, koja je iznutra bila zagrejana poput stai'inske pegle, a onda je odozgo stavljao jedan drugi kupasti kalup, pritiskao ga, uvrtao i potom oslobođao fss sa majčinskim izrazom lica. »Mora da su ovi Muslimani strašno uredni Ijudi«, reče moj muž. Ali ubrzo je dodao: »Ovo, međutim, ne može biti nešto uobičajeno. Inače bi bilo više ovakvih radnji. Sigurno je sutra neki praznik. Pitaćemo Ijude u hotelu.« AU bili smo tako umorni da smo zaboravili, i spavaH smo taiko dugo da nam je Konstantin morao poslati poruku, čekajući nas da izidemo zajedno na večeru.

Kada smo siSli u prizemlje, Konstantin je stajao u holu i razgovarao sa dvoicom visokih, crnom'anjastih i dostojanstvenih Ijudi, oije je bledHo, osim dugih trepavica, stvaralo utisak sefardskog dostojanstva. »Kažem vam da svugde imam prijatelja«, reče Konstantin. »Ovo su dvojdca mojih prijatelja, koji me vole, oni su Jevreji iz Spanije i govore divnim mekim španskim iz vremena Fendi nanda i Izabele, a ne savremenim španskim, koji je grub i grlen poput nemačkog. Ovo je dr Lahan, bankar i dr Marigan, sudija. Misilim da su obojica veoma dobri liudi koji ritualno slede utvrđene obrasce i nikada ne pogreše.

133

Sada će nas povesti u kafanu gde ćemo nešto pojesti, ali ne vode nas zbog jela već zbog devojke koja divno peva bosanske ipesme, a vidiite da nije beznačajno što ima toHko mnogo džamija u Sarajevu. Ovo je pravi Istok, i Ijudi posveouju veliku pažnju takvim uživanjima kao što je slušanje bosanskih pesama, čak i kad su u pitanju veoma ozbiljni Ijudi.«

Dvojica Ijudi su nas pozdravila pirijatno i uglađeno, a onda smo niz uHcu krentdi do kafane.

... Jedan veoma lep mladić prišao je našem stolu užasno gnevam. Bio je čak gnevni od svih onih mlađih gnevnih Ijudi u Dahnaciji. Bilo je očigledno da je poznaivao Konstantina i sudiju i banikara, ali nije ih pozdravio kad nam je prišao. Mada mu je kosa bila orvenkasta, a oči mu se plavile, tako da je mogao biti i brat one dvojice Muslimana koje smo to poslepodne videili u parku kako razgovaraju o politici, on je povikao: »Otkud sad ti prokleti Turoi?« Sudija i bankar nisu odgovorili, a U Konstantin je rekao: »Pa nisam ih ja stvorio.« Mladić je insistirao: »Ali ti radiš za našu dragu Viadu, zar ne?« »Da«, reče Konstantin, »za dobro svoje zemlje, a možda mialo i za dobro svoje duše, odrekao sam se dubokog mira čoveka koji je u opoziciji.« »Onda nam možda možeš objasniti zašto su tvoji beogradski politički gangsteri izmisli lili ovakav metod da bi uvredili nas Bosance«, reče mladić. »Mi smo se mvikli,« reče on, šireći ruke i vičući, »na njihove nepravde. Videli smo kako vredaju našu braou Hrvate, videli smo kako pljuju u lice svih onih koji vole slobodu. Ali u onome što rade obično ima ndkog smisla jer ili izvuku neki novac za sebe, ili još više učvrste svoju tiraniju. Ali ova šašava burleska ne može im doneti nikakav profit. Ne može služiti ničemu osim vređanju našeg ponosa u Bosni. Hoćeš di biti dovoJjno učtiv da mi objasniš kako je ta tvoja horda razbojnika i lopova došla na čudnu ideju da bez

134

povoda vređa jedan narod, čija bi uloga mo rala biti onog koji vređa a ne oinog koga drugi vređaju?« Sudija se nagao prema mei iii i prošapu tao: »Sve je u redu, gospodo, oni samo lazgovaraju malo o politici.« »Ali šta Je to Vlada uradila što vređa Bosai?«, upitala sam. »Dogovoreno je,« rekao je bankar, »da turškog predsedndka i mindstra odbrane, koji u Beogradu razgovaraju o našem vojnom savezu, sutra ovde dočeka muslimansko stanovništvo.« »Aha,« reče moj muž, »zato se svi oni fesovi peglaju. A da 11 mnogi Ijudi gledaju na tu posetu kao ovaj mladić?« »Ne,« reče banikar, »ovaj mladić je izraziti ekstremista.« »Ne bih bio tako siguran,« reče sudija tužno. U tom trenutku miladić lupi šakom od sto i viknu Konstantinu u lice: »Juda Iskariot! Juda Iskariot!« »Ne,« reče jadni Konstantin mladiću koji je već okrenuo leđa, »ja nisam Ju'da Iskariot. Nikada nisam bio potpuno siguran na kojeg od učenika ličim, ali to je onaj slatki mali, onaj koji je od njih najsladi.« Dao se na posao obračuna sa čitavim redom malih komadića jako začinjenog mesa na ražnjiou. Kada je obavio taj posao, njegove okrugle ome oči ovlažile su se tugom. »Pa ipak mi se ne sviđa ono što je rekao taj mladić. Nije bilo baš priyatno. Blagi Bože, kada bi mladi imoili samo malo više razumevanja za moju generaciju, koja je toliko propatila u ratu i bez koje bi ond još uvek bdli austrijski robovi.«

Bankar je obazrivo upitao: »Da U zaista mislite da je ta poseta nešto pametno?« Konstantin umoimo odgovori: »Mislim da jeste jer naš predsednik vlade gospodin Stojadinović ne pravi gluposti.« »Ali zašto bi ta poseta uopšte nekome smetala?«, reče moj muž. »To čak i ja mogu donekle da irazumem,« odgovori K'ontantin, »budući da su Turci bili naši ugnjetači i mi smo ih isterali da bi hrišćani mogli biti slobodni. A sada vođe turske države, sa pristankom naše hrišćanske države, dolaze da posete Muslimane koji su

135

podržavali ugnjetače. Jasno mi je da to mora izgledati malo čudno.« »Ali kako je moguće,« reče moj muž, »da postoji tako snažno antitursko osećanje kada niiko, osiim veoma starih Ijudi, ne može pamtitи njihovo ugnjetavanje?«

Tri čoveka su pogledala mog muža kao da je rekao nešto poftpuino besmisleno. »Pa,« reče moj muž, »zar nisu Turci bili izbačeni odavde 1878?« »Ah, ne, ne!,« uzviknuše tri čoveka. »Vi ne razumete,« reče Konstantin, »da je Turska Imperija otišla odavde 1878, dok su Muslimani slavenskog porekla ostali, a kada je Austrija pretizela vlast, to je još uvek bilo njihovo vreme. Jer oni su bili miljenici Austrijanaca, bili su daleko iznad hrišćana, daloko iznad Stha i Hrvata.« »Ali otkud to?«, upita moj muž. »Bilo je to zbog načela *Divide et impera?*,« reče bankar. Cudno je bii očuti taj izraz iz usta jedne od žrtava. »Uzmite u obzir da je u ovom graudu živilo 50 do 60 hiljada Ijudi,« reče baiilkar. »Tu smo biU mi Jevreji, dve vrste Jevreja: Sefairdi iz Španije i Portugalije, i Aškenazi iz srednje Evrope i s Istoka, i to je već podela. A onda, tu su bili i Slaveni hrišćani, Hrvati i Srbi, pa je i to podela. A da ne bismo zaboravili te naše razlike, oni su Muslimane, treći deo stanovništva, prihvatali za saveznike protiv hrišćana i Jevreja.«

Na licima im se pojavila ona mračna kivnost pobunjeni'ka, pričaU su o svojoj mladosti, koja je protekla u senci dvostrukе, austrijske i muslimainske tiranije. Ljudii njihovog položaja, jer obojica potiču iz bogatih i uticajnih porodica, znatno manje su osećali tu tiraniju. Ona se obojila mitogo surovije na seljake i stanovnike siromašnijih gra

Zavadi, pa vladaj. Iat.

Etnička grupa južnoevropskih Jevreja, potomaka izbeglica iz Spanije i Portugalije u 15. veku. prim. prev.

Naziv za Jevreje u srednjoj, istočnoj i severnoj Evropi, koji se po običajima i jeziku razlikuju od Sefarda. prim. prev.

136

dova, gde je značila zaLvoi, bičevanje i povremena smaknuoa. Ali i ovi Ijudi su živeii u atmosferi stalnih pirovokalivnii prigovora i uvreda. Muslimani su dobili najbolje niže i više škole, najbolja mesta u administraciji bila su rezervisana za njih, u svim zvaničnim prilikama oni su bili počasni gosti, a željeznice su se ravnale prema vremenu njihovih dnevnih molitvi. Njegovo katoličko veiicanstvo imperator Franc Jozef brižljivo se potmdio da ostvari netaknutim turski agrarni siistem, koji je napadno favorizovao muslimane na račun lirišćana. A poseban izvor gorčiae predstavljal je činjenica da su Austrijanci prodri u Bosnu pošto su Slaveni već isterali Turke, pod izgovorom da moraju postaviti gamizone koji će štititi lirišćane u slučaju da se Turci pokušaju vratiti. To što su Aistrijanci posle toga ponizili hrišćane pred musiimanima koji su ostali u Bosni, za ove Ijude je bila najgora vrsta hipokirizije koju nisu mogli ni zaboraviti ni oprostiti.

Očigledno je da su njihova osećanja bila duboka i iskrena, mada su oni sami bili Jevreji, Nema sumnje da je već takva situacija bila veoma siožena. To je bilo jasno kad su počeli uporefflati Turke sa psima i svinjama, izgovarajući reči pogrde više kao Turci nego kao Zapadnjaoi. »Kada sam otišao u Berhn da studiram,« rekao je bankar, »bilo me je sramota što su me Nemci smatrali sebi ravnim, a ovde kod kuće bio sam tretiran kao nefco ko je inferiomiji od Ijudi sa fesom, od Orijentalaca.« U takvoj jednoj izjavi suviže je mnogo različitih stvari bilo upleteno. Kasnije je moj muž updtao: »Ali da li

su Muslimani dovoljno snažna i aktivna grupacija da bi se o njihovom mišljenju vodilo toliko računa?« Pravnik i bankar odgovoriše uglas: »Pa, svakako«. A Konstantin je objasnio: »Da, oni su veoma, veoma pametni političari, mnogo pametniji od nas, jer isiam ih je nešto naučio, recimo da ih je naučio da ne prave kraval i pucaju iz pušaka samo zato što je nekome rođendan. I naša Vlada uvek

mora da nađe zajednički jezik sa Muslimanima. U sadašnjem kabinetu gospodin Spaho je ministar saobraćaja, a on je Musliman iz ovog grada.« »To je jedan izuzetan čovek«, složili su se bankar i isudija, blistajući. Sve ono o čemu se tako dugo govorilo sa tako mnogo mržnje odjednom je bilo zaboravljen u blesku lokal patriotizma.

Najzad je došlo vreme da krenemo. »Ne, vaš gospodin Stojadinović nije uradio dobro«, reče bankar na kraju. »Ne radi se o tome da ne volimo Muslimane. Stvari su se promenile posle rata, i mi smo s njima sada u izvrsnim odnosima. Ali nije lepo da Vlada njih izdvaja, i dozvoljava ovaku jednu ceremonijalnu posetu predstavnika one sdle koja nas je smrvila do zemlje i bacila u blato.«

... Probudila sam se samo jednom u toku noći, i sa stotine gradskih minaireta iz tame se oulo kako muzejini oglašavaju svetu da postoji samo jedan Bog i da je Muhamed njegov prorok. Glas im je bio ispunjen nekom krajnjom tugom poput hučanja sova i krika ilisica u noći. Muzejini neposredno iskazuju svoju kosmogoniju, a sove i lisice zadovoljavaju najjednostavniju potrebu za izrazom. Pa ipak, i njihovi krici, koji treba da znače tako malo, ubedljivije od ikakvog argumenta dokazuju da u životu uvek postoji pokriće i za najveće. izlive saosećanja. Skoro sam bila ponovo zaspala, kada moj muž, prenurvši se iz sna reče: »Cudno, veoma čudno.« »Šta je čudno?«, upitah. »Taj jevrejski bankar«, odgovoril on, »rekao je tako ponošno da ga je biilo sramota što su ga Nemci, kao studenta u Berlunu, smatraili sebi ravnim, dok je ovde bio tretiran kao neko ko je inferiorniji od Muslimana. Piitam se šta li danas misli o Nemačkoj.«

Sledećeg jutra nismo ustali kasno, ali Konstantin je već bio na nogama i doručkovao je u kafani. Jedan od razloga iz kojeg se Konstantin ne bi dopao Ijudima nordijskog tipa jeste to što je njemu za akciju dovoljna puka vitalnost, dok je njima neop

138

hodan izvestan mojralni nadražaj. NJcgova zdrava crvena krv je dovoljna da ga ujutru izvuče iz kreveta bez i trenutka nekog mračnog odlučivanja, snažan puls mu je dovoljan da ga drži stalno u pokretu, pa ne mora da traži utočište u istrajnosti. Spisi ranih hrišćaniskih Otaca pokazuju da ih je najviše razdraživalo kada bi neki pagainin imao sve vrline. Ali mada je bio snažan, Konstantin ovog jutra iidje bio veseo. »Pogledajte sve te zastave«, reče, »to je vehki dan za Sarajevo. Vidite kako vam sve pokazujem.« AH u njegovom glasu se osećala zlovolja.

Podozrevala sam da je o onom što se događalo u sebi mislio kao i njegovi prijatelji, A doista, kolone Ijudi koji su prolazili, muškarci svi sa fesom a sve žene pod feredžom, nisu pružali baš veselo prizor fcrroz prazore kafane. Meni ne smeta što postoje takvi Ijudi i ţeaie, ah oovek to gleda dmgiom očima kada se pojave kao većina i kada to dovodi u nepovoljan položaj Ijude fcoji se od njih razhfcuju. »Razumljivo mi je da ovacva ceremonija može da oživi oajrazhćitije strepnje«, rekoh netaktično. »Bolje će biti da fcrenemo«, reče Konstantin, ignorući moju primedbu. »Gmpa iz Beograda ne dolazi na ţelezničcu stamicu, već će se za ovu prihfcu zaustaviti nasred biilevara, u bhzini muzeja, a to nije blizu odavde.«

Jedan deo puta uzeh smo tafcsi, a onda smo morah da idemo pešfce. Kako je Konstantin imao zvaničnu propusnicu, a trebalo je da prisustvujemo dočefcu na stanici, dozvohh su naim da idemo srediinom uhca duž fcojih su u redu stajale žene pod feredžom i Ijudi u fesovima. Tu i tamo se moglo videti svega nefcohko hrišćana. »Izgleda da ima veoma mnogo Muslimana«, reifcoh pošto smo preš nekohko stotina metara. Gomila je bila čvrsto zbijena i sjedinjena istim izgledom. Lica Ijudi su bila ukočena, gotovo odhvena u izraz čvrste pripadnosti jednoj stvari. Sva su bila zagledana u jednu nadu. Mada su im hca bila sfcrivena, i po ženama se videla na

139

petost iščekivanja. Slaba kiša je padala na njihove svilene i pamučne zarove, ali ooae se nisu micale, i samo su neke otvorile kišobrane, mada ih je većina imala pri sebi. Izgledalo je da sebe već smatraju učesnicdma nekog svetog čina. Jedin deo iJosmatrača je stajao u pravilnom redu, držeći maie, napravijesne i uredno ispisane zastave, neke čak i turškim pismom. Mnogi su, veoma brižljivo nosili jugoslavenske zastave, ali niisu maLtaii njima već su ih držali opuštene. Bilo je mnogo dece, i sva su mimo i poslušno stajala na kiši. Pogledala sam na sat i videla da već deset minuta hodamo kroz ovu maisu Ijudi. Trideset hijada Muslimana živi u Sarajevu, i mislim da su skoax svi bili ovde. Bili su u zanosu, obuzeti priviđenjima, zaražeod starom lojalnošću, i nesumnjivo spremi da se predaju otrovu jedne stare mržnje.

ZaustavMi smo se u pravom trenutku kad je i sam voz klizeći stao. Ljudi su počeli da kliču i mašu zastavama, ali nije veliko zadovoljstvo klicati nekome ko se nalazi u limenoj kutiji ţelezničkog vagona. Gomila je čekala da se uveri. Sarajevski gradomačelnik, Muslimain, prišao je sa svojom grupom i pozdravio visokog i radosiio gospodina Spahu, ministra saobraćaja, i jugoslavenskog ministra odbrzme, generisa Marića, ogromnog čoveka koji je poput bika lako nosio solidne naslage svoje velike snage. On je izgledao kao što bi Gering voleo da izgleda. Ljudi su ih pozdravili učtivim imlakim iklicanjem. Ali nije se čulo ono oduševljanje koje se u srcima Ijudi danima nakupljaJo. S obzirom na očekivanja ovih Ijudi izgledalo je da iza gospodina Spahe i generala ne ide niko. Dva mala čoveka sa polucillindriina i u besprekomo skrojenim odelima, veoma doterani i glatfco izbrijijani, mogli su biti i Francuzi, potamneli negde u kolonijama. Trebalо je da piTode izvesno vreme kako bi Ijudi shvatili da su onii u stvari Ismet Ineunu, ttirski predsednik, i Kazim Ozalip, njegov ministar odbrane.

140

Pošto je došlo do ovog prcpujiavarija, klicanja se više nisu čula. Nikaltvo prlvaranje nije moglo saikriti čmjenicu da su ova dva čoveJca u polucilindrima bez siiupatija posmatrai liiljade Ijudi koji su nosili tes i teredžu, a što je tursJd lider

Atalurk strogog zabrđenja u Turskoj. Lica su im bila ukočena, ali ne li bez izraza. Tako bi, u nekom zabačenom delu Imperije, mogli izgledati Englezzi u susretu sa stamovinicima kolonije koja je čudom ostala po strani od toka istorije i držala se svojih starih običaja.

Gradonačelnik, i Vlusliman, obratio im se dobrodošlicom, a oni, naravno, nisu razumeći ni jednu jedinu reč. Ovoj Ijubavi su bile dosudene krujpne preprake jer oni nisu znali srpskohrvatski, a Sarajlije nisu znale turski. Gosti su morali pričekati dok general Marić prevede dobrodošliou na francusifci. Dok su čekali, videla sam kaiko jedan od njih posmatra zgradu u daljinu, žminka, i otkreće pogled na suprotnu stranu. Nefci zaljubljenik prošlih vremena prekopavao je po tavanu i proidjašao zelenu zastavu isu polumesecu, zaistavu stare Ofcomanske Imperije, koju su ovi Ijudi i njihov vođa smatrali aia kom feuge, pogubne po njihov naaxd. Kada je general završio sa prevodom, oni su odgovorili na francuskom koji je bio bolji od njegovog, samo malo meksi i više cvrkutav od onog iiranskog kojim Franouzd govore, i stajali su mirno sa pogledima uperenim u najbliži krov, dovoljno visoko da se ispasu od prizora ovog čudovišnog retrogradnog obidja fesova i feredža, tih crvenih glava i crnih lica, dok je general prevodio na srpskohrvatski njihova sasvim razumna zapažanja. Oni su sarajevskim Muslimanima oreklili da su oduševljeni jugosloveoskom idejom, i listak su da bi bez jedinstvene države Južnih Slavena velike sile mogle da rade sa Balkanđkim pojedincima šta hoće. Nisu rekli ni reči o drevnoj vezi između bosanskih Muslimana i Turaca, niti su uoipšte pomenuli islam.

141

Sledile su zvanične počasti, i dva čoveka su se automobilom odvezla u grad. Ljudi im nisu klicali. Samo oni koji su stajali u blizini stacionog perona mogli su znati da su to turski ministri, a čak i među njima bilo je mnogih koji niisu mogli verovati svojim očima, koji su mislili da je moralno doći do neke nepredviđene promene u organizaciji posete. Ljudi iz male kolone sa zastavama, koji su stajali pozadi, u ovom trenutku su se prepirali da li da krenu, predugo su se zadržali, i konačno su prekasno pokušali da se probiju do glavnog puta. Do tada je gomila već napustila pločnike i po sitnoj kisi se vraćala u grad, polako li čutke, kao oni koji se vraćaju praznih niku.

Videli smo kraj jedne priče koja je trajala pet statina godina. Videli smo ficonačni pad Otomanske Imperije. Pred našim očima ona se nakrivila i pala na zemlju poput glinene figure koja je skliznula sa stolice. Ali ta tragedija je već bila završena. OtomanSika imperija je prestala da pati već odavno. Pred nama je bio prizor jedne dijrljivije tuge. Kad bismo Slavene u Bosni uporedili sa ženom koja je dugo odbijala usluge, ali na kraju ipak zatražila pomoć od svog starog Ijubavnika, onda bi to bitlo kao da je umesto njenog Ijubavnika došao njegov sin, istog imena, ali hladnog pogleda, gledajući u njoj samo jednu sramnu epizodu svoje porodične istorije. Takav prizor u svakom čoveku bi izazvao sažaljenje.

BOSNA II

... Sarajevski Jevreji pripadaju jednoj doista neverovatnoj Ijudskoj zajednici. Navela bih primer Bulbule i njenog muža, dva Ijudska bića koja više od svih drugih koje sam ikada sreća harmonijom i utešnim značenjem pravog umetničkog dela. Oni nisu samo muž i žena, oni su rod. A ta zajednička krv u sebi nosi i bogatstvo i disciplinu, jer njihova porodica je za ortodoksne Jevreje bila isto što su ortodoksnii Jevreji bili za Idberahie Jevreje. Oni su se, naiime, u svemu pridržavali neverovatno strogi pravila.

... Ali izuzetnost ovog bračnog para ogleda se, pre svega, u njihovim glasovima. U jeziku mnogih španskih Jevreja lebdi neka posebna muzika, ali nikad niko nije uspeo dati tako poseban zvuk. Sdlim se donekle mazdiržavao da ga otkrije zato što je prihvatao zapadnu doktrinu da se muškarac mora kloniti lepoti koliko god je to moguće, i da izvesna učitiva suzdržainost treba da daje ton svakom mjevom činu. Ali sa njenih usavo ta muzika se izvijala toliko izvorno čisto da smo je prozvali Bulbul, što na persijskom znači slavuj. Takvi glasovi se rađaju iz života u kojem se naredno uživanje pridodaje prethodnom, kao što se kuće grade slaganjem cigle na cdiglu. Ljudsko biće ne može tako govoriti ukoliko nije zavolelo mnoge druge zvukove šuštanje vetra među drvećem ili njegov još tanamiji zvuk u travd; pojedinačne tonove muzičkog instrumenta, svaki sa svojom posebnom bojom; klokotanje vina dok se sipa dz boce ili žulaor vode dok prolazi preko

143

mermera u bašti najrazličitije zvukove koje Iuda sa Zapada čak i ne čuju, jer su toliko iskvareni tiranijom intelekta da ne čuju nijedinu poruku koja nije nosilac smisla. Kada je čovek sluša, ima utisak da Ijudski rod još uvek živi u svom prvom, neiskvarenom, jutarnjem času. A ipak je ona bila i obrazovana, znala je da se koristi svojom muziokom veštinom, bola je mudra, i njeina muzika je složila dobro ciljevima. Tehničko umeće koje je bilo razvijeno u haremu, ona je potčinjavala ozbilnjim i čedniim ciljevima.

Bulbul nije lioila na zapadine žene. Njena lepota je više podsećala na persijske gospe sa minijaturama, čiju sam blistavost ranije smatrala tmaetničkoim konvencijom, ali sada sam je mogla prepoznati u njenim krupnim i sjajnim očima, na njenim vlažnim crvenim usnama, njenoj cmoj kosi sa behm odsevima, na njenoj zasilepljujuće blistavoj koži. Taj sjaj je Mčio na teški prozirnii veo kojim je bila obavijena kao nekom zaštitnom bojom. Čak i kada bi je neko dodimuo, izgledalo bi kao da nije dodirnuo nju. Pod takvim zaštitnim omotom, ona se topila od vdikodušnosti. Stalno se trudila da ugodi svojim prijateljima, čak i kada su bili novi i neprovereni poput nas. Kada bi u kafani pored nas prošao čovek sa turskim slatkisima na tacni, lice joj je dobijalo tragičan izgled sve dotk ne bi uspela da ga dozove i nama pruži priliku da ih probamo. Kada bismo se vozili ulicom, a ona ugledala rane Ijljaee u cvećanicu, zaustavila bi šofera kako bi mogla da

nam ih kiipi, i to na takav impeirativam način kakav češće prati sebionost nego altruijam. Kada nas je dovela u kafanu u kojoj je pevao čuveni ciganski pevač, bila je zadovoljna pKput majke koja je uspela da za svoju decu dobije ono što moraju imati. Bila je Ijuta zbog ogrđenja koja su joj postavljala godišnja doba: budući da je prošla prava zima nije nas mogla odvesti na sfcijanje u sela iznad Sarajeva, a budući da još nije došlo pravo leto nije nas mogla odvesti u svoj let

144

njikovac. Kada bi neko bio dovoljno okrutan da joj kaže kako mu nedostaje samo miliooo funti pa da bude srećan, a ona ne bi bila u stanju da ih nađe, jedan trenutak bi joj bilo istinski teško, i nešto od te muke bi preostalo i onda kada bi već shvatila da se taj neko s njom neumesno šali.

A ipak ta žena nije bila nehajno apuštena. Mada je živila za uživanje i širenje uživanja po svetu, iz nje je izbjajala apsolutna čistota kojom zrači ona žena koja mrzi uživanje. Ona je jednostavno prihvatiila tajnu. Shvatila je da se velikodušnost može ostvariti samo na onom području gde čovek bez rezerve isključuje sve drugo osim jedne osobe kojoj je potpuno predan. To područje za nju je bio brak. Otud je ona svafcom drugom čovebu mogla da se obraća fcao majka, sestra, prijatelj, idadilja ili dobrooiniteljka ali ne i kao žena. Tako je ona delovala devičanski kao neka predana opatica i to ne u cilju odricanja već radi duhovnog ispujenja. Ali njena priroda je bila tafco bogata da je obuhvatala mnoge suprotnosti. Ponekad je izgledala kao najposehnije stvorene na svetu. Sa jedinog viisakog balkana ugledali smo je na ulioi među desetinama slično obučenih žena u itamnom i biU smo u stanju da smesta kažemo: »Gle, eno male Bulbul«. AK u drugim prilfcama, sve što je radila delovalo je tako klasiono, tafco isprabano i provereno da je izgledalo fcao da ana uopšte nema individuacijski, i da je samo pehar ispunjen bogatim napit kom tradicije.

... Ali istorija razlioito postupa sa Ijudima, čak i kada je njihova zajednička istorija. U Sarajevu je sreda pazami dan. Pijaca je u centru grada, blizu bazara, na jednoj čistini nepravih oblika fcoja je obružena malim dućanima, uglavnom musHmansfcim aščinicama, oiji su specijalitet velifce ofcirugle pite punjene spanaćem ili mlevenim mesom. Tu se sfcupljaju seljaci u malim grupama, počevši od rane zore pa sve do devet, deset ili jedanaest sati, jer nefcima treba i po nefcoliko

10 Crno jagnje i sivi soko

45

sati hoda od kuće: sve više i više je goluibova koji se sklanjaju na fcrovove dva mala kioska na pdjaci. Na raznim dellovima pijace prodaju se različite stvari: ovde su žitarice a тамо vuna, neočekivano veliki broj Ijudi prodaje kantare, a ima i te koje zadovdjavaju srednjovekovni ukus tako što nude suvu riibu i suvo meso koje se prodaje u sinirdljivim i žilavim komadima. Na jednora kraju pijace prodaju se odeća i čipke koje su uglavnom užasne mašinske kopije lokalnog ručnog rada. Tu ima najviše muslimanki, aM na dnugim mestima se mogu videti i hrišćaini, ako ne čak i u većem broju. A gotovo svi ti hrišćani deluju kao da su herojsfcog soja.

Najupečatljivije deluju Ijudi koji nose grimizne vunene šalove oko glave i oko vrata. To znači da su došH iz udaljenih plaoinskih sela, gde sa snežnih vrhova duvaju hladni vetrovi. A ponehad taj šal ima i dmgu svrhu jer nainogi seljaoi boluju od endemske guše. Ti Ijudi sebe smatraju potomoima hajduka, onih hrišćana koji su se posle otomanske pobede povukli u planine i sjlazili u doline svakog Đtuđevdvana, jer do tada bi drve će dovoljno olistalo da bi im pruždlo zaštitu kako bi mogli napadati i pljačkati Turke. Po njihovom mišljenju čovek može da postigne najviše ako sileđi osvetničku stazu iz Starog zaveta. Ne mogu da shvatim zašto su viktoijianshi putnici po oviim krajevima tohko prezirali raju, odnosno seiljake hrišćane koje su sretali. Svaki od ovih Bosanaca mogao bi u jednom zalogaju da pojede viktorijanskog putnika, zajedno sa odelom i zelenim kišobraoom. Oni su neobičmo visoki i žilavi, a hodaju takvim ritmičkim korakom po kojem se vidi da su svesni svoje otmenosti i snage. Njihova tamnoputa lica se biistaju, jagodioe isu im visoko ipostavljeni, a dugi brkovi im pohrvaju srdite usne. Obučeni su u tamne kapute od domaće čohe, često bogato ukrašene, sa šarenim pojasevima, često grimiznim poput njihovih kapa, u bosanskim čakširama koje vise između bedara

146

tako ističu kukove i trup, a obuća im e od kožnih kaiševa s uzdignutim kljunom na prstima. U takvoj odeo deluju ratoboni«, gotovo tako kao da na sebi imaju ratniić.ki oklop. U svakom pogledu, kako čujom, onl su opasni Ijudi. Njihove žene moraju da ih služe kad jedu, moraju povremeno da otpre i zdra ve batine, čak i kada su trudne moraju da rade sve dok ne spadnu s nogu, moraju il.i idu peške pored gospodara na konju.

A ipak se pitam: blagi Bože, da li jc isi.i na svetu onakvo kako izgleda? Zene o koji ma pričam, a i prema istinskom svedočenju mnogih, uopšte ne izgledaju potilačene. Onc su lepe i snažne poput svojih miiževa. A!i nemaju baš takvu žensku lepotu kao što njihovi muževi imaju mušku. Jednom mi je iskusen odgajivač ovaca pričao kako je primetio da ni u jednoj vrsti mužjaci i ženke nemaju istu biološku vrednost. Kada su mužjaci pravi moižjaci, ženke nisu toKKo izrazite ženke, a kada su ženke prave ženke, mužjaci ne deluju naročito mužjačci. Ovde stalno nalazim potvrdu te njegove teorije. Ovde zene izgledaju viiše kao heroji nego kao heroine, koščate su i lepotu im je oviše grubo zatomIjena. Ali mogla bih se zakleti da su to žene slobodnog duha. Kod mene su položile sve glavne testove za koje znam. Prvo, izgledaju sreone kada više i nisu tako milade. Ovde, kao i na svim pijacama na Balkanu, bilo je mnogo više starijih žena nego devojaka. Jedan ugao pijace rezervisan je samo za starije žene koje na pločniku prodaju bosanske čakšire sopstvene izrade, i čeretaju o novostima koje su donele iz svojih sela. Među njima nisam videla nijednu čije bi lice bilo obeleženo gladu ili žaljenjem. Na lioima su se ogledale proživljene patnje i nevolje ali ne i sumnja u to da je život vredan življenja. . Dok smo posmaicrallli ove žene, postalooam je isasavim očigledno da su one hile u stanju zadovoljiti sve svoje bitne težnje. A pod tim ne mislim tek to da su izgledale kao da

su našle dobrog mužjaka. Mnoge Latinke koje su se udale u šesnaestoj godini i izrodile brojnu decu, izgledaju nadute i zadrnige od frustracije. Kao d sva druga materijalna iskustva, mi iseks nema druge vrednosti osim one koju duh

procenjuje. A u svim svojim kalkulacijama duh je tvrdoglav pod uticajem sopstvenog kulta slobode. U izvesnom smislu ove žene nikada nisu bile porobljene. One su imale beleg slobode na sebi, imale su duha. I taj duh se nije izražavao samo podrugivainjem i gromoglasnim smehom. One nisu bile prostakuše. Ponekad smo čak mogli primetiti i najljupkije stilizovane scene. Videli smo jednu od malobrojnih mladih žena kako na pijaci pozdravlja starije: svoje meko lice ona je priinela njihovim starim usnama, i ove su je poljubile u obraz, a ona se onda sagnula i poljubila ih u ruku. Takva gesta ne bi bila graciozne izvedena ni u Versaju, a i njihov duh je nosio pečat jednako odinegovane otmenosti.

Sve do ruba pijace pratili smo jednu od tih žena koja je očigledno bila Voher ovoga sveta. Bila je skoro divovskah razmara. Njena sivkastorđa kosa neuredno je lepršala oko glave, ali taj nemar je miliji od bilo kakve urednosti, budući da je posledica takvog zaislepljenog interesovanja za svet koje ne ostavlja ni sekunde za posveoivanje pažnje puikoj mehanici postojainja. Kosu je jedmostavno pokupila jednom čistom belom krpom ispod šala kojim se umotala do brade i vezala ga u čvor na vrhu glave. Na sebi je imala zeleni somotni kaput preko tamne čohane hajiflie sa grubo istkanim belim pamučnim rukavima, i sve je to bilo koliko čdsto toliko i primitivno, a muškim koracicima je hodala goreleole po pijaoi, povremeno se zaustovljajući kad god bi ugledala inešto neodoljivo komičino. Na njenom licu moglo se primetiti dejstvo svake komične scene, humor je razbijao ravnodušnost tog lica kao što bačeni kamen tizburka površinu vode. Njena široka uista su se razvlačila u smeh, otkrivajući jedan jedini

148

zub. A onda je došlo do vrenja u njenim očima. Zatim bi se okrenula, i na putu od goinjeg do donjeg dela pijace zastala bi pred svakom grupom okupljenih žena i izvodiila svoju verziju onoga što je nju samu toliko zabavilo. Prokljinjala sam sebe zato što oisam mogla razumeti ni jednu reč od onog što je govorila. Ali ovoliko sam mogla outii: svaki put dok je prepričavala svoju šalu, ona je zvučala bolje, sažetije i izazivala više smeha. Kad je došla do kraja pijace i ostala bez publike, na njoj se mogla primetiti neka bezizražajnosit, i tada bi nervozno počela da sređuje svoju tezgu sve dok ne bi našla novii izazov za svoj duh.

Ali ona jaije bila tek bela vrana. Nije se razlikovala od drugih po tome što je bila duhovita već zato što je bila duhovitija. Kasnije smo pronašli kapiju u obližnjoj ulici gde su žene koje su prodale svoju robu lenčariile čekajući autobus. I mi smo zastali kraj njih, gledajući u daljinu kao da čekamo nekog i kao da ništa ne čujemo. A osluškivali smo autentioni obrazac duhovitog razgovora, koji je bio prepoznatljiv mada nismo razumevali reoi. Ovi Ijudi bi kod Francuza položui test iz civilizovanosti: oni, naime, vladaju umetnošou opšte konverzacije. Jedan glas se skladno uklapao u drugi bez nepristojnog prekidanja. Mogla se osetiti i svetlost i senka, jedan trezven sud bio je korigovan podsmešljivom kritikom, i tako se uspostavljao dmgi trezven sud, a svaki čas bi provala smeha pokupila karte sa stola i igra bi počinjala iz početka.

Nijedna od ovih žena nije znala čitati. Kada je naišao dečak koji je nosio reklamu za »Batine« oipele, morale su da zamole jednog poznanika da im proooita. Zbog toga nisu mnogo patile. Svafci pravi pisac zna da je književnost retko nešto više od delimične nadofcnade za štetu koju su Ijudi pretrpeli kada su naučili da oitaju. Ove žene su i same blle umetniici koji su uspešno vladali svojim materijalom. Mislim da narodne pesme ove

149

zemlje izražavaju opšte shvatanje života koje je tanano i poetiono, a dovoljno je pažljivo posmatrati bilo koju grupu ovui Ijudi pa da se to uoči. Pogled mi se neko vreme zadiržao na dve starije žene fcoje je na putu ka ovom društvu kod kapije presreo jedam viisoki stariji čovek, koji je u svoje vreme sigumo bio izuzetan, čak i u ovoj zemlji tolikih izaizetnih Ijudi. Mašući svojim štapom kao kraljevskim žezlom pričao :im je neku dramationu piniou, i zato što se on sav uneo u nju, ni te žefne se nisu trudile da safcriju svoja osečanja. Mogla se videti tek senka samodopadljivosti u nje'govoj lepoti. Nema suminje da je u svoje vreme bio *coq du village* To se nenapadmo naziralo i iz osmeha dveju žena. One su ga ceo život poznavale: znale su da pre triideset godiea nije bio, kao što je sam pričao, baš tako hrabar kada se dokačio sa žandarmima na rečnom gazu, aK zaiaile su i da je bio nmogo hrabriji nego što je hilo potrebno kada je naleteo na Turke feed stare tvrdave, sećale su se kako se obogatio za vreme rodnih godina i kafco su ga osiromašiU snegovi i vetrovi. Cule su sve seoske priče o tome kada je bio i kada nije bio u pravu. One su sudile o njemu pravedno i milosrdno, što je zmak slobodnog duha, a kada je završio svoju priču, prasnule su u smeh, laakale mu i smešile se kao da su sve troje ponovo mlađi.

Čini mi se da žene poput ovih nikada nisu obični robovi, već da su uspele obmanuti svoje muževe, odnosoo ubediti ih da im daju podršfcu i ositave duhovnu slobodu. Nema sumnje da muškaroi ipate od izvesne plašljivosti, da ipKstaju obeshrabreini i odbijaju da išta rade onda kada se dokaže da žene mogu jednako dobro raditi isti posao. To se veoma bohio poftcazo za vreme eifconiomsfce fcrize u Evropi i Americi fcada su žene, na svoje zaprepaščenje, ustanovile da nije bilo sreće ako bii one uspele naći posao, kada su muževi izgubili svoj, i preuzele teret izdržavanja poro

' Seoski petao, fig. »glavni momak« fr.

150

dice. Jer ti su muževi pbstali ili njihov zakle ti nepijatelji, lili su zapali u neko infatilno stanje zavisnosti, pa više niikada ne bi ni hteo li ponovo da rade. Ako se žene postave tako kao da su inferiomije od muškaraca, kao da ne mogu obavljati njibove poslove, i simboliono se pcmize izvesnim slikovitim ritualima, kao što je posluživanje muškarca dok jede i stavljanje hrane u tanjur prvo njemu, muškarci će nastaviti da rade i da razvijaju svoje moći do krajnjih granica, i neće se mešati u ono što žene kažu i misle, budući da su njihove moći po opštem shvatanju nižega reda.

Ovakvo shvatanje donosi ogroman rizdik. Ono pretvara brak u kockanje, s obzirom da ti simboH uniižavanja uvek uključuju odricanje od svojih ekonomskih i građanskih prava, i dok se dobrodušan muž tim ne koristi a takva je ogromna većina muževa zao čovek je u stanju da otera ženu u grob. Osim toga, u modernom industrijalizovanom svetu zaludino bi bilo na tako nešto i pomiš' Ijati, jer takvo shvatanje može da ftmkcioniše samo tamo gde, osim jednakosti žena, nema

dmgih činilaca koji ugrožavaju samopouzdanje muškaraca. U našoj zapadnoj civilizaciji muškarac je devitaliziran, kako nesigurnošću zaposlenja tako i artificijekom prirodom te civilizacije. Otud on ne može povratiti svoje izvome mnoi ni kad bi se žena povukla kao rival, a žena time ne bi dobila nikakvu naknadu za svoju žrtvu. U stvari, u takvom ugovoru ne bismo mogu naći dugu stranu da ga potpiše. Štaviše, na Zapadu kockarski rizak u braku može dovesti i do mnogo većeg gubitka, čovek koji je vezan za jedno selo, i ne može ostaviti ženu a da ne ostavi i zemlju, mnogo je manje opasan muž od čoveka koji može sesti na voz i naći zaposlenje u dnu gradu. Ah najveće naličje ove veštačke niskosti jeste u tome što je ona smisljeni ženski trik, a život neće biti lak sve dok se Ijudska bića ne nauče čestitoj iskrenosti u saobraćanju. Pa ipak, u ovom svetu

151

kompromisa, treba odati poštovanje ovom obrascu življenja koji je do sada bio utoliko uspešan da je stvorio ove grube i srećne heroje, ove žene koje gredo koračaju i smeju se, slušajući zov sopstvene prirode a ne muške naredbe.

BOSNA III

Jednog svetlog jutra odšetali smo do reke, dok je isunce sa neba sijallo odozgo i iz barica vode odozdo. Neki muslimanski dečak prodao nam je celo naručje mokrog jorgovana, a jedan golub je posle kupanja u barici poleteo, prosipajući vodene dijamante sa krila. »Piroleće je«, reče Konstantin, »ti nadam se da ćemo sutra imati dobro vreme za izlet na Iliidžu, a još bolje prekosutra za izlet u Jajce. Da, mislim da će biti dobro. Sve će biti dobro.« Kada je zadovoljan svojom domovinom, onda hoda svečano, kao žena koja treba da se porodi, isturenog stomaka. »Ali setite se šta smo vam pričali neko večer«, reče kada smo stigli na obalu i ugledali Vijeonicu. »Austrijanci su sve pravili za muslimane. Pogledajte ovu zgradu koja deluje muslimanski poput džamije, iako su, posle odlaska Turaka, dve treotine stanovnika u Bosni bili hrišćani. Tako su Habzburzi, koji su bili katolici, poricali i svoju veru.«

U stvari, muslimani bi imali najviše razloga da prebacuju Austrijancima zbog izgradnje ove Vijeonice, jer njihova arhitektura u Sarajevu je vanredna po svojoj suzdržanosti i tophni, pa je čak i u modernim vremenima ostsda vema toj tradiciji. Ali ovu zgradu je projektovao austrijski arhitekta, pa pivo i kobasice izbjegaju iz svakog detalja. Zgrada je drečavo šarena, sa nezgrapnom lođom na dva sprata i grabo isklesanim lukovima, dok brojni mali prozori po njoj pokazuju da se nije škrtarilo sa nužnicima, a venci na fasadi vrve od orijentalne ornamentike u gorem smislu

153

te reči. Minare jedne obližnje džamije liči na mačku koja posmatra psa kako od sebe pravi budalu.

Iznutra, međutim, Vijećica je veoma prijatna i puna svetlosti. Na jednom od gomjih spratova pronašli smo kancelariju turističkog biroa i čoveka kojd je tek zakoračio u .s.redovečaiu dob, a sa strašcu je obavlja svoj posao i bio zaljubljen u svoj grad. Delio nam je različite fotografije, prekidajući svoj posao lionim nasladivanjem, ali se zaustavio kada mu je Konstantin rekao: »Pokažite ovim Englezima sobu u kojoj je bio prijem u čast nadvojvode Ferdinanda i nadvojvotkndje Sofije, ta njihova poslednja prilika da budu sa drugima.«

... »Evo ovde sam stajao sa svojim ocem«, rekao je šef turističkog biroa. »Moj otac je bio u uilaznom holu, među onima fcoji su dočekali Nadvojvodu i Nadvojvotkinju, i video je kako je Nadvojvoda ušao sav crven, zadihan od besa. Nedaleko od Vijećice mladić, po imenu Cabrinović, bacio je bombu i ranio njegovog adutanta. Otud je on, kada je jadni gradonačelnik počeo da čata svoju dobrodošliou, povikao pisikutavim glasom: »Sve je to koješta. Došao sam ovde u posetu, a vi m meine bacate bombe. To je neouveno.« Onda mu je Nadvojvotkinja nešto tiho govorila, posle čega se smirio i rekao: »Pa dobro, možete nastaviti.« Ah na kraju govora desila se još jedna scena zato što Nadvojvoda nije dobio svoj govor, a njegov sekretar za trenutak nije mogao da ga nade. Kada su mu malo kasmije doneli govor, počeo je da se ponaša kao ludak zato što je tekst bio sav poprskan adutantom krvlju.

Ali pročitao je taj govor i onda se sa Nadvojvotkinjom popeo ovamo, u ovu sobu. Moj otac je išao za njima, i bio je toliko zaprepašćen da je došao i stao kraj mene, uhvatio me za ruku i počeo čvrsto da je steže. Svi simo zurili u Nadvojvodu, aili ne onako kao što čovek gleda glavnu ličnost za vreme dvorskog spektakla. Delovao je toliko čaidno da ga niko

154

nije mogao posmatrati kao predstavitiika dvora. Hodao je potpuno groteskno, dižući noge toliko visoko kao da stupa paрадним korakom. Oini mi se da je pobušavao pokazati fekalo nije uplašen.

Kako rekoh, to uopšte nije ličilo na prijem. Nadvojvoda je razigovarao sa vojnim guvernerom, generalom Pooorekom, ismejavajući ga i rugajući mu se zbog neuspeha da održi red. A svi mi drugi smo čutali, ne zato što nas je impresionirao, budući da on nije imao ništa zajedničko sa našom bosanskim idejom heroja, nego zato što smo se osećali nelagodno jer smo znali da će biti ubijen čim izide. Ne, nije stvar u tome što nam je to neko rekao. Ali znali smo šta Ijudi osećaju prema njemu i Austrijancima, i znali smo da ako je jedan čovek bacio bombu i promašio, drugi ovek će baoiti drugu, i treći treći ukaljiko druga promaši. Sve to je izazvalo jedno vrlo oudnio osećanje u Ijudima na ovom skupu. Sećam se kako je izišao na balkon upravo isto ovako i počeo da posmatra Sarajevo. Da, stajao je baš tu gde vi sada stojite i isto tako je stavio ruku na ogradu.«

Sa balkona se vidi ka'ko se, sa druge strane reke, na blagoj padini uzdiže grad. Masivna gradska zdanja vide se među jablanovima, iznad njih su bele vtile u voonjacima, a još više se naziru beli i oilindrični nišani koji stoje koso na

nepokošenoj travi, poput strdiica zabodenih u metu. A onda jele i gole strmiiine idu u susret horizontu. U očima Franca Ferdinanda ova scena je morala izgledati kao zanosan spoj prirode i grada, jer bio je to juini koji je obilovao blagotvorram kišama. Ali pogrešno bi bilo pretpostaviti da je on u tome uživao. Bio je u biti Habzburgovac, što će reći onaj koga je nasleđe uvek odvlačilo od prirode ka nečem veštakom, čak i kada je ono bio užasnije od bilo čega primitivnog. Ovaj pejzaž mu je na planinskim vrhovima otkrivaо neukrocenu prirodu, a na padinama onu prirodu koju su Ijudi prihvatali i veličaju. Možda je Franc Ferdinand bio patriotski

155

oduševljen pirizorom ogromne pivare u prvom planu, koju su izgradili Austrijand. za potrebe svog garnizona i svojih funkcionera. Te pivare, koje se tu i tamo mogu videti po Bosni, svedoče o agresivnoj prirodi austrijske spoljnje politike i njenih prljavih posledica. Njih su, još u tursko vreme, podigli oni čiji su prijatelji u Vladi znali za austrijske planove okupacije i aneksije. Te pivare su i ne ka vrsta uvrede lokalnim prirodnim bogatstvima. Ovde nije potrebno piti pivo kada ima toliko mnogo jevtinog i dobrog vima. Ali ono što je bilo austrijsko bilo je dobro, a ono što je bilo slavensko bilo je rđavo.

... Ferdinandova poseta je bila toliko samoubilačka da oovek ima potrebu za tražeitijem objašnjenja, za prevrtanjem istoijisikih knjiga ne bi li ustanovio kako ga je neko natemo da dode. AU ako je ikada ijedan čovek negde išao od svoje volje, Franc Ferdinand je išao u Sarajevo. On je sam zakazao manevre i odlučio da im prisustvuje. Car Franc Jozef mu je pred svedocima rekao da ne mora da ide ukoliko to ne želd. A lipak izgleda nezamislivo da nije znao kako cela Bosna vri od revolta, kako je gotovo svaki srednjoškolac i student član nekog revoluoionarnog udruženja. Cak i ako ga je izuzetna izolacija, u kojoj živi kraljevska porodica, randje sprečavala da sazna takvu jednu opštepoznatu stvar, bili su preduzeti koraci da bude posebno upozoren. Ali tada se umešao njegov teraperament koji ga je poslao u smrt. Srpska vlada koja je već tim činom sa sebe skinula moralnu odgovornost za atentat poslala je svog ministra u Beč da upozori Bilinskog, ministra zajedničkih finansija koji je bio nadležan za oivilnu upravu u Bosni i Hercegovind. U upozorenju se govorilo da će plandana poseta Franca Ferdinanda razjariti mnoge Slavene s obe strane granice i izazvati posledice koje nijedna vlada neće moći da kontroHše. Ali Bilinski je bio austrijski Pdljaik. Ferdinand je prezirao sve Poljafce i izrazio je svoje krajnje negodovanje što je uopšte neko

156

od njih na tako visokom položaju. Bilinski je bio veoma dobar sa starim Francom Jozefom, a bio je li zastupnik pomirljive politike u slavenskim pokrajinama. Otud se desdlo da su njegova upozorenja, kada je savesno htelo da prenese poruku, bila primljena ne samo sa nevericom već li na takav način da je za njega bilo i psihološki i fizički nemoguće da insistira.

Franc Ferdinand nikada nije obavestio austrijsku dli mađarsku vladu o dogovaranju sa vojskom da poseti Bosnu. Izgleda da je on na tome marljivo i vešto radio, kao neko ko hoće da napravi rusvaj na pijaci kako bi uvredio civikie vlasti. Kada je odštampao program svog putovanja, posilao ga je svim ministarstvima izuzev Zajedniokom ministarstvu finansija. A i naredio je da se pozivi za bal, kojd je trebalo da se održi na Ilidži posle manevra, ne pošalju mikome iz tog ministarstva. To je bilo isto kao kada bi princ od Velsa, na putu kroz Iniju, grubo izvređao indijsku civilnu administraciju i Ministarstvo za Imdiju. To je uradio iz jednog potpuno habzburškog razloga. Budući da su vojne vlasti organizovale celu stvar, Ferdinandu je bilo lako da ugovori ukazivanje kraljevskih počasti svojoj ženi prvi put na austrijskoj teritoriji. To ne bi moglo proći bez mnogo okapanja da su hile uključene civilne vlasti. Rezultat je bio konačan i krvav. Bilinski nije mogao protestovati protiv Ferdinandove posete Sarajevu kada nije bio mi siguran da će do nje doći, uvezši u obzLr netaktičme, besne reakcije na koje je naišao. Ta nemogućnost razgovara o poseti značila je da nije mogao čak ni da proveri poHcijsko obezbeđenje na ulicama. Sa neverovatnom veštinom, Franc Ferdinand je stvorio sdituaoju u kojoj je onima oijd je posao da ga zaštite anemogućio da išta urade na njegovom obezbeđenju.

Kada se Franc Ferdinand vratio sa balkona u sobu za prijem, sav je sijao od sreće zato što je pred sobom ugledao Sofiju, glavnog posrednika svoje propasti i ključnog go

157

niča u ovoj hajci. Njegova žena je pre toga hila u jednoj od soba na spratu gde se blagoizvolela diviti nošnji i običajima ţeia iz najviđenijih musUmanskih porodica. A sada je sišla i predložila mužu da pri povratku promene program tako što bi svratili u bolniou da se raspitaju o stamu oficira koga je ranio Cabrinović. Ništa se neće modi saznavati o tome šta je ona mislila o onome što se desilo tog dana. Ona je bila žena koja nije mogla da komunicira sa drugim Ijudima. Sve što zinamo o njoj odnosi se samo na njen spoljni fagled i ponašanje.

... U njihovam hotelu na Ilidži jedna soba je bila nameštena kao kapela, i u njoj je sa mužem tog jutra bila na misi.

Nijedan dan nije mogao da prođe bez pnizivanja zaštite krsta od propasti koju je konačno sama izazvala svojim predlogom da posete ranjenog adutanta u bohxici.

O njenom predlogu se razgovaralo na potpuno neshvatljiv naoin. Taj razgovor bi još nekako i mogli da shvatimo da su njegovi učesnici bili pijani ili da su proveli celu noć u groznici. Ali oni su biU trezni i, mada suočeni s užasom, bilo je to u deset sati jednog junskog jutra. Franc Ferdinand je u tom trenutku upitao Poćoreka da li će neko na njih baoiti bombu pri povratku iz Vijećnice. Takvo pitanje je neverovatno imbeoilno. Ako Foćorek nije slutio da je prvi napad nešto što je moguće da se desi, nije bilo nikavog razloga da se veruje njegovom mišljenju u pogledu mogućnosti drugog napada. Prema tome, za Franca Ferdinanda i njegovu ženu bilo je uputno da ostanu u Vdjećinici sve dok dovoIjan broj od onih sedamdeset hiljada vojnika, koji su bili nedaleko od grada, ne bi biM pozvani da obezbede prolaz uUcamu. To je plan za koji bi čovek pomisUo da bi muškarcima odmah pao na pamet već zbog toga sto su bilU odgovomi za bezbednost jedne žene.

Ali oni tako nešto nisu predložili, i na zapanjujuće pitanje Franca Ferdinanda Poćorek je dao zapanjujući odgovor kafco je on

158

siguran da do drugog napada neće doći. Zbunjujuća je nerazboritost takvog odgovora, jer Pooorek je morao znati da hi svaka istraga pokazala kako za Franca Ferdinanda nije poduzeo onakve mere predostrožnosti kao kada je Franc Jozef sedam godina pre toga dolazio u Sarajevo, i kada su svi stranci bili evakuirani iz grada a svi protivnici Austrijanaca sitavljenii u kućoi pritvor, dok je na ulicama, osim agetnata, bio postavljen i dvostruki kordon vojnika. To hi hilo razumijivo jedino ako je Poćorek bio unapred obavešten da se ne mora plašiti mikakve istrage u slučaju da se Franu Ferdinandu mešto dogodi. U stvari, lajco hi bilo iposumnjati da je Poćorek namemo poslao u smrt Franca Ferdinanda da se nije radilo i o njegovoj glavi, budući da su se vozili u istim kolima. Istina je, naravno, da je Pooorek deilio Konradovo uverenje kako je rat protiv Srbijske sveta nužnost, pa je čak jednom prilikom ooajinički pisao Konradu kako hi radije prihvatio rizik izazivanja svetskog rata u kojem hi bio poražen nego da mora odustati od rata sa Srbijom. Za celo vreme bosanskih manevara Poćorek je bio stalno sa Konradom, kojii je još uvek bio ozlojeđen na Ferdinandu zato što ga je ovaj smenio sa položaja. Njima je moralno biti savršeno jasno da bi ubistvo Franca Ferdinanda, kada bi njegov izvršilac bio biošanski Srbin, bilo savršen povod za objavljanje rata Srbiji. Pa ipak, teško je poverovati da bi Pooorek resirkao ii sopstveni život radi Ferdinandove smrti, jer on je mogao lako organizovati ubistvo Nadvojvode u situaciji kada je ovaj bio sam i izvan grada. Jednaiko je malo verovatno da hi iko od potencijalnih vojniih zaverenika pristao da Poćorek resfcira svoj život, budući da su njegov ipolitičfci uticaj i vojna veština bili suviše dragoceni.

»Franz Conrad Von Hotzendorfe 1852-1925 austrijski feldmaršal, protivnik ujedinjenja balkanskih naroda, kao istomišljenik Franca Ferdinanda i Viljema II vodio politiku potpaljivanja rata. prim. prev.

159

Pa ipak, iz ovog razgovora je proisteklo nešto što se može objasniti samo bezdušnom izdajom nekog iz Ferdinandove okoline. Bila je postignuta saglasnost da će kraljevska povorka, po izlasku iz Vijećnice, krenuti ranije dogovorenim pravcem svega nekoldko stotina metara. Trebalj je da krenu obalom do drugog mosta d onda da nastave ravno do bolnice, timesto da skrenu desno ulicom koja vodi do trgovackog centra grada. Posle tih prvih nekoliko stotina metara ovakva promena je, pre svega, trebalj da zavara zaverenike ukoliko su, pomešanii sa gomilom, negde čekali duž najavljenе rute. Kako je Poćorek, osim toga, obećao da će automobili iobi brže, izgledalo je da su Nadvojvoda i njegova žena imali realnu šansu da dzidu živi iz Sarajeva. To se moglo i desiti da je šofer bio obavešten bar o jednoj od tih stvari. Ali, ili Poćorek nije dzdao naređenja nekom od potčinjenih, ih ih taj potoinjeni nije preneo dalje.

Nijednu pretpostavku nije lako prihvatiti. Cak i ako nešto odbijemo na austrijski *SchlampereP*, vojniio i Ijudi iz kraljevske pratrne ne prave takve greške. No iako takav nemar nije mogao biti slučajan nije se mogla predvideti ni presudna uloga tog nemara u smrti Franca Ferdinanda. Nadvojvoda, njegova žena i Poćorek napustili su Vdjeronicu a da se nisu pozdravili sa gradskim zvaničnicima koji su stajali na stepenicama. Otišli su na obalu i ušli u automobil.

... Naslonivši se na balkon, rekla sam: »Nikada neću moći da razumem kako se sve to desilo.« Problem nije u tome što nema dovoljno činjenica, već što ih dma previše. Pre svega, iako je počinjeno jedno uhistvo, postoje dva ubistva u ovoj priči: jedno je počinio Princip, a drugo je ono o kojem je samjao neko iz Ferdinandove okoline, i ta dva ubiistva nisu ista. Osim toga, ceo događaj više Uči na samoubistvo nego na ubistvo. Niko na tom ubistvu nije tako prilježno radio kao onii koji

neurednost, neodgovornost nem.

160

su ubijeni. A njih je, mada su ubijeni, teško sažaljevati kao žrtve. Kod njih se pojavila mešaviina tvrdoglavog prizivanja nesreće i teskobnog isfuprotstavljanja, kakva se obično javlja prilikom neuspelog zločina ih sitne krađe. A ipak su oni pripadah svome vremenu. Ne možemo ih optuživati za morhidmost kada su živeh u društvu koje je obožavalо smrt, koje je uživalo u kontemplaciji o smrti životinja, srarti duša u jednom krutom društvenom siistemu, smrti naroda u jednoj tlačiteljskoj imperiji.

»Mnogo toga se desilo tog dana«, rekao je šef turističkog biroa, »aU najjasnije se sećam Nadvojvodinog piskutavog glasa i njegovog marianetskog kočoperenja«. Pogledala sam na uhon i videla čoveka kojii nije ličio na Nadvojvodu, jednog visokog i suvonomjavog planinca kako, sa grimiznim šalom oko glave, gazi teškim korakom kojii je delovao kao trezno ohćenje snage. Upitala sam Konstantina: »Da li je ovakav tip čoveka bio upetljavan u ubistvo?« »Nije direktno«, rekao je Konstantin, »mada indirektno od njega sve potiče. AH sami zaverenici su bih lokalni, tipično sarajevski proizvod tog vremena.«

... Nema ubedljivijeg dokaza da nismo tvorci sopstvenih sudbina da te sudbine riiisu samo šara koju naše osobine ocrtavaju u vremenu kroz koje jurimo nego što je dejstvo sudbine Franca Ferdinanda i Sofije Coteck, koje se nastavillo i posle njihove smrti. Oni su u životu išli iz situacije u sitaoiju gde se očekivala ceremonijalna pompa koje su bih maloumno htjeni ina prostački ceremonijalan maain, a isto se desilo i kada su bih u svojim kovčezima. Poslali su ih u Beč, i u prvi mah je to jednostavno izgledalo kao odlaganje sahrane. Međutim, u Beču su ih odmah ščepah i ubaah u jedan takav otmen i komplikovan vrtlog poruge i mržnje koji su zapanjili čitav svet, čak i njihov svet navicniut na gadosti.

Cara Franca Jozefa ne možemo optuživati za asvetnički drsko ponašanje prema kovčevi

H Crno jagnje i sivi soko

f

ma, kada su stigli u Beč. Covek od osamdeset sedam godina čija je žena bila umorena, čiji je sin bio Hi ubijen ili je bio ubica i saimoubica, morao je biti slonaljen kada je čuo za ubistvo svog naslednika i nečaka, kojii je uz to bio i njegov

neprijatelj, kao i za ubistvo njegove žene koja je predstavljala porodičnu sramotu. U toj situaciji Franc Jozef je počeo da huli na veličainstven naoin: kada je čuo novosti njemu je prvo pala na pamet misao o braku sa ženom niižeg staleža, i rekao je da je Bog ispravio nepravdu koju on saim nije mogao da izmeni. Ali krivicu za sprovod u Beču mora snositi carski komornik princ Montenuovo, čovek koji je pomou etikecije zagorčao život Francu Ferdinandu i Sofiji Čotek, i koji je upotrebo isto oružje posle njihove smrti.

Ndšta osim istiinskog ludila ne može objasniti perverzni način na koji je princ Montenuovo organizovao sahranu. On nije bdo samo kulturni, već se dokazao i kao human i hrabar čovek. U martu 1913. godine on se, u ime Franca Jozefa, suprotstavio Konradovo pokušaju da bez povoda uvuče Austriju u rat sa Srbijom i Cmom Gorom, i taj posao je obavio sa velikim oseocanjem takta, razumnosti i prinoipijelnosti. U situaciji u kojoj je trebalo da organizuje sahranu muža i žene sa kojima se dugo vremena spolio, od takvog čoveka se moglo očekivati da im učaže posebne počasti. Umesto toga, on ih je izložio najrazlitojim nedoličnostima.

Najpre je uredio da voz sa posmrtnim ostacima zafcasni, tafco da je stigao po noći. Ušao je u stanicu stnacično isprakan fcrvlju železničara koji je poginuo na jednom preiazu preko pruge. Mantenuovo je na početcu doživeo dva poraza.

Naredio je da novi naslednici, nadvojvoda Carlz, ne prisustvuje dočefcu, ali taj mladi čovek je insistirao na tome da bude prisutan. Montenuovo je počušao i da spreči unošenje fcovčega sa Sofijom Coteč u Kraljevsfcu fcapelu, ali Franc Jozef nije pristao na to. No Montenuovo je imao i nefcoli

162

ko uspeha. Na Ferdinandov kovčeg bio je postavljen nadvojvodski grb, a na Sofijin kovčeg samo bele rukavice i cma lepeza kao simboli bivše dvorske dame. Sofijin kovčeg je bio postavljen na niže postolje, što je označavalo njen niži društveni rang. Od kraljevke porodice za nju je poslala venac jedino Stefani, udovica kraljevog princa Rudolfa, koja je već dugo bila na ratnoj nozi sa svojim rođacima. Od cveća je bio samo krst od belih ruža, koje su poslala deca pokojnika, kao i nekoliko venaca stranih suverena. Car Franc Jozef je prisustvovao službi, ali kapela je posle službe bila odmah zatvorena kako niiko ne bi mogao da oda poštu pokojnicima.

Montenuovo je pokušao da ih razdvoji čak i u igrobu. Predložio je da Franc Ferdinand bude sahranjen u habzburškoj grobnici u Kapucinskoj crkvi, a da telo njegove žene bu.de preneseno u kapelu njihovog dvorca u Arstetenu na Dimavu. AH da bi to sprečio, Ferdinand je ostavio uputstvo da i on želi da bude sahranjen u Arstetenu. Montenuovo se povinovao toj odluci, ali je izjavio da njegova biuga za sahranu prestaje na bečkoj zapadnoj železničkoj stasnici. Za sve ostalo je trebalo da se pobrine Gradsbi pogrebni zavod, naime da ih preveze vozom do Pehlarna, stainice koja je bila najbhže Arstetenu, a onda da ih prebaci prebo Dunava do dvorca. Ali Montenuovo se pobrinuo da to ne bude lak zadatak tako što je zadržao ispraćaj iz kapele do kasno u noć. U znak protesta, stotinu pripadnika najvišeg mađarskog i austrijskog plemstva došli su propismo obučeni za kraljevski sprovod, pridružili se ostallim Ijudima u procesiji i peške išli do stanice. Kovčevi i ožalošćeni putovali su vozom koji je u Pehlam istigao u jedan sat po ponoći. Na stanicu cništa nije bilo pripravljeni za takvu priliku, nije bilo ni crnih draperija ni orvenih tepeda. Bio je to šok za Ijude opsednute etikecijom i pompom. U trenutku kada su kovčevi bili izneseni na perom, počela je zaslepljujuo i zaglušujuća oluja. NaJiča noć nog spnoTOida postala su očigledna. Niko od zaduženih za ceremoniju nije poznavao seio u koje su došli, tako da ožalošćeni u pratnji nisu mogli inaći zafclon pa su moraili da se naguraju u stanicu, stvarajući gjužvu umesto sprovođa. Bilo je predloženo da se kovčevi Oidnesu u obližnju cnkvu i da se održi sližba, ali ih nisu mogli natovariti po pljusku, a i ožalošćeni ne bi znali kuda da idu po mraiku. Zato su zbitnjecnii svešteincid počeli da služe u gužvi male stainione čekaonice, na čajim su zidovima bili redovi vožnje i reklame za letovališta na moru. Konačno je stala kiša i krenilo se prema dvorcu. Ali još uvek je sevalo i grmilo, i šesinaest konja u zaprezi mrtvačkih kola niiako niiisu mogli da se ismire. Bila je već zora kada je konjanička povorka konaono uapela da ise probije do keja na Dunavu. Posluuaitelji, kojima se voda potocima codila niz odelo, uspeli su da u miuru namame koinje na skelu. Cekajući na oba'li da dođu na red, pratioci su sa zahvallnošću posmatrali skelu. Ali kada je ona dospela do sredine reke, odjednom je sevnula poslednja muinja i čuo se tresak poslednjeg groma. Konj sa leve umitrašnje strane, ispred Nadvojvodinog katafalka, usitufcnuo je i zadnji tookovii su sfcliznuli preko ivice skele. Sve dok skela nije stigla ina dmgu strainu trajala je krvava bitka preplašenih konja i Ijudd koji su poslednjom snagom držaH amove, vičući od umora i užasa dok su se borili da kovčevi ne skliznu u vodu.

Cudno je da je baš ova scena toMko prabližila Austriju evropskom ratu, kao pKJsledici sarajevskog atentata. Sprovodu su prisiisitvovaH mnogd vojnici, zvainioni predstavnici i Ijudi od uticaja, i njihova reakacija ndje bila logična već liracionalna. Da je Franc Ferdinand bio ostavljen da počiva u miru prema običajiima svog inaroda, nmogi Austrijanci bd ga neko vreme trezveno sažaljevali, a onda hi se setili njegovih mnogih mana. Bez sumnje bi pomislili i na to da je on sam, svojom netaktičnošću i agresivinošću, izazvao sapstvemu

164

propast zato što je otisao na granicu Srbije u vreme velifcog sirpskog praznika. Verovćutino bi razmišljali i o tome da takve Ferdinandovc osobine nisu bille samo njegove, već i porodione. Adekvatna posledica ovakvog *Walpurgisnacht* pogreba Franca Ferdinanda trebalo je da bude smenjivanje princa Monitenuova, drastična revizija aiuistrijskog ustava i ograničavanje moći habzburškog dvora, kao i pokiušaj morailne rehabilitacije Beča. Alii da bi poduzela ijednju od tih mera, Austria je morala da pogleda u ogledalo. No njoj se više svđalo da se mazohistički prepusti besu lojalnosti uspomene na Franca Ferdinandina. Ljudi su se jedino sećali da je Ferdinand bio neprijatelj Franca Jozefa fcoji je sada, eto, oskvrnavio njegovo telo, a Ferdinand je, buduo Habzburg, 'bio jednako nepovrediv kao i car, koji je bio nepovrediv zatio što je bio Habzburg. Postojalo je osećanje da je Franc Ferdinand verovatno bio u pravu zato što se nije slagao sa itim starcem i njegovim dvorom. Rasplamsallo se oduševljenje za one Ijude fcoje je postavio Frainc Ferdinand, za Konrada

fon Hecendorfa i Berhitolda, i za politiku dsmperijaliističke agresije koju su oni zajedničci podgrejavali. Leš je bio ponovo oskvmavljen. Ferdinand nije mogao iz groba da fcaže kafco se odrefcao tih svojih railjenika, da protestuje fcada su ti Ijudi fcojih se odrekao počeli da zastupaju onu politifcu koju je on sam napustio, i još da je nameću kao osvetu za njegovu smrt. Ceo Beč je zahtevalo da pacifizam Franca Jozefa bude ismejan kao staračfca ludoiija, i da Austrija treba da objavi rat Srbiji.

... Jasno je kao dan da su ipojedinoi u Snbiji davali zaverenicima i podršku i oruž

» Valpurgijska noć po starom nemačkom verovanju noć između 30. aprila i 1. maja, kada se veštice sastaju na brdu Broken. Opisana u Geteovom *Faustu*. prim. prev.

Leopold Berchtold 18631942 austrougarski ministar spoljnih poslova koji je od 1912. provodio politiku prodiranja na Istok. prim. prev.

165

je. Ali to ne zmači da je Srpska vdada bila u to umešana. Kada bi neki Irci, koji nisu bili povezani sa g. De Valerom', dali iTskiim Amerikancima bombe da uibiju predsednika Riuzvelta, i u tome uspeli, Sjedinjene Države ne bi na osnovu toga objavile rat Iriskoj republici. Veza između tih Iraca i Vlade moralna bi da bude otkrivena pre nego što bi to postao *casus bell* A nikakva veza nije otkrivena između Sipske vlade i Ciganovića i Tankpsića, anooiiminiih pojedinaca koji su Principu, Cabriinoviću i Grabežu daU bambe. Oiii su, u stvari, bili članovi »Crne ruke«, tajnog udruženja koje je bilo neprijateljski raspoloženo, kako prema dinastiji Karađorđevića tako i prema političkoj partiji na vlaisti.

... Svi Ijudi, osim onih sa najdubljim predrasudama, složiće se s tim da je Srpska vlada, u oitavoj stvari, bila potpuno nediižna. Ali krivica »Cme ruke« nije inipošto mala. Međutim, u ovoj prioi postoji još jedan obrt. Gotovo je izvesno da čak ni ta krivioa nije krivica sa pravim ipredumišljajem. Teško je poverovati da je Apis ijednog trenutka bio ubeđen kako će ti mladići iz Bosne uspeti da ubiju Franca Ferdinanda. I on je, kao i njegova Vlada, bio svestan vojimh i ekonomscih problema svoje zemlje, i vetovatno je da ni on nije želeo nikakav rat. Ali oak i da je

5 Eamon de Valera 18821975 irski političar, borio se za nezavisnost Irske, a zatim kao predsednik vlade rešio mnoga sporna pitanja i održao neutralnost Irske. prim. prev.

« Povod za rat lat.

Tajna organizacija koja je učestvovala u dvorskoj zaveri 1903. Kasnije, pod nazivom »Ujedinjenje ili smrt« borila se za ujedinjenje svih Srba. Bila je optužena da je učestvovala u sarajevskom atentatu. prim. prev.

8 Dragutin Dimitrijević Apis 18761917 generalštabni pukovnik srpske vojske, učesnik oficirske zavere u ubistvu kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage. Osnovao organizaciju »Cma ruka«, 1916. optužen za pokušaj atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića i osuđen na smrt u tzv. Solunskom procesu. Rehabilitovan na reviziji Solunskog procesa 1953. prim. prev.

166

drugačije mislio, teško je povcrovati da bi izabrao takve izvršioce. Njegovu pažnji su prvi put privučla dva slabuinijava mladića od devetmaest godiea, Priincip i ČabrLniovič. Od njih je saznao da je njihova jedina rrevolucionama veza u Sarajevu hio Ilić. A kako je tu informaioju dobio od Gaćinovića, izgnanika koji je zmao sve o nemirima u Bosni, u isti mah je morao saznati i da Ilić nije znao ništa o terorizmu. Apis je morao i od svojih oficira čuti da je Princip tek osrednj strelac, a da Čabrinović i Grabež, treći mladić koji im se kasnije pridružio, nisu mogli da pogode ni zid. Morao je shvatiti da u takvim nestručnim ruikama revolveri neće služiti ničemu, a da mi sa bombama neće hiti bolje. To nisu, naime, bile bombe koje su imali ruski teroristi, one što eksploidiraju na udar, već bombe koje su se koristile u pozicionom ratovanju, i koje je trebalo najpre udaniti o neki čvrst predmet, pričekati nekoliko se kundi i onda baciti. Njima je bilo veoma teško rukovati u gužvi. Svaki vojniik je mogao znati da Cabrinović neće moći da pogodi svoj oilj.

Sa druge strane, Apis je sa malo truda mogao da nabavi muiniciju kakvu bi poželeo i, štaviše, mogao je da nađe fcolifco je hteo bosanaciih rodoljuba fcoji su prosU fcoz balfcansfce ratove, i fcoji su biili propisno obučeni u gađanju i bacanju bombi. Cafc i ilično poznajem jednog Hercegovca, izvrsnog stirelca i isfcusnog vojniifca, koji se stavio na raspolaganje »Crnoj ruci«, spreman da ubije svafcog ugnjetača Slavena. »*Dans ces joursla*«, refcao mi je, »*nous etions tous fous*«.

Njegova ponuda nificada nije billa prihvaćena. Pitanje je fcolifco je Apis bio onafcv čovefc fcafvcim su ga savremenici smatrali. Mnogo se pričalo o njegovoj fcvvoloonosti i nema sumnje da je on bio umešan, premda tefc posredno, u ubi stvo fcralja Aleifcsaindra i kraljice Drage. Ali druge glasine o njemu zasnivaju se na njego

» U tim danima, svi smo mi bili zaluđeni. fr.

167

vm sopstveniim izjaivama o učešću u planiranju atentata na cimogorskog kralja NAKollu, grčkog kralja Konstantina, poslednjeg nemzičkog Kajzera i bugarskog kralja Ferdinandu. Međutim, prva tri mionarha dočekala su svoj kraj u krevetu, a četvrti je još uvek ždv. Moguće je da je Apis bio opsednut fantazmom fcvprolića i iidaje, a da je prezao od ostvarenja, delimično stoga što je fantaziju poetski prepostavljao čimjeoioi a i zato što je vodio računa o sopstvenoj koži. Postojii, u stvari, jedna okolnost po kojoj bi se reklo da »Cma ruka« nije uzimala ozbiljno Principa i njegove prijatelje. U zapisima o tim vrememima staino oitamo o mladioima koji su posezali za revolveriima i bombama u nameri da ubiju ovog ili onog nosdoca austrijske tiranije, ali inisu se usudili i mšta 'se nije desilo. Moralo je biti mnogo više takvih neuspelih pokušaja, nego što je zabeležemo. Da bi došld do oružja, ti mladići su se, prirodno, ohraćali »Crnoj mci«. Zanimljivo bi bilo saznati koliko je bdlo izdato municije koja ndkada nije bila upotrebljena. Ponavljanje je, čini se, dovelo do nemara u klasifiakoj. Jer kada su Prinoip i Cabrinović uzeli oijanovodik koji su liim dali Ciganović i Tankosić, otrov nije imao nikakvo dejstvo. Kasinije je nešto neodređeno rečeno da se »pokvario«, ali sa cijanovodikom se ne dešavaju takve nezgode. U jedinom obliku u kojem ga je lako uzeti on čak i ne isparava brzo. Ono što su Ciganović i Tanlkosić dalii tim mladićima bila je ohiona voda, ili nešito isto tako neškodljivo. Oni tafco nešto ne hi uradili da su verovali u delotvornost zavere. Oni su morali znati da ufcolifco zavera uspe, a mladioi nakon mučenja progovore, njima

samima neće bdti nimalo labo: to se, doista pokazalo kao tačno. Nadime, Srpska vlada je nakon tri godiine, xsle misterioznog suđenja, koje je jedan od najneshvatljivijih događaja u istoriji Baikana Apisa osudila na smrt. O suđenju se ne zna ništa izTizev da je Apis bio optužen i kažnen zbog krivdce za

168

sarajevski atentat. Tankosić i Oiganović su na joiš opskurniji način skupo platili svoj angažman.

U ovoj celoj stvari samo je jedan čovek uradio ono što je i nameravao: Priincip jc vcrova da on treba da ubije Franca Ferdiinamda, i on ga je i ubio. Ali svako drugi jc uradio ono što nije hteo. Mrtvi bračni par, sanjujući o imperiji od Baltika do Crnog mora, izgubio je i anu malu, primarnu moć disanja. Ako su ganeralli oko njih verovaH u pobedu i zakon mača, doživeH su taikav poraz u kojem je stradala ne samo njihova vojska već i cela njihova naoija. Zaverenioi su hteli da bace bombe, ali nisu uspeli. Iliću je po prirodi zavereničko opredeljanje bilo strano, ali vrednosti njegovog društva naterale su ga da postane zaverenik. A i samo to društvo bilo je izvan sebe od ugnjetavanja. U Beću je Montenu.ovo nečiuvanim bezobrazlukom pokušao da brani sveto habzburško staiblo, a postigao je to da ga je iskorenio iz njegovog tla i bacio na đubrište izgnanstva. Postojd jedna izuzetna simbolika zajedničke sudbine koja je pogodiila sve učesnike Vidovdanskih događaja. Naime, sve žrtve one bolesti ,koja je poznata pod imonom svetog Vida pate od nemogućnosti fcontrolisanja sopstvenih pokreta.

... »Monate otici na pravoslavno groMje i videti grobove tih jadnih mladioa«, rekao je Konstantin. »Potresno je iz razloga koje će te taimo shvatiti.« Sudija i bankar su nas poveld na groblje dva dana kasnije. Ali Konstantin nije mogao da dočeka da stignemo na grablje. Najvažniju stvar nam je morao reći već kada smo bili na ixla puta uzbrdo. »Ono što je tako strašno«, rekao je, »jeste da su oni sada u tom grobu, jadni dečaoi, Princip, Cabrinović, Grabež i još trojdca mališana koje su uhvatili zajedno s njima. Nisu ih smeli obesiti zato što je to zaftcon zabrainjivao. Niko fco je imao manje od dvadeset i jedne godine nije mogao bitii obešen u Austrougarsfcoj Imperiji.

169

A ipak su oni svi tu, i nisu dočefcali stasrost, budući da su svi bili mrtvi pre kraja rasta.«

To je, doiista, najgore u ovoj priori. To objašnjava zašto je bilo tako teško uspostaviti humaino kazneno zakonodavstvo u zemljama bivše Austrouigajiske Imperije, i zašto su obični sližbenici u tim zemljama smatrali nasilje noranalnim elementom upravljačcih metoda. Ono što se desilo posile atentata pokazuje koliko su Ijudi u Bosni malo dobili kada su tursku dominaciju zamenili austrijskom.

... Suđenje je počelo dvanaestog olktobra. Tipično je za hidilo našeg modemog sveta da je Austrija deset nedelja pre toga objaviEa rat Srbiji zbog njene odgovornosti za atentat, mada su u to vreme trajala tek prva sasJiušanja koja bi sudiji omogućila da zahljuči da li je takva odgovornost postojala iU ne. Proces je bio dugo skrivan od javnosti. Samo je nekim jako zvaničnim nemačkim i austrijskim novinama bilo dozvoljeno da pošaju dopisnike. U toku jedne veoma inteligentne intervenoje na suđenju, Cabriinović je govorio o tajnim zasedanjima suda, a kada ga je predsednik upitao na šta misli, odgovorio je da nijedan predstavnik opozicione štampe nije prisutan. Na to je predsednik rekao nešto što neverovatno liči na ono što već dvigo slušamo od nacista: »Koješta! Je li po vašem mišljenju suđenje javno samo onda kada je dozvoljen pristup predstavnicima opozicije?« Nairavno, u to vreme nije ni moglo biti engleskih ili francuskih dopisnika. A izgleda da nije bilo ni američcih novinara. Nije bilo nilfcog ko je govorio srpskohrvatski, pa su drngi novinari dobijali materijal od svojih nemačkih kolega. Tako je najdramationiji događaj našeg vremena safciven od nas u trenutcu kada nas je najviše pogodio. Istina je tefc postepeno i delimiiono ofscrivena. Zvanični izveštaji koji su poslaoi u Beć jednostavno su nestali. KJopija je tek početkom dvadesetih godina pronađena u Sarajevu. Može se pročitati u franousfcom prevodu. Sa nemačkom verzijom treba biti

170

oprezan jer u njoj ima na primer ohilje dodataka i pverzija smišljenih u cilju podupiranja Cabrinovićevih izmišljotina o masonima. Jedini opis ovih događaja na engleskom jeziku nalazi se u izuzetnom romanu g. Stivena Grehema pod naslovom *Vidovdan*.

Možda zbog toga po svetu kruže tolake mnoge lažne priče u pogledu zavere. Ljudi je zamišljaju mnogo stravičnjom nego što je u stvari bila. Često se kaže: »Pa Franc Ferdinand nije ni mogao da ostane živ kada je još sedam Ijudi posle Principa čekalo da ga ubije.« To su mislili i muslimani u Vijeonici, alli to nije tačno. Princip je bio poslednji među atentatorima, a ostali jednostavno nisu biH kadri za tako nešto. Isto tako se smatra da su zaverenici bili opasni i iranatični mainijaoi, ili bar neuravnoteženi. Ah njihovo ponašanje na sudu bilo je, u stvari, ne samo potpuno normahio, već čilo i ponosno, a njihova svedočenja i ono što su govorili otkrivaju kohko hčne sposobnosti tohko i visok kuitumii nivo. Čak i oni koji mrze nasilje i suženu svest moraju pri'znati da zapisi sa suđenja otkrivaju jedan svet koji nije neprivlačan.

Naravno, to nije jedinstven svet. S jedne strane imate srednjoškolca koga pozivaju u ogradieni prostor za optužene, i u sMadu sa suiskom formom pitaju da h je bio ranije osuđivan. Da, bio je osuđen na četrnaest dana zatvora zato što je udario učitelja u razredu kada su bile neke pohtioke demonstracije. Jedan seljak, optužen zbog toga što je zaverenicima pomogao da umste bombе, neprestano je plakao. On je doživeo sudbinu običinog i poštenog čoveka koji je bio uhvaćen između dva mhnaka kamena, ugnjatačke vlade i revolucionarnih udruženja koja su se iz očaja usudivala da budu gotovo jednako represivna. Kada su ga upitali zašto ih nije prijavio pohciji kada je video bombe, on je rehao: »Ah kod nas niko ne sme tako nešto da uradi bez

» Stephen Graham engleski publicista koji je, 1930. g. objavio roman o Sarajevskom atentatu.

171

dozvole glave porodice.« Bio je osuđen na smrt vešamjem, kazna je kasnije smamjeaia na dvadeset godina zatvora i seljak je umoro u zatvoru. Drugi zatvoreniici su dokazali bitna zajednička obeležja Slavana tako što su govorili poput

ilikova iz Dostojevskog, tako što su narušavali stroga vremenska ograničeoja i pooinjali da govore o duhovnim stvarima kao da pred sobom imaju celu večajost. Predsednik suda je rekao jednom od srednjoškolaca: »Ali vi kažete da ste religiozni... da piripadate pravoslavnoj orkvi. Zar ne shvatate da vaša religija zahranjuje ubistvo? Da U vi distinski verujete iH je vaša vera tek formalna?« Na to se dečak zamislio i odgovorio: »Da, mislim da je tek formalna.« Druugi je opet raspredao o miesticizmu panslavstva, tvrdeći da je njegov nacionalizam deo njegove religije, a njegova reHgija deo njegovog naionalizma. Koliko je Austrija bila nekvalifikovana da unese neki red u živote ovih dajrovitih Ijudi a ako to nije mogla nije bilo razloga za njeno prisustvo vidi se već iz zapanjujuće zbrke u sudskoj proceduri. Datumi se tu gotovo i ne pominju, a pojedine teme se razmatraju onako kako su pravnica padale na pamet više nego po nekom logičiom redosledu.

... IZ:gleda da je Princip jako patio u zatvoru iako se držao hrabro. U njegovoj smerti, iako i u svemu što znamo o njegovom životu, hilo je nekog otmenog integriteta. On je celog sebe davao svakom događaju kako bi mogao što potpunije saznati ono što se tu otkriva o prirodi umiverzuma. Da nije uopšte bio tunino zaostalo fanatik, da je svoju ulogu u atentatu shvatao i promišljeno i disciplinovano, pokazuje svedočenje češkog lekara sa kojim se sprijateljio u zatvoru. Po sudskim zapisima čovek bi pomislio da on nije bio iliono vezan ni za koga, da je bio možda siroče, a u svakom slučaju da ga je zanimala samio pohtika. Međutim, on je češkom lekaru stalno pričao o svojoj dragoj majci, o svojoj braći i injhovoj deci, o devojci fcoju je voleo i koju

172

je naimeravao da oženi iako je nikada nije poljubio.

Cabrinović je imao dmgačiji odnos preana tanmovanju, koje je verovatno doživljavao nešto malo lakše. U zatvoru se desilo da je u prolazu sreća Franca Werfela, inajvećeg posleratnog austrijskog pisca, koji je tu radio kao bolničar. U jediniom ogledu Verfel piše o svom izneinađenju fcada je otkrio da je slaveinski atentator, koga je zemljišljaо kao umno zaostalu zver, u stvari nežan i blag dečak, koji je u svojoj moici sačuvao osmeh. Iz Verfelovog ogleda se može videti da je Cabrinović u zatvoru saouvao onu svoju osobinu koja je najviše smetala njegovim manje darovitim prijatejima, i koja je bila antiteza, ili možda dodatak Pirincipovoj jednoumnosti. Sve što mu se dešavalo on je upijao u sebe i prihvatao eksperimentalno: poigravao se iskustvom, diskutovao o njemu, precenjivao ga i potceojuvao, jadikovao nad njim i šalio se s njim, iapirobavajući sve njegove intelektualne i osećajne potencijale. Ono što su ti mladići uradili bilo je užasno, jodnafco užasno fcao i tiranija fcoju su uništili. No ne smemo tvrditi da oni nisu mogli postati dobri Ijadi, a možda i velifici Ijudi, da ih Austrougarska Imperija nije smrtila priilikom sopstvenog pada. Ali oudovišna kirhkost Imperije ukljuouje i takve gubitke.

Na groblju smo za trenutac zaboravili zašto smo došli, općinjeni lepotom njegovog položaja u nagnutoj zdeli grada. Tafco je to uveća u Sarajevu. Zato što liavirintski obriisi njegovah brda neprestano stvaraju nefcu novu slifcu, pa i 63velfcu duh zaboravlja na život, okreoući se prirodi. A fcada smo ušli u giroblje zaofcupio nas je nov prizor. Nedaleko od ulaza bio je jedan novi grob, jedma sveža rana u traivi. Pri vrhu je bio postavljen drveni krist, a sveće su gorele zabodene u prebopanu ilovačfu. Pri dnu je stajao jedan mladi oficir,

Franc Werfel 1890-1945 austrijski književnik, jedan od prvih austrijskih ekspresionista. Za vreme II svetskog rata prešao u Ameriku. prim. prev.

173

potpuno bled u licu. Bio je blago povijen unazad od tuge, dok se po usnama moglo videti da se molli. Uniforma mu je bila besiprekomo viredna. Ali odjednom, dok smo d sami potreseni zurili u njega, počeo je naglo da otkopčava kaput kao da će sve sa sebe da skine. Sledećeg trena njegova ruka je zakopčavala dugmad kao da je sam sebi bio dadilja koja pribrano stišava delirijum.

To je bio Slaven, to znači biti Slaven. Potpuno se predao svojoj tiži, saznavao je značecije smrti i nije odbijao nijedan deo tog saznanja. Jer znao je da je iskustvo onaj kirst koji čovek mora da nosi. Ni za šta na svetu ne bi izabrao manje muke. Jednako kao što bi se potpuno predao oduševljenju, kada bi radost bila ono što trenutno oseća. On je jedino znao da m u radosti ni u patnji ne sme izgubiti kontrolu nad svojim telom koje mu je omogućilo da bude dobar vojnik, da braei sebe i svoj narod, tako da može podneti najteža saznanja i doći do ličnog oftcrovenja umiverzuma.

Nema drugog načina života koji više obećava da će čovek bolje razumeti svoju sudbinu i živeti dalje od zla. A ipak, brojnim Ijudima širom Evrope, mnogim Ijudima u Velikoj Britaniji, ovaj bi oovek bio odvratam poput gube. Nije prijatno osećati bol, a ludačci je prepustiti se agoniji. Nije prijato da znamo veoma malo, tolifco malo da je ono što radimo, u nedostatku znanja, ishitremo i glupavo. Nije prijatno biti učenik svakog dana, i biti primoran da stalno učiš čak i fcada ti to namosi bol, mada znamo da svi ipak moramo umreti u neznaniju. Da bi se tafco živelio, potrebno je verovati u omo što je potpuno sfcirivemo i nepoznato, potrebno je odbaoiti sve stečene izvesnosti fcoje omoguoavaju udoban život, fcafco se ne bi ispree na putu fcojiim možda nificada nećemo stići, fcoji čafc ni ne nudi udobnost. Zato bi oni milioni u Evropi fcoji ne osećaju glad za istinom, bili u stanju da fcažu: »Trebalo bi pobiti te ludilu odane Slavene, trebalo bi ih porobiti da

174

ne obezvrede sve naše bogatstvo i na kraju ntaras upozmaju sa Bogom, koga možda ne bi bilo prijatno sresta.«

... Ovaj događaj, ovaj sarajevski *attentat*, sa svdm svojim nedoslednostima, predstavlja jedan adekvatan simbol života: onog što je u njemu nepovezano i besmisleno, onog što je gusto isprepileteno i tvrdoglavlo ide ka jednom cilju, onog što je nepredvidljivo i nelogično, onog što ide pravom linijom od uaroka do posledice, onog što je rđavo i onog što je dobro. Taj simbol pokazuje da oovek može svašta da uradi, a slučaj može sve. On pokazuje i da se čovek odriče svog mira kada sujetno insistira na sticanju saznanja, jer što više saznajemo o atentatu uitoliko nam postaje više neshvatljiv. On isto tako

pokazuje da moralni sud sebi postavlja nemoguć zadatak. Duša se uvek opredeljuje za život. Ali kada su Bosanca izabrali život, i ubaili Franca Ferdiinaoda, oni su izabralli smrt za Francuze, Nemce i Engleze. A da su Franouzii, Nemci i Englezi mogli da izabem život, izabrali bi smrt za Bosance. Sabiroi se ne daju sabrati. I svako dalje mozganje oko te sume predstavlja svojevrsno ludilo. A ipak, Ijudski je jednno pokušati da se dođe do te sume. Mi smo jedino airijmetioke funlikoije koje postoje radi te svrhe... Prošli smo pKred svežeg groba gde je mladi oficir pokušavao da dođe do svoje sume na slavenski način. Na stmcu koje je naglo izašlo plamenovi sveća su izgledali još tužnije nego u mraku. Oficir se toliko nagnuo napred da se morao prihvati za krst. Disciplina ga je uspravila i Ijuljajuoi ponovo digla na noge.

175

BOSNA IV

... Iza Vaikufa prošli smo dolinom koja je ličila na kineski pejzaž, sa šumama fcoje su se nagoile jedna prema drugoj preko duibokih, vertikalnih ponora. Onda smo ise odjednom zatefcli pred vodopadom kojim se Jajce najviše ponosi. Taj grad je smešten na jednom bregu, odvojen dubokim kanjonom od široke plandne prekrivene šiimama i selima, a raka jori iz grada da bi skočila stotinu stopa u jednu drugu reku koja teče kanonom. Naš šofer i Konstantin su otrčali do ruiba vodopada vičući. Svi južni Slavenii smatruju vodu svetom tvari, a vodopad gotovo otelovljenim božainstvom inkarnaoije. Moj miuž i ja smo malo prošetali, poskakujući preko klizavog kamenja, da iz daljine vidimo meko fcriilo i zapenušane zavese vode, a kada smo pogledali liza sebe, videli smo da je Konstantin seo na jediniu stenu. Po mahanju njegovih rufcu i kruženju njegove cme, fcovrdžave i zaobljene glave, shvatUi smo da gleda kako nad vodopadom leprša neka ptica, zaneta svežinom, čije je lafcu telo izloženo udaircima pene, što je bio pravi izazov hrabrosti za njena fcrila. Po poftretu njegovih punačcih ruonih zglobova i fciruigovima fcoje je opisivao njegov kraitci vrat, bili smo sigumi da se o tome radi. Njegove ruike i glava su nam takođe ofcrica trenutak kada je vetar sa litice zaduva i lepršao poput vela, izazivajućd fcod ptice slatfcu jezu. Konstantin je pravi pesnfc. On sve zna o onome o čemu ništa ne zna.

Culi smo smeh. Na pllaninsfcom obroinku iznad reke tri seoske devojke su šetale, u

176

svetiim haljinama na kojima su se videli tragovi turske elegancije. To nas je podsetilo da engleski izraz »dobro stojeći« u ovom kraju znači »obučen u kadifu«. Konstantinov ptičji ples privukao je i njihovu pažnju. One su smejući se zastale i posmatrale ga neko vreme, a onda su počele da mu podmgljivo dobacuju i da same parodično mašu rukama i glavom. Kada je Konstantin ustao i počeo u šali da besni one su, tobož preplašene, zavikale i pobegle stazom preko cvetnog polja do jedne čistine, pa do drugog polja. Ptice koje su lepršale nad pefnom vodopada preplašeno su odletele do ponora, odakle su skretale desno i levo. Tri devojke su se uhvatile za ruke i smejale preko ramena, glasnije nego ranije i sa glavama zabačenim unazad, a onda su otišle u gustu šimi i više ih nismo videli. Konstantin se sklupčao, sa glavom na kolenima, i čini'lo se da spava.

Kada je postalо hladno, probudili smo ga i polako odšetali do grada pod rascvetanim drvećem. Reč »Jajce« znači malo jaje ili, u poeziji, muški polni organi, odnosno mošnice. Ne znam saimo u kalkvoj vrsti poezije. Sam grad je neobiono lep. Nalazi se na ovalnom bregu koji se u obliku jajeta diže nad jednom zaravni iznad reke, a kuće i bašte se penju po oblim obroncima sve do ogromne tvrdave. Oseća se nešto svetlucavo i lako u tom izgledu predela gde ima dosta vode. Ima i nešto kraljevsko u tom izgledu, što je sasvim prirodno budući da je tu bilo sedište bosanskih kraljeva. A jednakо prirodno, u gruboj izradi gradskih zidina i utvrđenja, ogleda se i neka tvrdoglavost: ovaj grad se ceo jedan mučan vek odupirao Turcima, a 1878. godine tvrdoglavo samoubilački suprotstavio se Austrijancima. Sada izgleda prilično bogato, delimično zahvaljujući imetku kolonije bogatih turskih trgovaca koji su se ovde naselili, a izgleda da su ponešto svinje i šljive, a nešto opet izrada čilima i kožine galerantije učinili svoje da stvari ne idu tako loše.

12 Crno jagnje I sivi sulio

177

Austrijanci su pokušali da ovde pokrenu turizam, i otud se u Jajcu nalazi jedan ogroman starinski hotel tiralskog izgleda. Kada sam videla visoki krevet sa snežnobelenim čaršavima, koji toliko podsećaju na planinske cepine i rano ustajanje, rado bih utonula u san da Konstantin, koji nikada nije umoran, već nije našao vodiliča. Bio je to bled, suvijav momak, verovatno plućni bolesnik jer je tuberkuloza pošast u ovoj zemlji. Tokom celog daina oovek vidi seljake kako sede na zemlji, čak i posle kiše, a niko ne pati od reumatizma. Ali tuberkuloza je ovde raširena isto kao na zapadnim škotskim ostrvima. Izgleda da tome doprinose zagušljive noći u prenatrpamim kućama. Mladiou je bilo još teže s obzirom da jebio hrišćanin. Nije, naiime, imaoizgled nekog ko se može osloniti na tajne duhovne zalihe koje su tako primetne kod siromašnih muslimaina. Kašljuci, poveo nas je belim uUcama, ispred cele lepeze dece koja su zurila u nas Edii nisu prosila, sve do jednog baštenskog predela odakle su stepenice vodue pod zemlju.

Obreli smo se u nekim crnim hodnicima i dvoranama, hladnim od vlažnog daha žive stene. Cmi svodovi su lebdeli nad nama, poput neke teške tajne. Sa jednog omog trona bila je davana naredba za žrtvu koja bi na jednom amom oltaru bila ponuđena, a u jednoj crnoj grobnici bivala sahranjena. I tron i oltar i grobnica bili su označeni cmiim polumesecom i zvezdama. »Ovo su boigumilske katakombe«, rekao je vodič. To, međutim, nije sasvim lizvesno. To su verovatno pogrehe kripte neke plemičke bosainske porodice iz koje su Turci uklonili kosture. Ali one ukazuju na timaginaciju kojoj je hermetičina vera mogla biti privlačina. Podzeirma palata približila se, onoliko kohko je materija to u stanju, ostvarenju fantazije toliko drage detinjstvu i nikada potptitno zaboravljenje. Miisljam na ono maštanje o hramu iskopanom iz mrkle

noći, u kojem zabradeni sveštenici aitke, iako se

178

zna da je svakii *basso profundo* sa 1;iklj.ini:i vode novog obraćenika, prolaze k'oz nalfijf sa stubovima gde dominiraju maiiolitni ho govi, i dolaze do središnjeg i najtamiji;j; svitilišta gde se bestelesinim šapatom ild iiKijfićnim ritualom, jarko osvetljena na tamnoj pozadini, otkriva Tajna.

Bila sam prijatno uzbudjena. »Ovo Jc idealan prostor za neku divnu dramu«, poinisllla sam. Ali kada sam počela da razmišljam, ništa mi nije padalo na pamet osim slike blcdog i moćnog Gospodara Misterija kako sedi na svom omom tronu i gromoglasno izrič svoju strašinu presudu. Nisam mogla da zamisljam nijedan događaj kao pravi uzrok krajnjem blediilu koje bi imalo intenzitet cmila žive stene. Zato sam bila prinuđena da se upitam zašto je taj Gospodar Misterija morao svoj posao da obavlja pod zemljom ako je bio tako moćan. Onda sam se setila da je Mocart, kada je pisao svoju *Carobnu frulu*, u nameri da obradi privlačnost peoinskih kripti i svečane simbolike, on i njegov libretista morali su na kraju da okrenu leđa nerazrešenoj fabuli, i da se vrate kuoi zviždeći, sa rukama u džepovima. Takođe sam se setila da je ovakvo fantaziranje u početku bilo identifikovano sa hrišćanstvom, ali je iščilelo kada je hrišćanstvo steklo ugled, a crkva postala državna zgrada koiiko i kovnica novca ili sud. Potom se takva fantazija identifikovala sa jeresi. Ali, kada se religioza tolerancija proširila po Evropi i jeres postala sektaštvo, ta ista fantazija je u političkim nemirima i revoluoji našla svoje novo podmčje. Tako se desilo da su evropska tajna udruženja, naročito ona koja su bila osnovana na imiverzitetima, odgovorna za četrdeset osmu godinu devetnaestog veka. Sada, u katakombama suočena sa materijalndm ovapločenjem ove fantazije, shvatila sam zašto ne mogu da je upotrebim kao stepeniou za neku novu imaginativnu poziciju. Mogla sam raztimeti zašto je četrdeset osma duboki bas ital.

dovela samo do četrdeset devete i pedesete, i svih dmgih jednoličnih i bohiih godina. Razumela sam zašto levi palitički pokreti, koji su tako često obojeni romantizmom, moraju da izblede nakon početne drame preuzimanja vlasti.

... Krenuld smo nazad u hotel, zaustavivši se u crkvi da pogledamo kroz staklo, koje je Hčilo na izlog u zidu, kovčeg poslednjeg bosanskog vladara, uzurpatara i progoniitelja, slavljenog jedino stoga što je bio slavenski vladar a ne turski. Pola sata sam se odmarala na visokom i sjajnom krevetu u svojoj sobi, a onda sam sišla u restoran gde nas je čekala tako obihia večera kakvu nisam pojela još od detinjstva. Dobili smo pileću supu i jednu ogromnu zdelu grimiznih slatkovodoih rakova, pa veoma dobru pastrmku i gomilu palačinki sa džemom, onih istih kakve smo jeH u Splitu kada me je kelner nagovarao da nekohko ponesem sa sobom, za slučaj da ogladnim po noći. Uz sve to smo piH i izvrsno daknatinsko vino. Ispričala sam Konstantinu o svojim osećanjima na koja su me potakli jajački prizori, a on je odgovorio: »Da, čukio je da su neki utisci tako divni a ipak nisu stdmulativni. Postoje prizori pred kojima drhtimo od veoma rafiniranog i suptilnog zadovoljstva, a da ipak ne otvaraju nove puteve našem umu, koji Hči na starog vojmika i voH da maršira zato što je to njegov posao. A to je, verujte mi, jako tužno jer su nam potrebni novi putevi. Potrebni su nam stoga što neki putevi, kojama um sav srećan korača, vode u lošem pravcu.«

»Nego, da vam ispričam nešto o Jajcu. To je biflo veoma značajno mesto za Turke. Bio je to ključ za Centralnu Evropu, i oni su godinama nastojaH da ga se dočepaju. Sedam godina ga je brando bosanski general Petar Keglević, sve dok nije došao neumitan kraj.

2 Petar Keglević jajački ban koji se 1521, pri odbrani Jajca, istakao u borbama protiv Turaka. prim. prev.

180

Znao je da se neće moći odupreti SUMICICIII napadu. Upravo tada je čuo da su tuiskitrupe napustile logor, i da su se počclc skup Ijati u jednoj klisuri kako bi, pomoću nigrdevina, poduzele iznenadni juriš na tvrdavu. Onda je poslao jednog špijuna koji jc Turaima rekao kako je general primetio njihov odlazak iz logora, kako mu je bilo veoma drago, i kako se :sledećim reoima obratio svojim vojnioima: »Sada se možete smejeti i radovati budući da je neprijatelj daleko, možete pevati, piti i spavati, a sutra, na Đurđevdan, po našem starom običaju, vaše žene i čerke mogu da odu na uranak u goru, da se umiju u rosi, da igraju i pevaju.« Ali Turci su biiM sumnjičavi i čekali su do zore, kada su videli da sve jajačke žene i devojke izlaze iz kuća svečano obučene, da silaze niz strme ulice do travnjaka i oistina sa druge strane reke sve do mesta gde su one bezobraznice bile danas posle podne. Tamo su umile svoja slatka mala lica, neko je počeo da gusla, druge su pevale, a ostale su se uhvatile za ruke i počele da igraju kolo. Prsti su im, jadnicama, morali biti potpuno hladni i ne verujem da su baš dobro pevale, jer svaka je nosila bodež u nedrima za slučaj da sraišljeni plan zakaže.

Kada su Turci ouli kako pevaju i videli ih kako igraju, pomislili su da je špijun govanio istinu i da će tvrđava pasti u njihove mke kao zrela kruška. Ali kako su bili veiUki ženskaroši, otrčali su na livadu da napastuju te bespomoćne jadnice pre nego što počnu da žare i pale po gradu. Kada su stigli do šuma i močvara pored reke, hrišćani su istrčali iz zasede i uništili ih. A one koje su bile tako hrabre vratUe su se u grad koji su spasile. Tek kroz nekoliko godina žitelji ovog grada su postali robovi.

Eto, to je priča koja će pokrenuti čovekov um, naročito ako je reč o dobrom i jedniostavnom čoveku ili žemi. Petar Keglević je bio lukav čovek, i dobro je što je svojim lukavstvom mogao uništiti zlo kakvo je bilo tursko. One devojčice su bile hrabre jer su

181

stavile sve na kocku da bi spasile svoj grad i svoju vem. A dobro je biti hrabar zato što uvek postojii zlo. A i sve to je tako lepo. Jer devojčice su bile divne dok su pevale i igrale, njihova braća Slaveni mogli su se osloniti na njih. To znači da je između njih postojala časna Ijubav, za razliku od one turske želje koje bi se trebalo stideti, iako je i ona veoma uzbudljiva i priyatna. A Đurđevdan je najlepši praznik, i naše plamine su divne, a Jajce je preilep grad. Otud Čovek toliko uživa kada samome sebi ispriča tu piuču, i kada zaimd!šla najrazličitije događaje u kojima je on, Petar Keglević, sa svim

tim hrabrim devojčicama koje su to uradile radi njega, i sa svim pobedoiom neprijateljima koji leže mirtvi u močvarama dok im voda preliva lica. Na tome se može izgraditi cela jedna filozofija koja je jednostavna ali stvama. Zahvaljujući toj filozofiji čovekov život znači više nego što bi značio bez nje. E sada mi vi recite: koja bi to mirnodopska scena mogla da podstakine maštu jednostavnog čoveka tako neposredno kao ova ratna? Stoga nemojte prezirati moj narod zato što mu sloboda nije dovoljna, kada on sliči onim Ijudima na putu za koje sam vam rekao: 'Oni celo vreme misle da moraju tunreti za Jugoslaviju, i ne mogući da shvate kako od njih danas ne tražimo da umm, već da žive i budu srećni.' Videli ste da toliki putevi kojima su krenuli naši umetnici i milioci ne vode nificuda. To i nisu zapravo putevi, već dvatri drveta pod kojima je prijatno odmoriti se za trenutak po vmoini, to su šimarići u koje oovek može ući ali iz kojih mora izaći. Videćete da mi Srbi nismo takvi. Mi smo jednostavniji, i mi nemamo tako mnogo umetnika i mislilaca, aU je zato rat nešto o čemu stalno mislimo. Odnosno, u pitanju je nešto i uzvišenje i plemenitije od rata jer rat često nije ni uzvišen ni plemenit. A sa takvim mislima naš tim može krenuti u minoge avanture. Ali sada morate na spavanje jer izgledate tako umomo.«

... Tog jutra smo krenuli nekoLiko iin Ija uzvodno od vodopada, prema izvoru ickc Reka je punila korito jedne široke i lcpc iln line, i na o.ko svakih pola milje samu sebc jizaustavlala plitkim kaskadama, divno smcs teniim u zalivima i zdelastim plićaoima, u scnci vrba u baštama. Na izlazu iz doline četiriči mlinova stoje u nizu iznad kaskada. To su, LI stvari, drvene kolibe na stubovima koje u vodi imaju drveinu napravu poput neke primitivne turbine. »Ovde je moj narod, pre više stotina godina«, rekao je Konstantin krupnim i zadovoljnim glasom, »pronašao princip turbine.« Ali ti mlinovi se danas nalaze poviše, u strani, jer pre nekoliko godina u Jajcu je bilo dvadeset i tri zemljotresa i fclizanje zemljija je promenilo rečni tok. Da bismo zadovoljili Konstantina, zaustaviH smo kola i odšetali do mlinova, ali anda smo se i sami oduševili kada smo ugledali naočitog čoveka, koji je ležao na podu pokriven čebetom, i koji se samo na tren probudio da bi nam svojim osmehom rekao kako smo svi mi saučesnici u ovom životu, a onda je zatvorio oči i nastavio da spava. Zatim smo prošetali uz rebu, koja se sada proširila u jezero u čijem se hišovito sivom ogledalu videla svetla, iako neizoštrena slika pastoralnih padina, koje su se uzdizale do tainnih šuma na vrhovima i koje su, hao tolifco toga u Bosini, izgledale kao neki odviše brižno uređeni vrtovi. Na kraju se reka trijuimfalcono podelila na dva potofca, između kojMi je bilo smešteno jedno selo sa drvećem u cvatu, i sa minaretom koje je bilo postavljeno jednakoj lepo kao i cvat na tom drveću.

Svojom čarobno izlomljenom drvenom građom i nemarno zapaštenim krovovima sa šindrom, pojedine kuće u selu su pričale o vitalnoj tradiciji elegancije koju je gušilo siromaštvo. Ta radioija se još uvek mogla videti u sifladnim proporcijama i nepretencioznoj ornamentacijskoj pojedinosti kuća, održavandu čisto, čom i novim malterom, koje su, začudo, podsećale na skromnija i više seoska zdanja u

183

Batu iz vremena Džejn Ostin. Svakde su cvetali jorgovani, a ponegde i lale. Nije bilo nikog napodju osim neke simpatične dece. Iza prozora sa rešetkama, sa gornjeg sprata jedne od kuća koje su trunule medu jorgovainima, čuo se ženski glas, jedan dubok glas koji nije bio manje uman zato što je bio prožet svešou o uživanju, kako peva jednu ibosansku pesmu, punu klonulosti i nečeg divnog što još nije sasvim dosegnuto. Odjednom su mi postalle ubedljive sve one orientalne priče o Ijudima koji stavljaju život na kocku radi žene koju su poznavali samo po pesmi iza haremskog prozora. Doonije, dok smo stajali na mostu i posmatrali kako prozraono bistra voda češljia vodenu travu na stubovima, čuli smo još jedan takav glas kako dopire iz jedne uredne hrišćanske kuće, koju je red jablanova delio od drvene džarajie. Taj glas je bio spokojniji i ne tako mlad, ali još uvek pun žudnje, pun želje da se lepota izvije iz grla, željan da muzioki iskaže ono što ga muči. Ove obe žene su se vanredno uzbudljivo koristile m'Ogućnostima koje su karakteristične za ovakve balkanske pesme. Između svake muzičke rečenice kod njih je postojala duga, duga pauza. To je delovalo kao da su došle do poemte, a onda bi se suočile sa vaseljenskom tišanom, sa stvarnošou koju su želete da promene svojom poentom. Jesi li sasvim siguma, pita ta tišina, da si u pravu? Jesi li sasvim siguma da je u pitanju nešto za šta nije ni važno da si u pravu? Onda se melodijska linija diže i ponovo pokušava da inertnu masu tišine prosvetli intenzitetom svog argumenta.

U jednoj gostionici pored reke pili smo kafu. Pnjišao nam je žamdarm da vidi ko bi mogli biti ti stranci. Bio je to fcrupan stari vojn'ik bez jednog oka i sa srđitim sedim brkovima. »Pa kako je, brko?«, upitao je Konstantin, prebacivši mku preko njegovih

[']Jéne Austen 1775-1817 engleska romansijerka, poznata po opisima naravi provincijske Engleske i po likovima iz tzA'. više srednje klase. prim. prev.

184

ramena. Naoin na koji mu se Konstatitii ob ratio pokazao je da ga on ceni kao starog vojnika, buntovnika i potomka hajduka. Covek je poorveneo i zadovoljno se nasmejao. Gostionicičarev sin, jedan mio mladić, izražavao je svoju predusretljivost tako što nam je pokazao smedu pastrmku i golemog vodenog raka koji su se koprcali u nj;ihovom rezervinioim akvanijumu. Na drugoj obali videla se jedina bogata muslimanska kuća, koja je bJještala kao božićni poklon upravo sfchinut sa jelke, a u bašti te kuće rastinje je imailo onu dekorativnu preciznost koju očekujemo jedino od odsečenog cveća u vazi cvećarnice. Kuoi je pripadao i senik na obali, i ja sam se, po dmgi put, setila Bata iz vremena Džejn Ostin. Takvi mald prikladni zaklonii, za one koji vole svežinu, hladovinu i mogućnost da posmatraju Ijude kojii njih ne vide, mogu se naći na obalama Ejvona i kraj baštenscih zidova velicih kuća pored kojih se prolazi. Doista bi se moglo reći da Bat i njegova okoHna, sa mestima koja su često mala ali se razlificuju od prostakih sela, sa svojim uživainjima koja su privatna ali ne i pohlepma, predstavlja najviše musihmanski deo Engleske za koji znam.

U gostionicu je dolepršala žena pod feredžom, uskih ramena koja su bila zaobljena od težine nečega što je nosila pod zarom. Nešlo je u jednom uglu prošap.utala sa gostioničarevom ženom, a onda je ponovo odlepršala. Doneli su nam da

pogledamo tri bolera koje je žena sa sela, iz neke ugledne ah sada osiromašene porodice, želeta da proda. Stavili smo ih na klupu i postideh se kada smo čuU da koštaju samo jednu funtu. Svi su bih od somota: tamnoružičast, nežno girimizan i svetloljubičast, i svi su biU tafco bogato opšiveni zlatnim gajtanima da je somot delovao samo fcao čvrsta osnova ispod šare, koja se pomaljala i rasprostirala tafco moćno da se nametala fcao nešto što nije tefc pufci ukras.

185

... »Strašno je kad čovek pomisli da je vreme jednostavno izbrisalo nekog ko je stvo rio ovako nešto lepo«, rekla sam. »Ali ja ču spasiti delo te žene, poneću ga kuoi i pokazati Ijudiima, i svima će se dopasti, a onda ču ga zaveštati nekome kome se dopada, i na taj način izbaviti ga iz prošlosti.« »U to ne možete hiti sigumi«, reče Konstantin, »jer prošlost sve proždire. Dooi će dan kada niiko neće misliti da je ovaj bolero lep, kada će izgledati sasvim običan, ili smešan, ili čak grozan onima koji ga izvade iz vreće sa stanim krpama.

Vi mislite da postoje merila koja se ne menjaju. Ali ispričaću vam priču o gradu koji smo upravo napustili, o Jajcu, koja će vam dokazati da predmeti koji su lepi, ili čak sveti u očima celog jednog naroda, mogu da izgube svoju vrednost kroz svega nekoliko naraštaja. Kada je Bosma pala u turske ruke, mnogi franjevci su ostali u svojim samostanima, ali jedno bratstvo iz Jajca pobeglo je na obalu i otplovilo za Veneiju. Pobegli su da bi sačuvalii mosti svetog Luke, tu najveou dragocenost svoje crkve. Mošti im je poMonila čerka Đurđa Brankovića, srpskog desipota, koji ih je za trideset hiljada dukata otkupio od Turaka kad su zauzeH Bpir. Ali kada su jedni l'anjeVci stigU u Veneiju, sve je krenuilo naopako. Biili su optuženi za paganstvo zato što su doneH lažnu svetinju. Jer u ItaHji je već postojalo jedno drugo telo svetog Luke. Neki benediktinci iz Padove čuvali su ga već tri stotine godina, i to je bio predmet strasnog narodnog kulta.

Jajačci franjevoi moraU su da brane svoje pravo na suđenju pred Papskim legatom u Veneciji, i to je trajalo tri meseca. Na kraju je Papski legat izjavio: 'Vi ste u pravu, vaše blago su doista mošti svetog Luke!' AH franjevcii su i dalje ostaH siromašni i nesreoni, budući da su Padovanci i dailje uporno nastojaH da obore tu presudu. To me i ne oudi s obzarem da su imaH jak argument. Njihovo telo je bilo bez glave, dok je jajački Luka bio

186

ceo. Ali zna se da je ImperaLor Tiboriji. oko 580. godine dao svetom Gregoriju glavu svil tog Luke, koja je još uvek bila u Vatikanu, i bila pakazivaina Ijudima čak i pošlo jc l'apski legat izjavio da jajaoko telo sa glavom pripada pravom svetom Luiki. Bez sumnjc jc Legat bio u situacijii u kojoj je teško bilo slediti logiku, budući da su u jednoj drugoj crkvi u Rimu bolesni već dugo bili lečeni pomoou ruke nekog trećeg svetog Luke.

Damas nema čoveka kome ova priča ne bi bila apsurdna, osim možda veoma jednostavnih Ijudi, suviše jednostavnih, da ne kažem idiota. Ooi koji uzvišeno veruju u čudotvorne moći relikvija zamoliće vas da im ne govorite o takvim stvarima, kako ih ne biste podsećali na gluposti kojima su naši preoi upropoščavalli nešto lepo. Ali većijna Ijudi, bez obzira da li su vernici, samo će se nasmejati. No, pre pet stotina godina Ijudi nisu vddeli ništa smešao u čudotvornom mrtvaou sa dve glave i tri ruke. Oni su videH nešto drugo što im je omogućavalo da dve glave spoje u jednu glaviu, i dve ruke u jednu mku, a mi ne znamo šta je to drugo bilo. U istoriji uvek mrzim kada otkrijem da je jednom postojalo inešto čega danas više nema. To mi pokazuje da je čovek jeo hranu koja mu nije prijala, koja je iz njega izašla nesvarena.«

SRBIJA I

Napustili smo Sarajevo rano ujutru, pronalazeoi put između tela seljaka koji su spavalii na stanior'om podu. Sve ono što se na Zapadu misli o seljacima uopšte nije tačno. Nama su utuvili u glavu da su seljaci tupavi, da su gotovo fiizički ukorenjeni u tlo, da su sušta suprotnost svemu veštačfcom. Nema veće laži buduo da seljaci vole da putuju, i to više vole da putuju vozom nego na konju. Prvi put sam to primetila u staroj Španiji. Vozovi su na raskrsnicama stajali dupke puni, kao da su u engleskom Midlendzu gde postoje milioni trgovackih razloga zbog kojih Ijudi kreću na put. AU ti španski vozovi iDili su ptmi seljaka koji nisu imali ni najmršaviji materijalni motiv da ostave kuću. U izveštajima o sarajevskom procesu vidi se da su i zatvorenici i svedoci putovali mnogo više od Engleza koji ne pripadaju imućnjem dellu građanske klase. A otkako je ova zemlja nezavisna, pa više ne postoje toldke restiikkije, svaki voz i šinibus je pun Ijudi koji sijaju od sreće, kao da idu na finale fcupa iako niko ne zna gde se on održava.

... Prolaziili ismo kroz šumsfci predeo gde se seče drvo i gde smo videU drvoseče kafco upravljuj splavovima niz brzace. »Jednog dana bi trebalo da oprobate takvo putovanje«, rekao je Konstantin, »jer tamo gde je reka tiha čuli biste kako divno pevaju ti Iju di.« Prošli smo kroz Višegrad, šumski grad pun gomila balvana i starih kuća, sa džamijama i širokim smedim mostom preko koga je

188

na natovarenom konju jahao jedan Musliman koji je morao biti jako star, ili je bio sa dalekog juga, buduo da je bio jedini bosanski Musliman kojeg sam videla da je nosio turbam, kao onaj deo odeće koji je i kod Turaka istorijski prethodio fesu. Onda sam malo odspavala i probudila se u gradiću u kojem nije bilo nijednog minareta, niti se islam osećao išta više nego u bilo kojem selu u Saseksu. U stvari, bili smo u Šrbiji. Izašli smo na peron i udahnulii vazduh, osetivši da dišemo srbijanski vazduh. Kao što se u Škotskoj vazduh u nizinama razlikuje od onog u planinskim predelima, tako se i srbijanski vazduh razlikuje od bosanskog. Suvlji je i, kako se to obiono kaže za pecivo, nakako rastresitiji. Oni koji ne razlikuju zadovoljstvo disanja u Jajou ih jezero Etivi od ooog u Beogradu iH na Lamermurskim planiuama bez stmmje su oulno defektna bića koja ne razlikuju ni jednu vodu od druge. Na peronu je bila u toku izvesna svečanost. Naime, našim vozom

je putovao i jedan oficir, plavokos mladić koji je mQgao imati dvadesetak i nešto godina, koji je ranije služio u garnizonu ovoga grada, pa je posle premešten na jug, a sada se vraćao na sever da preuzme neku novu i značajniju dužnost. Ljudi iz grada su već ranije čuli da će prolaziti ovuda, pa su zajedno sa decom došU da mu čestiitaju na unapređenju. Po njihovom fchcanju priMfcom dolasfca i odlasfca voza lafco je bilo shvatiti da je bio omiljena Honost u ovom gradu. AU fcada je stajao pred njima, i on i oni su biH paralizovani nekom sramežljivošću koja je ooigledno poticala iz uzvišenosti vojnioke slave, jer po onome što su govorih činilo se da je on dosegao veoma visofc položaj za mladog čovefcia. Bilo je dirljivo videti ga fcako svečano stoji ispred njih, čustog tela fcoje se, usled discipline i fizičfce afctivnosti, smanjd

1 Loch Etive jezero u Škotskoj. prim. prev. Lammermir Hills planine u Škotskoj. prim. prev.

189

valo od ramena prema tankom struku i mršavim bedriima. Imao je jedno od onih slavenskih lica koja zbnuju čoveka sa Zapada, s obzirom da je imao stroge oči, obrve i jagodice kojima bi odgovarale oštare i tamke usne, a njegova su usta bila puna i čuhia. Lepo je izgledalo dok je tamo stajao u svojoj urednoj, maslinastoj uniformi. Divna su bila i Idca dece, koju su podigli da bi ih on video, Hca zainesena maštajnjem o njegovoj strogoj sudbini zaštitnika. U životu ima i boljih stvari od borbe, ali one su bolje samo ako je čovek kadar da se bori ukoliko se na to odluči.

»Ja sam iz Šapca«, rekao je Konstanitin, i ja sam počela da shišam jer sve njegove najbolje piiče počinju tim reoima. »U Šapcu smo svi mi bili pravi Ijudi. Nije bilo mnogo Ijudi koji su govorih na isti naoin i izgledali isto, kao što je to slučaj u Parizu, Londonu ili Berlinu. Svi smo mi biU razHčiti pojedinci. Mislim da je to bilo zbog toga što smo svi hM jednaki i stoga se nismo upinjali da Hčimo na neku klasu koja bi imala društveni ugled. Mogli smo se istaći jedino kada smo maksimahio razvijah sapstvene kvahtete. Tako je u svhn srbijamskim gradovima, a tako je pogotovu u Šapcu jer je to ponosan grad koji je u svemu sledio sopstvenu filozofiju. Kada je stari krallj Petar došao u posetu Šapcu, obratio se jednom seIjaku i upitao ga kako stoje stvari, a ovaj mu je odgovorio da stoje veoma dobro zahvaljujući trgovini svinjama i fcrij'umčarenju. Mi ne vodimo ni o čemu računa, a ipak nam je stalo do svega. Seljak je mogao da kaže kralju kako se bavi krijumčarenjem koje ne dozvoljava fcraljev zakon, aH on bi sutra bio spremam da pogine za Kralja. I u ratu smo biH veoma hrabar grad. Framouzi su nam daH isto odHkovanje koje su daH Verdenu.

Voleo bih kada bih vas mogao povesti u Šabac. AH ni on nije ono što je bio. Hoou reći da ne pozajem damašnji Šabac. Možda vi i ne biste biH razočarani, ah ja bih bio zato što vas ne bih mogao upoznati sa svim onim Ijudima koji pripadaju mojoj mladosti i koji su danas

190

mrtvi. Neki od tih Ijudi su bili tako dobri i tako čudni Ijudi, Tu je živeo jedan slariji čovek koga sam jako voleo, a voleo sam i njegovu ženu. Obogatio se sivanjem vojničkih undfarmi, ali na pošten način, budući da je on dobar čovek i rodoljub koji nije varao siromašne vojniike. Tako je, sa novcem koji je zaradio, mogao da se prepusti svojoj maniji za novim stvarima, za naukom, mašinama, veštačkim i modernim stvarima. Vi se možda toga ne sećate, jer kod vas je to došlo ranije, ali jedno vreme je postojala prava pomama za takvim stvarima. Tome je delimično kumovao H. G. Vels i njegovi imitatori, a donekle je to proisticalo i iz ideja o Americi, za koju se kod nas verovalo da je prekrivena oblakoderima i fabrikama. I sam sam bio malo ponesen istom strašću, pa sam tako i upoznao tog starca. Pričao sam mu o tim novotarijama, a on me je, kada bih se vratio iz Beograda i Novog Sada, pozivao kućd da jedemo konzervisano voće i povrće. Tako sam sedeo sa njim i sa njegovom žeinom, usred zemlje u kojoj je raslo najbolje voće i povrće na svetu, sladeći se kašastim šparglama i mesnatim kalifomijskim breskvama, i pričajući o tome kako će svet biti spasen kada svi budemo živeH u podzemnim gradovima i jeM konzerviranu hranu, i dobijali deou veštačkim oplođavanjem i večno živeU.

Tada sam bio dečak koji je kasnije sve to prerastao, ali starac je bio čvrst u svojoj veri i njegova žena ga je sledila iako, rekao bih, ni u šta od svega toga nije verovala, već ga je samo jako volela. Već sam pomenuo da je bio veoma bogat pa je mogao da kupi prvu šivaču mašinu u našem gradu, a onda prvi gramofon i prvi automobil koji mu ni za šta nije služio, s obzirom da nije bilo puteva, ali ga je dovodio u ekstazu. No bilo je i mnogo

'Herbert George Wells 18661946 engleski pisac, koji je izazvao mnoge polemike svojim romanima satirama i naučnofantastičnim romanima u kojima je predvideo mnoge buduće pronalaske. prim. prev.

191

drugih stvari kojima je zadovoljavao svoju strast, bilo ih je mnogo više nego što biste mogU i pomisliti. Kuća mu je bila puna tih stvari. Imao je mnoge neobične satove. Jednog se naročito dobro sećam. Na njemu se nije videla kazaljka, a vreme je pokazivao tako što je na plafonu odslikavao svetleće brojke. Otud se mogao koristiti samo po mraku, što nije bila velika korist mojim prijateljima koji su rano išli na spavanje, i spavali kao zaklani do zore. On je u kuću uveo i engleski klozet, koji je neprestano zamenjivao novijim modelom. Neki od tih klozeta su bili veoma čudni i ne sećam se da sam igde nešto shčno video, niti mogu da shvatim ideje njihovih pronalazača. Njima se moglo poslužiti samo na određen način. A zašto bi čoveku bila potrebna uputstva za klozet? Bar je to ono mesto na svetu na kojem čovek smesta zna šta mu je oiiniti. Moji prijatelji su isto tako nosili i veoma čudno odelo. Naravno, on nije nosio seljaoku nošnju, ali oim je prihvatio zapadno odelo pobunio se i protiv njega, pa je počeo da nosi mašne koje su se pričvršćivale sa drikерима i pantalone koje su bile skrojene zajedno sa prslukom. Još gori je bio u pogledu ženinog oblačenja. Naterao ju je da nosi duge gaće ispod sukne, što kod nas nije običaj i na šta su se naše žene skandalizovale. Za čakšire su znale od Turaka, znale su i za isuknje, ali neku vrstu čakšira ispod sukne smatrале su nepristojnim. A kada je čuo za grudnjake odmah ih je naručio, i njegova žena je morala da ih nosi. Kako je ona bila krupna starija seljanka, te grudnjake je trebalo jako proširivati, a čak i tada se videlo da joj ne odgovaraju. On je, međutim, bio tako ponosan da ima sve moderno i nije mogao da ne priča Ijudima kako mu žena izgleda kao Amerikanka, kako nosi duge gaće i gmdnjak, a ona je jadnica

crvenela i strašno patilla jer naše žene su sramežljive. Ali sve je to izdržala zato što ga je veoma volela.

Znam koliko ga je volela po tome što sam joj i ja bio prirastao srcu. Znate i sami

192

kako mladi Ijudi umeju da budu berzosećajni. Tako sam i ja, kada sam odrastao i kada više nisam bio fasciniran povrćem iz konzervi, počeo da ismejavam svog starog prijatelja sa zakanjenjem. Kada sam se vratio iz Pariza posle prve godine na Sorboni, posetio sam ih i iz oiste ziobe počeo da im pričam fantastione priče o novim mašdnama koje u stvari ne postoje. Neke su možda i postojale, a neke će bdti pronađene kasmije. Sećam se kako sam im pričao da je jedan Amerikanac pronašao isistem pomoću kojeg se u kućama i vozovima može stalno održavati ista temperatura, bez obzira kakvo je vreme napolju. To je klimauređaj i to je danas istina, ali je onda bila laž. I tako bih ja pričao, izmišljajući sve absurdnije priče, dok jedinom nisam rekao: 'A, eto, zaboravih vam reći da postoji veštačka žena koju je pronašao slavni hirurg dr Mairtel. To je nešto neverovatno!' Na to moj stari prijatelj odvrati: 'Veštačka žena? Šta je to? Žena koja je veštačci napravljena! Za ime Boga! Pričaj nam o tome!' Tako sam ja počeo da raspredam, izmišljajući mnoge laži, a moj prijatelj je slušao razrogačenih očiju, i onda je pogledao u svoju ženu, čdje su oči bile isto tako velike i pune bola. Na kraju mi je rekao: 'Ali moraš mi nabaviti tu veštačku ženu!' Mogao je sve sebi da pnušti, a ja sam shvatio kako je ona znala da će on to reći, i osetio sam koliko ju je rastuždlo to što neće moći da ga odvoji od veštačke Ijubavnice. Zato sam rekao da još nije gotova, da je dr Martel još popravlja i da se ne može kupiti, a onda sam iz sve snage pokušao da ga zapričam, pijući šljivoviou i pretvarajući se da sam pijan. Ali, pre nego što sam otišao iz Šapca došao mi je kući i zatražio mi da mu donesem vestačku ženu, da pare nisu u pitanju i da će sve prodati kako bi mogao posedovati takvo jedno oudo.

I tako je bilo svaki put kada bih se iz Pariza vratio na ferije. Otišao bih do njihove kuće i on hi neko vreme pričao o drugim stvarima, ali samo kao dobro odgojen dečak

13 Crno jagnje i sivi soko

1Q0

koji zna o čemu treba sa stricem da popriča pre nego što upita: 'Ali šta je sa mojim vozom na oavljanje?' Tako bi i on, pre ili kasnije, rekao: A sad mi reoi za veštačku ženu. Je li gotova?' A ja bih odrečno zamahao glavom i odvratio: 'Ne, još nije.' Na to bi Uce njegove žene ponovo dobijalo izraz sreće, mladosti i blagosti. On će joj pripadati još neko vreme. Zatim bih objašnjavao kako je dr Martel veoma savestan čovek i veliki hirurg, i kako takvi Ijudi rade jako sporo i savršeno. A onda bih mu se šapatom obratio tako da ona nije mogla čuti, i ispričao bih neiku nepristojnu priču o tome kako se veštačka žena faspala prilikom jednog eksperimenta, a starac bi i dalje pomno slušao. Za to vreme žena bi otišla u kuhinju i donela mi najveću poslasticu koju su imali u kući, neku naročito dobm konzervu s ukuvanim voćem ili parče mlade prasetine koje su ostavili za sveštenika, samo zato što sam rekao da veštačka žena još nije gotova. Primetio sam da je postala još nežnija prema meni, da me je počela paziti kao svoje rođeno dete, i onda mi je bilo još više žao što sam je tako rastužio svojom glupom šalom. Kada sam se od hladnih vetrova razboleo na pluoima, i kada je izgledalo da će krenuti putem svoje sestre koja je umrla u šesnaestoj godini, došla je da me poseti i ja sam joj, stideoi se zbog svega toga, rekao: 'Ti si, tetka, previše dobra prema mend, a ja te ničim nisam zadužio.' Odgovorila mi je suznih očiju: 'Ali ti si prema meni bio kao sin. Zar misliš da sam toliko glupa i da ne znam kako je veštačka žena već odavno gotova kada je jedan tako pametan čovek, kao što kažeš, radio na tome? Ti si mome mužu rekao da nije gotova samo zato što si znao da takvo stvorenje ne bih mogla podneti u svojoj kući.' Na to nisam mogao ništa da kažem. Nisam joj mogao priznati da sam izigravao majmuna, jer bi joj u tom slučaju bilo jasno da je njen muž ispaio magarac. Budući da su ga mnogi Ijudi u gradu ismejavao, a ona je

194

toga bila svesnija od njega i zalo ili nije podnosiila, nisam mogao priznati da sain i ja jedan od njih. Osećala bi se kao da sam jc izdao. Stoga sam mogao jedino da jc jioljubim u ruku i da joj kažem kako će jc uvck, uvek štititi od veštačke žene. Poslednja godina mojih studija bila je godina uoči rata, i tada se nisam vratio kući na ferije jer sam marljivo studirao filozofiju kod Bergsona i klavir feod Vande Landovske. Onda sam godinama bio vojinik i kako je nastala opšta pometnja nisam se ni raspplivao za te Ijude. Prošle su godine pre nego što sam čuo što se desilo sa mojim starim prijateljima. Za mene je to strašna priča ne samo zato što sam ih voleo, već i zato što je tipična za nas Slavene. Mi smo lafcii Ijudi, imamo i ieku *legerete* sve dok ne postanemo teški kao olovo, a onda smo u stanju da sfcočimo u reku bez ikafcvog razloga. Kada ta *legerete* ne bi postala teška fcao olovo, i to gotovo iz zabave, sve bi bilo drugačije. Verovatno se ne sećate toga, a u svim smo oitah o tome fcafco su krajem prošlog vefca Ijudi poverovali da se nešto desilo sa celim čovečanstvom, da smo svi postali defcadenti koji će završiti samoubistvom. Pa i sam izraz *fin de siecle* to znači. Kako kod nas sve stiže sa zakašnjenjem i ta pniča se pojaviila tefc 1913. godine, a u međuvremenu je biila prevedena na nemacki i postala teška, morbidna i zastrašujuća. Kada je doprla do ušiju onog jadnog lucfcastog starca, i 'fcada je on čuo da je samoubistvo postalo moderno, oovefc se ubio. Najpre je postao jako melanholičan, radeći na tome kao da uči šah, a onda je otišao u štalu i obesdo se da bi bio moderan, da bi imao veštačku smrt umesto prirodne. Verovatno je čvrsto verovao u besmrtnost, jer mada je sebe smatrao slobodnim misliocem mkada mu nije palo na pamet da posle smrti nema života. Uskoro se obesila i njegova žena, mada se u njenom slučaju

Ležemost. fr.

'Kraj veka, figurativno kraj 19. veka kao vreme dekadencije. fr.

195

radilo o onim potpuno drevnim a ne modernijim razloziima. U Šapcu se dešavaju mnoge oudne stvari, doista oudne, ali ne verujem da se ikada desilo išta čudnije.«

Zaspala sam i probudila se u svetu ogledala. Rasprostirala su se s obe strane pruge i živice su, sa svojim izduženim odrazima, ddsale na njima. Prolazili smo kroz poplavu koja svake godine ugrožava bazen Dunava i njegove pritoke. Za

mene, fcoja obožavam vodu i čije srce u ronoštvu vode vidi samo nagomilaina uživanja, bila je to nepomućena radost koja je trajala nekih dvadesetak minota. Za to vreme bila sam napola budna, ushićena jasnim slikama poplave koja me nije 'podsećala ni na šta što sam od detinjstva naučila o smrti i nepogodama, a ponekad sam te iste shke, s onim naiareoivdim osećanjem značaja snova, videla u snu. Ako i nije bio potpuno nezemaljski, taj prizor je bio neobičan zbog one posebne svetlosti u sumrak. Zemlju je napuštala svetlost ali ne i razgovetnost. Iz nekog razloga, možda stoga što je sijao mesec kojeg niismo mogli videti, poplavljena polja su još uvek odražavala živice, a i svaki vis i u selu na njihovom rubu, koji su se mogli videti kao u po dana. I mada je mrak bio gušći svaki put kada bih otvorila oči, još uvek sam mogla videti trake nežnoplavog cveća koje je raslo duž pruge.

... A onda smo se obredili u jednom parku u Beogradu čija nas je lepotična izlovala od spoljnog sveta, kao sto to i treba da bude u dobrim parkovima. Prošli smo kroz onaj uobičajeni deo svih parkova, bez obzira gde se nailaze, gde dadilje paze na deonika koja se ligraju između grmova jorgovana, veštačkih jezerca i poprsja preminulih velikana, čiji živi prototipovi sede na klupama pored daduha, pišući ili čitajući knjige koje su izvadili iz sjajnih kožnih portfelja. Zatim smo stigli do jedne lepo aranžirane cvetne bašte u kojoj se nalazi jedna impresivna i divna Meštrovićeva statua, posvećena Franouzima koji su poginuli u Jugoslaviji za vreme Velikog rata, a pred

196

stavljeni je likom žene koja se kupa u moru hrabrosti. Mnogi ljudi bi možda poželedali da na njenom mestu vide neki nežniji prizor. Ali prijatnost ovog parka je nešto toliko novo u njemu, da an još nije stejkao pravo da sve strahote istera kroz svoja vrata. Jer ovaj park je stara beogradska tvrđava koja je sve do kraja Velikog rata znala za mir samo u snu. Otkako su ljudi naselili ovu oblast, ovaj breg je morao značiti život za one koji su ga držali i smrt za one koji su ga izgubili. Vrh njegovog rta strši između dve velike reke i gleda prema istoku predeo velike Panonije što je divna, najravnija reč za koju znam, kojase preko Mađarske prostire prema srednjoj Evropi. A u pozadini ovog brega ljudi su nalazili bezbednost valovitog zemljista i šume.

... Još jedna Meštrovićeva statua nalazi se na Kalemegdanu. To je ratni spomenik Jugoslaviji, u vidu jedne večanstvene nage figure. No vidi se tek njen obris budući da je, na naiistureniju tačku rta, postavljena na vrh jednog stuba, visoko iznad reke u koje gleda. Ledima je okrenuta prema parku i posmatrač je može videti samo sa te strane. To nije bilo zamisao vajara niti je sve žrtvovano simboldci, mada ima neke prirodne simbolike u tome da je jugoslovenski vojnički duh, budno i upozorenje, usmeren prema Mađarskoj i Austriji. Ali kako je naga figura bila izvajana kao izraz; iti muškarac, opštinska uprava Beograda je odbila da je postavi na jednu od gradskih ulica kako ne bi povredila žensku sramežljivost. Ako Srbin nije samo seljak koji se tobože stidi, on je i umetnik i zanatlija za koga je bilo prirodno da ljudski huk iskleše prema njegovom stvarnom obliku. Stoga opštinali nisu puritanski prezreli taj kip, a seljačka štedljivost im je rekla da se mora iskoristiti statua koju je poznati majstor tako dobro isklesao u tako skupom materijalu. Tako su je poprilišili na stub i stražnjicu okrenuli prema parku.

197

Obris statue divno su se oortavali na pozadiini pejzaža kojd je, pod poplavom, ličio na čoveka u kadi. Zemljivo lice, njeni drveće i kruće, bilo je iznad vode, ali celo telo je bilo potopljeno. Ova poplava je ugrozila čak i nisku platformu na dnu kosine koja se spušta sa vrha Kalemegdana, sva posuta ljudičastim jorgovainiima. Ali u niskim sivim kasarnama pored reke još uvek su bili vojnici. Videli smo ih u manjim grupama na sedefastoj površini vežbališta, sa okruglim kozačkim kapama i dugim šinjelima ispod kojih su nosili skrletne čakšire. Cela scema je lioila na početak nekog baleta, budući da su tela tih izvezbanih vojnika bila tako savršeno zategnuta. Bila su u garnizonu i dva golubamika, jedan zelenkast boje žada i drugi zemljano-smeđ. Poneki vojinici bi se zaustavili pred njima, zavikali ili zatapšali mukama, a golubovi bi zlepili krilima i u luku odleteli na valoviti krov od cmog Huma. Ali veoma tih rođadi ljudi su šetajući razgovarali, tmoseći se u razgovor sa sitrašou u kojoj nije bilo ni traga homoseksualizma. Ta strasnost je bila izraz muškog dmarstva, jačeg i predanijeg od bilo čega sličnog na Zapadu. Dovoljno je bilo pogledati ih pa da oovek shvati poreklo vojnih zavera koje su u Srbiji predstavljale poseban problem poslednjih pedeset godina.

U međuvremenu poplavljena površina je bila iseokana nemim talasima, koji su se prevrili u gombo izrađeno, lelujavo srebro koje je sunčeva svetlost probadaia sivoljubičastim oblacima. Stresili smo se od zime i sklonili u tvrđavu. Ogromna je. U tome se ogleda orijentacija tradicija koja je obavezivala vladara da dimenzijom svojih građevina simbolizuje sopstvenu vlast. Jugoslovenska vlast još uvek nije imala vremena da uredi neke delove te tvrđave. Ceo labyrinthus hodnika i cevija se nalazi u onom stanju u kojem su ga Turci osrvavali pre sedamdeset godina. Ako u dalmatinskim dalovima tvrđave mogu se videti arsena omžja, vojničke barake, kancelarije, igrališta za tenis i muzej sa sablasnim i zlokobnim eksponatima

198

natom, automobilom u kojem je kralj Aleksandar ubijen u Marselju. Nije lako shvatiti zašto su francuske vlasti dozvolile da taj automobil stigne ovamo. To je jedan starinski automobil posle katastrofe kabina je nevešto renovirana 1934 bio je sedam godina star i u stvari je služio za prevoz malo boljih kriminalaca. Zna se da je francuski šofer protestovao protiv toga da vozi kralja u jednoj takvoj starudiji. I dobro je što je taj automobil danas u Beogradu. On divno simbolizuje način na koji su se zapadne sile odnosile prema Balkanu.

Prejeli smo se za mčak, što u Beogradu lako pređe u naviku ako je čovek dovoljno izdržljiv da može podneti seljačku hranu koja je luksuzno piripreanljena, zahvaljujući urbanom rasipništvu namiimicama i turskoj tradiciji findh i jakih začina. Supe, sosovi i jela sa pirinčem ovde nisu ništa slabiji od najboljih koje sam probala. A i Ijudi za stolovima oko nas pripadali su toj istoj kuhinji: hranjivi, teško svarljivi, ali ni u kom slučaju bljutavi. Neki od njih su doista bili potpuno nesvarljivi Ijudi koji su vodili mutan život u kojem ništa nije bilo kristalno jasno. Priča se da je Beograd centar evropske špijunaže i možda su neki od tih Ijudi bili špdjuni. Jedan od onih za koje bi se to moglo pomisiti prišao mi je dok smo jeli rižoto od pileće džigerice. Bio je to neki Italijan kojeg sam poslednji put videla u jednom noonom klubu u Beču. Setila sam se našeg susreta zbog njegovog odgovora na moje pitanje šta radi u Austriji. »Dolazim iz Španije, aU nikad nemam sreće«, rekao je. »Nadao sam se da će ovde moći da uvedem koridu, aU biku se nikako nije dalo da dođe.« Ovaj čovek je bio avanturista iz onog razloga iz kojeg većina Ijudi na Zapadu postaju avanturisti: bio je suviše slab i glup da bi se uklopio u kolotečinu svakodnevnog života, da bi bio prihvачen u društvu istinskih uticajnih poslovinih Ijudi, industrijalaca i finansdiera koji bi kupili koncesije u Bosni kada bi one išta vredile, a od kojih smoneke mogu i videti kako ručaju u ovom hotelu. AM 1 oni Jugosloveni koji im za stolom nude pri

200

rodna bogatstva svoje zemlje isto tako su avanturiisti, mada iz drugog razloga. Oni su bili skloni da odstupe od uobičajenog i strogog poslovnog načina rešavanja stvari, ne zato što su bili suviše negativni, već zato što su bili suviše pozitivni u svom odnosu prema svakodnevici. To su bili snažni Ijudi koji mnogo govore, mnogo se smeju, jedu i piju, tako da imaju popunjena tela i izbrazdana lica glumaca već posle prve mladosti. Viitalnost ovih Jugoslavena, koje u podne možete videti u ovom ili nekom drugom većem beogradskom hotelu, zapanjujuće se razlikuje od svakog sličnog engleskog skupa. Cak i kada su fizički dinamični, Englezi to obično ne pokazuju u svom ponašanju. Ovi Jugosloveni kao da nikada nisu bolovaU niti patiU u životu. A čini se da bi trebalo biti ohrnuto ako uzmemo u obzir sve istorijske činioce. Jer svi Jugoslaveni preko četrdeset godina moraU su doživeti najstrašnije ratne nedaće, a svi mlađi moraU su u detinj stvu doživeti takvu oskudicu i opasnosti kakve nikad nisu ugrozile francusku, englesku iU nemačku decu.

Mogu da shvatim zašto su engleski diplomati, suviše često najdeMkatniji predstavnici jedne deUkatne klase, mrzeU da budu *en poste* među balkanskim narodima. AM ja mogu da prepostavim i jedan drugi razlog iz kojeg su oni moraU to da mrze. Ne samo da su ti Jugoslaveni snažni, već je i sasvim sigurno da će u svim okostima snažno delovati. A nemoguće je predvideti kakav će obuk dobiti to delovanje. U jugoslavenskim seUma čovek se može pouzdati u snagu seljaka i predvidljivost njihovog ponaŠEinja. Oni mogu biti krajne individualnd u svojim osećanjima i njihovom izrazu, aU slediće put proveren tradicijom. Ovde, međutim, nema te izvesnosti. Ovi Ijudi u hotdskom restoranu nisu bili ujedinjeni prihvatanjem bilo koje zajedničke forme. To im je davalo čudan i zagonetan karakter divljih životinja. Lav i lavica koji su piU vodu u po

'Na dužnosti. fr.

201

toku na Kalemegdanu nisu po svojim čuvsitvima i misli bili ništa dalje jedno drugom nego što su ovi veseli zdravi Ijudi. Uzaluid sarai se pitala: »Šta bi oni bili u stanju da urade?« A postavila sam sebi i još važnije pitajije: »A što je ono što ne bi mogli da urade?« Sećam se kako su mi Englezi kojd su živeli na Balkanu pričali o nepoštenju i časti, o grubosti i delikatnos'ta, o škrtosti i darežljivosti koji mogu da postoje u jednom istom čoveku, o državnioima fcojd su kao veliki rodoljubi bili spremni na pronevere, i to oboje praktikovali u istom dahu istoga dana, o brutalnosti mučenja i krvoprolića koji bi se iznenada prometmuli u najnežnije milosrde. Sve to pokazuje da ne samo ja, nego ni Jugoslavenii nisu u stanju da odgovore na takvo pitanje. Oni se još nisu srodiili sa okolnostima urbainog života. Teško da bi d moglo biti drukojie, buduo da pre trideset i pet godina u Srbiji nije bilo grada veličine Rokforda u Illinoisu. Prema tiome, Jugoslavene ne možemo prekorevati zato što nisu izgradili tradiciju ponašanja koja bi odgovarala tim okolnostima.

... U vreme kada se industrijska revolucija pojavila na Zapadu, Srbi su bili tursife i robovi. Do današnjeg dana 87 Jugoslavena su poljaprivirednici. Leskovac nazivaju jugoslavenskim Mančestrom, ali on to uopšte nije. To je prijatan gradić sa manje od dvadeset hiljada stanovnika, u kojem je vazduh tako nezagaden da Ijudima nije teško sačuvati čista Hoa. Beograd ne zna za dane kada su, sa podignutih prozora oblafcoderskih hotela kakvih ovde nema, upropošćeni banikaiii padali na zemlju fcao laka rosa sa neba. Moglo bi se postaviti pitanje zašto ovi ovde avanturisti nisu mogli ništa naučiti o naličjima kapitalflz;ma iz knjiga i novina. AU štampana reč ndkada i nikoga nije sprečila da padne u neke iste greške. *Manon Lesko* nije nikog sprečila da

2 *Manon Lescaut* poznati roman Abe Prevoa Abbe Prevost, 16971763 objavljen 1731. Glavni lik je kurtizana koja doživljava etički preobražaj zahvaljujući Ijudi i patnji. prim. prev.

202

se zaljubi'u prostitutku, niti je neka starija žena oterala mladog Ijudavnika zato što je pročitala *Bel Anii*. Postoji čitavo brdo ekonomskih publikacija u kojima se tvrdi da u našem modernom svetu poveoane proizvodnje i smanjenih tržišta postaje nemoguće osnovati kompaniju kakva je *John Company*. Nemoi planiraju da takvo bogatstvo danas izvuku iz kolonijalne ekspainzije.

Osetila sam izvesnu odbojnost prema Ijudima u baru koji su bih instrumenti ove zablude. Otkrila sam u njima veliku fizičku sličnost s izvesnim tipovima koji su se mogu naći u gradovima na Zapadu tokom prošloga veka, sličnost sa slikama finansijskih avantuirista koji su vladali Parizom u vreme drugog carstva, kao i sličnost sa fotografijama iz ilustrovanih časopisa devedesetih godina na kojima su Ijudi iz Sdtija proglašeni osnivačima danas nepostojećih preduzeća. Potpuno je neshvatljivo ne samo to što ovi Ijudi kopiraju sistem koji je daleko od idealnog nego i to što imitiraju one Iude koji nisu uspeli da iskoriste najveće mogućnosti tog sistema. Lako mi je zamisuti da i ovaj hotel

napravi istu grešku. Odreči će se svojih dobrih i masnih jela sa piinčem u njegovim gulašima više neće pUvati orvena paprika, a zaposliće sobarice koje neće očajavati kraj kreveta bolesnih gostiju i koje neće moći po mirisu da prepoznađu Grka i neće se zbuniti pred Fincem. AU tada neće ličiti na dobar franouski hotel, već će postati uredno naimeštena intemacionalna spavaća kola poput goleminih španskih hotela.

Beograd je, čini mi se, napravio istu grešku. Do nedavno bio je balkansko selo. Imao je svoj karakter u kojem se ogledala spremnost na otpor, odlučnost da se opstane, kao i mučenička oskudica. Bilo je to sveto balkansko selo. Breg na kojem stoji posvećen je krv

BelAmi roman francuskog prozaiste Gij de Mopasana u kojem je glavna tema društveni uspon jednog modernog DonŽviana. Objavljen 1885. prim. prev.

203

Iju Ijudi koji su umrli zahtevajući samo život, na koji imaju pravo. Moderni Beograd je prošarao taj breg ulioama koje su na drugim mestima već mnogo bolje napravljene. Odjednom sam osetila kako splašnjava moje oduševljenje za Jugoslaviju. Prilikom svoje prve posete bila sam općinjena diviriom prirodom i mukotvorinama u Bosni, a u Makedoniji sam otkrila način života jedinstven po svojoj lepoti. Kada Makedonci vole, pevaju, mole se Bogu ili čuvaju ovce, oni u to što rade uvek unose svoje poetsko biće koje među prividima traga za stvarnošću, a to je ono urođeno svojstvo za koje je Kits verovao da je najvažnije u oblikovanju »uspešnog čoveka, naročito u književnosti, a koje je Šekspir posedovao u tako velikoj meri«. On je to nazvao »inegativnom sposobnošću«, koja čoveku omogućava da živi »u neizvesnostima i sumnjama, i da ne poseže nervozno za nekom činjenicom ili razlogom«. Aii Makedonija je bila pod Ottomanskim Carstvom sve do 1913. godine. A zahvaljujući rđavoj turskoj vladaviini, tu su se sačuvali oni srednjovekovni oblici života koji su postojali u vreme kada je Makedonija bila izolovana porazom na Kosovu 1389. Makedoniju možda treba posmatrati kao muzej koji nije tipičan za spoljni život. Ona je svega dvadeset i pet godina u kontaktu sa modernim svetom. Srbija nikada nije bila tako izdvojena. Ona je oslobođena 1815. Već je celo jedno stoljeće bila izložena onim karakterističnim otrovima devetnaestog veka. Možda sam prešla dug put da bih svojim očima videla kako gasne sunce na zalasku, pre nego što nastupi olujna noć.

Ali ova pretnja degeneracije još uvek je bila daleko od svog ostvarenja. Ovaj hotel je možda i čeznuo da se odrekne svoje neuglađenosti i da se ugleda na »Savoj«, »Krijan« ili »Plazu«. Ali on je još uvek bio daleko od toga. Novi gost je ušao u bar. Mali zdepasti Ijudi su ga srdačno pozdravljali prihvatajući još jednog od svojih, koji bi ih iznevenio za dstu svotu za koju bi i oni njega, nazdravlja

204

jući mu visoko podignutim čašama i tapšući ga po leđima s onim istim preterivanjem sa kojim se deca predaju igri. To sam mogla videti u Londonu, Parizu ili Njujorku. Ali ni u jednom od tih velikih gradova nisam videla da se polako otvaraju hotelska vrata kroz koja bez žurbe i smireno ulazi seljak sa crnim jagnjetom u namčju. Našao je mesto pored pulata gde se prodavala *Pravda i Politika*, *Continental Daily Mail*, *Paris Soir*, *New York Herald Tribune*. Bio je to lepo građen mladić, ravne plave kose, visokih jagodica i jasnog pogleda. Na sebi je imao građansko odelo, aili i kožuh i cmu šubar, i kožne opamke sa savijenim kljimovima. Na kupovnoj košuji video se vez koji je dodala njegova majka. Gledao je oko sebe kao da nekoga traži. Dva puta je otišao do vrata bara zagledajući Hca onih zdepastih malih Ijudi, po čemu je bilo jasno da je čekao nekog iz njihovog kruga. Sredinja klasa u Jugoslaviji toliko je bližu svom seljačkom ixreklu da je svakome od tih Ijudi mogao biti neki bliži ili daljd rođak. Ali onaj kojeg je tražio nije bio тамо, tako da se mladić vratio do pulata sa novinama. Stajao je ukočeno kao vizantinski kralj na fresci, dok se cmo jagnje uvijalo i koprcalo u čvrstoj kolevci njegovih ruku, s očima koje su povremeno hvatale odbljesak svetla i presijavale se kao neke male svetleće metalne pločice.

... Bili smo izvan Beograda, na putu ka taminom kxjpi udaljene Avale, vozeo se preko ustalasnih brežuljaka koji su bili prava slika donje Škotske iako je ovaj pejzaž, zbog crvenila zemlje, bio raskošniji za oko. Tu se vide znaci udobnog života na seoskom posedu i u tom trenutku pade mi na um ono što je moja provansalska kuvarica rekla za jedno selo na Mavarskoj obali: »Dobra je to zemlja. Tu niko nije bogat, ali svi imaju dovoljno.« Po mome mišljenju ništa se lepše ne može reći za jednu zemlju. Odjednom sam se raspoložila.

205

Prošli smo kroz jedno banjsko lečilište koje nije nimalo ličilo na Bat, Viši ili BadenBaden, kao ni ono koje smo videli u Bosni. Tu nije bilo fine gospode i dama koji bi došli radi nekog nedefinisanih oporavka. Umesto »jih, alejom kestena su koračali seljaci u pravcu izvora, svečano usredsređeni na blagotvorno dejstvo ove vode i na ono što su znali njihovi preci, na to, naime, da u vodi žive bogovi. Bio je tu i jedan solidan ali primitivan *Kurhaus*. Izgradio ga je neko ko je otišao na Zapad da vidi kako se prave takve stvari, ali izgleda da je u svoj model više zurio nego što ga je izučavao. Pošto je bila nedelja, mogli su se videti maH dečaoi kako na taonama prodaju kifle i zemioke, jer Srbi vole pecivo gotovo isto kao i Škoti. Drugi su prodavali minijature kožne opanke kakve se nose širom Jugoslavije, sa savijenim vrhom, od čega nema neke naročite koristi, ali je to podesan simbol one nepoznanice x koju kod Slavena uvek treba dodati uobičajenim Ijudskim karakteristikama. Razrešavanje toga X potajalo je sve zainimljiviji problem dok smo se nekim puteljcima vozili prema Karađorđevom selu Topoli, jer tamo smo zatekli Ijude Karađorđevog soja kako stoje u blatu. Svi su imali savijene vrhove na opankama, i kod svih je ta slavenska misterija bila upletena u tamne pramenove kose i rasprostirala se po njihovim namrgodenim abrvama, dok su dangubi u dvorištu nekadašnje Karađorđeve stale. Glavna ulica nas je dovela do jedne ledine koja se penjala prema crkvi sa kupolom i zidovima izbušenim i nagrđenim puščanom vatrom. Tu je bila i seoska kuća sa doksatom, nekadašnji Karađorđev dom, na kojem su sada amblemi »Sokola«. Na klupi ispod drveća sede su jedan starac i starica, poput starog vuka i vučice, čija se krvoločnost rastooila u blago i srdačno dostojanstvo i iz

ojih nozdrva je samo povremeno izbijala vatra. Na sebi su imali kožuhe i fino izvezeno sukno seljačke nošnje. Ona nepoznanica x nije to što bi čovek mo

206

gao pomisliti, jer puko bezakonje i divljaštvo ne vode dostojanstvenoj starosti, ofcmženoj iajobiljem.

Prišao nam je jedan stariji čovek i poveo nas u crkvu koja je bila natopljena tamnom magičnošćiu pravoslavnog rituala. Rekao nam je da je Karađorđe ovde dolazio na pričešće i da su ovde poviiale njegove kosti, otkako su bile donesene nekoliko godina posle njegove smrti, sve dok nisu prenesene u velifci novi maiuzolej na Oplencu, pola milje odavde.

... Crkva na Oplencu, koja je posvećena sv. Dordju, sasvim je nova i spolja je veoma lepa. Baš zbog vemosti vizantijskoj tradiciji, mnoge male crkve su ružne. Budući da se ta tradicija oslanja samo na formu, lako se 'uče mnogi nedostaoi kada se lošim alatom kleše običan kamen. Ali ta tradicija automatscici daje izvesno dostojanstvo i suzdržanost onoj crkvi koju su vešti majstori gradili od dobrog materijala. Stari kralj Petar je sagradio Oplenac 1912. godine, ali on je bio potpimo porušen za vreme Velikog rata. Kralj Aleksandar ga je ponovo izgradio 1922. godine, i dodao mu dve stvari koje, čini se, nisu njegovom ocu bile na umu kada je prvo bitno plamirao gradnju. Kralj Aleksandar je doneo Karađorđeve kosti iz seoske crkve u Topoli i sahranio ih ispod jednostavnog bloka mermera u desnoj apsidi. To zeači da ga je postavio odmah uz kraljevsicu trom, fcoji se nalazi u svakoj uglednijoj pravoslavnoj crkvi, a ovde je impresivno napravljen od zelenog mermera iz kojeg se uzdiže beli orao. Jedini dmgi Karađorđević za fcoga je kralj Aleksandar smatrao da zaslužuje mesto u crkvi, a ne u scripti, bio je kralj Petar, koji počitva pod dmgom jednositavnim blaftcom mermera u levoj apsidi. Ovo posfcazuje izvestan fcritiofcu odnos fcoji monarsi na vlasti obično nemaju prema svojoj dinastiji. Postojaо je, naime, još jedan vladar Karađorđević, Karađorđev sin Alefcsandar, ali on nije bio uspešan.

Dmgi doprinos fcraJja Alefcsandra bili su mozaici. Kralj Petar je zamislio da jedini

207

ukras budu izrešetane pukovske zastave, iz balkanskih ratova i iz Velikog rata, koje vise sa mermernih stubova. U prvi mah ti mozaici su krajnje zbTmjujući po svojoj umetndčkoj neprikladnosti. To nije samo pedanterija ako kažemo da mozaik nije medijum pogodan za kopiranje fresaka, jer oko je svaki čas zbtmjeno neuspehom mozaika da stvori onaj utisak na koji je prvo bitni crtež u cehni bio usmeren. Ove freske su poreklom vizantijske. Ali njihov pravi naziv u istorijama umetnosti je »srpskovdzmamtijske«. Ti lelujavi oblici čija je vdtkost našla sretan izraz u bojama koje liče na plamen po svojoj mekoći i prozirnosti, ovde su iznevereni zato što su predstavljeni u materijalu koji je neprozirain i zmast poput peska. Coveku koji je naruio ove mozaike moral je nedostajati tanano estetsko oseoinje. Ali ti mozaici predstavljaju jednu izTizetnu enciklopediju srednjovekovne srpske vmaetnosti. Posmatrajući ih čovek može da kaže: »Ovo 'Uspenje Bogorodice' je iz Gračandce, ova epizoda iz života sv. Đorda je iz Dečana, a ovaj 'Beg u Egipt' iz Peći.« Bez obzira što ovi mozaici ne donose ono intenzivno uživanje koje pruža stvami izgled ovih umetničkih dela, oni nam oageveštavaju vrstu tiživanja koje ćemo doživeti.

»Ali zašto je taj čovek želeo da enoiklopediju srednjovekovne srpske umetnosti pKstavi iznad svoje porodičine grobnice?«, upitao je moj muž. »To je kao kada bi neki engleski kralj izgradio maTizojej prepun aluzija na Ričarda Lavljeg Srca.« »Pa to je jedina daleka prošlost koju imaju«, rekla sam, »i oni su iz te slave direfctno prešli u bedu turorskog osvajainja.« »Ali, da li postojd ikakav stvarni kontinuitet između srednjovekovnog srpskog carstva i ovih Srba?«, upitao je moj muž. »Naravno da postoji«, rekoh. »To ćeš videti čim se udaljimo od Beograda.« »Ali ove freske su divne«, primeti moj muž, »i predstavljaju pravu vizantijsku baštinu. Tu ima možda previše ispoljene osećajnosti u poređenju sa veli

208

kim periodom vizantijske umetnosti, aii prisutan je i onaj pravi duhovnički kvalitet, ona istinska želja da se sve stvari postave u takav poredak koji će otkriti vezu između najnižih i najviših, uključujući i samog Boga.« Tad mu se iznenada javila jedna misao. »Ali gde se nalaze te srpskovizantijske freske?«, upitao je. »U manastirima«, rekla sam. »Neke su u Srbiji, neke od najlepših su u Studenoi, Mileševi i Žiči, ali mnoge su u staroj i južnoj Srbiji.« »Ali sve su na striktno srpskoj teritoriji«, reče moj muž, »tako da ova zgrada sa izuzetno skupim mozaicima ne može ništa da znači Hrvatima, Dalmatinima ili Slovincima. A ipak je to mauzolej njoihovog kralja i to takav koji mu vanredno odgovara. Mada shvatam da je stvaranje Jugoslavije bila nužnost, izgleda da joj nije dosuđena harmonija.«

Pošli smo do kripte u kojoj je i kralj Aleksandar sahranjen, ali lefKJta jedne od fresaka zaustavila je mog muža. »Ali nikad mi nisi ispričala ono najvažnije«, reče moj muž. »Ovde leži čovek za koga sam znao samo kao za balkanskog fcralja koji je, na nesreću, bio sklon diktaturi. Ali čini se da je on imao jednu veličanstvenu poetsku ideju, takvu kakvu su imali samo najveći Ijudi na svetu. On je povratio drevne zeralje svog naroda u toku balkanscich ratova i posfcazo je fcako to Konstantin reče? da 'nakalemi svoju dinastiju' na lozu starih careva i tako da ponovo oživi ono što je bilo mrtvo. To je nešto sasvim drugo nego što je ideja običnog osvajanja. Te fresfce govore njegovom narodu: 'Ovo je ono što ste bili, i to je ono što ste'. Ali, reci mi, da li je to moglo biti išta više od pedagošće maštarije? Zar bi ovi grubijani fcoje smo videli napolju mogli da shvate jednu tafcvu ideju?« »Nisam sigurna«, rekoh, »ali mislim da su mu oni dali tu ideju.« »Glupost«, reče moj muž. »Ne mogu poverovati da ovi mladi grubijani pate zbog odsustva vizantijsfctih fresaka u kojima su njihovi preci uživali u 14. vefcu.« »Uveravam te da oni zna

proveravali koliko stihova znaju ranjenici, i to je bilo nešto oko 90.« »Možda«, reče moj muž. Svetiljke iznad grobova u kripti obasjavale su široke lukove. Mozaici na zidovima i grobnicama podrhtavali su na ovom nesiguimom svetlu. Ima mnogo Karađorđevića kojd ovde ipočdvaju, i mada je prošlo samo stotinu i dvadeset godina od Karađorđeve smrti, mnogi od njih već leže ovde mnogo duže nego što su živeli. lako tako moana, ova poroddca je bila fizički krhka. Ima tu dece, mladića, sasvim mlađih žena, a njihova imena prd ovoj drhtavoj svetlosti kao da govore o bolesti, glavoboljama, groznioi. Nešto jaoa svetlost je dolazila od sveća koje su gorele u gvozdenom svećnjaku pored groba kralja Aleksandra, prekrivenog pločama od oniksa, na samom dnu oltara u kripti. Nekoliko Ijudi i žena su paldli nove sveće i stavljali ih u svećnjak. Krstili su se, mrmljalli, klečali i postajali tako blagi da su mogli poljubiti sjajni oniks. Takav ritual se, kolifco sam čuJa, odvija i na Lenjinovom grobu. Po sopstvenoj voljd Kralj tu počiva pored svoje majke. Ona je umrla od tuberkuloze kada je njemu bilo samo petnaest meseci. U ovoj kripti, kao temelju ogromne mase mermera koju su naslednici podigli jednom oceubici, kao srou ove zemlje na kojoj su odbrambene mržnje rasle *papat* gustih šuma, sve je bilo pllačno i setno, nežno i nostalgiono.

Arthur Hugh Clough 18191861 engleski pesnik čija dela odražavaju verske konflikte. prim. prev.

210

SRBIJA III

»Ja ču vam pokazati sve«, reče Konstantin, »sve ču vam pokazati. Zato se moramo požuriti jer, pre nego što odemo u manastire na Fruškoj gori, boću da vam pokažem Patrdjaršiju u Karlovima koja je bila sedište srpske crkve posle velike seobe pod Arsenijem.« Tako smo napustili Novi Šad koji je bio veoma prijatajni, koji me je zbog svesti o svojoj izuzetnosti podsetio na moj Edinburg. Put nas je vodio duž obale reke, divnim predeliima, zelenim i ustalasaniim. Jednom smo se zaustavili kod crkve na kćoj se videlo da je prvobitno služila drugoj veri. To je bila džamija stotinu i pedeset godina, sve dok su Turci držali Mađarsku. Početkom 18. veka postala je rimokatolička crkva. Ali još uvek: je odisala atmosferom društvenog sastajališta karakterističnom za džamije. Imala je široku terasu sa pogledom na reku, gde su nekada sigumo sedeli ravnodušni i zadovoljni Ijudi sa fesovima, koristeći se svojom ogromnom tajnom zalihom dokolice. Tu smo zastali za trenutak, umireni miljarna vode koja je bila bleđa poput svetlosti, a na kojoj su p. opisavljene vrbe izvezle različite tamne šare: vence, mrvouzice i vitice. Onda smo se vratili u svoju bitku sa tamnim srednjoevropskim muljem kojeg može da pobedi samo još bolejia suša sa blatom koje se u gustim talasima dizalo pred našim točkovima, i koje je u Karlovima, tom inače lepom gradiću, prekrivalo čak i glavnu ulicu.

Patrijaršija je kamena palata Jz devetnaestog veka, sagrađena u vizantijskom stilu i s austrijskom solidnošću, bogata lukovima i balkonima. Stepenicama smo se popeli do kitnjastog ulaza i pozvonili. Osvrnuli smo se da pogledamo baštu koja je bila veoma doterana u formalnom pogledu, sa mnogim lejama različitih oblika ograđenih živicom od šimšira, i sa grmljem jorgovana koje je na sve strane otkrivalo taninoljubičaste cvetove. Vrata se nisu otvorila. Ponovo smo zazvooili, zalupali smo pesnicama, a onda smo se vratili u kola i zatribili. Kako se niko nije pojавio, ušli smo u baštu, a Konstantin je zaplijeskao rukama i povikao »Hej! Hej!« prema palati iz koje nije bilo odgovora. Bašta je bila kao iz bajke. Unutar divno obrezanog šimšira leje su se gušile u rastinju, a jedna jedina baštenska stolica, napravljena od belo obojene žice u viktorijanskom stilu, stajala je sasvim sama na širokoj zaravni posutoj šiljunkom. Ta stolica je odavala utisak izneverene druževnosti, kao da je poludela i pomislila da je okružuju mnoge druge baštenske stolice. Iz ulice su nam se pridružila deca i pratila nas. Nismo mogli da nađemo baštovana, i jedina vrata koja su bila otvorena dovela su nas u neku veliku prostoriju sa kamenim policama na kojima je bila uskladištena ogromna količina pekmeza. Već smo izgubili nadu da ćemo ući, pa smo se zaustavili u bašti da još jednom udahnemo miris onih čudesnih ljubičastih jorgovana. No, tada je kroz neka vrata koja nismo ni videli izišao jedan starac sa pomorandžom u ruci i rekao nam da je Patrijarh u Beogradu, ali da su tu sveštenici koji rade u obližnjoj stampariji i da će on otičd da dovede jednog od njih.

Malo kasnije nam je prišao jedan visok, otman i lep monah, u bogato ukrašenoj mantiji koja je delovala veličanstveno. Sve odežde koje se nose u pravoslavnoj crkvi potiču iz Vizantije i podsećaju na sjaj njene slave. Monahovo ponašanje bilo je besprekorno. Toplo je pozdravio Konstantina i Gerdu, ali nas je pogledao nekako hladno i kao da nam nešto prebacuje. To me je začudilo zato što

212

sam uvek primećivala da pravoslavni sveštenici primaju Engleze kao da su u pitanju pripadnici iste crkve. Možda je to zato što u ovom sedištu crkve strože tumače šizmu i jeres. Ali oe je ipak ljubazno ponudio da nam pokaže Patrijaršiju i stampariju, na koju je posebno bio ponosan kao upravitelj misionarske propagande.

Morali smo da pričekamo još neko vreme pred ulaznim vratima Patrijaršije, mada je sveštenik kroz kuhinju otišao da pošalje čoveka koji će nam otvoriti. Onda su se vrata otvorila i na njima se pojавio slabašan mali upravitelj koji je počeo da nas zagleda. Učanilo mi se da je stisnuo usne kada je ugledao mog mija i mene. »Dobro jutro«, rekao je Konstantin, ulazeći. »Kako se živi?« »Polako, polako«, odgovorio je čovečuljak. »On govori kao da je Rus«, reče Konstantin i nastavi da razgovara sa njim. »Da«, dodade malo posle, »bio je ruski oficir, a veoma je pobožan d voleo bi da se zamonaši, ali budući da je oženjen, ovde su ga postavili za upravitelja.« Bar je živeo na takvom mestu koje ga je moglo podsećati na zavičaj. Nikada nisam bila u Rusiji, ali putovala sam po Finskoj, Estoniji i Litvaniji, koje su pripadale carskoj Rusiji. Osim toga, znam i kako izgledaju vile koje su posedovali bogati Rusi u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj, pa mogu, ako ništa

drugo, bar da prepoznam kitnjastu dekoraciju i arhitekturu stila Romanov.

Taj stil ima izvesne elemente koji se mogu naći i u drugim zemljama. Nešto slično se može videti u starijim kućama koje su baroni iz devetnaestog veka zidali uz Hadson u Njujorku, na Srednjem zapadu i Zapadu. Slično je, naime, obdje one živahme i rupičaste rezbarije u enterijeru. Sve to podseća na ramove za fotografije i kutije napravljene od školjki, koji se prodaju u engleskim primorskim gradovima. Covek se seti i onih poklona iz nemačkih provincialnih dučana, kao što su kišobrani sa ružičastim mermemim vrhovima u vidu jelenjih glava. To pKdseća, u stva

213

ri, na sve primere rđavog ukusa za koje zna zapadina oivilizacija, sve do onih potpuino primitivnih i plebejskih. Tu zaouduje odsustvo i najmanjeg traga one klasične umerenosti koju je Francuska širila po Evropi, mada je i sama bila zaražena zlatnom infekcijom za vreme Kralja Simca. A ipak, tu se povremeno može otkriti i tako vanredan ukus pred kojim Zapad treba da se postidi. Odjednom izbjije strast kao izvor naše Ijubavi za lepotu, pa otud i umetničke težnje: strast za lepim materijalima, za draguljima u boji, za svetlucavim kamenom, za srebrom, zlatom i fcniistalom. Ali ovde ne postoji samo ta osnova svekolike umetnosti, tu se vidi i stvaralačka mašta koja rađa fcrupne i jednostavne vizije. To su vizije nomada koji, kada podigne oai ka nebu, ugleda ogromnu povorku oblaka. Ima tu i čisto zanatske umešnosti. Taj nomad je naučio da od mekog metala stvori obličja fconja i divljih životinja. Tim obliicima je mogao ovladati, budući da je jedne jahao a druge lovio, tako da je njihova tela pozeavao kao i svoje sopstveno.

Možda se ovde uopšte ne radi o rđavom ukusu, već o zbnjenosti jedne snažne lionosti savršenog ukusa koja je iznenada prenesena iz sveta gde se znalo za svega nekoliko materijala, i to u čistom stamju, u jedan potpuno dragačiji svet. Taj dmgi svet je bio tafco pretrpan mnogim sitnim stvarima, fcoje su bile proizvod ukusa drugih Ijudi tako različitog od njegovog, da on nije više mogao proceniti vrednost tih stvari. Močni ruski narod bio je odvojen od zapadne umetnosti tatarskim osvajanjem. Tako Rusi nikada nisu bili u hlskom kontaktu sa tom umetnošou. Zato ovo ovde nije ništa drugo nego izraz oudesne bezazlenosti jednog diva. A ipak je tu pnisutna i čudesna vulgarnost tog istog diva. U ninogim slučajevima on je svoje sumnje razrešio procenđvanjem novčaine vrednosti predmeta ili društvenog statusa Ijudi, fcoji mogu bitii na visofcom položaju ali su istorijskd

214

smešni. No reč je o divu koji odozgo gleda na uobičajeni patuljasti uzrast.

U stvari, ima jedna soba u Patrijaršiji koja je veličanstvena. To je većnica sa jednim vanrednim prestolom i griimiznim zavesama toje su mogle tu dospeti i iz jedne od najfinijih bečkih palata, ali koje zapravo potiču iz nekog snažnijeg i dramatičnijeg nadahnuća. Sve ostalo je pomalo bdzarno, i pomekad viže nego pomalo. Seli smo u jedan mald salon gde je Konstantin zametnuo razgovor sa sveštenikom i upraviteljem. Primetila sam da se nameštaj razlikuje od onog u palati engleskog arhiepiskopa. Bila je tu jedna gamitura od crnog drveta, koju su sačdmjavale stolice, stoiovi i police za fenjige, a svaki komad je bio ukrašen pozlaćenim rezbarijama na desetak centimetara. Na rezbarijama su hile predstavljenе do pasa obnažene žene s izrazito naglašenim grudima. Bdle su postavljene na istaknu'tim mestima nosača za poslovce, na središnjoj nozii okruglih stolova i na naslonima za ruke na stolicama. Naravno, te rezbarije su bile dokaz da se pravoslavna crkva ne uzbudluje minoga ofca seksa i uverena sam da niko te rezbari'je nije gledao pomografskim okom. Alii uprkos tome one su bile naivn'o izabrane za uhras u jedinom crkvenom domiu.

»Ali zašto«, upitala sam Konstantina, »i sveštenik i upravitelj gledaju mene i mog muža kao da nas mrze?« »Nema u tome ničeg lionog«, reče Konstantin, »ali nih obojičica mrze Engleze.« »Ali šta oni znaju o Englezima?«, upitao je moj muž. »Stari oficir jako mrzi Engleze«, objasnio je Konstantin, »jer po njegovom mišljenju ser Džordž Bačanan je odgovoran za msfcu revoluciju.« Jedva smo se setali da je ser Džordž Bačanan bio naš ambasador u Petrogradu 1917. godine. »Ali zar mu se ne čini da su možda Kerenski i Lenjin bili umešam u to?«, upita moj muž. Na to je upravitelj odrečno zamahao glavom i iz sebe izbacio zapenušanu bujiču lifcvidnih suglasnika. »On kaže«, preveo Je Konstantin, wda je to glupost. Kako mogu beznačajni Iju

215

di poput Kerenskoig i Lenjina da pokrenu jednu revoluciju? Morao je to biti neko od stvarnog uticaja kaka' je imao ser Džordž Bačanan.«

»A sada upitajte sveštenika zašto on mrzi Engleze«, rekla sam. »Zato što on veruje da je Lojd Džordž mogao spasiti diinastiju Romanova«, reče Konstantin, »ali ne razumem na šta misli.« »Ja znam na šta misli«, rekoh. »Sigurno je čuo priču kako su boljševici dozvolili caru i carskoj porodici da odu u Englesku, ali Lojd Džordž nije htio da ih primi. Ali možete mu reći da u toj priči nema ni trunka istine, da ni najluči neprijatelji Lojda Džordža nisu bili u stanju da to dokažu. Boljševici nikada nisu ponudili da te nesrećnike izmče nama, i ne postoji ni najmanji dokaz da bi to uradili, čak i da je to od njih zatraženo. Ali sveštenik je samo odmahnuo glavom, a njegove divne smeđe oči pokazivale su da se uzjogunio ostajući pri svom. »Ne vredi govoriti ovim dobrim Ijudima«, reče Konstantin, »jer svi u ovoj kući su za Bele u Rusiji. Patrdjarn je Ijut na boljševike jer smatra kafco bi svi evropski problemi bili rešeni i kako hismo ponovo ušli u Zlatni vek kada bi Romamovi mogli povrati vlast, i ne može da shvati zašto Engleska u tome nijje pomoigla.«

... Ali pre nego što smo krenuli za Fmšku goru, jedan sveštenik u dugom plaštu poveo nas je da nam pokaže patrijarskijsfcu crkvu koja se nalazi odmah do palate. Kada smo se obreli u njoj, svo ono odsustvo umetničkog ukusa i postignuća koje smo vidili, sva ona dečija naivnost i vera da je život jednostavain dok je, u stvairi, veoma složen, došli su na svoje mesto i učinili se valjanim. U beloj crkvi ukrašenoj zlatom, baroknoj poput pozocija, studenti teološkog semdnara pri Patrijaršiji prisustvovaH su službi koja se održava u vreme Velikog posta. Sveštenici su ulazili i izlazili kroz kraljevska vrata velikog ikonostasa, čija pozlata je služila kao bogati okvir svetim slikama. Dok su prolazili kroz vrata, za trenutak se mogao ugledati svetlu

cavi sjaj oltara. Oltar je takva svetinja da mora ostati skriven, kako Ijudi koji ga gledaju ne bi zaboravili njegovu istinsku prirodu, kao što sunce zaslepi one koji ga dugo gledaju. Studentski glasovi su uzdizali slavu skrivenog oltara i objavljuvajući ono što je dostoјno Ijubavi, što je sama Ijubav i harmonija. U jednom trenutku službe svi smo pali na kolena, tako da smo čelom dodirivali pod. »To se radi samo za vreme Svetle sedmice«, izvinjavajući se prošapta mi Konstanjin. »Žao mi je zbog vas.« Mislio je da će englesko dostojanstvo biti povređeno ovakvim položajem. Ali ništa nije moglo biti prijatnije od učestvovanja u ovoj ceremoniji. Cak i da u hrdćanskoj legendi ništa nije istinito, ovakva ceremonija bi nas još uvek krepila i uzdizala, budući da slavi trenutke vrhunske llepote kojima ne smemo uskratiti svoju predanu Ijubav i službu. Ona je delovala kao melem protiv čovekove stalne i gnušne ludosti, protiv njegovog posezanja za neprijatnim Timesto za prijatnkn. U tome je jednoistveno postflgnućeistočne crkve. Ona je bila dete Vizantije, jedne civilizacije, koja je likovne umetnosti prepostavljala fcnjiževnosti, i koju je od intelektualizovanog Zapada odvajao sve dublji ponor oitavih hiljadu petsto godina. Zato ona nije pala u' iskušenje da doktriine prvočištine crkve uzme za osnove filozofskog i etičkog sistema, neobuzdanili u svojim tumačenjima Božijii zamisli. Istočaa orkva je sve svoje snage posvetila samoj službi, tom kolektivnom umetničkom obliku koji povremeno omogućava ooveku da shvati zašto se veruje da možda postoji Bog. S obzirom na savršenstvo ovog pKstignuća sveštenstvu Istočne crkve treba oprostiti neumešnost u praktičnim stvarima i neobaveštenost, koje podramimevamo kod slikara i mTizičara. Oni se pridržavaju pravila svog sveta i ne treba ih prekorevati afco ne poštuju pravila našeg.

Fruška gora, što znači »Franačfei bregovi«, koja se tako zove iz nekog nezanimljivog istorijskog razloga, nalazi se južno od Dunava.

Trebalo je da pređemo preko ovog lanca gorja da bdsimo došli do manastira koje su doseljenici osmovali u sedamnaestom veku, zato što su ti manastiri razbacani na južnim paidiinama i okrenuti prema Srbiji. Kad smo prešli preko vrha, okružila su nas čarobnd talasasti brežuljoi, pokriveni zlatnom šumom prošaranom proletnjim zelenilom, koji su se protezali sve do zdenih i Ijubičastih ravnica, mestimično prekrivenih senkama ogromnih oblaka koji su polako plovili prema Aziji.

Zaučavili smo se da ručamo u jednom hotelu koji se nalazio visoko iznad doline.

... Neko je upajio radio i restoran je bio preplavljen Mooartovom simfonijom. Konstantin je počeo da pevuši osnovnu temu, a svojdm malim zdepastim šakama pratio je iet Mocartovog duha, kao što je u Jajcu pratio poscrete ptice na vodopadu. Svi smo našli utehu koju uvek pružaju velika Mocartova dela, a ta uteha je jedmako stvarna i materijalna kao i ona toplota koju izaziva čaša žestokog pića. Videći delotvornost te utehe zapitala sam se odakle dolazi. Delimično je to, bez sumnje, posledica tehničke veštice pomoou koje Mocart eMminiše ideju žurbe iz života. Njegove melodije se ne vuku na svom putu kroz slušaočevu pažnju. One memaju oblik tračenja vremena, Ah je isto tako tačno da se nikada ne žure, da ne idu ni strmoglavce ni navratnanos, iz njih ne pršće blato, ndti podižu prašinu. Stvaranje takvog utiska i nije, zapravo, posledica samo tehnike umešnosti. Jer ono menja sadržaj dela u kojem se pojavljuje, i donosi viziju sveta u kojem čovak više nije žrtva vremena, već se disciflinovano i skladino piiiilagodava njegovim zahtevima. To nije mala stvar jer naša borba sa vremenom predstavlja jedan od najbdkiijih elemantarniih sukoba, i osujećuje naša postignuća i moć shvananja koji bi trebalo da budu opravdanje našeg života. Kaliko nam teško pada ta borba, može se videti po našem razlikovanju izvesndh vrednosti. Bez obzira u šta verujemo, svi osećamo da je Hristos bio potpuno drugaćijd

od sv. Pavla. Nemoguće je zamisliti Hrista kako se žuri, dok je sv. Pavla nemoguće zamiisliti ikako drugo.

Ali nije to sve što je nagoveštavala ova muzika. Nije ona bila samo u znaku nebeskog tonaliteta. M'Uzički stav se završio. Jedan duhovini problem kojd je suviše tanan i dubok da bi bio izražen rečima jer muzika može da obuhvati više od književnosti bio je tu izrečen i razrešen istinitim zaključfcom. Afco bi se, nakon što smo čuli ovu muzihu, sreli s okolnostima koje su postavile taj problem, znali bismo odgovor i, ukoliko bismo uopšte bili dovldjno osetljivi da ga uočimo, ne bismo muku mučili tražeći svoj odgovor. Ali kad su nam do ušiju počeli pootrovo da dopiru uobičajeni zvuci restorana, ono zvečkanje i čavrljanje, postalo je jasno kako nam je muzika u isti mah i mnogo i malo pomogla. Jedan poseban problem bio je za nas razrešen, ali na način koji je bio potpuno neupotrebljiv za one milione Ijudi koji ne vole muziku. A to bi nam postalo sasvim jasno tek kada bismo u istom trenutku moralni da nastavimo sa rešavanjem svojih životnih problema. Da bismo potpuno shvatili ponuđeno razrešenje, moralni bismo tu muziku da slušamo godinama i da se, kada nam zatreba, osilanimo na svoje pamćenje i svoju moć tumačenja. Ald jedna alatka ne bi trebalo da postavlja takve zahteve onima fcoji se njome služe. Osim toga, Mocart je pronašao samo ograničen broj tih razrešenja, fcoji nije mali ako uzmemu u obzir koliko velika mora da bu.de genijalnost da bi se do njih došlo, ali je mali u poređenju s onim brojem problema koji muče ovečanjstvo. Imao je on jedam poseban dar, i u tome ga niko ndje prevazišao. No umetnost može da obuhvati samo delić života, samo nefcoliko međusobno udaljenih čvorica na vezu po kojima se ne vidi mustra. I kako onda možemo očefcivati da će umetnost svojim redom i lepotom ifcada obuhvatiti celinu onog ogromnog i neukrotivog tfcamja, onog jedra koje leprša na suprotnim

vetrovima univerzuma? A ipak, izvijajući se iz čarobne kutije na zidu iznad naših glava, ova muzika nam je obećala da će sve biti dobro, da će jednom i naš život biti divain poput nje. Ali možda takvo obeoanje i nije dato. Možda je istina jedino to da kada bi se Ijudski glas izražavao takvim tonovima, onda bi govorio o nežnoj i zaštitnoj Ijubavi. Ako je muzičar upotrebio takve tonove u svojoj kompoziciji, možda je to samo zato što je pomoću njih pronašao jedan odgovarajući 'poredak unutar skale.'

... Vrdnik je veći od drugih mamastira, što je prirodno, budući da su u njemu jedinstvene reHkvije koje privlače mnoge

hodočasnike. Zahvaljujući prihodima od hodočašća, velike dvospratne manastirske zgrade su u dobrom stanju, uredno su okrećene, a između njih je bašta sa šljivama i japanskim dunjama. I crkva se razlificuje od drugih koje smo videli. Cini se kao da je odbaoila vizantijsku ideju da se ritual mora odvijati u tami. Direktno svetlo obasjava pozlaćeni ikonostas i raznobojne tronove, a na uglačainom međtemnom podu vidi se odsjaj čiliibara. Ovde je to moguće jer nema potrebe za nekom dodatnom magijom. Ona već postoji u kovčegu koji se nalazi pored ikonostasa, sa telom cara Lazara koji je pao na Kosovu.

On leži u odeždi od bledocrvenog i zlatnog brokata. Jedna tamna tkanina prekriva njegovu glavu sve do ramena. Njegove mumificirane smeđe mke, gotovo orne, prekrštene su na slabinama, a na njima se vidi sjajno prstenje kao znak njegove titule.

... Kada se ovaj čovek suočio sa porazom, tada nije bila osuđena samo njegova volja, već celokupna vera jednog naroda, jedan snažan zamah Ijudskog duha. O tome govori ono sjajno prstenje na Lazarevim cmim i sasušenim rukama. A prefinjen način na koji je predstavljen u svojoj smrti, lepota i svečana ozbiljnost rituala kojim je obavljen,

220

ukazuju na vrednost onoga što je s njim nestalo. Ispružila sam prste i pomilovala te tvrde suve ruke koje su nepomione već pet stotina godina. Ovde je zapisano da je udes čovekov žalostan, budući da je toliko toga protiv njega, i on može postio uspeh koj je zaslужuje samo ako bezbrojne okolnosti idu njemu u prilog. Ali život ne pokazuje nimalo takve naldonosti.

U tamnoj i prepunoj riznici razbacani su neki stari rukopiisi među koje je nekim čudom zalutalo Taučnioovo izdanje *Baskervilskog psa* i nekoliki predmeti koji su pripadali caru Lazaanu: ikona kojom je pre bitke zakleo svoje plemstvo na vernošć, pehar iz kojeg je bio i model jednog od njegovih gradova. Nema nikakvog raaloga da sumnjamo u autentičnost tih predmeta. Turci su dozvolili Lazarevoj udovici da uzme njegovo telo i svo blago, koje je ona kasnije pohranila u manastiru Ravainici. Taj manastir u Srbiji osnovao je on sam, južno od Beograda, na putu za Niš. Turci su ga često napadali i rušili, pa su tokom seobe 1683. godine te relikvije iseljenici poneli sa sobom. Da bi ih sačuvali, sagradili su novi manastir, koji zbog toga često nazivaju Ravanicom. Klefcnula sam da bih bolje videla te dragocene predmete kroz staklo na vitrini. Ikona je bdla jako oštećena ali izuzetne lepote: u pozadini se video dostojanstven skup svetaca koje je stvorila iskustvom ceremonijala disciplinovana i formalizovana mašta. Bio je tu i jedan kestenjast somotni pokirov fcoji je nekada morao biti grimizan, i na kojem su srebrnozlatniim nitima bile izvezene reči, mnoge reči, cela moć, cela jedna pesma.

To je vezla kneginja Jefimija, koja se sklonila na dvor cara Lazara kada su joj muž uhili Turci. Pošto je Lazar pao na Kosovu, ona je sa njegovom udovicom Mikom otišla

'The Hound of the Baskervilles' roman Konana Dojla Arthur Conan Doyle, 1859-1930, tvorca čuvenog amateradetektiva Šerloka Holmza. prim. prev.

221

u manastir Ljubostinju, gde su se abe zamaile. Bila je to vezilja izuzetnog dara. Njeno delo su dva najouvenija rana evropska veza: zavesa na svetim dverima crkve u Hilandaru, srpskom manastiru na Svetoj gori, i ipreknivka za oltar u vreme posta, koja se sada nalazi u manastiru Putna u Riimiiniji. U manastirskoj tišini ona je vezla pokrov za odsečenu glavu cara Lazara. Na tom pokrvu, svojom iglom, izvezla mu je poхvalu:

»U lepotama ovoga sveta vaspitavao se jesi od mladosti svoje, o novi mučeniče, kneže Lazare, i krepka rufca Gospodnja međ svom gospodom zemaljsikom krepka i slavna pokaza te ...«

SRBIJA IV

Mada to niko ne bi rekao na prvi pogled, savremeni Beograd je nastao kao svesni pokušaj obnove slave i sjaja srednjovekovnog srpskog carstva. Nostalgione freske na Oplencu doista otkrivaju najveći san ne samo Karađorđevića već i celog srpskog naroda. Sećanje na Nemanjiće, njdbovo bogatstvo i kulturu, ostalo je živo među seljacima, zahvaljujući delimično pravoslavnoj crkvi koja ih je s pravom uvek podsećala da su jednom imali svoju slobodnu hrišćansku državu. To sećanje su održavale i narodne pesme. One nisu bez umetničke vrednosti kao što bi oovek mogao fMDimisiliti. Njih su, više ili manje kolektivno, isipovali Srbi gotovo ceo vek posile kosovske bitke. Nastale su po modellu *chansons de geste* koje su preko Dalmacije veoma rano doprle do Balkanskih poluostrva. Kasnije se sva snaga umetničkog genija nacije, fcoj je bio uskraćen svaki drugi izraz, pretočila u ovaj medijimi. Dok su u kasnom osamnaestom veku na Zapadu počele da nestaju narodne pesme, ovde su one dobine novi podsticaj. Nacionalne i liberalne ideje koje je širila francuska revolucija našle su svoj savršen izraz u već postojećim tužbalicama ovog porobljenog naroda. Prema tome, oni Sirbi koji su učestvovali u prvom ustanku protiv Turaka 1804. godine nisu bili primitivci koji su se bunili samo protiv prisutne društvene

1 Francuski epovi nastali od 11. do 14. veka u kojima su opevani istorijski događaji, legendarni junaci i njihovi podvizi. prim. prev.
223

nepravde. Bunili su se oni i protiv toga. Aji ovi su bili baštinici jedne visoko razvijene civilizacije, koju su od početka nameravali ponovo da ožive. Moguće je čak da su i manastiri na Fruškoj gori, kao i pocrnelo telo cara Lazara, izvršili direktni uticaj na ovaj ustank.

... Nije sasvim jasno zašto su Srbi izabrali Karađorđa za svog vođu. Bilo mu je preko četrdeset. Mada je služio u

austrijskoj vojsci, ne čini se da se nešto posebno istakao. Nema summje da je po prirodi bio nestabilan: d anima je znao da bude potpuno odsutan, a onda bi ga i najmanja sumnja potakla na sdlovitu akoju. Ali bio je nenadmašan kao pojava. Iстicao se visinom čak i u rasi visobih Ijudi, žarkim očima, divljom i kao ugalj crnom kosom, Mcem koje je još uvek bilo lepo uprkos dubokdm ožiljoima, i čudnim treperavim glasom. Bio je rođeni ratnik, i rat je kao dah života izbijao iz njegovih nozdrva. Najviše je voleo da učestvuje u juišu konjice, da skoči sa konja u kritičnom trenutku, i da onda puca u borbi prsa u prsa. Pušku je diržao u levoj ruci, zato što mu je desna bila razmrskana u jednom od ranih pohoda. Odlikovao se velikom hrabrošou, ali i onim čudnim, gotovo mističnim ugledom bogatog čoveka koji se odrekao svih onih uživanja koja se mogu kupiti za novac. Bogati srpski jxbunjenici imali su običaj da podražavaju turske paše, da se oblače u svilu, nose pozlaćenu ratnu opremu i ukrašeno oružje, i da urediјu kuće po ugledu na Turke. Karađorđe se oblaorio, živeo i svojim rukama radio kao seljak.

To je već nagoveštavalо izvesnu izuzetnost, ali ne u onom stepenu ili vrsti koje će Karađorđe kasnije ispoljiti. Za devet godina on je postao jedan od najznačajnijih Ijudi u evropskoj istoriji. Bio je bez premca, ne samo kao vojnik u borbi već i kao strateg. Njegova veština da svojim snagama napadne ponekad i tri puta brojnijeg neprijatelja pred

224

stavlja jedan od najčudesnijih uspeha vojničkog genija, koji zapanjuje tim više što ovaj oovek mikada nije bio u nekoj vojnoj školi. Bio je i vešt diplomata, kako u saobraćanju sa svojim narodom, kojeg je pridobio za osnovnu ideju jedinstva, tako i u podsticanju Austrije i Rusije protiv Turske, a da pri tom nije pravio kompromise u pogledu srpske nezavisnosti. Kada je došlo do osnivanja neke vrste državne uprave koja je trebalo da istisne rđavu tursku administraciju, Karađorđe se pokazao kao dalekovid državnik. Tu su se, u stvari, otkrile prvorazredne i sasvim neočekivane osobine njegovog genija.

... Karađorđe je izvršavao svoj zadatak sa neumoljivom krutošću. Mnogima je i morao izgledati kao krut oovek jer suština njegove borbe bila je u strogosti. Borio se sa Turcima kao sa Ijudima koji su bili odaiani paganiskim uživanjima. Na početku svoje borbe uhvatio se ukoštač s onim Turoima koji su to najviše upražnjivali, sa buntovnim janjičarima koji su Sarajevu dali njegov izgled zarazne raskošd, i koji su se pobunili protiv reformi sultana Selima kada je pokušao da ih obuzda svojim novim, spartanskim merama. Jedan od Karađorđevih sledbenika ostavio nam je zapis o noći koju je srpska vojska, u vreme svojih pohoda 1805. godine, provela na obroncima Paraćaia koji su držali Turci. Kada su rovovi bili iskopani, i Karađorđe ih pregledao da vidi je li sve sprenuno za sutrašnju bitku, Vodž je seo na top i zatražio od svojih oficira da mu donesu rakije. Doneli su mu flašu rakije i komad proje koje je podelio sa drugima. Posmatrajući su Paraćin, sav obasjan svetlom. Svetlost je bila toliko jaka da se činilo kao da grad gori. Pašin dvor je blistav a ouli su se i zvuci frula, svirala i bubenjeva. čovek iz Karađorđeve pravnje kojeg su zvali Stevan pisar, kojeg su držali kao neku vrstu sekretara jer nije bio kakav vojnik, pogledao je grad i rekao: »Dozvolite mi da iz ovog topa ispalim

15 Cmo jagnje i sivi soko

225

na Turke!« Karađorđe se nasmejao, ali Stevan ga je i dalje preklinjao: »Dozvolite mi samo jedno đule, samo jedno, na pašin dvor!« Karađorđe mu podrugliivo dobaci: »Ali mogao bi pašu ubiti!« »A što da ne?«, upita Stevan pisar.

»Kojekude«, reče Karađorđe, »to ne smeš da uradiš. Onda bi mu deca ostala siročioi, pa ne bi imao ko da im kupi cipele, pa bi se mogli bosonogi nahladiti i umreti od groznice.« Ali Stevan pisar ga je gnjavio sve dok mu Vožd nije dozvolio, a onda je nevešto nanišanio i opadio. Đule je izletelo poput munje i palo pravo na pašin dvor. U istom trenu su umukle svirale, frule i bubenjevi, sveitila su se pogasila, nastala je tama i tišina. Veoma često je Karađorđev ustanik morao drugima izgledati kao takvo ubistveno topovsko đule koje ukida svetlost i miziku, i donosi noć. Ali Karađorđev početak nije znao za njegov kraj.

... Niko ne zna taono kako je Karađorđe odlučio da pređe Dunav i napusti zemlju. On nikada nije pokušao da to javno opravda. Do tada ga ni najluoi neprijatelji nisu nikada optužili za kukavičku ili ravmodušnost prema otadžbini. Moguće je da se zbog umora ponovo pojavila ona nestabilnost koja je prouzrokovala njegove ranije napade melanolije i odsutnosti. Njegov porodioni život bio je tragičan. Ubistvo očuha nije bilo njegov jedini oin nasilja, na koji je bio prasiljen u svojoj porodici. Imao je brata koji je svoj život propalice završio prestupom silovanja. Bilo je to zlodelo koje se smatralo jednakom teškim kao ubistvo. Muslimani su ga tako često činili da je za jednog hrišćanina to bio ne samo seksualni zločin već i izdajnioki čin. Zato je Karađorđe naredio da njegovog brata obese na kuonom pragu, a majoi je zabrainio da ga ožali. Tako se obično radilo, i u tome nema ničeg posebnog. Ali odnos između braće kod Slavena je osobito blizak, i čak ako je Karađorđe kao ličnost bio okoreo, u

226

dubkiama pripadnosti svome narodu morao je da se zgrozi.

Karađorđev život nije bio ništa manje buran od, rečimo, Napoleonovog, naročito ako uzmemu u obzir šta je za nepismenog čoveka značilo da obavlja poslove glavnokomandujućeg i predsednika vlade sa takvim hendekepm. A bila mu je već pedeset i jedna godina. Uz sve druge poslove na njemu je bio i teiet ofciriivanja i stalnog hapšenja svojih neprijatelja. Celo vreme morao je pomno da tnotri pojedine ustaničke vođe sa kojima je radio, da procenjuje njihovu lojaliost i da, ako mu lojaki, ocituju kada je najbolje da udari na njih. U više navrata morao je da se siiprostavi različitun zaverama, ne samo da bi spasao sebe već i da bi zaštitio državu. Nije iškakvo čudo ako se nakon devet godina života ispunjenog morom Karađorđe promenio i potooou u apatiju. Ali, možda je jednako važno da je njegov uzor, kao i uator svih Srba, bio car Lazar, ta dominantna Uanost kosovske legende. A taj car nije bio pobednik koji je zaštitio svoj narod; danas leži kao često prenošena cma mumija u progonstvu na Fruškoj gori. Dominantnost te ličnosti možda objašnjava zašto Srbi uvek poštuju Karađorđa kao utemeljivača svoje slobode, i ne uskraćuju im poštovanje zbog njegovog poraza.

Postoji još jedan dodatak ovom misteriozatom padu veUkog čoveka. Četiri godine kasnije Karađorđe se vratio u Srbiju.

Kako je zemljom tada vladao njegov smrtni neprijatelj Miloš Obrenović, koji ga je mrzeo zbog navodnog ubistva njegovog polubrata, Karađorđe je morao znati da ga čeka smrt.

... Mora se priznati da se Miloš nikada nije suočio sa tako veHkim preprekama kao Karađorđe, i da je odneo jednu od svojih najzagonetnijih pobeda tako što je turski komandant iznenada pobegao, a to je jednako neobjašnjivo kao i Karađorđeve vekko povlačenje. Ali Miloš je dokazao da njegov vojnički genije nije ništa manji od Karađorđevog. Kasnije će

227

se pokazati kao mnogo veći diplomata i, zahvaljujući jednom važnom poduhvatu, bar jednako velik državnik. Posle svoje pobeđe on je formalno priznao pokomost sultani, a onda je seo i počeo da pregovara o nezavisnosti svoje zemlje, i to sa beskrajnom prepredeaošću i strpljivošou. Tačno je znao kako da iskoristi turski strah od Rusije. A sebi nikada nije dozvolio da zaboravi kako, u stvari, ruskoj vojsci ne bi uopšte bilo lako da pnitekue Srbiji u pomoć. Kada je Turska hila u dobrim odnosima sa velikim silama, Miloš je pretio da će prići jednoj od njih, a kada su u Turskoj bili nemiri, on se svesrdno zaklinjao na neutralnost. Imao je nepogrešiv nos za pravi trenutak kada treba podmititi nekog pašu ili pogledom zapretiti nekom veziru. Trebalu mu je osamnaest godina da iscedi srpsku nezavisnost od Porte, onda kada u Evropi niko nije mogao ni pomisliti da bi mu je Porta dala pre nego što se tursko carstvo ne raspadne. Islioia, on nije dobio potpunu nezavisnost. Turska je instistirala na svom pravu da zadrži garnizone u nekim gradovima, naročito u Beogradu, i nije obećala da se neće mešati u unutrašnje stvari Srbije. Ali praktično, to je bila nezavisnost. Turski činovnici i svakojaki vojnici nisu više mogli da tumaraju po Šrbiji gde im je volja.

Milošev vrhunski državnički čki sledio je tu pobedu. Andropoljskim ugovorom Sirbajaje dobila stvarnu slobodu, ograničenu samo nekolikim neprijatnim ali ne i ozbiljnim restrikcijama. Tim ugovorom Miloš je isto tako dobio mnoge posede starih kraljeva. Mogao je da ih podeli kao bakšiš svojim sledbenicima i da zasnuje brojnu klasu zemljoposednika koji bi mu bio oslonac. Umesto toga, podelio je zemlju na male posede i dao narodu. Time je učvrstio Srbiju kao seljačku državu, dajući joj tako njenu sreou i njeno posebno obeležje. Zahvaljujući tom vekhom potezu, kao kulminaciji jedne karijere tako bogate vojnim i diplomatskim darovima svojoj zemlji, mogao je postati najomiljeniji vladar u Evropi da sf

228

nije sam pobrinuo da mu slava bude drugačija. Godinama je praktikovao krajnje sablažnjiv i nepotreban despotizam. Bio je bez suuinja odgovoran za smrt nekoliko svojih političkih protivnika. Ali ako ga čak zbog takvih ubistava i ne bi trebalo strogo osuđivati u sredmi koja je bila demoralisana turskom okupacijom, ne može mu se oprostiti to što je uziimao srpske kuće i imanja bez ikakvog opravdanja, ih što je primoravao seljake da rade za njega, ih što je ogradićao zajediničke šume kao pašu za svoje svinje.

Kako je postajao moćniji, i njegova nečasnost postajala je sve famtastičnija. Moglo bi se očekivati da će ga otrezniti to što ga je suhan imenovao knezom Srbiye. Ah čini se da ga je to samo zatrovalo. Od svojih jxdaniika je tražio da turski danak plaćaju austrijskini novcem, ali on ga je pretvarao u tursku valutu i sebi zadržavaju razhku. Insistirao je na svom pravu da svoje ofioire kažnjava bičevanjem. Razjario je svoje ixdanike kada je uveo monopol na so, proizvod fcoji je Srbija moraia da uvozi iz Vlaške, i kada je počeo da ulaže sumnjive profite u svoje imanje u Vlašfcoj, gde je nameravao da se povuče u slučaju da bude svrgnut. Time je sam podsticao oarod da ga ogovara. Imao je izuzetnu ženu, fcneginju Ljubicu, fcoja je u mладosti herojski hrabrla ratnike na mnogim bojnim poljima, fcoja mu je fcuvala i služMa ga celog života, i za koju se pričalo da je fcažnjavala svafcu ženu fcoja bi zapela za oko njenom mužu, na tako stravičan način da su mnoge imirle. Njegov apsolutizam je bio takav da je ona očigledoo pomishla kafco je on poludeo. Zato je mohla njegove prijatelje da ga upozore fcačko ne bi sam sebi stavio omču ofco vrata.

Ah omča ga je svejedno čefcala. 1838. godine hio je prisiljen da prihvati ustav na kraju jedne farse koju su odigrale vekhe sile. Riusija i Turska su verovale da će one moći garaetovati i timiačiti ustav ukolifco ga Srbija prihvati. Otud su car Nifcola i sultan Muhamed, ta dva velifca despota u Evropi, prisihli

229

Srbiju na ustavnost. A onda su Palmerscon i Luj Filip, ta dva apostola liberalizma i parlamentarne kontrole, bili prisiljeni da Miloša nagovaraju na apsolutnu monarhiju. Ova zbrka je potpuno besmislena. Nije jasno zašto bi za neku spoljnu silu bilo lakše da utiče na ustavnu nego na apsolutnu monarhiju, i celu ovu prepirku je verovatno pokrenuo neki šašav mlad čovek u nekom ministarstvu spoljnih poslova. Ali Rusija i Turska su pobedile, i oduševljeni srpski narod je dobio ustav. Miloš je odbio da ga sprovede u delo. U istvari, pokušao je i da ga poništi, ali opozicija je znala za to. Grupa odlučnijih Ijudi okupila se oko poglavara fcoji se zvao Vučić, i koji je bio jedan od Miloševih najhrabrijih i najodanijih pomoćnika, sve dok njegovu lojalnost nisu uništili surovi i suludi hirovi njegovog gospodara. Jednog dana oni su opfcohH Miloševu kuću, a prethodno su uklonili Miloševu i Ljubioinu počasnu gardu. Kada je video da mu je Ljubica prišla i da hoće da bude pored njega, Miloš je rekao: »Eto, vidiš da ti nije ništa pomoglo što si bila na strani mojih iieprjateilja. Oni su ukloniH i tvoju počasnu gardu.« Na to je ona brzinula u plač.

Dugo se raspravljaljalo o Miloševoj sudbini. Nefci isu poglavari smatraU da ga treba osudititi na smrt radi nacionalnog mira i jedinstva. Ali on je bio prvi knez kojeg je Srbija dobitia posle Kosova i zbog dubokog, gotovo praznovernog dinastičkog osećanja, koje su Srbi nasledili, činilo im se da je on već zbog toga nepovreddy. OdlučiU su da Miloš mora abdicirati u korist svog najstarijeg sina Milana, i da mora otići u progonstvo. Kada su to saop

2 Henry John Temple Palmerston 17841865 britanski političar, kao dugogodišnji ministar spoljnih poslova aktivno se mešao u iinutrašnju politiku mnogih zemalja, stalno pomagao Otomansku carevinu i bio glavni podstrekač Krimskog rata. prim. prev.

3 Luis Philippe 17731850 nazvan Kralj Građanin, pristupio revoluciji kao jakobinac. Posle Julske revolucije 1830. proglašen za

kralja, abdicirao u vreme Februarske revolucije 1848. prim. prev.

230

štili Milošu, on je rekao: »Ako me više nece, onda se ni ja više neou ni u šta petljati«, i potpao je dofcument o abdikaciji. Dva dana nakon toga prešao je preko Save na austrijsku teritoriju. Mnogi Ijudi, čak i Vučić, plakali su kad su ga videli. Pa ipak je Vučić bacio kamen u ireku i viknuo Milošu: »Kad ovaj kamen zapliva i ti ćeš se vratiti u Srbiju.« »Umreću kao vladar Srbije«, odgovorio je Miloš dok se čamac sa veslačima udaljavao, noseći ga TI njegovo čudno, suludo progostvo bez blagoslova.

... Miloš se vratio sa svojim sinom Mihajlom. Starcu je tada bilo sedamdeset osam godina i postoje zapisi koji govore da je na dan svog povratak bio neobično veseo. Kako mu Austrijanci nisu dozvolili da pređe reku njihovim brodom, vratio se u čamou na vesla, baš kao i onog dana kada je rekao Vučiću da će umreti kao vladar Srbije. Kada je stupio na tile Srbije, održao je vešt govor u kojem je Turcima stavio do znanja da će vlast u kneževini Srbiji, uprkos njihovim pretenzijama, biti nasledina. »Moja jedina briga«, rekao je razdraganoj gomali, »biće vaša sreća, vas i vaše dece, koju volim isto kao i svog jedinog sina, vašeg prestolonaslednika, kneza Mihajla.« Tu stvar je postavio tako odrešito da o turskom suprotstavljanju nije moglo biti ni govora. Starac je onda nastavio tamo gde je stao pre dvadeset godina, sa svim svojim karakterističnim žarom. Nemoguće je ne osetiti izvesno zadovoljstvo u tome što je pri povratku prvo Vučića strpao u zatvor. U zatvoru je Vučić ubrzo i umro. Turci su hteli da pregledaju njegovo telo, a Miloš im je objasnio da to ne bi bilo poželjno.

Njegova vladavina je trajala samo desetak meseci, i on je za to vreme zadovoljio i sebe i svoj narod tako što je sviojom poznatom diplomatskom drskošću uspeo da porazi Turke u nekim važnim stvarima. Ilobro je što je vladao tako kraftco, jer osim te diplomatske veštine on i nije imao nešto drugo da ponudi. Da

231

je živeo duže, morao bi se suočiti sa bespomoćnošću jednog malog naroda, kao teškom činjenicom pred kojom je poklecnuo Aleksandar Karađorđević, pa bi se i njemu isto desilo jer nije imao sredstava za borbu. Ali bilo je sasvim drugačije sa njegovim sinom Mihajlom, fcoji je po dalasku na presto pokazao koliko je dobro za celu zemlju to što su ga oni lupeži i glupaci izgnali 1842. godine. Jer godine izguranstva on je iskoristio da bi se obrazovao i posetio prestonice zapadne Evrope. Sve je podredio jednom cilju da se pripremi za dobrog vlastaoca. Čekao ga je specifičan problem preobražaja jedne srednjovekovne države u takvu državu koja bi bila dovoljno moderna da bi se mogla odbraniti od modernih inipe rija. Prišao je rešavanju tog problema s genijalnošću, i tafcov je ostao sve do svoje smrti.

Prvo, Mihailo je dao Srbiji unutrašnji poredač. On je uveo fconcept zakona kao kodeksa po kojem svako mora da poštuje prava svih. Vladar više nije mogao da dovede svoje neprijatelje pred sudije fcoji bi se Ijubazno nafclonili i doneli željenu presudu. On i svi njegovi podanici morali su da se suoče sa nepristrasnom pravdom. Reorganizovao je političko uređenje utemeljujući ga na tome da članovi Sovjeta više nisu odgovorni isultauu već predstvincima svoga naroda, i na tome da je Sovjet podređen democratskoj sfcupštini. Znatno je doprineo učvršćivanju državnog porefca i time što je uveo stalnu vojsku sa francusfcim instrucitorima. Sve do tada srpska vojska se sastojala od pojedinačnih gmpa predvođenih poglavarima fcoji se nisu uveća poscoravali centralnoj komandi, i koji su uveća bili pogodan materijal za spletkarše poput Vučića. Eto šta je Mihailo uradio da se suprotstavi Austriji, koja je htela da anefctira Srbiju, da se suprotstavi Turskoj, fcoja je htela da ponovo pokori Srbiju, i nasuprot turkofiisfc raspoloženoj Velifcoj Britaniji. Samo su Rusija i Francuska bili prijatelji Srbije.

Drugo, on je isterao Turke iz Srbije. Jer oni su još uvek bili u tvrđavama glavnih gra

232

dova. Dve godine posle njegovog dolaska na vlast došlo je do čuvenog incidenta kada je ubistvom dva Srbina stanovništvo Beograda bilo sasvim prirodno podstaknuto na demonstracije. Tada se paša, koji je bio komanda,nt kalemeđdainske tvrđave, odlučio da bombarduje nezaštićen grad čitavih pet sati, sve dok to nisu zaustavili strani konzuli. Mihajlo je uspeo ovo da iskoristi kao dokaz da se jedna soažna zemlja u razvoju ne može više potći njavati grotesknim ostacima rđave vlasti, i da to nasilje predstavi na način koji je bio razumljiv zapadnim silama. Nakon toga je poslao u London svoju lepu i sasobnu ženu Juliju Hunjadi, koja je pomoću Kobdena i Palmerstona uspela da izvrši uticaj na britansko javno mnenje. Francuska, Rusija, pa čak i Austrija, poduprle su njegov zabev za povlačenjem turskog gamizona. A on sam je pokazao očevu diplomatsku veštinu kada je taj zahtev predstavio tako da se Turska mogla dostojanstveno povući.

Treće, on je utemeljio novu spoljnu politiku. Sin je znao još bolje od oca da će od velikih sila dobiti sve što hoće pomoou dodvoravanja i pretnji. Ali to nije bilo dovoljno, i on je znao da ta politika vredi samo dok imperije miruju. Kada bi se kod njih poja vila stvarna potreba za ekspansijskom, lukvstvo mu ne bi pomoglo i njegova mala kneževina bi bila bespomoćna kao dete koje su napali razbojnici. Međutim, on je u izguranstvu počeo da traži lek i za to. Pošto je još kao dečak bio prognan s ocem, najpre je živeo među Srbima u Mađarskoj. Obišao je svetiHšta na Fruškoj gori i video relikvije drevne slave svog naroda. Od srpskih intelektualaca u Novom Sadu, Budimpešti i Beču saznao je da je tio bila slava sa pokrićem, da je srpsko srednjovekovno carstvo zaista

Richard Cobden 1804-1865 britanski industrijalac i političar, osnivač tzv. Mančesterske škole koja zastupa interese buržoazije nasuprot aristokratiji. prim. prev.

.....

233

nastalo iz vizantijske civilizacije, i da je samo turskim dolaskom bilo sprečeno da postane njen naslednik i prenosnik. Naučio je dovoljno da bi shvatio kako se u prošlosti podiščka moć na Balkanu stalno kretala od istoka ka zapadu, i od zapada ka istoku, kako su Srbi i Bugari naizmenično pobedivali. Bugari su bili narod neslavenskog porekla, bliski

Turcima, Mađarima i Fincima, ali kako su se pomešali sa Slavenima i jezik im je bio slavenski. A sa Srbima ih je povezivalo i to što su i njih pokoriH Turoi, i što se još uveV nisu oslobođili. Mihajlo je verovao da bi vevika stvar bila kada bi se južni Slaveni ujediniH. Nema sumnje da bi nezavisna Crna Gora stala na njegovu stranu. A kako nije mogao da pruži ruku Hrvatima, Dalmatincima i mađarskim Srbima, zato što je njih pritisikala moćna tiranija Austro-Ugarske Imperije, bilo je mudrije vezati se za Bugare. Sa njima bi se taj cilj mogao lakše ostvariti nego sa drugima zbog neefikasnosti turske administracije, a osim toga njima je bilo više stalo do prijatelja koji bi im pomogH da se oslobole. Tako bi opet došH do velike teritorije, gotovo potpuno slavenske, potpuno slobodine.

Mihajlov smisao za prakticno odmah je razvio ovu zamisao koju je začela pesnička i istorijska imaginacija. Zar prošla i sadašnja iskustva turskog ugnjetavanja ne bi mogla povezati male države, čak i one koje nisu slavenske, u jednu snažnu zajednicu koja bi mogla uništiti Turčinu? On je zamislio stvaranje balkanskih Hrga u kojoj bi bili Srbiju, Crnu Goru, Rumuniju i Grčku, u kojoj je isto tako bilo mnogo Slavena, a tom savezu bi prišM Bugari, Bosanci i Hercegovci, Makedonci i mađarski Srbi, čim se dignu na ustank protiv svojih ugnjetača. Već je i došlo do sporazuma sa Grčkom i Rumunijom, i Mihailo je poslao srpske agitatore u sve porobljene slaveniske krajeve, dok je u Srbiji nastojao da ojača vojnu moć. Ostvarenje ove zamisli je naglo zaustavljen kada su se Bngleska i

234

Francuska, sa neverovatnom maloiiinoiiću, pniidružile Austriji u prekorevanju Mihaila. Teško je shvatiti zašto su to uradile, hudući da bi jedna mlada i napredna Balkanska liga, koja bi mogla sama da se brani, morala biti moćan činilac mira u Evropi. Do Velikog rata 1914. godine nikada ne bi moglo doći da je istočno od Austrije poatojao čvrst zid naroda koji bi mogU sami da se odbrane, pa bi onda i Austrija morala da prihvati svoja ograničenja. Ali to se nije desilo i Mihajlo je morao da se odrekne dobre prilike za ostvarivanje svog programa. Upravo je radio na reviziji ustava, za koji je želeo da bude još v4še demokratski, kada je desetog juma 1868. godine pošao u šetnju u Topčider, jedan divan park izvan Beograda, sa čije stenovite litice se pruža pogled na reku Savu i ceo grad. Pratila ga je sestra od strica sa čerkom Katarinom, hromom devojčicom blistavog intelekta, u koju je Mihailo, kaiko se pričalo, bdo zaljubljen, ali kojom nije mogao da se oženi jer brak tako bHsikh sanodnika nije dozvoljavala pravoslavna crkva. Iz razloga koji su i dainas nepoznati već je nefco vreme bio rastavljen od svoje Mađarice Julije Hunjadi, koja se kasnije udala za vojvodu od Arhemberga i umrla u Beču pedeset i jednu godinu kasnije, 1919. Prišla su im tri ooveka i sve troje ih napali noževima. Katarina je bila ranjena, a njena majka i knez Mihailo ubijeni. Opet smo bili korak bliže Velikom ratu jer je time bio srušen još jedan zid fcoji nas je delio od katastrofe.

Tvrđilo se da je ovo ubistvo delo Aleksandra Karađorđevića, a on je doista bio, *in absentia*, i suđen i osuđen u Srbiji. Ali za takvu sumnju nije pronađena ni trumka dofcaza. Nije lafco poverovati da je taj oovefc, fcoji je tada imao šezdeset i jednu godinu, a koji nificada nije bio ambiciozan i dobro je znao da nije popularan, odlučio da ubije svoga nasledofca fcoga je narod obožavao. Tešfco je pove

U odsustvu. lat.

235

rovati da bi takav čovek pretendovao na presto u trčinutku kada je došlo do krupnih i ambicioznih reformi koje je trebalo provesti po svaku cenu. Još teže je poverovati da je Aleksandar Karađorđević zamislio to ubistvo a da se nije pojavio kao pretendent, već se jednostavno nije ni pomakao sa svog imanja u Mađarsfcoj.

Aleksandar nije uradio čak ni nešto drugo što je mogao. Kako je Mihailo bio bez dece, srpski kabinet je bio prinuđen da za vladara proglaši trinaestogodišnjeg Milana, unuka jednog od Miloševe braće. To je bila neka daleka rodbinska veza, i čak su postojale suranje u njenu pravovaljainost. Aiii izgleda da Aleksandar nikada nije htio da iskoristi takve priHke, panii nezadovoljstvo za vreme dečakovog maloletništva. Atentatori su mogli o sebi govoriti kao o pristalicama Karađorđevića, i Karađorđevići su bez sumnje imah svoje pristaUce. Svako ko je bio u sukobu sa Mihailovom administracijom odlazio bi do Aleksandra da mu se potuži i da s njim ispija kafe. AH to su uglavnom činiH stariji Ijudi koji su se sećaH starih dobrih vremena korupcije. Ubice Mihaila Obrenovića biH su mlađi i snažni. Za njih se znalo da su biH povezani s austrijskom poHcijom, i Austrija je najviše dobila Mihailovom smrću.

Svako slavensko srce je tugovalo za Mihajlom. A čini se da su postojale i neke nevidljive snage koje su bile uznenirene...

SRBIJA V

Tada su Srbijani bili doista duboko nesreoni. Bio je to narod koji je živeo sa svojom tradicijom, i koga ta tradicija nije izneverila pet stotina igodina. Ona mu nije dala da zaboravi koliko je bilo uzvišenije hrišćansko viteštvu od islamske osvajačke moći. Taj nairad je živeo sa svetim Savom i Stefanom Dušanom, sa Kraljevićem Miarkom i carem Lazarem. Ali Milan i Aleksandar Obrenović, koji možda i nisu bili Obrenovići, pa čak ni Srbijanci, i koji su toliko pripadali devetnaestom veku da su mogli figurirati i kao neki manji lifcovi kod Prusta, nisu ni u kom sluoaju ni najmanje magH biti zainteresovani za te srednjovekovne lionosti. Milan je bio opčinjen modernim Zapadom i okmžio se Ijudima koji su tu istu opčinjenost izražavali na manje hvale vredan način nego što je kupovina Sezamovih slika. Milanov miljenik i ministar spoljnih poslova, Čedomil Mijatović, koji ga je podržao u potpisivanju tajmag sporazimia s Austrijom, napisao je knjigu u kojoj je loše govorio o srpskoj crkvi. Tu on s ogorčenjem priča kako je neku »oiglednu englesku gospodu« vodio u jedan stari mamastir u kojem ga je niški vladika zamolio da kaže svojim prijateljima »kako bi mnogo bolje bilo

da nam pošalju puške i topove umesto Biblija», Naravno, to isto je mogao da kaže i bilo koji biskup ranohrišćanske crkve. Pre pustite nama da prosvetlimo narod, ali nam pamozite da se adbramimo od pagana koji u rop'Stvo prodaju krštene duše. Na granicama Srbije bilo je mnogo takvih zatočendika u rukama Turaka, i njih je jedino mogla izbaviti jedna jaka hrišćamska sila na Balkanu. Ljudi kao Mijatović su želeli da se Srbija odrekne svoje velike misije koju joj je sADBINA dodelila. Umesto toga, oni su nuidili zapaidiniu, birokratsku i kapitalistioku alternativu koja bi diovela do toga da sve bude uredno i efikasno. To bi bilo isto kao kada bi Sjedinjenim Državama oduzeli Mejfilauer, Indijance, Džordža Vašamgtona i pioniirske Zapad, pa sve sveli samo na Bronx i Parkaveniju u Njujorku. Srpska tradicija nije nesitala. Srbijanci nisu zaboravili Kosovo. Oni su samo osećali da je Kosovo svakim danom bilo skmavljeni ravnodušnošću oca i sina koji su zajedno vladali na jedan čudan, neustavan način. Mada to nisu atvoreni priznavali, ljudi se nisu mogli tešiti čak ni sveštu da njih dvojica doista samostalno vladaju. Nemoguće je zamisuti da jedan narod sa tako dubokim i istančanim političkim isfustvom nije umor da protumači Alefcsandrov hiroviti i zastrašujući despoitizam. Ali tako nešto priznati značilo bi pomiriti se sa tim da Srbija nikada neće biti nezavisna, da će posle osilobodenja od Turaka neizbežno dospeti pod tutorstvo Austrije ili Rusije. A to bi bio greh prema cai. i Lazam jer bi značilo da fcosovski poraz nikada neće biti iskupljen. Srbijanci su postali zlovoljni, sfcloni halucinacijama i najrazličitijim idejama. Progoni fcoje su trpili od Milanovih antimsfcih i antiradifcalskih agenata obojili su njihovu maštu nekom mutnom, zagonetnom žestinom.

... Tafco su ljudi mrze Aleksandra Obremavića zato što im je unašto san o osveti Kosova, zato što je razorio integritet njihove slobodne države, zato što je profanisao njihov stil, njihovo vizantijski suzdržano dostojanstvo, u skladu s kojim su ljudi delovali fcoška

1 Mayflower brod kojim su evropski hodočasnici doplovili iz Lajdena 1620. g. do rta Kod u Masačusetsu, gde su osnovali grad Novi Plimut. prim. prev.

238

to i preteći a žene mirno i strpljivo, poput drevnih kraljeva i svetih likova na freskama. Žena koju oovek voli u izvesnom smislu predstavlja njegovu dušu, ili bar odgovor na njegov zov. Zato su ljudi o Dragi Mašin mislili kao o Aleksandrovoj duši. Zato je ona za njih bila dušmanin i oličenje zla, budući da svi mi pojednostavljeno mišlimo o svojim neprljateljima.

... Nakon ubistva Aleksandra i Drage grad je procvetao poput ruže. Srbija je bila ponovo mlada i osvežena. Kao da se prenula iz sna i zabacivši glavu, sa novom sinagom dočekala jutro zato što je Draga bila mrtva, zato što je zla žena bila ubijena. Stvama zla kioja je počinio, ili bar na koja je pristao Alefcsandar Obrenović, kao što su haipšenja, bičevanja, korupacija i prevare, brzo su bila zaboravljena. Ljudi su dugo govorili da je on ubijee zato što je bio Dragan muž, kao da je atentat na njega bio nešto sporedno, i kao da su ta ubistva predstavlja oslobađanje od pošasti čije je otelovljenje bila saima Draga. Upravo je to zagonetno. Jer Draga je bila beznačajna ličnost. Ona je jedan od najbezizražajnih likova za koje istorija zna. Reklo bi se da ni u jednom trenutku svog života nije kazala niti učinila išta što bi se pamtilo duže od pet minuta. Ona je bila oličenje pro zaičnosti proze, ograničavanja proze na izricanje oinjenica i njenog odsustva evokativnosti i obasjanja. Dragiinim neprijateljima je bilo teško da podignu optužbu protiv nje zato što im nije pružala dovoljno materijala na kojem bi mogli da je zasnuju. Iz istog razloiga ni njeni prijatelji nisu mogli da ustanu u njenu odranu. Prilikom ulaska u sobu, ona nikada nije uradila nešto naročito otmeno oiti izrazito sramno. Stajalla je ako je trebalo stajati i sedela je ako je to bilo prikladnije. Izgleda da nijedan čovek osim Aleksandra nije bio zaljubljen u nju, i mada su nekoHke žene bile prema njoj zaštitnički nežne, ni one nemaju ništa zanimljivo o njoj da kažu.

239

Takva žena nije mogla da izvrši veliki zločin, a nikada nije bila ni optužena za tako nešto. Bilo bi sramno ako je doista nameravala da odstrani prestolonaslednika. Ali to ovde možemo zanemariti, jer Srbija je duboko mrzela Dragu i pre nego što je postala kraljica. Ta mržnja se prividno zasnila na njenom, navodno nemoralnom životu mlade udovice u Beogradu.

Naravno, to nije ono što bi oovek očekivao od prošlosti jedne kraljevske ličnosti. Od kraljice očekujemo da zna samo za veonu Ijubav, kao što od kralja očekujemo nepokolebljivu hrabrost. Ali moramo ponovo naglasiti da je Draga bila omražena pre nego što se moglo i slutiti da će postati kraljica. A to pokamje koliki je morao biti uticaj zamišljenog prizora njene nemoralnosti na maštu običnih ljudi. Moglo se desiti da rodi vanbračno dete, ali se nije desilo. Mogla je nekome da prenese veneričnu bolest, ah se ni to nije desilo. No eto, mogućnost je ono što baca senku na njen ponašanje. Pa ipak je oudno da su Srbi bili toliko pogodeni i razjareni time što je bila samo senka nečeg strašnog kada su tako dobro znali za prizore ispmjene suštim mrakom. Srbi su se navikli na ubistva, na metak koji je ispaljen iz zasede u šumđu, na konopac kojim bi zarobljenik bio zadavljen, a sutradan bi se pričalo o samoubistvu. Srbi su bili naviknuti na montirane sudske procese, na lažne svedoke, podmićenog sudiju, nezaslužen zatvor i lopovske kazne. A ipak je Draga bila ta koja ih je dovodila do besnila, i zbog koje su potegli svoje mačeve da bi izvršili jedno potpomo suvišino ubisitvo. Jer doista nije postojao nikakav razlog za ubistvo Drage. Možda su Aleksandra i morali ubiti, budući da se on zbog svoje tvrdoglavosti i umišljene grandioznosti ne bi odrekao vlasti čak i kada bi to ugrozilo mir u njegovoj zemlji. Ali Dragu su bez hrige mogli da stave na voz i pošalju da ostatak života provede negde između Pasija i Nice. Nije postojao nikakav razlog zbog kojeg šu zaverenici

240

moralni da provedu jednu paničnu noć u dvo ru, teturajući između stolića za posluženje i ukrasnih zavesa, povećavajući time proklctstvo svoje krivice.

Ali nemoguće je poricaiti dinamičko dejstvo tog čina. Najpre je, kao što se i moglo očekivati, došlo do demoralizacije. Osim kralja, kraljice i predsednika vlade, zaverenici su uhili ministra odbrane i Dragina dva brata. Te mlade ljudi su odveli u pukovsku kasamu i suočili sa komandantom kraljevske garde, onim istim čovecom koji je pucao na Dragu iz

bašte. »Njihova Veličanstva su mrtva«, rekao im je sa svirepom ironijom. »Došao je trenutak za naređenja vašLh Kraljevskih Visosti. Nemojte oklevati. Mi smo vaši vemi podanici. Molim vas da izdate naređenja. Ali ako biste poslušali moj savet, ne bdste trebaU tražiti ništa više od čaše vode i cdgarete.« Onda su ih izveli u dvorište i izvršili streλjanje pod komandom Apisovog prijatelja, poručnika Tankosića, onog istog koji će mu jedanaest godina kasnije pomoći u naoružavanju Prinoipa i njegovih prijatelja za sarajevsfc atentat. Posle takvog krvoprolića moralno je doći do nereda, pa i pljački u dvoru i kućama ubdjh ministana. AH vojska je već sledećeg dana uspostavila red i državni poslovi su nesmetano obavljaani. Formirana je privremena vlada, i posle jedne neobične crkvene službe, koju ne propisuje nijedan trebnik, a kojoj su zajedno prisustvovali novi ministri i zaverenici, poslani su izaslanici u Ženevu sa ciljem da ponude presto Petm Karađorđeviou.

Neospomo je da Petar Karađorđević ništa nije znao o tim ubistvima. Ni njegovi najveći neprijatelji nikada nisu ozbiljno tvrdili da je i on bio konsultovan, a nekolici zaverenici su priznaU kafco se nisu usudili da mu išta kažu. On je tada bio čovek od pedeset sedani godina, čvrstog karaktera i izrazito nesavitIjdv. Zaverenici su znali da bi ih bez oklevanja on prijavio legalnim vlastima ukoliko bi ga obavestili o svojim namerama. Za jednog

16 Cmo jagnje i sivi soko

241

pretendenta na presto, taj čovek je imao neobičan život. Bio je unuk velikog Karadorda i sin Aleksandra Karadordjevića koji je bez ikakvog poleta vladao od 1842. do 1858. godine. U skladu sa demokratskim načelima svog oca, rastao je skoro kao selljače i svakog jutra je iz dvora išao u običnu osnovnu školu. U vreme abdikacije njegovog oca poslali su ga u jedan intemat u Ženevi, i to školovanje je na jedan poseban i značajan način uticalo na ceo njegov život. Tu je na onog pravog Srbina u njemu uspešno i trajno bio nakalemjen vredan i savestan, puritanski Švajcarac. Ferije je provodio na očevora imanju u mađarskoj Transilvaniji i tu je naučio kako se obrađuje zemlja. Ali ipak se odlučio za vojničku karijeru i u sedamnaestoj godini je otisao u Francusku, gde je pohađao vojne akademije u SenSiru i Mecu. Učestvovao je u francuskojpruskom ratu, ii kojem je bio ranjem i odlikovan.

Da bi se spasio od zarobljeništva, usred zime je morao da preplivava Loaru, pa je tako zaradio reumatizam zbog kojeg će kasnije postati skoro bogalj. Postoji jedan oudaji zapis o tome kako je za vreme bitke, jedne tihe večeri u nekom francuskom gradu, upao u kuću iz koje su se čuli zvuci harmonijuma i zamolio da malo svira. Tako je, sav srećan, proveo ceo sat svirajući srbijanske narodne pesme.

Celog života je ostao nepokolebljivo ozbiljan i jednostavan. Pitanje je da li je Lkada saznao da harmonijum nije dovoljno šik. Ali drugi članovi njegove porodice živeli su u Parizu i mogli su ga naučiti da je piava stvar veliki klavir pokriven japanskim vezom. Njegov mlađi brat Arsenije postao je žustar ruski oficir, a kasnije i poznat kafanski čovek pariskog stila. U *Dnevniku* Marije Baškirceva mnogo toga se može pročitati o

»Marija Konstantinovna Baškirceva 18601884 ruska slikarka koja je živela u Parizu i ostavila *Dnevnik* u kojem je zabeležila i mnoge podatke o savremenicima. prim. prev.

242

njegovoj braći od strica, Aleksi i Božidaru. U stvari, jedan od najzainimljivijih eksponata u muzeju princa Pavla u Beogradu, u kojem se nađe i poneki lep Koro, Dega, Vam Gog i Matiis, jeste Marijina divna slika mладог Božidara sa bradom, kako sa balfcona obraslog u narandžastu potočarfciu posmatra srebmu parisfcu jesen. Taj mladić je bio sasvim pristojam akvarel'ista, a i pisac nekoliifco lotijevskih fcnjiga o putovanjiima na Istok, u kojima od svega najvijiše ima bolorističfcih epiteta. Bio je bliski prijatelj Sare Bemar, a zbog svoje arijelovske veselosti bio je pozmat na pariskim maskaradama. On i Alebsa su besomuono trošdli novac na mnoge zabavne i fine stvari. Nisiu niimalo ličili na unuke srbjanskog uzgajivača svinja i vođe ustanka. Ali zato se čini da su svi geni karakteristični za Karađorđa, u gotovo neprijatno čisptom stanju, pireneseši na Petra.

Po izlasfcu iz vojske, Petar je neko vreme proveo u Franousboj, gde je studirao pravo i sociologiju. U to vreme je preveo na srpski *Ogled o slobodi* Džona Stjuarta Mila. 1875. godine otisao je u Bosniu i učestvovao u ustamku protiv Turscfe, tafco što je purne tii godine fcommandovao jednim odredom komita. Posle uigušenja ustanka otisao je u Srbiju, ali ne da bi isterivao svoje pravo na presto, već da bi panovo video svoju domovinu. No, ubrzo je policijski proteram. Pet godoma nakon toga otisao je u Cmu Gom, gde je fcnezu Nitooli pomagao u reorganizovanju vojsfce i gde se oženio jednom od njegovih fcćeri. 1889. godiine žena mu je xmrla od sušice, ostavivši ga sa troje dece, dva deoaka i devojčicom. Kafeo se do tada razočarao u svog tasta, koga je s pravom smatrao nepoštenim i nečasmim, otisao je sa porodioam u Zenevu.

Tamo je živeo u krajnjem siromaštvu. Nije imao dovoljno novaca da prehrani poiKKii

»John Stuart Mill 18061873 engleski filozof, sociolog i ekonomista, po osnovnoj orientaciji pozitivist. prim. prev.

243

cu i neki Ijudi u Švajcarskoj smatraju da se ispmagao takvim poslovima kao što je prepisivanje pravnih spisa. Na sebe je preuzeo i sve druge porodične obaveze. Izmajimio je namešten stan i doveo jednu svoju stariju brataniou da pazi na decu, njih troje a ubrzo i četvoro. Desilo se, naime, da se njegov brat Arsenije u Riusiji ožemo devojkoin iz građanske ali bogate porodice Demidiov, da su se kasnije razveli, pa im je sin sada pninc Pavle ostao bez porodionog doma. Petar je svu tu deou odgajao nežno, brižno, aU i strogo. On im je davao prve časove i budno pazio na flnjihovo ponašanje i moral. Kao Srbin i Švajcarac, on je smatrao da čovek mora da bude vojnički i da mora biti dobar. Sigurno je da vaspitanje koje se zasnilo na takvim uvercnjima nije bilo baš sasvim prijatno. Deoa su bila preopterećena. Deca su morala da pohađaju švajcarsku školu u toku dana, i to školu koja je bila celodnevna, a naveče bi im njihova guvemanta i otac davali časove iz srpskog jezija, istorije i književnosti. Osim toga, biU su podvrgnuti i surovoj discipUni. Kada se sestra njihove majke, Jelena, 1896. godiine udavala za italijanskog prestolonaslednika, pozvala je decu, koju je jako volela, na venčanje u Rim. Ćerki nije bilo dozvoljeno da ide zato što je imaila slabe ocene u škoU.

AU Petar je bio i nežan i drag čovek. Da bismo shvatiU njegovu strogost prema deci, moramo pomisUti na sve ono što nije odobravao u svojoj porodioi. MisUo je da bi se Arsenije još nekako mogao morjdno spasiti kao dobar vojnik, aU Švajcarac u Petru nije mogao da prihvati žustrog ruskog oficira koji se razveo od Aurore Demidov. Što se tiče Božidara i Alekse, za njega su oni biU oUćenje degeneracije. Aleksa se oženio nekom veoma bogatoHi Amerikankom, i da hi zadovoljio njeme prohteve, zatražio je od Petra da se povuče i njemu dozvoM da se pojavi u ulozi pretendenta na presto, ističući da poseduje bar novac kojim hi mogao da podupre svoj zahtev. Petra je to pogodilo kao najcmje sve

244

togrđe, i on je mirno nastavio da priča svojoj deoi o kosovskoj legendi, da im uskraćuie obroke ako ne dođu na vreme, vemjući kako će im na taj način pomoći da manje liče na svoje rođake. Ali kod svog starijeg sina Đorđa nije mogao da ne primeti onu istu šarmantnu nestabilnost koja mu se nije dopadala kod Alekse i Božidara i, osim toga, što ja bilo možda još ozbiljnije, neku sumomu žestinu koja je pomračila i Karađorđev genije.

Možda je upravo iz tog razloga 1898. godine Petar i prihvatio ponudu ruskog cara da sve troje dece pošalje u Petrograd e bi mogli da žive u dvorskoj raskoši i da se školiju u najboljiim ruskim školama. Nesma sumnje da je rijegovim liberaktim idejama više odgovaralo školovanje dece u Švajcajskoj ili Francuskoj. Ali on više nije mogao da preuzme odgovomost podizanja dece u neudobnom stanu gde ni hrane nije bilo dovoljno, gde nisu mogli biti pod stafaim nadzorom, pogotovu kad se pojaArla jedna tako privilačna alternativa. Iako je to popravilo položaj njegove porodice, njega samog je uvuklo u mnoge neprijatne situacije. Zbog sukoba koji je postojao među roditeljima, malog Pavla u početku nisu mogli da pošalju u Rusiju, pa je izvesno vreme ostao u Ženevi pricom Petrom i njegovom bratanicom. Ali princ Petar je morao i da se pobrine da mu deca ostanu dobri Srbi, a ne da postanu Rusi, pa ih je za praznike često posećivao u Rusiji, putujući što je moguće jevtinije. Ta putovanja nisu bila uzaluikia. Njegov drugi sin, Aleksandar, ostao je čudesno imun na Ifuksuz Romanova, živeći umereno i neporočno pKjput oca, i negujući okupljanje Srba u Petrogradu. Rimska vrlina ovog čoveka bila je istinska i zračila je i na druge.

Vesti o beogradskim ubistvima marale su biti neizrecivo odvratne Petru Karađbrđeviou. Svoje pravo na presto on nikada nije pokiušao da ostvari nekom moralno sumnjivom aikcdjom. On je izjavio kako smatra da je zakaniti vladar Srbije i da je spremam preuzeti

245

žežlo kada god srpski narod to od njega zatraža. I na tome je ostalo. A sada je morao da se suoii s onim što je za jedinog oIP.cira bila najprljavija stvar na svetu: sa vojnom zaverom. Morao je da se suoči i s onim što je za jednog vojniika bik skono isto tako strašno: s ubistvom nenaoružanih civila. Uz to je jedna žrtva bila žena, a govorilo se i o pijainstvu. Verovatno je najgoroi trenuitak u njegovom živoitu bio kada je ujutru u kafani otkrio kako su novime ome od mrlje na njegovoj domovini koja je, posle šoka u prvom trenu, za njega morala biti i mrija na njegovom imenu. Kada ga je skupština izabraJa za kralja, bio je suočen sa jednom od najneprijatnijih dilema koje mogu zadesiti jednog pristojnog čoveka. Ako prihvati presto, znao je da će ceo svet posumnjati na njegovo saučesništvo u ubistvima. Bojkotovaće ga svi vladari, a mogao bi se i sam izložiti smrtnoj opasnosti, budući da je i pobuna jedna od onili stvari koje se hrame same sobom. AH je isto tako znao da je Srbiji potreban dobar kralj, i da osim njega na vidiku nema drugog čoveka koji bi dobro vladao. Isto tako je znao da u Srbiji ima mnogo Ijudi koji su verovali da bi ih om mogao spasiti od rđave vlasti. A verovatno je i Car ponudio da obrazuje njegovu decu u nadi da će on, kada se za to ukaže prilika, zaštititi svoju zemlju od Austrije koja je prožirala Obremoviće.

Kada su dvadeset dva delegata skupstine stigla u Zenevu i pomudila Petru Kairadordjeviću srpsku krumu, om je bez mmogo reči pristao. Nije oklevao niti je čekao da u Evropi mme uzbudenje, već je seo na voz i stigao u Beograd trinaest dana posle attentata. Do tog vremena sve velike sile, osim Austrije i Rusije, povukle su svoje diplomatske predstavnike u znak prezira. Petar je pozdravio svoj narod s ozbiljinošću koja je pokazala da se ne mora om dokazivati pred narodom, već narod pred njim. Njegov prvi zakonodavni čin je bio da ulklomi zabranu strane štampe. Nijedne strame novine više nisu rnog

246

le biti oduzete ili umištene. »Srbija će«, rekao je Petar bez ikavog daljeg objašnjenja, »od sada znati šta druge zemlje misleonoj«.

Njegov prvi problem je bio kako da pustupi s ubicama kralja. Nije se odluoio za jednostavan i odsečan postupak za koji su se zalagale vatrene pristalice Karađordjevića. U jednoj istoriji se kaže da ih je sve uklonio u roku od tri godine. To nije tačno. Petar je shvatio da krivica pojedinih zaverenika nikako nije ista, i da je među njima bilo Ijudi koji su iz uzvišenih načekih razloga bili upetljani u zločin ne sluteći da će biti tako krvav. Uprkos velikom inostrcinom pritisku, on nije pristao da te Ijude istera iz službe. Jedan od njih je bio i čuveni general Mišić, koji se pokazao kao veliki vojskovođa u balkanskim ratovima i još veći u prvom svetskom ratu. Ali iz javnih službi odstranio je one Ijude čiji su mu motivi bih sumnjivi. Jedan od njih je bio i Mašin. Sa druge strane, Petar nije progonio ni one Ijude koji su se protivili zločinu. Kada je četiri meseca po dolasku vršio smotru jednog puka, neki poručnik je izišao iz stroja i u lice mu viknuo da Aleksandrova krv još uvek vapi za osvetom. Mladić je bio otpušten iz vojske, ali nije bio kažnen. Uskoro su se oni najgori među kraljevim ubicama odbranaški okupili i 1907. godine izvršili su atentat na vođu gmpe koja je bila protiv ubistva kralja. Petar je iskoristio ovaj atentat i povezao ga sa pokušajem Austrije da na srpski presto doveđe jednog AngloNemca, kako bi otreznio javno mnenje. Rekao je svom narodu da za divljačko ponašanje može očekivati jedino kavez i čuvara. Ali i sam je bio svestan da uprkos ovakvom otrežnjavanju nije uspeo da uklooi sve opasne zaverenike. Glavni među njima je bio Dragutin Dimitrijević, koga je štitila izuzetna populamost u vojnim krugovima.

No pitanje ubistva kralja bilo je mnogo manje važno nego što bi se moglo prepostaviti. Mada izgleda neverovatno, to

pitanje su potpuno potisnuli zaplanjujući uspesi za ko

247

pii

je su Ijudi, preporođeni žrtvovanjem thrage, pokazali da U i mogu lako i radosno postići. Petar je počeo svoj program reformi na najjednostavniji, tipično ženevski način. Kada mu je jednog dana prišao upravitelj dvora i upitao ga za jelovnik, Petar je povikao: »Jelovnik! Kakav jelovnik! Ja nemam vremena za jelovnike. I da mi više nikada niste tako nešto pomenuli.« Morao je doista imati veoma malo vremena, budući da je sa reformama u Srbiji počeo svojeručno i peške. Došao bi u bolnicu bez vojne pratinje i ako bi se desilo da su svi lekari negde napolju, kao što se dešavalо u te arkadijske dane, zapisao bi u knjigu za posetioce: »Ovde je bio kralj Petar.« Kada bi posetio školu i zatekao decu da se igraju, dok su neraspoloženi nastavnici razgovarali o svojim problemima, napisao bi na tabli: »Ovde je bio kralj Petar.« Međutim, on je nastojao i da razreši pirobleme lekara i nastavnika, kao i mnogih drugih državnih službenika i vojnika u Srbiji, s obzirom da su ti problemi bili glavni uzrok nesavesnosti na poslu. Petar se lično postaraо da službenici budu redovno plaćeni. Svajcarska korekteost, sa kojom se ponekad u toj zemlji i preteruje, nakon trideset pet godina Milanove i Aleksandrove vladavine, za Srbijance je bila nešto životisno i slikovito. Za njih je to bilo ono što je za nas njihova narodna nošnja. Oni su bili zaprepašćeni kada su videli kako je Petrova upoma korektnost finansijski doveia njihovu zemlju u red, i kako je čak podigla njen ugled kod stranih finansijera. eksandar nije mogao da dobije kredit u Beču čak i kada je u zalog davao celokupnu srbijansku železničku mrežu, a Petar je kao od šale pozajmio devet puta veću sumu od one koju je njegov prethodnik moljakajući uzalud tražio.

Srbija su konačno dočekali da im svane. Oni su išli za njim novom stazom kojom Srbija nije gazila već pet stotina godina, ka svetu u kojem je uspeh, i to zlatni uspeli raskoši, bio jxstignut ne samo mačem već i

248

plugom, razbojem, perom, četkom i uravijućeženošću. Prvi put posle turskog osvajanja izgubljena vizantijska Civilizacija je pokazivala znake preporoda, i najzad je igledalo da će monotoni proces tiranije i otpora biti zamjenjen istinski raznolikim životom. Srbijanci su raširili svoja krila i poleteli ka svomu. Austrija je pobesnela kada ih je ugledala. Smislila je zamku poanoou koje će Srbiju povoovo vratiti pod svoje tutorstvo. Kada je kralj Petar reorganizovao vojsku, kojom je komandovao njegov brat Arsenije Karadorđević, predložio je da se teška artiljerija nabavi u Francuskoj; sa Bugarskom je potpisao potpuno bratski sporazum o carinama. Beč mu je odmah udario packe po prstima. Sporažum sa Bugarskom mora biti poništen, a topovi naručeni od Austrije. Kralj Petar je to odbio. Odbio je i predsednik vlade Nikola Pašić, taj prepredeni idealista i pravi srbjanski Lojd Džordž. Odbili su i opijeni Srbijanci. »Obrenovići su otišli, a Karadorđevići su došli, i mi više nismo robovi«, rekli su.

Tada je Austrija objavila Srbiji ekonomski rat. Činilo se da će lako pobediti. U Srbiji je svinjogojstvo bilo jedina razvijena privredna grana, i ništa nije bilo lakše nego podići carine na uvoz stoke do nivoa neisplatnosti. Tako su Austrijanci jednim udarcem uništili devet desetina srbijanskog izvoza. Međutim, Srbijanci su stegli kaiševe i vrlo brzo pronašli nova tržišta u Franouskoj, Egiptu, pa čak i Engleskoj, dok je cena mesa u Austriji dostigla smešno visoke iznosa. Taj »svinjski rat« trajao je pet godina, od 1905. do 1910. Kako nije ni do čega doveo, Austrija je stavila do znamja da neće prihvati poraz. 1908. godine nemilosrdni Erental je odlučio da anektira Bosnu i Hercegovinu. A aneksija te oblasti predstavljava je pretnju

Aloys Lexa von Aerenthal 1854-1912 austrijski državnik koji je kao ministar spoljnih poslova sproveo aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. prim. prev. ;...

249

svakoj državi koja se nalazila izmedju Austrije i Cmoga mora. To je značilo da će Habzburzi, kada nisu uspeli da pokore Srbiju ekonomskim ratom, jednog dana pokusati da razreši taj spor upotrebom sile. A Srbijanci su ponovo raširili krila i poleteli ka samcu. »Ako postoji Au'Strija«, rekli su, »postoji i Rusija. Mi nemamo razloga da se klainjamo nijednoj državi. Mi imamo snagu pomoću koje će ono steći i saveznike.« A to je doista i bilo tačno kada su dobili kralja koga niko nije mogao da kupi i mimstre koji nisu hteli da se prodaju.

Za kralja Petra je taj trenutak morao biti i najradosniji i najtužniji. Kontrast između neorganizovane i obeščene Srbije, kakvu je preizzeo od Obrenovića, i muški ponosne diržave, koja je sada ravnopravno pregovarala sa jednom velikom silom, bio je znak jednog od najdramatičnijih lionih postignuća u modernoj istoriji. Ali lako je moguće da nije bio baš oduševljen društvom u koje ga je taj trijumf doveo. U danima izgnanstva morao je da prihvati školovanje svoje dece u Rusiji. A sada je morao da prihvati i rusku zaštitu svojih podanika. Jedan demokratičan Srbin i liberalan Švajcarac, prevodilac Milovog *Ogleda o slobodi*, morao je biti protiv ruskog apsolutizma. Njegovoj štedljivosti se nikako nije mogao dopadati luksuz Romanova. A isto itako je znao da Južni Slaveni imaju mnogo razloga za strah od miskog panslavizma. To je postalo jasno kada su Turci pokušali da zaustave grčki i srpski uticaj u Makedoniji osnivanjem bugarskog Egzarhata pomoću kojeg je makedonska crkva trebalo da postane nezavisna od grčke Patrijaršije. Taj Egzarhat je očigledno bio aintirspski, budući da su Srbi želeli samoupravu za svoju crkvu. Rusija je, međutim, potpomogla ovu ideju zato što se plašila austrougarske dominacije u Srbiji i stoga nije htela da se srpski uticaj proširi na Makedoniju. Otud je Rusija dala novac za bugarske crkve, škole i novime, a pravi cilj te akcije je bio da se Srbi bugariziraju. U stvaru, u ime panslavizma, Rusija je narušila jedinstvo Srba i Bugara, koje je Južnim Slavenima bilo neophodno da bi se mogli odbraniti od Turaka i Austrijanaca. Kasnije je Rusija ponekad odustajala od takvog stava, ali često mu se opet vraćala. Zato i nije mogla biti onako pouzdan saveznik kakvog bi stameni kralj Petar mogao poželeti.

Ali osim rezervi prema Rusiji Petar je imao i jedan drugi, ličniji problem. Njegov stariji sin, prestolonaslednik Đorđe, postao je istaknuta politička lionost, vođa i idal stranke koja je bila svim srcem za rat. Đorđe je, bez sumnje, bio i

privlačan, i hrabar, i sposoban čovek. Cak je i trezveno rasudivao. Dok je cela Evropa još uvek slepo verovala u austrijsku vojnu moć, on je predvideo njen slom pri prvom većem iskušenju. AH ona njegova nasledna neuravnoteženost, koja je oca mučila još u Ženevi, sada je dobila napadno monstruoze oblike. lako bi to bilo najbolje, kralj Petar nije mogao s njim da raščisti po fcratkom postupku. Opasno ga je bilo odstraniti zbog papulamosti u vojnim krugovima, naročito među oficirima koji su pripadali najozloglašenijoj grupi ranijah zaverenika. Ali 1909. godine Đorđe je zapao u veliku nevolju. U nastupu besa ubio je svog slugu. U inajblažoj verziji pričalo se da ga je Đorđe zatekao kako čita njegova pisma. Onda ga je, navodno, samo udario, a sluga je nesreono pao niz stepenice. Kralj je tada kategorički zahtevao da se prestolanaslednik odrekne svog prava na presto u korist svog brata Aleksandra, mada je bio prinuđen da ne dira u njegovu vojinu službu. Zakleti fcritičari dinastije tvrdili su da su do toga dovele Alefcsandrove intrige. AH Alefcsamdar je tada imao dvadeset jednu godinu, i bio je povučen mladić koji je još uvek pohađao vojnu afcademiju u Petrogradu.

Za prvih šest godina očeve vladavine svega je nefcoHfco puta fcratfco boravio u Srbiji. A fcralj Petar, kome je tada bilo šezdeset pet godina, nikafco nije mogao biti siguran u Hć

251

ne kvalitete mladića koga je pozvao iz Rusije da mu pomogne u bonbd protiv vmutrašnjih i spoljnijih neprijatelja. Potom je sudbina preuzela stvari u svoje ruke. Austrijske provokacije su potale sve drskije. U januaru 1909. godine u Zagrebu je održan spektakularan proces na kojem su pedeset tri srpska podanika austrijske imperije optužena za veleizdaju, za koju je, navodno, znala i srpska vlada. Trideset jedan čovek je osuđen na osnovu falsifikovanih i ništavnih dokaza. U martu 1909. godane austrijsko Ministarstvo spoljnih poslova predalo je zvaničnom istoričarom porodice Habzburga, nekom dr Fridjungu, falsifikovane dokumente pomoću kojih je trebalo dokazati postojanje nove zavere kojoj nisu samo kumovaili već je i finansirali neki članovi srpske vlade. Kralj Petar i njegovi ministri su dali zvaničnu izjavu u kojoj su Austrijance otvoreno nazvali lažovima, a preko pedeset srpskih političara je poduprlo tu izjavu podizanjem tužbe protiv dr Fridjunga u Beou. Na suđenju koje je usledilo nedvosmisleno se pokazalo da su svi dokazi bili isfabrikovani. Srbi su se trijumfalno vratili kući i počeli da se pripremaju za neizbežan rat. Ali verovali su da do njega neće tako brzo doći. Rusiju je jako razljutila aneksija Bosne i njena srdžba je za Srbe bila bedem koji su Austrijanci mogli *jasao* da vide. U međuvremenu je bilo i drugog posla. Makedonija je još uvek bila neoslobodeo hrišoamska oblast u mkama Otomanskog Cairstva. Bio je to pakao politički rđave uprave koji je bez prekida trajao pet stotina godina, aко ne raSunamo onaj kratki period međunarodne kontrole početkom dvadesetog veka, koji nije potrajan samo zbog austrougarske i nemacke tevtonske mržnje prema Slavenima.

Heinrich Friedjung 18511920 austrijski istoričar i publicist koji je 1909. optužio Hrvatskosrpsku koaliciju za veleizdaju. Na procesu u Beču dokazano je da su njegovi dokumenti falsifikovani. prim. prev.

252

Posle te lažne zore Makedonija je sada bila u još većem mraku. Mladoturski pokret je brzo raščistio sa sultanatom i donesen je usstaiv koji je obećavao slobodu svim podanicima, bez obzira na njihovo poreklo i pripadnost. Ali vrlo brzo se pokazalo da su Mladi Turci samo sinovi starih Turaka, uključujući i prusku vojničku diisciplinu, i ubrzo je došlo do ostvarivanja surove zamisli o denacioealizaciji maikedonskih hrišćana. Srbija i Bugarska su bile užasnute tim prizorom ne samo u dubini svoje balkamske duše, već i zato što je on ugrožavao njihove sopstvene interese Da bi svoju imperiju proširili do Cnnog mora, Auistrijainci su prvo morali da prodru kroz Srbiju i dolinom Vardara da stigeu do Soluina, kako bi zavladali egejskim podmčjem. U slučaju takve invazije Srbima i Buganima bi bilo teško da se odupru, budući da se Makedoinija, taj komad haotične zetmlje u rukama njihovLh neprijatelja Turaka, nalazila između njih i njihovih saveznika Grka. Zato je trebalo odatle isterati Turke. A ta odluka je za Srbe mačila veliku sreću. Jer nijedno zadovoljstvo u životu nije toliko kao kada zahteve stvEirnosti možemo ispuniti tako što ćemo ostvariti san koji je dugo zagrevao našu maštu. Da bi živel u modernoj Srbiji, Srhijanoi su morali da ostvare onu pesmu koja je bila zapisana u manastirima Fruške gore i oteolvljena u potamnelim moštima cara Lazara. Omi nisu mogli da biraju između tog sna i stvamosti. Njihov izbor je bdo između života sa tim snom i smrti bez njega.

U naše vreme nije bilo sukoba koji je bio talko romantičan kao što su bili bajkanski ratovi koji su izbili 1912. godine. Srbijainci su odjahali na jug, ozareni poput Ijubavnika. Geo 'Zapad ih je smatrao razmetljivcima i budalama koje udaraju na nepobedivog neprijatelja, odnosno onog koji je pronašao neku magičnu formulu za svoj nezasluženi opstanaik. Ali to nije bilo važno oduševljenim odrediima koji su krenuli poneseni svojim raskošnim i tragičkim snom. Oni su bili sprem

253

ni da podnesu ližaise rata u jednoj pustoj zemlji u kojoj je klima podnošljiva samo četiri meseca godišnje, u kojoj su harale peščaine oluje i malarija, i živeli Ijudi koje je lukavost preobrazila u nešto još surovije od divljaštva. Takvi užas su ih i dočekali. Izjgarali su na letnjoj vrućini, a zima ih je zatrpanala snegom. Na noprohodnim turskim putevima često su dainima bili odsečeni od intendanture i živesli su od koremja i šimiskog voća. Ranjeni i malaričini su ležali zgrčeni među šiljatim stenama. Podmosili su užase i sami ih stvaraM. Ali nisu poklekli. U duši su nosili veličanstvemu siliku slavenskog carstva, moćnog uprkos vremenu i porazu, kakav je bio i car Lazar u svome kovčegu. To je ispunjavalo jednim posebsnim zanosom duh prestolanaslednika Aleksandra, zanosom potpuno vizantijskim po svojoj strogosti oblika i strasinom usijanju, jer Karađorđevići niisu hteli da znaju ni za kakvu drugu poeziju.

Ta pesma je bila završena za tri meseca. Otomansko Carstvo, onakvo kakvo je u Evropi bilo poznato šest stotina godina, bilo je uništemo do decembra 1912. Srbijanci, Bugari i Grci smeđali su se u lice zapanjenom Zapadu. Sve bi se to završilo čudesnim uspehom, da Zapad u svojim vekovnim odnosima prema Balkanu nije upomo nastojao da zatamni čaik i najsajnija postignuća. Treba se podsetiti da su ovakvu istu pobedu Slaveoi odneli već jednom ranije, 1876. godine. Ali

ona je propala najpre zbog nesposobnosti Rusije, koja ih je naterala da pod nezadovoljavajućim uslovima potpišu Sanstefainski sporazum, a onda i zbog zločinačke malouminosti svih velikih sila zajedno, a posebno Englesike, koje su taj sporazum zamenile mnogo više zloinameirnim berlinskim, čđji je aij bio da Turska ostane u Evropi. Ti sporazumi su ostavili mnoge nerešene probleme između Srbije i Bugarske. A intrige koje su pakrenuli dovele su, 1887. godine, na bugarski presto prevrtljivog i nesimpatičnog ooveka fcoji se zvao pirinc

254

Ferdinand od SaksKoburgGota. Za vreme svoje vladavine on je korupciju negovao i zalivao kao cveće. Haotičnost borgarske politike, koja se običao navodi kao zamerka celom Balkanu, bila je veliki delom posledica onoga što je ovaj mali gadni princ uvezao iz Mstranstva. Stalno je bio oruđe Austrije, mada ga je zbog njegove izdajničke prevrtljivosti teško u celini definisati. Kada su Karađorđevići oslobođili Srbiju austrijskog jarma, on je postao najkorisniji instrumenit Austrije u njenoj sve frenetičnjoj ainitdiruskoj i antisrpskoj politioi. Voljom naroda je bio primoran da se pridruži Srbiji u balkanskim ratovima. U stvari, njegovi austrijski gospodari su mu rekli da oni nemaju ništa protiv toga ukoliko je apremam da na kraju izvede Judin trik. A to je i uradio.

... Judin trik koji je Austrija tražila od njega sastojao se u sejanju dubokog razdora između Srba i Bugara na kraju rata, ako treba i po cenu kaljanja obraza svojih podanika. U toku leta 1913. godine, dok su se vodili mirovini pregovorii, on je među svojim vojnicima proširio najirazličitije laži o Srbima. A onda je na Vidovdan, dakle na godišnjicu kosovske bdtke i atentata na Franca Ferdinanda i SoEju Čotek, izdao određena naređenja za koja čak ni njegova sopstvena vlada nije smela da zna. Tog dana su mnogi bugarski oficiri zajedno sa srpskim oficirima proslavljači povratak na Kosovo. A kada su se vratili u svoje rovove, rečeno im je da je otkrivena zavera zbog koje treba da rano ujutro iznenada napadnju srpske jedinice. Bila je to jedna od najgnusndjili epizoda balkanske istorije i za nju nije fcriv nijedan Slaven. Nije to billa ni neka zaostala posledica balkanskog srednjeg veka. Krivica se ne može pripisati ni Turoima. Bdio je to plod devetnaestovekovnog teutonizma.

Ferdinand I 1861-1948 bugarski car iz kuće Sachsen Coburg Kohary. 1918. g. abdicirao u korist svog sina Borisa. prim. prev.

255

Ali, čak i sa nožem u leđima, Srbjanci nisu prestali da sanjuju svoj sam kaiko bi ispevali svoju pesmu do kraja. Moćna magija tog sna, te čarobne pesme, zatupila je oštricu noža. Srbi su potukli Boigare. Grci, Turci i Rtimuni skočili su na Ferdinanda, ali je on ostao nepokolebljiv. Verovao je da njegovo vreme tek dolazi. Krajem 1913. godine potpisao je tajni pakt sa carem Francom Jozefom, po kojem je sve bugarske snage sitavio na raspolažanje Austriji i Nemačkoj, pod uslovom da dobije velike delove srpske, grčke i rumunske teritorije u kolifco ostane na vlasti, odnosno da dobije veliku penziju u koloko ga njegovi podanici proteraju. Onda je pokušao da Bugarsku doveđe u ropsku zavisnost od Nemačke pomoću traženja zajma, za šta je od parlamenta dobio pristamak na jedan nesvafidašnj način. Ferdinandov predsednik vlade se obratio skupštini sa revolverom u ruci, a opozicija je njegovom frontu nanela značajne gubitke tako što se koristila mastionicama i fcnjigama kao projektilima. Anđeli su morali biti veoma zbumjeni odlukom evropskih državnika da civilizuju Balkan tako što će po njemu pajejati neke male nemačke prinčeve. Jer u Beogradu, jedinoj balkanskoj prestoaiici gde je vladao Slaven, stvari su stajale bolje. Neobičljivo bi bilo poricati da je drugi balkanski rat baoio krvavu senku varvarstva i na same Srbijance. Izdajnički jutamji napad na srpske rovove, mada je za to bio kriv bugarski vladar a ne narod, izazvao je mržnju koja je na užas odgovorila užasom. A prvi srbjanski zvanični predstavnik koji je došao da uvede red na osvojenim teritorijuma, ponašao se kao osvajač a ne kao oslobođilac. Ali liberalizam kralja Fetra je polako smirivao tu prirodnu upalu nacionalnog duha koji je podneo patnje rata. Za probleme sa kojima se Petar suočavao, kao i za nepredvidljive puteve balkanske istorije, karakteristična je ilustracija to što je jedan od Ijudi fcoji su najefikasnije izlazali načraj sa nespo

256

štemen ugnjetcima u Makedoniji bio iz grupe zaverenika kojd su ubili kralja. Tigar je počeo da se krsti svojim krvavim šapama. Zlatna zver se preobrazila u zlatnog mladića. Crkva i država, ljubav i nasilje, život i smrt, opet su postali jedno kao u Vizantijd.

17 Crno jagnje i sivi soko

SRBIJA VI

Možda je za kmlja Petara rat bio samo uvod, za jedno veće iskustvo. On nije Txčestvovao u bi'tkama 1918. godine, budući da je tada već jako hramao. Otišao je u Grčku i tamo je ostao čak i kada je polbeda izvojavana. Svečami ullazak u Beograd pirotekao je bez njega. Zadržao se u Grčkoj sve do pred kraj 1919. godine, a onda je krenuo na sever, ali ne dalje od Arandelovca, jednog običnog i čak skromnog bamjskog lečilišta u blizini stare kuće Karađorđevića u Topoli. Jednog dana, bez ikakve najave, vratio se u Beograd koji ga nije prepoznao, jer je u Grčkoj pustio dugu belu, svešteničku bradu. Princ regent ga je dočekao sa svojim Ijudima i zamoilio da odsedne u dvoru, ali Petar je smatrao da to nije u redu s obzirom da više nije kralj. Tu čudnu osobinu Karadžorđevića, i njihov ambivalentan odnos prema svojoj fcraljevskoj tituli, ispdlijio je i Aleksandar kada nije htio da se preseli u novooizgrađen luksuzni dvor. Njegov dom je bio jedna običaia jednospratnica u glavnoj ulici, koja nije bila nameštena ništa udobnije od njegovog glavnog štaba za vreme rata.

... Aleksandru nisu dužnosti dozvoljavale da neguje svoj lični život. Sudbina mu je dodelila da se sada bori sa manje

uzvišenim vidovima stvamosti. To ga je Ijutilo, jer je on bio, možda, poslednji vladar na svetu ponesen homerskom vizijom života. Za njega je dan uvek morao da bude zora, svi Ijudi junaci, a mač uvek u službi pravde. No, umesto 258

toga, počeo je da se guši u nekim malim i bednim problemima. A bilo mu je još teže jer ih je predvideo, i jer bi ih izbegao da Ijudi oko njega nisu bili slepi. Nije mogao da se bavi stvaranjem države kao svojim pravim zadatkom, zato što se niikako nije moglo obezbediti jedinstvo Hrvata, Slovenaca i Srba. On nikada nije ni poželeo da u svoje kraljevstvo uključi Hrvate i Slovence. Na pKčetku rata on nije čeznuo za Jugoslavijom, kao zajednicom svih Južnih Slavena, već za velikom Srbijom u čiji će sastav ući sve one austrohungarske teritorije u kojima većinu stanovništva čine Srbi, odnosno oni Slaveni koji pripadaju pravoslavnoj crkvi. Jedna grupa Ijudi, čije mišljenje je i on prihvatio, s pravom je smatrala da su razlike između katoličke i pravoslavne crkve veće od rasnog i jezičkog jedinstva.

Nema nikakve sumnje da bi takva velika Srbija bila daleko kompaktnija celina od Jugoslavije, ali ona bi mogla opstati samo pod dva uslova: uz podršku ruskog carstva s istoka, i ukoHko bi na zapadu graničila sa katoličkim slavenskim državama koje bi je odvajale od ze malja nemačkog jezika. Međutim, 1917. godine propalo je rusko carstvo, i od svih Slavena koji su bili pod austrohungarskom imperijom jedini su Cesi imali dovoljno organizovano društvo da bi im na mirovnim pregovorima moglo biti iovereno stvaranje nezavisne države. Zato je Slavenima katoUcima bila potrebna Srbija, a i oni njoj. Otud je neizbežno došlo do stvaranja Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca, kako se Jugoslavija tada zvala. Ali to nije poništilo nespojive razlike između srpskog i hrvatskog temperamenta, što je suočilo kralja sa morem problema.

Lako je moguće da je Aleksandru bilo još teže da mimo podnosi te nesuglasice zbog Hične tragedije koja ga je zadesila za vreme rata. Danas znamo da se on kao student vojne akademije u Sankt Petersburgu zaljubio u jednu carevu čerku koja je još uvek bila učenica. Kada je to pomenuo svom ocu, Petar je zatražio carevu dozvolu da se

Aleksandar može pojaviti kao prosac kada tome dođe vreme, i dobio je ohrabrujući odgovor. U januaru 1914. godine, po završetku balkanskih ratova, srpski predsednik vlade gospodin Pašić je posetio Rusiju i dobio dozvolu da Aleksandar može početi s udvaranjem. Da nije izbio rat, Aleksandar bi se tim verovatno vrlo brzo pozabavio pošto je bio proglašen za Regenta.

Niko ne može znati kako bi se to udvaranje završilo, zato što je car svojim kćerima davao punu slobodu izbora i zato što carica nije želela da joj se kćeri udaju izvan Rusije. Ali nema nikakve sumnje da je to bila Aleksandrova istinska ljubav. On nije htio samo da bude muž jedne od carevih kćeri. On je htio da se oženi onom koju je davno izabrao; U martu 1917. godine stigla je vest da je car abdicirao i zajedno sa porodicom pao u ruke revolucionara. Negde u julu 1918. godine, dok se Aleksandar znojio u makedonskim ravnicama, cela porodica je streljana u Jekaterinburgu. Aleksandrova mržnja prema boljševizmu potiče odatle bar koliko i iz njegovog karaktera i političkih predrasuda.

Čini se da ga dugo vremena posle toga nijedna žena nije mogla ubediti u svoje postojanje. Posle očeve smrti povočeo je da traži ženu, ali očigledno iz dinastičkih razloga. Mada je rumunska princeza Marija bila veoma lepa, reklo bi se da su ga više privukle njene veze s Engleskom i rodbinska veza sa Romanovima. Ali bio joj je odan i srećno je živeo sa njom i sa tri sina. Ona ie za njega doista bila jako dobra žena budući da je od svoje majke, čuvene kraljice Mairiije, nasledila lakoću i duhovitost koji su njemu nedostajali. Volela je da dobrim automobilom preko planina putuje na Jadransko more, a volela je i da leti. Imala je smisao za komfor, koji je bio dobrodošao na Balkanu. Između primitivne i dostojanstvene stare kuće Karađorđevića u Topoli i onog vizantijski veličanstvenog izraza sjaja i smrti na

260

Oplencu, među voćnjacima 1 vinogradima, naJazi se vila koju je sagradila kraljica. Tu je s Aleksandrom i sa decom živila prijatnim i povučenim životom, daleko od kulture ali sa svim blagodetima civilizacije, onim životnim stilom koji je kraljica Viktorija uvela u evropskim kraljevskim porodicama. Kao da su Karađorđevići, inače uvek poneseni plimom stravičnih i veličanstvenih događaja, konačno dobili priliku da zastanu i predahnu.

Ovaj brak je bio Kraljeva uteha a držala ga je, možda, i ambicija. Jer još uvek je bio ambiciozan. Svašta je preživeo za tih svojih tridesetak godina. Detinjstvo je proveo u zagrljivom stanu u Ženevi, kao sin jednog gotovo smešno siromašnog pretendenta na presto. Kao mladić je dospeo do visokog trona Romanova, a kao mlad čovek uspeo je da svrgne jednu imperiju koja je pet stotina godina ugnjetavala negov narod. Nije bio još ni zreo čovek kada je pobedio još jednu imperiju, najstrašniju evropsku silu. i tako vaskrsnuo nekadašnju slavu cara Stefana Dušana. Priča se kako ie nameravao da ide još dalje. Nikako nije htio da pristane na krunisanje. Mada je čvrsto verovao da Karadorđevići treba da nastave dinastiju Nemanjića, na grimiznom zidu Žiče nisu, po starom običaju, bila otvorena i ponovo zazidana vrata za novog miropomazanog kralja. Moglo bi se sa razlogom podozrevati da ie odlagao tu ceremoniju sve dok ne bi mogao biti krunisan za cara, a ne za kralja, i to za cara lednog carstva koje bi bilo veće i od najvećeg Dušanovog.

Aleksandar se jako zanimalo za unutrašnje stvari u Rusiji, i bio je ubeden da boljševički režim ne može trati duže od dvadeset do trideset godina. Nadao se da će za to vreme stvoriti balkansku federaciju, istinsku zajednicu Južnih Slavena, koja će moći da pritegne u pomoć i spase severu braou kada boljševizam propadne. Tek onda će se krunisati u Žiči kao kralj Srbije i car svih Rusa.

261

Ovaj san nije tako sulud kao **što može** izgledati zapadnom čitaocu. Južni Slaven voli Rusa, bio beli ili crveni, ali smatra da Rus nije tako poduzetan kao što je on, i svrgavanje boljševizma njemu nije izgledalo ništa teže od pobjede nad Turcima. A nije to bdla ni samo agresivna zamisao. Kralj je s pravom verovao kako Slaveni treba da se zaštite od Italije, Mađarske i germanskih zemalja. Zato je bilo bolje da slavenska zajednica bude što čvršća. Ali bez obzira šta mi mislili o njegovim planovima, oni su podrazumevali herkulovski napor. Međutim, takav napor njemu ne bi teško pao. Ono što

nikako nije mogao da podnese, a što se u međuvremejnu od njega zahtevalo, bila je borba sa malim nesulasicama koje su bile važne za male Ijudе.

Najveća poštast u Jugoslaviji bila je ona ista koja je harala svkn evropskim zemliama namučenim u ratu: nedostatak mlađih i sredovečnih Ijudе. Srbija je izgubila tri petine svoje radne snage i devet desetina studenata koji su bili proizvedeni u oficire. I Hrvati su skupo platiU svoju borbu za Austro-Ugarsku Imperiju. Opet su, kao i inače u ratu, stradali najbolji. Nije bilo mlađih i sposobnih vođa, predratni političari su bili umorimi od godirna i odgovornosti, siunnjivi avanturisti su ulazdH u državnu službu iz interesa, koristeći se odsustvom boljih Ijudе. A zbumjeni obični Ijudе svađali su se zbog tih slabih vođa. Kao pravi profesionalni vojnik kralj je uvek teško razlikovao prepirku od pobuine. Ali sad je imao i stvami razlog da poMtičke raspre svojih podanika smatra zabrinjavajućim.

U to vreme postojao je još jedain problem u svim zemliama tek izišMm iz rata. Stari liberalizam je bio suočen sa problemima za koje nije imao rešenje. Mada ie u ralnosti Kralj pfomalo i koketovao sa nekom vrstom fašizma pretorijanske garde svoga brata, on je bio odgojen kao starinski Hberal i verovatno bi to i ostao da su okolnosti dozvoHle. AU one to nisu dozvoljavale. Izuzetno je teško

262

zadržati .slobodu štampe kada se njom koriiste različite partije da bi zagovarale atentate na vođe drugih partija. Izuzetno je teško ne zatvarati Ijudе bez suđenja, ako je toliki nered da se sudovi ne usuduju osuditi one koji su najkiivlji za narušavanje mira. A Kralj iiije mogao raspravljati o tim teškoćama sa onim podanicima koji su bili liberabio nastrojeni, zato što nije bio u stanju da razume intelektualce.

Za umetnike je verovatno imao više razumevanja. Rastao je sa vizijom istorije kao pesme, strasno je voleo muziku, a njegov brat od strica i najbliži prijatelj, princ Pavle, bio je Ijubitelj velikog slikarstva. Ali s imtektualcima nije imao ništa zajedničko. Nilje mogao razmneti i to možda stoga što je i sam bio neka vrsta umetnika zašto ne mogu da potpisnu svoju sklonost ka fcritici u cilju ostvarivanja jedne zajednicičce svrhe. Ispod velifce planine Duirmitora u Crnoj Gori nzdazi se jedno tamno jezero u fcojem se fcao u staklu ogledaju mmogi snežni vrhunci, dvostrucno pročišćeni svojom silalfcom, najpre čistotom isvog snega a onda i člistotom cmih fcriistalnih voda. Kralj je, jednom prilikom, pored tog jezera iogorovo trinaest dana. Kada mu je jedan od sefciretara doneo državne haitije u šator, refcao je svojim ufočenim glasom koji je zadrhtao: »Kada bi oni intelektualci u Beogradu mogM: da dodu ovde i viide ovo jezero fcao što sam ga ja video, oni ne bi... oni ne bi...« To je maloumna primedba sa tačke gledišta onih uitelektualaca koji su branili Ijudska pirava, protestovali protiv zatvaranja nedužnih Ijudе i protiv zabranjivanja islobode govora. Ali to nije maloumna primedba sa tačke gledišta onog čoveka fcoji je ostvario viziju sa Erušfce gore.

Kralj je osim toga bio hendicepi'ran svojom nesposobnošću fcoja je bila veća nego što se moglo očekivati od čoveka njegovih godina, da bilo šta razume u vezi sa posleratnom levicom. To što su njegovi mnogi podanici bili simpatizeri boljševičke Rusije,

263

i što su neki od njih prišli komuniističkoj partiji, za njega je bdla najobičnija obest. Pi'tao se kako ti i'sti Ijudе koji bi bili užasnuti kada bi on upotrebio i najmanju silu protiv Hrvata, mogu da prihvate masakre Crvenih bez reči. Positavlja je to pitamje, a nije mogao da sasluša odgovor zato što je miislio o ubijenoj devojci. Kada su mu rekli da su ta shvatana sastavni deo revolta protiv siromaštva, on je odgovorio da nema potrebe za takvim revoltom budući da Ijudе u njegovom kraIjevstvu žive mnogo bolje nego ranije, i da se mogu nadati još boljem životu ufcoliko se nemiri u zemlji stišaju. Bio je potpuno u pravu, a iipak je to bilo Xtpuno irelevantno. Čovek koji je gladan u veJikoj je nevolji i nije mu nikakva uteha kada mu neko kaže, pa čak ako i sam u to veruje, da je kao dečak bio gladniji, a njegov otac još gladniji. Osim toga, Kralj nije mogao da shvati zašto intelektualci neprestano govore o minj. U Beogradu je jednom prilikom postavljena izložba nemačkog slikarstva koju je aranžirao jedan srpski službenik u jugoslavenskom posilanstvu u Berlinu. Kada je Kralj posetio izložbu i savesno pregledao slike, naredio je da pozovu tog službenika. Umesto da mu čestita, hladno ga je prekoreo zato što je uključio izvesna platna Kete Kolvic koja su bila zamišljena kao slike ratnih užasa. Ovaj slučaj i druge martifestacije njegovog otpora prema pacifizmu levica je tumačila kao dokaz Alaksandrove krvolocene ratobornosti, ali takvo tumačenje je potpuno pogrešno. Malo je generaJa u modemoj istoriji koji su doživeli takve ratne strahote kakve je on doživeo, a on po prirodi nije bio oovek koga bi zaitrovala akcija. Ali on je smatrao da će Jugoslavija možda opet morati da se bori za život, pa je zato i slabljenje borbenog duha doživljavao kao korak ka nacionalnom sa 'Kathe Kollwitz 1867-1945 nemačka slikarka, vajarka i grafičarka, koja je snažnim izrazom tretirala socijalne probleme. prim. prev.

264

moubistvu. Potpuno je zaboravio kaiko je prava funkcija intelektualca da izvesne morabie vrednositi ističe pred narodom, čak i kada ih je nemoguće ostvariti u datom trenutku. No mora se priznati da je talkav zaborav u njegovoj situaciji bio neizbežan.

... lako je Aleksandar ponekaid brutakio postupao s onim svojim protivnicima koji ,su pomoću stranih sila kovali zaveru protiv bezbednosti njegovog naroda, a bio je nemilosirdan i prema intelektualcima koji su bili slepi za moguće posledice tih zavera, ipak ne možemo optuživati samo njega. Situacija je bila odv'iše konfuzna. Neće nam biti ništa jasnija ni ako kažemo da nijedan neprijateljski oin prema nezadovoljnicima nije Kralja koštao toliko kao pomirenje sa svojim drevniim neprijateljem. To je dugo ličilo na veliki pKjilitički trijumf, a u svakom slučaju je to bdo njegov najveći moralni trijumf. To je bio koren svih nevolja koje su pomračidle šest poslednjih godina njegovog života. Od samog početka, vođa Hrvatske seljačke stranke bio je Kralju tm u oku. Cak ni sam Gandhi nije delovao magnetičnije na svoje sledbenike, i mada ih je vodio u najrazličitijim pravcima koji bi mogli biti prihvatljivi, to je uvek bilo u pravcu koji ih je odvajao od

Srbije. Pre raita bio je protiv Mađara, ali svim srcem za Austrijance. Obožavao je Habzburge i zagovarao sitvaranje trojnog kraljevstva koje bi obuhvatilo Austriju, Mađarsku i veliku Hrvatsku, a ona bi tključivala i osvojenu Srbiju. Posle rata je propovedao osnivanje nezavisne hrvatske republike u kojoj seljaci ne bi plačali porez, sprečavao je hrvatske poslanike da lidi u Beograd i učestvuju u radu skupštine, a vladu je napadao na takav načim da nije teško objasniti zašto je tako često bio zatvaran.

1923. godine je izgledalo da će se ovakva situacija iz korena promeniti. Radić je otišao u London gde ga je g. Vikem Stiid, bivši urednik *Tajnsa* i jedan od retkih poznavača

265

ca balkanskih prilika, nagovarao da se okane svog republičanizma, i da poradi na demokratskim izmenama jugoslavenskog ustava, kako bi Jugoslavija postala ustavna monarhija po engleskom modelu. Kasnije je Radić rekao da je prihvatk oву ideju. Ali, po povratku u Jugoslaviju propustio je da pomene takvu promenu svog stava i bio je zatvoren, a njegova partija proglašena ilegalnom, najviše zbog toga što se iz Engleske vratio preko Rusije. Ovakva kazna bila je znak ne naročito mudre zvolje Kralja i njegove vlade, ali nije bila baš tako glupa kao što izgleda. Po Radićevoj verziji, on je otišao do Lenjina kako bi ga nagovorio da napusti boljevizam i osnuje seljačku republiku. Nije aisključeno da je Radić krenuo na ovaj put i zbog svoje neobuzdane ljubavi za putovanjem. Ali nepričasni posmatrači među boljevcima smatrali su da je on došao u Moskvu kako bi učenio Beograd strahom od društvene revolucije, a izgleda da je za vreme svog boravka prišao i Seljačkoj internacionali. Međutim, čim je dospeo u zatvor, pozvao je svog nećaka i izdiktirao mu izjavu o svojoj privrženosti Monarhiji i Ustavu.

Čim je Kralj o tome bio obavešten, postavio je Radića za ministra prosvete, a trojici uglednih članova njegove ilegalne partije isto tako je dodelio ministarske položaje. Mada je to za Radićeve sledbenice bio prvi znak da je on potpuno promenio svoj politički program, čini se da su oni samo u početku pokazali izvesno nezadovoljstvo, što govori o oudnom političkom ponašanju Hrvata. Radić je iz zatvora otišao pravo u Kraljev dvor, gde su dva neprijatelja sela i nekoliko sati provela u razgovoru posle kojeg su se odmah sprijateljili. To prijateljstvo je nepomučeno trajalo pet godina. Kraljevska porodica je zavolela Radića i on je često dolazio u dvor jednostavno kao neko blizak. Dobro je znao strane jezike i Kraljica je volela da s njim razgovara na engleskom. Kako mu je vid sve više slabio, ona mu je za vreme ob

266

roka čak sekla hranu na tanjiru. A Kralj ga je zavoleo više od ijednog dmog posleratnog počitčara.

Katastrofa se desila 1928. godine. U zemlji su počeli nemiri i Ijudi su se tužili na mnoge nevolje, Neke su bile i neizbežne. Stvaranje jedinstvene monete za celu zemlju dovelo je do izvesne inflacije. Ali neki drugi problemi mogli su se izbeći. Kako su se pojedine političke partije delile na sve manje i manje frakcije, nijesu vlada nije mogla ostati na vlasti dovoljno dugo da bi išta efikasno učinila. Za deset godina dvadeset jedna politička partija je spasavala Jugoslaviju, a vlada se menjala dvadeset pet puta. Radić je još uvek bio ministar. Mora se priznati da on nije uneo ništa novo u politički život, i da se po svojim postupcima malo razlikovao od srpskih ministara koje je tako dugo napadao. Mada je po svojim teorijskim uverenjima bio levicar, u tom trenutku on je iznenada zatražio vojnu diktaturu. »Naša narodna armija«, rekao je Kralju, »koja je naša najveća narodna svetinja, možda jedina može da postane voda kojeg će svi prihvati, i fcoji je dovoljno jak da nemilosrdno protera korupciju, kao i bezakonje, da uništi poistrasnost administracije i savlada politički terorizam 'koji našu celu zemlju počinje da pretvara u jedan ogroman zatvor.« Ovo je razbesnelo političke parazite koliko i ilskrene demokrate u Jugoslaviji. Da bi dokazao svoje tvrdnje, Radić je pokrenuo kampanju protiv koimpe, imenujući krive i ukazujući na prekršaje zbog kojih je smatrao da je diktatura neophodna.

Bulevar'ska štampa je tražila negovu krv, stvarno želeći da se doista nađe neko ko će je prolijiti. Ali mora se priznati da ni on nije naročito mudro vodio svoju kampanju. Bio je nilnički provokativan u situaciji u kojoj je pre svega morao da ostane miran. Njegova nasihnička žestina nije imala granica. Znao je da u parlamentu ustane i drupre inistre, svoje kolege, nazove svinjama. Ne

267

srećna okolnost je bila i njegovo, od Austrije nasleđeno, germanofilstvo, zbog kojeg je prezivo govorio o svim narodima izvan sfere nemačkog uticaja. Zahvaljujući svojoj bliskosti sa Kraljem i Kraljicom, nekako je još i uapeo da prihvati Srbinje, ali Ijudi iz udaljenijih i divljih krajeva Jugoslavije za njega su bili gotovo isti kao oni u očima ameničkih južnjaka. Reč »Cincar« je upotrebljavao li pogrdnom smislu, kao da se odnosila na neke meleze, mada su Cincari bili stočarski narod koji se u makedonskim brdima često bavio svojim poslom još od bizantskih vremena. Bio je potpuno gluš za poeziju jugoslavenske ideje, za duh ljubavi kojom je bila nadahnuta uprkos mnogim greškama i buntalnostima. Njemu, kao i većini Hrvata, nije ništa značilo to što se narod oslobođio islamskog zavojevača i što je obnovio hrišćansku civilizaciju pod zaštitom jugoslavenske draave.

Juni nije mesec koji je u istoriji bio naklonjen Srbima. Dvadesetog juna 1928. godine omogorski poslanik Puniša Račić, jedan od optuženih za korupciju, ušao je u skupštinu i ispisao pet hitaca iz revolvera. Ubio je hrvatskog poslaničnika Basaričeka, jednog izuzetnog i obljučenog čoveka, zatim Radićevog neoka Pavla, lako je ranio dva druga hrvatska poslanika, a smrtno je ranio samog Radića. Taj čudni i neustrašivi velikan je preminuo šest nedelja kasnije. Kralj je statno sedeo pored njegovog kreveta, bled i drhtav od tuge. Ranjeni čovak ga je čvrsto držao za ruku kada mu je bilo najteže. Tih nedelja trajala je jedna patetična prepirkica koju će kasnije događaji zaodenući govorom ironijom. »Kada ozdravite«, govorio je Kralj, »morate postati predsednik Vlade.« »Ne, me«, odgovarao je Radić, »to mora da bude jedan general.« Za taj položaj već je i predviđao generala Živkovića. Ali drugi oko njih su mogli videti da od takvih priča nema ništa, i Radić je uskoro bio prevezan u Zagreb da bi tarao

268

umro. Na samrtnoj postelji je izrazio mnoge želje u koje će dogadaji opet uneti gorku ironiju. Želeo je da se nijedan od njegovih sledbenika ne sveti za njegovu smrt, a da Hrvati i Srbi nađu put do potpunog i bespogovomog pomirenja. Gotovo je neverovatno da je kralj Aleksandar mogao biti optužen za Radićevu smrt. On je tom smrću mnogo toga izgubio, a ništa nije mogao da dobije. Ali ono što je bilo istinito jeste da j'e ime Karađorđevića nekim mračnim asocijacijama povezano s ubistvom. Knez Mihajlo, kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga, nadvojvoda Franc Ferdinand i Sofija Cotek, svi su oni bili ubijeni i svi su bili neprijatelji Karađorđevića. Ljudi su se setili i toga da je u Solunu, za vreme rata, bio ubijen čuveni Dragutin Dimitrijević Apis, koga su bez gotovo ikakvih dokaza optužili za pokušaj atentata na Aleksandra. Slaveni vole da prepričavaju takve krvave priče, samo što su u svom pričalačkom zadovoljstvu zaboradli da Radić već pet godina nije bio Kraljev neprijatelj.

... Svaki vladar u Srbiji je nešto dokazao za vreme svoje vladavine. U nekoliko navrata je ta oudaia vladavina, novija nego u Sjedinjenim Državama a stara kao Vizantija, dokazala da jedna mala država može da pobedi veliko carstvo. Uvek bi se ponovo dokazalo kako je strašno, čak i u pobedi, biti mala država koja je okružena velikim imperijama. Aleksandru je bilo dosuđeno da pruži novi dokaz tih istina, kao i da dokaže neke druge. Proširivanjem svoje države izvan granica kulture svog naroda, Srbija je dovedena do osećanja krivice. Postojala je očigledna moralna potreba da mali narodi treba da stvaraju male države, aU cena za odbranu tog morala bila je veća nego što su Ijudska tela billa spremna da plate. To je Kralj znao veoma dobro dok se uštogljeni vozio u Mcanaa Beograda. I sam diktator, bio je prvi vladar u Evropi koji je

269

otkrio da je diktatura nepiljatelj svakog istinskog i stabilnog poretku. On to još mnogo bolje zna sada dok na svom odru lebdi nad gradom. Jer atentat na njega je, u stvari, ostao nekažnjen. Francuska nije imala hrabrosti da izvede na sud njegove ubice, a Liga naroda je promrmljala nekohko reči prekora, takvih fcoje ne bi mogle nikoga da uvrede.

MAKEDONIJA I

Dok smo žurno izlaziU sa stanice, ponašala sam se kao profesionalni vodič ukazujući rukom na sve ono bogatstvo koje je ležalo ispred nas u tami. Stanica se nalazi u novom delu Skoplja, na kraju glavne ulice koja liči na deo drugorazrednog trgovackog centra nekog engleskog industrijskog grada, ako m računamo slabo osvetljenje, kaldrmu i odsustvo automobila, a izaziva i isti utisak starog skalpa punog peruti neugledne industrijske robe. Ali iza stanice pruža se visoravan koja je poput Atlasa pridržavala nebo, mermemo od mesečinom osvetljenih oblaka. Oko nas se širio topao vazduh i miris jorgovana, zvuci muzike i pevanja, oštar zvuk makedonske muzike i pevamja, koji je dopirao iz maMh kafana skrivenih u sporednim uUcama i dvorištima. Jedan događaj je uneo u grad ritam i uzbuđenje. Štropot malih fijakera sa dva konja odzvanjao je na kaldrmi, zveckale su i pete na cipelama Ijudi koji su svi nagmuli u istom pravcu. »Pogledajte, svi oni idu u crkvu na Uskršnju službu«, reče KonstEintin.

... Izišli smo iz svog fijakera i prddružiU im se idući polako jednom sporednom ulicom sve dok se nismo obreh pred crkvom koja nije hčila ni na crkvu ni na cirkus, već na jednu ukrašenu dvospratnu seosku zgradu.

Neobično je delovala čak i iznutra. Bila je sagrađena pre nekih stotinu godina, kada su sultani pokazivah izvesnu popustljivost prema hrišćanima i dozvoljavah im da grade crkve, mada takva dozvola nije mnogo vredela uko

271

liko ne bi bio podmićen lokalni paša. Graditelji su joj bili četiri brata koja su naučdla svoj zanat radeći kao zidari širom Balkana i u Italiji. Priča se da glavni majstor nije umeo ni čitati ni pisati, a crkva doista i odiše čudnom mešavinom kulture i nepismenosti. Primetno je vešto a ipak naivno baratanje veoma razuđenim oblicima, krajnje raznorodnim, moćno sjedinjenim u svesti koja nije ZTiala njihovo poreklo pa otud nije mogla znati ni sve o njihovoj suštini. Kao da je vizantijska kupola iznenada izbušila ravni krov neke užasno visoke italijanske bazilike. Na gornjem delu crkve azijske galerije su u senci čuvale svoje tajne iza nekih rešetkastih paravana. Sa desne i sa leve strane crkve bile su dve veUke izrezbarene stolice, jedna za kralja a druga za vladiku, koje su podsećale na ravni ravenski stil. Propovedaonica je bila postavljena veoma visoko zato što su oči balkanskog graditelja bile naviknute na mimbar, propovedaonicu u džamiji, koja se uvek nalazi na vrhu jednog dugog stepeništa, strmog poput merdevina. Tu i tamo su se videli, na šarkama, postavljeni u gvozdene okvire, ravni prozori od običnog stakla, onakvi kakvi se mogu naći i na seoskim kućama.

U ovom čudnom zdanju, sada potpuno utonulom u sumrak, stajalo je mnoštvo Ijudi koji su čekaU, držeći neupaljene sveće u Tukama. Onaj paravan ispred ohara, ikonostas, kao arhitektonski karakterističan element istočne crkve, ovde je bio visoki ziid sa krstom na vrhu, utvrđenje koje je branilo stalno ugrožene svete tajne. Visina tog zida, još vehčanstvenija zbog ikona i pozlaćenog duboreza, delovala je u ovom polumraku kao neko tamno bogatstvo. Srebrne oplate koje su pokrivale oreole i ruke Ijudi predstavljenih na ikonama svetlucale su poput mesečine. Tu i tamo nazirala se svetlost poneke sijahce na lusterima koji su visih nisko sa krova. Meka svetlost sveća dopirala je sa stola u sredini crkve, na kojem je mrtvo Hristovo telo bilo predstavljeno jednim izvezenim prekrivačem. Većina Ijudi već su

272

odali poštu ovom simbolu i sada su mimo stajali na svojim mestima, muškarci sa desne a žene sa leve strane, kada je reč o starijima, dok su mlađi često narušavali ovo pravilo. Uz unutrašnji zid cele crkve bila je izdignuta jedna stepenica tako da je jedan red Ijudi u pozadini tjo malo podignut, što je ovoj sceni davalo izvesnu lepotu i neku posebnu otmenost. Ličilo je to na svečani poredak koji je sam car uspostavio u kapeli svoje velike palate. Ali Ijudi su se još uvek tiskali oko stola da

bi se poklonili Hristovom telu. Svi su prilazili pogleda uprtog u izvezeni prekrivač, obuzeti dubokom tugom. Saginjali su se i Ijudili prekrivač s izrazom potpune predanosti, onakve kakvu žena želi da oseća za čoveka kojeg voli. Ali čak i kada bi mogla da oseti takvu predanost, verovatnije je da bi ta predanost dovela do bolnog raskida pre nego što bi mogla da mu uradi nešto neprijatno. Cudno je bilo videti kako su se i Ijudi i žene predavali ovakvom obožavanju, a da se nisu plašili izazivanja srdžbe i kaprica onoga koga su obožavali.

Stolu je prišla jedna mlada žena okruglog lica, gotovo zatupljenog dobrotom. Na glavi je imala debarsku maramu, koja je za mene jedan od najlepših odevnih predmeta na svetu. To je marama od finog sukna, prošaranog nekolikim jarkocrvenim ili ružičastim krugovima veza u kojima je, kao da ga je trebalo sakriti od oka javnosti, bio upisan krst grimizne ,ili Ijubičaste boje. Svaka žena veze tu maramu u skladu sa svojom vizijom, ali ona je uvek remekdelo, uzvišen znamen jedne proganjene ali veličanstvene religije. Dok se saginjala preko stola, povukla sam muža za rukav i rekla: »Pogledaj, ona je iz Debra.« Klimajući glavom, on je ponovio: »Da, ona je iz Debra«, i ja sam se zadivila njegovoj dobrodušnosti s obzirom da mu nikada ništa nisam rekla o Debru. A onda se odjednom Uskršnji obred sručio na nas svom silinom.

Povorka sveštenika gotovo je u jednom trenu izišla kroz vrata ikonostasa, začulo se blago

lavovsko mumljanje crkvenih pesama koje su pevali Ijudi čija vera nikada nije zahtevala celibat od svojih sveštenika niti pacifizam od svoje pastve, a sveće su se palile od ruke do ruke sve dok cela crkva nije postala jedno plameno polje nežne jagorčevine.

Vrhunski trenutak Uskrsa je kada sveštenici podignu izvezeni prekrivač sa stola, ponesu ga i tri puta obidu crkvu ispred pastve, noseći zapaljene sveće i pojući himnu o Hristovom vaskrsenju. Prošle godine kada sam bila u Skoplju Konstantin i ja smo išH u ovoj povorci, i sada sam htela da joj se ponovo pridružim. Nema ničeg živopisnijeg od te povorce oko crkve, sa cvetnožutim sjajem sveća, hladnom zvezdanom i mesečevom svetlošću, svetlucavim krstovima i odeždom sveštenika, senkama Ijudi koji su se nageH kroz osvetljene prozore kuća na trgu, dok se činilo kao da se i te kuće Ijuljaju u ritmu jačanja i slabljenja svetlosti i senke. AH bilo je tu i nešto više, bio je to istinski Vaskrs, uočavanje razHke između zime i leta, između hladnoće i topote, između tame i svetla, između smrti i života, između onog što označavamo sa minus i onog što označavamo sa plus. Nešto važno, što nam inače neprimećeno izmiče zato što smo mu stalno izloženi, moglo se tu ponovo osetiti u svom punom značaju. AH sada se nismo mogH pridružiti povorci zato što smo stajaH u crkvi pored ikonostasa kada je povorka krenula, a već obišla tri puta oko crkve pre nego što smo mi došH do vrata. Kada se Vladika, koji je predvodio sveštenike u povorci, zaustavio na ulaznim vratima da očita moHtvu, mi smo se nalaziH tek u predvorju, odnosno priprati, koja se pruža duž celog prednjeg dela svake vizantijske crkve, a koja je ovde bila veoma široka i delovala svetovno zato što su se graditelji navikH na veHke tremove džamija, gde musHmani često sede, pričaju, ugоварaju poslove iH razgovaraia o poHtici.

Dok smo tu stajaH, strašno sam se uplašila jer mi se učinilo da toHki broj Ijudi, koji su

274

se u velikoj gužvi uznemireno kretali s upaljenim svećama, mogu da izazovu požar. Ali zaboravila sam na svoj strah zato što sam stajala sućelice sa jednom seljankom koja je sedela na rubu prozora, otelovljujući suštinu Makedonije zbog koje sam ponovo došla ovamo. Bila je onih godina kojih su, čini se, sve Makedonke posle pirve mladosti: pedesetih, otvrdnuUh od vremena. Tamna marama joj je padala preko glave i ramena, a nabori te marame, koščata otmenost i patnjom izbratzdano telo podsećaU su na mnoge vizantijske Madone koje se mogu videti na freskama i mozaicima. Svojom ogrubelom rukom majčinski je milovala sveću, gledajući u njen plamen kao u živo biće. Na rukavu njenog crvenosmeđeg jagnjećeg kožuha video se stilizovani vez cinog i ijelog drveća, koji je očigledno poticao od neke šare namenjene elegantnim Persijankama pre dve hiljade godina. Pred našim očima otkrivalo se ono što je za mene bilo čudo Makedonije.

Ova žena je propatila više od veoine drugih Ijudskih bića, i ona i njeni preci. Jedan dobar znalač ove zemlje je rekao da je svaki čovek koji je ovde bio rođen pre VeUkog rata a i dobar broj onih koji su se rodiU kasnije bar jednom u životu bio suočen sa mogućnošću nasilne smrti. Ova žena je morala biti rođena pri kraju rđave turske uprave, onda kada su se pobune smenjivale sa masakrom i kada je vladao društveni haos. Ako njen selo i nije bilo sravnjeno sa zemljom, ona je sigurno čula za mnoga kojima se to desilo, i niko joj nije jemčio da i njen selo jednoga dana neće doživeti istu sudbinu. U njenom zrelom dobu na Balkanu su se vodiU ratovi, uključujući i svetski rat, a u međuvremenu su harale kolera i epidemija tifusa. Kasnije je došla na red VMRO, a stalno se živelio na granici krajnje bede. Svega je imala daleko manje nego što neka žena na Zapadu može i da zamisU: i Učnog imetka, i bezbednosti, i pomoći pri porodu. AU ona je imala dve stvari na kojima bi mogla da joj pozavidi svaka žena na Zapadu.

275

Imala je snagu, ogromnu kamenu snagu Makedonije. Bila je takvog soja kojem nije mogao ništa nijedan metak osim onog koji je ispaljen u srce, bila je u stanju da preživi planinske zime i da nadždvi malariju i kugu, da dočeka duboku starost na suvom hlebu i paprici. U njenoj oskudici, kao u šupljini neke stene, bile su sakupljene poslednje kapi vizantijske tradicije. Svi smo mi svesni toga što je bila Vizantija. Mi znamo da je produžetak Rimskog Carstva na Istoku stvorio jednu zadržavajuću civiUzaciju. Ona je bila nesavršena zato što nije znala gotovo ništa o ekonomiji i Ijude je mučila oskudica koju nisu mogli objasnit. Znamo da je u prestonici pored Žlatnog roga jedno carstvo na zalasku razvilo dvorski ceremonijal, koji su raniji imperatori uzeli iz Azije, toHko ga razvilo da su svi njegovi učesnici tačno znali duhovne simbole koji se mogu izraziti pokretom i zvukom. I crkva je to učila od države, pa je liturgiju pretvorila u vrhunsko remekdelo kolektivne umetnosti. Prožeti ritualnim izražavanjem ideje o Bogu i o Caru, koga su zamišljali kao Božijeg namesnika, ti Ijudi su stvorili umetnost koja je iedinstvena u svojoj otmenosti, koja je u arhitekturi, slikarstvu, mozaicima, metalu i tekstu pronašla savršen izraz čovekovih najdubljih iskustava, u poređenju sa kojim sve druge

umetnosti deluju pomalo naivno ih prosto. Mi znamo da ta postignuća nisu bila tehnički trikovi već znaci jednog istinskog duhovnog procesa, jer Vizantinci su imaju snage da četiri veka žive dostojanstveno i pristojno, znajući da im nema spasa, da će ih jednog dana nemilosrdni Turci sravniti sa zemljom. U senci takve sudbine oni se nisu držali samo stoički. Oni su nastavili da žive pun život, da stvaraju, pa čak i da pred samu svoju propast pokrenu novu sUgarsku školu. Sve to mi znamo, aU znamo samo svojom svešću. A ova žena je to znala svim svojim bićem zato što nije znala ni za šta drugo. To je bio medijum u kojem je ona postojala.

276

Rđava vladavina Turaka Ušila ju je svih blagodeti zapadne kulture. Jedino čime je mogla da se hrani bila je slast prosuta iz oborenog pehara Carigrada. Zato je ona pripadala Vizantiji na razUčite načine i svojom suštinom. Kada je uzimala iglu u ruku, počela bi instinkтивno da veze vizantijske šare na platnu, i u sebi je nosila vizantijsku ideju da čovek sve mora ukrasiti, stalno ukrašavati, i to bogato ukrašavati. Dok je sedela, bila je ukočena, maltene i sama spletena u rad svojih ruku. Ta ukočenost nije bila slučajna posledica vrste materijala kojima se služila, već i simbol njenih društvenih uverenja. Ona je verovala da se Ijudi koje treba poštovati ponosnije drže od onih koji su beznačajni. Njena leđa su bila prava i ona se ne bi nasmejala tek tako. Zato joj ni crkveni obred nije bio dosadan. Ona je mogla satima da sedi kao što je i sada mimo i zadovoljno sedela sa svećom u krilu, posmatrajući ozbiljne sveštenike kako u sporom hodu evociraju ideju uzvišene veUčanstvenosti i podstiču raspoloženje takve potpune predanosti kakvo odgovara onom što je najveUčanstvenije. Ona nije zapanjeno gledala vašarsku panoramu, niti je bila tek dokona. Ona je bila obuzeta istom strašcu koja bi često zaprepastila dobrovoljce, kada su početkom veka dolaziU da se bore sa glađu koja je uvek harala posle ugušenja hrišćanskih pobuna. U seUma koje su Turci uzeU na zub, u kojima nisu prestajaU da ubijaju, pljačkaju i da ih pale, ti dobrovoljci su često nagovaraU stanovnike da se isele u Srbiju i Bugarsku.

A seljaci su uvek odgovarali da bi to bilo pametnije, aU da ne mogu ostaviti svoje crkve. To nije bilo praznoverje. Potomci Vizantije polagaU su pred oltarom isti ispit kao i njihov roditelj. Nisu dozvoUU da im propast postane i degradacija. Lice ove žene nije bilo gnevno već egzakirano, patnički osećajno a ipak u svojoj predamosti usredsređeno na ono što joj se činilo važnije i veUčanstvenije.

Vladika je stajao na vratima, delujući toržestveno ne samo zbog svoje svetle odežde

277

protkane zlatnim nitima, niti samo zbog visoke mitre, žezla i svetlucanja dragog kamenja sa krsta na grudima. Ima nekog svojevrsnog dostojanstva u obrisima odežde koja u isti mah podseća na ogrtač filozofa u staroj Grčkoj, na šal rimskih konzula, i na tuniku i duge rukavice vizantijskog imperatora. Vladika je gromkim glasom objavio da je Hristos vaskrsao, a iz lica iznad plamenova jagorčevine izviU su se jasni uzvici verničkog odobrava nja. Onda je očitao molitvu, iU možda ponovio jedan odeljak iz Jevangelja, pa se obratio vernicima upoređujući Hristovo vaskrsenje s oslobođenjem Makedonije, koje su doneU Srbi pre dvadeset pet godina. Bila je to, u stvari, direktna jugoslavenska propaganda kakva se mogla čuti i sa političke govornice.

Nas je to zaprepastio samo zbog naše sopstvene modernosti. To nije bila nikakva inovacija, već nastavak jedne drevne crkvene tradicije. »Budući da je telo države, poput Ijudskog tela, sastavljeno od pojedinih delova i udova, njegove najvažnije i najvitalnije delove predstavljaju Car i Patrijarh«, pisao je jedan vizantijski teolog. »Na isti način kao što mir i sreća Ijudskog bića zavise od sklada duši i tela, tako i u politici mora da postoji savr.šcna saglasnost između Cara i sveštenstva.« S obzirom da pravoslavna crkva i ne teži da bude išta drugo osim reUgije, i ne pretenduje na krajnju istinu u filozofiji, etici i poUtici, ona ne stvara one probleme koji se pojavljuju na Zapadu. Pravoslavna orkva je smatrala, i još uvek smatra, da je njen glavni cilj stvaranje čaroUje, odnosno dočaravamje pomoću obreda onih duhovnih iskustava koja su najviše potrebna čoveku. Njena dužnost je i da postavi opšti obrazac moralnog ponašanja. Ako svetovne vlasti pomažu taj obred i prihvataju taj obrazac, onda imaju i pravo da zahtevaju podršcu crkveme vlasti, a orkvena vlast ima pravo da je pruži ukoUko to ne ugrožava njenu duhovnu nezavisnost. U stvari, crkva će uvek dati podršku svetovnoj vlasti ako se ta vlast ne meša u njenu teologiju.

278

To je stav koji mora da prihvati svaka državna crkva, i to ne stvara nikakve probleme kada je reč o crkvi koja ne polaže pravo na vrhunsku mudrost ni u svetovnim ni u svetim stvarima.

Pravoslavna crkva se nije odrekla takvog zahteva po sopstvenom izboru. Ona je bila prisiljena na to odricanje zbog zamršenih tokova vizantijske istorije. Čovek može polagati pravo na krajnju mudrost u vezi sa jednom pojmom samo u onom stepenu u kojem je njena sudbina predvidljiva. Život u Evropi nikada nije bio potpuno sređen duže od nekohko godina u vremenu, i na jednom ograničenom području u prostoru. Ali na Zapadu život je ipak bio dovoljno sređen, iH je nered bio bar dovoljno homogen, da su pametni Ijudi mogli ustanoviti načela koja bi se mogla smatrati većim, s obzirom da su pružala pogodnu osnovu za akciju i misao u jednom dužem vremenskom periodu. Na Istoku Evrope to nije bilo tako. Istorija je tu bila u znaku stalnih i zaprepašćujućih potresa. Vizantijsko carstvo je doživelo invaziju svoje krvožedne i nemilosrdne sabraće hrišćana, koji su pošli da oslobole Hristov grob u Jerusalimu, a zaustavili se u Carigradu da bi okusili mnogo neposrednije dato uživanje u pijački. To isto carstvo je znalo da će ga osvojiti Azijati, koji nisu bili ništa pristupačniji za pregovore od košmarskih priviđenja. Takvo carstvo nije se moglo baviti predviđanjem. Otud se njegov genije od spekulativne misli okrenuo umetnosti, a njegova crkva je sačuvala svoju dogmu ne razvijajući je, već usredsređujući svoje snage na sjaj Hturgije, koja je pružala magičnu zaštitu protiv svih poznatih i nepoznatih zala. Zato je ta crkva bila kritikovana zbog navodne sterilnosti i arhaičnosti svoga učenja, kao i zbog misterioznosti praznoverja. AH ona je na najbolji mogući način služila svojoj pastvi u nevoljama koje su je snašle.

Iz ovih istorijskih razloga niko od prisutnih nije bio ogorčen zato što je Vladika svoju propoved nastavio govorom u

kojem je dao

279

podršku Vladu. A s obzirom da su okolnosti života na Balkanu onemogućavale ispreplitanje religioznog i pacifističkog osećanja, jednako sam sigurna da niko nije bio ogorčen ni zbog toga što je Vladika u mladosti bio komita. Komite su vodile gerilski rat protiv Turaka u Makedoniji, pre nego što se rat proširio. Neki među njima su bili prave askete, veoma disciplinovani i hrabri Ijudi, često iz dobrih porodica sa oslobođenih slavenskih zemalja. Oni su napadaU turske trupe, narooito kaznene ekspedicije koje su prekim sudovima pokušavale da spreče raspad pravnog sistema u turskim provincijama. Drugi su biU fanatici koji su uživali u masakriranju Turakaimožda još više u čistkama sopstvenog pokreta od ostunnjičenih izdajnika. Bilo je tu i zadrtih nacionalista za koje je suđenje po kratkom postupku bilo prirodan obHk srčanog življenja. A neki su opet biU obični razbojnici koji su pripadaU tom pokretu radi ubijanja i pljačke. Rečju, tu su biU predstavnici svih različitih mijansi Ijudskog karaktera. Zbog toga je Ijudima sa Zapada bilo teško da dođu do nekog čvrstog mišljenja o poUtici na BUSkom istoku. Zato je makedonskom seljaku bilo još teže kada bi video kako se grupa naoružanih Ijudi pribUžava njegovom selu.

U stvari, Vladika je pripadao jednoj potpuno izuzetnoj grupi komita. AU i da je manje brižljivo birao svoje društvo. to ne bi smetalo sedjanki koja je milovala svoju sveću i preko njenog plamena gledala ga zahvalno. Bio je dobar čarobnjak. Umeo je lepo da nosi svoju odeždu, da izgovara potrebne reči i iskazuje verničku odanost. A to je u njoj izazivalo divan doživljaj Ijubavi za bezgrešno biće.

... Vladika je još uvek govorio, a crkvu je obuzela topUna natopljena mirisom meda, budući da su ovde sve sveće obavezno od voska. Vratio mi se strah koji sam osetila ranije za vreme službe, praćen zgražavanjem nad užasima istorije i strepnjom da bi se u svojoj bezumnosti mogla ponoviti. Vatra se širi, a zapaljive materije se ne brane već gore i pret
280

varaju u pepeo. Ljudska bića vole da nanesu bol svojoj sabraći, Ijudska vrsta je sklona da popusti svojim izopačenim prohtevima, dozvoljavajući da se dogode i da traju vekovima ogromne tragedije u kojima Ijudi stradaju i nestaju. Tu ništa ne pomsiže ni radost života, koja je toliko jaka kada se pojavi da nam se svima u tom trenutku čini kako je ona karakterističan i čak pretežan kvalitet univerzuma. Mogla bih da izgorim u ovoj crkvi mada vazduh miriše na med. Na mesečini, pored fontana gde rastu ruže i pevaju slavuji, svi oni manje vidljivi i još uzvišeniji vidovi lepote mogli bi da iščeznu sa lica zemlje, i da se opet ne pojave sve do nekog drugog Postainja. Dozvolila sam sebi da se dokraj predam tim strahovima ah s izvesnim osećanjem privilegovanosti, jer pored mene je bila ta Makedonka koja je, više od ikog koga sam ikada srela, imala pouzdan odgovor na sve to. Nije bilo ničeg prenaglašeno potvrđnog u onome što je ona svojim bićem govorila. Iz svec glasa može se samo povikati da voz za Brajton kreće u 11,15 sa perona 6. Tananje vesti treba šaputati, jer iscrpljujuće je teško prevući jedno saznanje stvarnosti preko praga svesti, bilo pomoću umetnosti ili iskustva. Ona nije spektakulamo izjavila da će čovek biti spasen. Njen stav je jednostavno podrazumevao da se ovaj Uskrs neće završiti nesrećnije od ijednog drugog koji je doživel, a njeno telo, istrošeno aU ponosno u svojoj gruboj i veUčanstvenoj odeći, izjavljivalo je da smrt može trajati pet stotina godina a da ipak ne bude smrt.

MAKEDONIJA 11

... U trećem selu videli smo nešto više od plesa. Na našem automobilu vijorila se državna zastava, budući da ga je Konstantin pozajmio od bana te oblasti. A desilo se i da su ovdašnji žitelji bili ne samo fanatično prosrpski raspoloženi već i da su postavili određene zahteve vlastima. Zato su nas bumo pozdravili kada smo izašli iz kola, što se meni nikada nije dopadalo jer je uvek značilo da su me zamenili za nekog drugog. Ali Konstantin je ipak bio vladin službenik i njima je to bilo dovoljno. Pošto su mlađi za nas odigrali jedno kolo, otišli smo u kuću koja je pripadala trojici braće, starijim ali naočitim Ijudima, očigledno najviđenijim u selu. Bila je to tipična balkanska kuća, sa štalom u prizemiju i sa spolnjnjim stepeništem koje je vodilo do balkona sa kojeg se ulazilo u sobe. Ljudi su izneli na balkon dugački sto sa dve klupe, prekrivene serdžadama. Prišli su nani još neki ugledniji Ijudi u selu i predstavili nam se, a onda smo svi seli i počeli da pijemo neko bljutavo crno vino i da jedemo ovčiji sir i tvrdo kuvana jaja, koja su nam braća svojim rukama Ijušila. Pridružila nam se i žena najstarijeg brata, kojoj je moglo biti oko četrdeset godina i koja je na sebi imala haljinu sa persijskom šarom prilagođenom hrišćanskoj ornamentici, a u naručju je držala svoje najmlađe, zdravo i dobro vaspitanu dete. Druge su žene, čini mi se, slušale i šaputale iza odškrinutih vrata.

Kada smo završiH sa jelom i pićem, Ijudi ponosnog i odlučnog držanja počeli su da ob

282

jašnjavaju Konstantinu ono što treba da prenese vlastima. Govorili su hladno i logično. Da, tačno je da su bili na velikoj muci sa susednim selom, na teškoj muci. Tačno je da su tri čoveka bila ubijena i jedan ranjen. Ali nema nikakve koristi od slanja žandarma koji treba da održavaju red, jer ta muka nije bez razloga pa neće ni prestati dok se taj razlog ne odstrani. Stvar nije samo u tome što je to selo bugarski nastrojeno: u pitanju je i sukob interesa koji se tiče prava na vodu. A kao što svi znaju, taj sukob traje već generacijama i toliko se već nakupilo zle volje da može trajati i doveka ukoliko se ne umeša i ne presudi neko ko je potpuno nepričerasan. Zato je potrebno da Vlada što pre pošalje komisiju koja bi ispH.tala celu stvar. Oni su već poslali zahtev, ali oni znaju da je to jedna od brojnih peticija sa seia koja godinama, iU bar mesecima, neće doći na red, a ova stvar je hitna. Njoj bi trebalo dati prednost nad zahtevima za bolje puteve iU

osvetljenje, jer biće sukoba sve dok se ne razreši, a to znači i da će biti Ijudskih žrtava. Zato je potrebno da Konstantin, ako ikako može, o svemu tome obavesti merodavne.

On je rekao da hoće i zaista je to uradio već sledećih dana. A onda su ti Ijudi iz Skopske Crne Gore nastavili da razgovaraju o drugim stvarima. »A šta je sa vama?«, rekli su. »Mi možemo dovesti svoju kuću u red ako biste i vi, gore u Beogradu, sredili svoju. A da U vi to radite? Ponekad čisto sumnjamo.« Rekli su da shvataju ekonomsku nužnost pakta s Italijom, ali da ne veruju u njegov značaj. »Taj narod je radio protiv nas u našoj rođenoj zemlji, trošio je novac nemilice da bi Makedonce zavadio sa svojom braćom. To su Ijudi koji su stavlili bombu u ruke onih koji su ubili našeg Kralja. Zašto bi oni od jednom postali naši prijatelji? Oni će ukrasti od nas sve što budu mogući. Steta je da se radi nešto zbog čega će naši mladi Ijudi zaboraviti da su oni neprijatelji i da moramo biti spremni za odbranu svoje zemlje od njih.«

283

Pakt sa Bugarskom ih je još više uznemirio. »Nemoguće je«, rekli su, »sklopiti mir sa Bugarima. Oni su naša nebraća.« Onda je progovorila žena sa detetom u naručju, i svi su Ijudi začutili. »Svojim očima sam videla kako su Bugari ubili mog brata i njegovog sina«, rekla je, a takva izjava je ovde značila više nego na Zapadu zbog one posebne veze koja postoji između braće i sestara kod Srba. »Ubiili su ih bez milosti, kao da su bili Turci a ne hrišćani.« Te reči su pale kao malj. Učutala je stegnuvši usne, a Ijudi su počeli ponovo da govore o nepomirljivosti njihovih neprijatelja koja traje od pamтивeka.

Bilo je strašno slušati ove primitivne Ijude kako govore sa takvom svirepošću, i shvatiti da oni nisu svirepi zato što su primitivni, već zato što su ih već sile namemo do toga dovele. Prvenstveni uzrok te surovosti je, naravno, pet stotina godina rđave otomanske vladavine. Ali ta sklonost ka nasilju nikada ne bi dobila svoj moderni ekstrem i ubistveni karakter da nije bilo engleske pomoći Otomanskoj Imperiji koja bi se inače sama od sebe raspala; da nije bilo nasilne bugarizacije makedonskih Srba koju je generacijama finansijski pomagala carska Rusija; da nije bilo Austrijske Imperije koja je tako forsirala svoj *Drang nach Osten* da je kod Srba izazvala šovističku reakciju zbog koje nisu bili najidealniji upravljači u jednoj pokrajini koja nipošto nije jednodušno stajala na njihovoj strani; da Italija nije svojim novcem i razbojničkim tutorstvom korumpirala makedonsku revolucionarnu organizaciju. Ono što sam videla nije bila tama u srcima ovih tananoputnih Ijudi, kao što bi neki neprijateljski nastrojen putnik mogao da pominje, već objava njihove legitimne spremnosti da brane stolove i klupe na kojima smo sedeli, blutavo vino, tvrdo kuvana jaja i ovčji sir, ženu i njeno dete, dah u svojim gmdima, da sve to brane od kriminacija namera onih pametnjakovića u većkim gradovima koji zamišljaju da bi sami

284

sebi nešto više obezbedili ako bi sve to drugima oteli.

Kad smo se vraćali, moj muž je rekao Konstantinu: »Ovo su sjajni Ijudi. Znaju da se ponašaju i imaju stila. Nisu bili nešto posebno fascinirani zato što ste vi stigli iz većkog grada, a to i nije važno zato što oni znaju da je i u gradu i na selu najvažnije jasno misle i jasne misle izraziti jasnim rečima.« »Doista su sjajni Ijudi«, reče Konstantin, »onakvi kakvi su Srbi bili pre kosovske bitke, budući da su se održali pet stotina godina u ovim brdima čuvajući svoje vrednosti. Turci nikada nisu mogući da se ovde nasele, iako im je bilo stalo do toga jer njima priroda mnogo znalo, a ovde je priroda divna. Ali kada su dolazili ovamo, mogući su da se održe svega neko uko dana pre nego što bi stradao. Nema tog osvajača koji bi mogao da pokori ove Ijude iz Skopske Crne Gore.«

Malo kasnije sam rekla: »Cudno je kako su svi začutili kada je ona žena progovorila. Ponašali su se kao da je veoma poštuju. A one druge žene su izgledale kao neke podjarmljene sluge...« Ali nije bilo teško videti šta je na stvari. Bila je to situacija koja nije retka među pojedincima i među rasama. Reč je o jednom opštem stavu prezira prema ženama, o ponašanju prema ženama kao bezvrednim bićima, čak i onda kada bi se Ijudi maksimalno koristili njihovim vrednostima. Ponekada ta vrednost biva dokazana u tako spektakularnim okolnostima da se posle ne može negirati. Žena u kući trojice braće očigledno je dokazala svoju vrednost nekim činom hrabrosti ili veština pred neprijateljem pa se to ne može zaboraviti. Ali to ipak nije promenilo opšti stav Ijudi prema ženama. I dalje se smatralo da su hrabrosti ili veština nešto što je nezamisljivo kod žena, i da bi one morale biti srećne što mogu poslužiti kao tegleća marva. To nije moglo biti prijatno, čak ni ženi koja je postala izuzetak. Kada bi svi Englezi nekim tabuom bili primorani da se drže inferiorno pred svim ženskim bićima starijim

285

od četmaest godina, kada bi im bilo zabranjeno da se slobodno kreću i govore u njihovom prisustvu, i kada bi morali da obavljaju sve sluganske poslove a da im se niko i ne zahvali, život ne bi bio priјatan čak ni onom Englezu koji bi uspeo da dobije orden kraljice Viktorije.

A ipak se za ove Ijude iz Skopske Crne Gore smatra da su nepobedivi. Moramo priznati da je ovde u pitanju takav proces koji u istoj mjeri život mogućim i nepodnošljivim za žene. Ako postoji i jedna nesuminjiva rasdika između polova, onda je ona u tome što muškarcima potpuno nedostaje osećaj objektivne stvarnosti i što je njihov odnos prema saznanju potpuno pragmatičan. Neka činjenica počinje da postoji za muškarca tek onda kada otkrije njenu moguću probitačnost za sebe. Uočiće je tek onda kada pomisli da bi mogla poslužiti njegovim svrhama. Ali on će je poricati uko hko mu nije dobrodošla. To znači da ona siguranost postojanje svoje sopstvene duše, jer ništa nije za čoveka problematičnije od pitanja da li je dobro ili zlo to što uopšte imamo duše. Uverenje da je život bolji od smrti čvrsto podupiru i naša utroba i mišići, ali duh to nikada nije uspeo samome sebi ubedljivo da dokaže. Ženama, međutim, to nikada nije predstavljalo većki problem, s obzirom na činjenicu da smo se rodili i da ćemo umreti. Čak i ako je suština našeg postojanja zlo, ni ono ne može trajati doveška. Prema tome, žene osećaju da sebi mogu dozvoliti uživanje u materijalnim osnovama postojanja oni u kojima one vrede. Sa muškarcima je drugačije. Stalno u neizvesnosti, oni se znoje ne straha da sve ne izide na

najgore. Otud ona podvojenost koja se često primećuje u staračkim domovima. Cak i one starice koje su znale za bolje dane, nisu posebno pogodene time što u svoje poslednje dane moraju da žive od milosrđa, i one prihvataju uživanje koje im pruža simčan dan, topla vatra i kesica slatkiša. AU starci uvek zbog riečega besne.

286

Zato muškarci stalno moraju ponovo da se dokazuju, iz sata u sat, iz dana u dan. Oni moraju neprestano da posežu za svakim saveznikom u borbi protiv vidljivih i nevidljivih neprijatelja. Njihova je veUka uteha u saznanju da su jači od drugih. Ali kojih drugih? Čini se da je očigledan odgovor od svojih neprijatelja. No to ne može da pruži veUku utehu jer pre iH kasnije doći će do bitke u kojoj se vrednost nikada ne može zasnovati na zadovoljavajući način: jer neprijatelj od koga smo poraženi očigledno je superiorniji u nekom smislu, a neprijateli kojeg smo porazili izaziva takav prezir da to što smo bolji od njega ne pruža nikakvu utehu. Međutim, u takvoj situaciji izuzetno su dobrodošle sve žene. Treba samo sebi reći kako je fizička superiornost muškaraca spoljnji znak univerzalne superiornosti, i u istom času Ijudi mogu da kažu za polovinu svetskog stanovništva: »Bolji sam od njih.« Ovakva izjava izaziva utoHko veće oduševljenje što ta polovina uključuje ona bića od kojih je čovek najviše zavisio, pa čak i onu osobu koja mu je darovala život.

Ako Ijudskoj zajednici preti ikakva stvarna opasnost, a mali je broj onih koji su te sreće da im ne preti, žene bi bile lude ukoHko takvu izjavu ne bi prihvatile bez pogovora. Jer fizička superiornost muškaraca i njihova sloboda od materinstva, dovele su do toga da su muškarci prirodni branioci svake zajednice. I ako bi oni mogU da crpe snagu iz uverenja da su žene inferiorne, bolje bi bilo ostaviti ih da žive u tom uverenju. AH muka je u tome što snaga do koje su došH na taj način suviše često nije dovoljna za zadatak koji se postavlja. Žene u Skopskoj Crnoj Gori bile su nagradene za svoje potčinjavanje izvesnim ublažavanjem životnih muka, što je ipak nešto ako se uporedi sa mučrajom sudbinom žena iz ravnica, koje su više propatile od Turaka, aH to je još uvek daleko od bezbednosti u najobičnjem smislu te reči. Čini se da je duboka i stalna potištenost preveHka cena

287

koju moraju za to da plate. Lako se moglo desiti da se oko takvog nepravednog ugovora spore sve do sudnjeg dana, budući da njihovi muškarci nikada nisu mogli da oslobode svoju zajednicu od Turaka sve dok im nisu pomogli Srbijanci, koji su bili izvan sfere njihovog ugovora polova, U još mnogo gore položaju bile su turske žene u Makedoniji koje za svoje potčinjavanje ništa nisu dobijale zauzvrat osim raspada svoje zajednice.

Cak i onda kada muškarci u jednoj zajednici crpu dovoljno snage iz potčinjenosti svojih žena, na kraju krajeva situacija opet nije zadovoljavajuća. Jer ona se raspada sama od sebe, što zbujuje i jednu i drugu stranu. Kada muškarci imaju usipeha u odbranii srvoje zajednice, oni stvaraju mirnodopsko stanje u kojem Ijudi pokušavaju da ždve razumno. Tada i žene koriste sve svoje duhovne i telesne sposobnosti, ne zato što hoće da dokažu svoju ravnopravnost sa Ijudima, već zato što u tome užavaju. U takvom svetu žena i čovek odrastaju slobodno kao dva ždrebeta. Ali ubrzo se žena osvrne oko sebe i ustanovi da čovek više nije pored nje. Zaostao je na povelikoj udaljenosti iza nje i ne oseća se dobro. Njemu je nestalo one snage koju su njegovd preci crpli iz potčinjenosti žena. A žena je zapanjena zato što su jeoduvek učili dabit muškarac znači biti jak. Niko još ne zna lek za ovaj nesklad. Zasada se čini da ništa što bi mu ona mogla iz svoje slobode darovati ne može da nadoknadi gubitak onoga što je on nekada dobijao njenim robovanjem. Nesagledive su rđave posledice svega toga, ali možda je najgore to što je nezamislivo društvo u kojem su Ijudi Ijudi a žene žene, to što čovečanstvo nikada ne može u celini da se ostvari u jednom vremenu. Sve dok ne stvorimo uslove svetskog mira, koje je teško predvideti igde osim u dalekoj budućnosti, biće potrebnije da istina bude na muškoj strand. Zbog toga bi, možda, bilo razumno da se sve do kraja dogledne budućnosti pridržavamo drevnog običaja i slavimo kada se rodi dečak, a

288

tugujemo kada se rodi devojčica. No ipak postoje razhčiti stepend ženske tragedije. Danas smo skloni da najviše očajavamo zbog muka one žene kojoj je modemi kapitalizam omogućio da zarađuje za život aU oduzeo joj je muža i decu, budući da je nadničarka slaba Ijubavnica i još gora negovateljica. Ali ja ipak nigde nisam videla tako dubok i beznadežan očaj, takvu zlovolju koja je udvostručena sveštu da ne sme biti pokazasna, kao na Hcima žena iz Skopske Crne Gore.

... U kočijama sa dva konja, koji su se zvaU Balkan i Gangster, kaskaU smo na izlazu iz Skoplja pored površiiaaka u kojima su se paradajzi i paprike presijavaU u razUčitim tonovima crvene boje, i uspeU smo se na breg iznad Skoplja koji se zove Vodeni zbog svojih brojnih izvora. Niti su kočije bile prave kočije, niti je put bio pravi put, a kočijaš je bio čovek čija je iracionalna sujet svaki put iznova bila povredena kada smo izlaziU iz kočija da se ne bi prevrnuU u ponor. Na Balkanu postoji višak neusmerenih emocija koje su izgubile svoju legitimnu upotrebu otkako su isterani Turci. AU bilo je prijatno šetati duž živica i ponekad brati cveće, a ponekad posmatrati snežne planine kako su uokvirena jabukama u cvatu i zlatnozelenim jablanovima, i videti mlade MusUmanke kako panično navlače feredžu na Uce kada su ugledale Konstantina i mog muža koji su se, međutim, zadubiU u razgovor o Bernardu Berensonu. A zanimljiv je bio i razgovor sa Ijudima na koje smo naišU, kao što se i inače dešava kada smo sa Konstantinom. Neki stari MusUman je sedeo na steni pored kukuruznog polja, ispod jednog gloga, i kako je veoma teško disao, konstantin se zaustavio i upitao: »Jesi U ti to bolestan, prijatelju?« »Ne«, reče MusUman »nego ne mogu više da hodam toUko koUko sam nekada mogao.« A Konstantin će na to:

1 Bemhard Berenson 1865-1959 američki istoričar umetnosti, poznat po studijama o italijanskoj renesansi i Ijaroku.
prim. prev.

19 Crno jagnje i sivi soko

289

»E, pa ovo je vrlo priyatno mesto za odmor.« »Zato sam ga i izabrao«, reče Musliman. »Žurio sam se, iako sam bio bez daha, da stignem do ove stene. Jer otkako sam toUko ostario da moja duša uskoro mora da napusti moje telo, volim da

posmatram prirodu što više mogu.«

Kada smo doš u Nerezi, sve je bilo isto kao što sam zapamtila od ranije. Bio je to rustikal manastir, koji je zračio najvećom mogućom domaćom toplinom vizantijske crkve, koji je mogao biti i seoska kuća na livadi da nije bilo onih kupola koje je, poput mehurova, zaoblio Božji dah. Sa jednog izvora u uglu Uvade deca obučena u onu najlepšu odeću za kolo su donosila vodu. Šljiva koja je granama milovala ugao crkve bila je u punom cvatu. Jedno psetance je jurilo svoje buve i u svojoj detinjastoj naivnosti skakutalo je sa jedinog mesta na drugo kao da traži mesto koje je posebno pogodno za obračun sa buvama. U ovom svetu sve je bilo kako valja, a onda se iz svešteničke kuće pojavio onizak sveštenik koji je za mene jedan od najdražih Ijudi koje sam srela u Jugoslaviji.

On je jedno sićušno biće koje ne zna za greh. Njegove oči, čiji sjaj izbija ispod gustih obrva, bora na licu i brade, nisu svetle već su sušta svetlost. On je bio izgnanik koji je morao da napusti zemlju zbog jedne sasvim posebne i izuzetne stvari. On je ruski monah, ali on nije jedan od onih koji su pobegli od boljševika. On je pripadao jednom veHkom manastiru na ostrvu u jezeru Ladogi, i taj manastir do današnjeg dana postoji na granici između Finske i Rusije. Ostavio je svoje voljeno mesto, gde je bio od ranog detinjstva, da bi živeo u jednom zabačenom selu gde ima više muslimana nego hrišćana, u klimi užasnoj za njegovu sevemjačku krv, i sve to samo zato što nije pristao da prihvati novi kalendar. U samom manastiru vodile su se mnoge rasprave o tome da H treba zadržati stari crkveni kalendar koji zaostaje dve nedelje za opšteprihvaćenim kalendarom u svetu, a kojeg se na neki način pridržava i pravoslavna crkva

290

u Jugosla4iji, ili treba prihvati moderni svetski kalendar. Te rasprave su se tako zaoštrole da je finska vlada, koja je rezonovala hladno s obzirom na svoje luteransko poreklo, izgubila strpljenje i naredila manasima da prihvate moderni kalendar ili da napuste manastir. Iz tog i nikakvog drugog razloga ovo malo stvorenje je napustilo sve što nm je bilo dragoo.

Bilo je to doista sasvim razumljivo s obzirom na njegov tip misticizma. Jednog određenog dana gledate u nebo i mislite na Bogorodicu u trenutku Blagovesti, a ona vam se okreće i prihvata vaše misli dižući ih u nebesku sferu. Kakve imai koristi od toga ako dignete glavu ka nebu i počnete upućivati svoje misli onoga dana kada ona nije spremna da ih prihvati? On se osećao kao da je doživotno osuđen na nešto i glupavo i bolno, poput čoveka koji bi bio primoran da svakoga dana na želesničkoj stanici čeka voljenu osobu koja je na tu istu stanicu stigla pre dve nedelje. Volim takav bukvalni mdsticizam. On je izraz želje da se obožavani duhovni objekti obuhvati i prigrli sve dok ne pređe u doživljaj blagoslovenosti materijalnog postojanja, što dokazuje da nam je priroda naklonjena i nije ravnodušna, da i ona sama prijatno prepostavlja neprijatnom. O tom malom stvorenju mislim isto što i o onom starom pustinjaku koji je negovao antropomorfističku jeres. Kada su pustinjaku rekli da mora prestati da veruje kako je Bog osoba koja ima Ijudsko telo, ruke, noge, oči i uši, i kako ga mora slaviti kao duh, on je otiašao u suzama, ponavlajući ove reči: »Odveli su mi mog Gospoda i sada ne znam gde su ga stavili.« Budući da je lakše voleti neku apstrakciju nego otelovljenu ličnost, i budući da apstrakcija ne zahteva svakodnevne žrtve, da joj ne treba zagrejati papuče i pripremiti toplu večeni, ovo ide u prilog pustinjaku kao Ijudskom biću mada ne i kao teologu.

Razgovarali smo sa tim malim stvorenjem i pitali ga kako provodi vreme, a on je

291

odgovorio, kao i prošli put, da je sve dobro sem što nema ribe. Na Ladoškom jezeru jeo je ribu skoro svaki dan, divnu svežu ribu iz jezera, a ovde u selu uopšte nije mogla da se dobije. Naučio se da piće čaj, a ovde se piće kafa i čaj nije dobar. Kada smo ga upitali da li je usamljen, rekao je: »Uglavnom nisam jer Bog je uvek tu.«

... Posle smo ušli u crkvu i pogledali freske, oiji je donji sloj bio otkrivan veoma polako, kako bi se seljaci odvikli od seljačkib fresaka iz pozogn osamnaestog veka koje su bile živopisane preko tog sloia i koje su se seljacima dopadale više od starih, a doista su i bile veoma privlačne. Na njima su se videU čvrsto građeni i punački ružičasti maU Ijudi okruglih obraza koji su se zabavljau na razne načine, poput Ukova na sUkama sa ringišpila i reklama na francuskim vašarima, kojima se na svojim sUkama koristio Mark Šagal i njemu sUčni sUkari. Bilo bi ih šteta Tmištiti da nisu prekrivale divne srednjovekovne freske. Kada je moj muž video starije freske, primetila sam da je malo razočaran, a na kraju je i progovorio: »Ovo ne iči na vizantijske freske koje sam video, nisu toUko stiUzovane, gotovo da su naturalističke, u stvari veoma su naturaUstičke.«

To je, naravno, sasvim tačno, mada ja ne znam da U smo u pravu kada smatramo da su vizantijske freske visoko stiUzovane, budući da sam prilikom svoje prve posete Jugoslaviji, prolazeći kroz Sandžak i Novi Pazar, u tom delu zemlje koji se najmanje promenio od srednjeg veka videla seljake kako u polaganora kretanju zauzimaju razUčite poze pod uticajem neke ponosne samosvesti. Gotovo je neverova:tno koliko su u tim pozama UčiU na likove sa oUara u Raveni i Rimu. AU srpskovizantijske freske su nesumnjivo više naturaUstičke i sa mnogo više književnih aluzija.

Gledajući neke freske u Nerezima se

292

tila sam se Buržeove fraze »la vegetation touffue de King Lcar« s obzirom da su i te freske toliko krcate idejama. Na jednoj je stravično eksplisitno predstavljena smrt Hristovog tela. Josif iz Arimateje se penje uz merdevine da bi skinuo Hristosa sa krsta, a njegova stopala kojima se oslanja na prečke stopala su živog čoveka, dok su Hristova stopala sasvim mrtva. Na drugoj fresci se vidi starija žena kako je podigla svoje lepo i iznenađeno lice pred prizorom Lazarovog vaskrsnuća. Ta freska odaje priznanje Ijudskom srcu koje spremno prihvata čudo, ona tvrdi da za čudo nije dovoljan jedan divan događaj, već da su potrebni i Ijudi koji će spremno prihvati da se nešto divno desilo. A jedna druga freska prikazuje apostola koji hita na tajnu večeru brzinom želje.

Ali tu se nalazi još jedna freska koja je neverovatna zato što ne samo da Hči na Blejkovu sUku, nego i predstavlja

ilustraciju jedne Blejkove pesme. Na fresci je predstavljen mali Isus kako ga kupa žena koja je furija. O tom istom detetu i o toj istoj ženi, Blejk je pisao:

A ako se dečak rodi, Daju ga jednoj Staroj Ženi Koja u kupu zlatnu kijke mu kupi, Pošto ga zakuje na steni.

Oko glave mu veže gvozdeno trnje, Probije mu i noge i ruke, Izvadi mu srce sa strane, Da oseti i tople i hladne muke.

2 Paul Bourget 1852-1935 francuski književnik, predstavnik psihološkog romana, prim. prev. »zbijna vegetacija kralja Lira«, fr. William Blake 1757-1827 engleski pesnik, slikar i bakrorezac. U poeziji i slikarstvu vizionar i mistik, tvorac nekoliko velikih religioznih poema. prim. prev.

293

Prstima mu svaki živac broji, Kao što škrtač prebire zlato; Zivi od njegovih povika i krika, Sve mlađa, al' on sve stariji zato.

Sve je to i na fresci u Nerezima. Prsti prebrojavaju svaki živac malog Isusa, baš kao što škrtač broji svoje zlato. O tome govore zategnuti, žilavi mišići njenih ruku, stegnuti i strašni prsti koji kroz vodu izgledaju kao pipci neke morske životinje. Ona kupi njegove krike u zlatnu kupu. Drugim rečima, ona gleda sa strahopostovanjem u to biće sa kojim postupa tako slobodno. Ona mu oko glave veže gvozdeno tmje, probija mu noge i ruke, srce mu vadi sa strane zato što ga u sebi zove Hristom kome će se sve to desiti. Nemoguće je da ti stihovi i ova freska nisu delo istog uma. A ipak je stihove pre stotinu pedeset godina napisao Londonac koji se nije mrdao od kuće, a fresku je pre osam stotina godina naslikao jedan nepoznati Slaven. Dve stvari koje bi trebalo da budu zajedno, koje osvetljavaju jedna drugu, tazdvojene su, da bi ih tek ponekad, za tren ili dva, sjedinila pažnja slučajnih posetilaca. Da bi se suprotstavio toj raširenoj pojavi u vaseljeni, mali monah je želeo da zadrži vezu između svoje vere i njenih objekata. A i njegove svetle oči su zračile verom koja bi, ako zatreba, rado prihvatile i mnogo tegobnije zadatke.

And if the Babe is born a boy He's given to a Woman Old Who nails him down upon a rock, Catches his shrieks in cups of gold. She binds iron thorns around his head, She pierces both his hands and feet, She cuts his heart out at his side, To make it feel both cold and heat,

Her fingers number every nerve, Just as a miser counts his gold; She hives upon his shrieks and cries, And she grows young as he grows old.

294

MAKEDONIJA III

»Danas ćemo posetiti ono mesto na kojem je moj narod spasio civilizaciju«, reče Konstantin, zaustavivši se sa tri crvene ruže u ruci, kod stola za kojim smo doručkovali na suncu. »Danas ćemo ići tamo gde je Srbija dobila rat za sve vas.«

... A onda su nas planine ispunile svojim mirom. Automobil smo ostavili na golim visoravnima ispod granice snega, pored jednog katunskog naselja koje je, sa zatvorenim kapcima na prozorima, izgledalo kao da je slepo. Proleće je toliko zakasnilo ove godine da se nomadi, koji ovamo dolaze leti i prave sir, još uvek nisu usudili da dodu. Gazili smo po bezbojnoj ledini koja je dugo bila izložena rđavom vremenu, ali je bleštala dubokim plavetnilom proslavljenog snega i bledom, slezovom bojom planinskog šafrana, upućujući pogled na pet milja dug greben, koji je bio izbrzdan hodočasničkim putem ka crkvi na samom vrhu. Tu se nije moglo penjati bez odgovarajuće planinske obuće, ali mi smo sledili trag dok smo mogli, uživajući u kristalno prozimom vazduhu. Kliznuli smo se niz jednu kosinu i naišli na stenu neočekivano okruženu mačuhicama, koje su u obilju izbijale okomito iz okolnog snega. Sedeli smo na toj steni, posmatrajući bojno polje koje se strmo obrušavalo prema ravnicama, izbrzданo dubokim dolinama utonućim u četinare. Radost planina je stvama zato što je sva od krvi i mesa, zato što je to mesto gde život zauzima svoj konačni stav, ali u toj radosti ima nešto lažno.

295

Sve što sam videla ili Čula dok sam sedela na toj steni pričinjavalo mi je zadovoljstvo. A ipak je bojno polje pred mnom pružalo dokaz da sam se rodila u jednom vremenu čije fundamentalne ideje nisu bile dovoljno izvesne da bi život i dalje bio jednostavan.

Da, dokaz je bio tu. Nema nikakve sumnje da neke stvari u vezi sa tim bojnim poljem predstavljaju neospome vrednosti. U prvom redu činjenica je da su se Ijudi, koji su se hrabro borili za jedan vredan cilj, dokazali kao Ijudska bića dostoјna poštovanja. Kako bi i moglo biti drugačije? Postoje ciljevi za koje se vredi boriti: sudbina Slavena pod Turcima dokazala je to jednom zauvek. Nije istina da nepružanje otpora paralizuje agresora: inače bi Jevrejima u Nemačkoj danas bilo sasvim dobro. Narod koji nema dobre vojnike biće neizbežno porobljen od strane susednog naroda koji ih ima, Narod koji nema vojničke vrline hrabrosti i disciplinu ne može, kasnije u svom razvoju, ni da odustane od nepotrebe ratova i da insistira na razvoju civilizacije. Ako ikada na svetu bude uspostavljen mir, do njega može doći samo tako što će većinski broj Ijudi, koji su mogli učestvovati u paradama uvežbanosti Garde, Marinaca i Hrvatskih na KTaljevskom tumiru, svoju snagu i preciznost staviti u službi života.

Mislim da je to istina, uprkos očiglednim manama mnogih profesionalnih vojnika koje ne potiču od toga što su vojnici već što su profesionalci. Neće biti da su pogledi i ideje oficira višeg ranga ograničeniji i slabije utemeljeni od onih koje zastupaju advokati i lekari istog stepena stmcnosti. U svakom slučaju malo je verovatno da bi i jedan vojnik mogao imati tako šašave ideje o nekom podmčju civilnog života kao što ogroman broj civila ima o ovom bojnom polju. Hiljadama, pa čak i milionima Ijudi u Engleskoj i Americi ove padine Kajmakčalana označavaju samo mesto gde su mnogi Ijudi neslavno stradali, što im se moglo desiti i u saobraćajnoj nesreći, a strada su zato što nisu bili dovoljno

pametni da se ne umešaju u jednu takvu bitku. Mnogi Amerikanci, zbog toga što nikada nisu iskusili agresiju, iskreno veruju da su sve ratove planirali proizvođači oružja i da ni jedan narod nije bio istinski zlostavljan od strane drugog. Oni ne bi poverovali ni u jednostavnu činjenicu da su Nemci, Austrijanci i Bugari osvojili Srbiju sa namerom da pobiju njene stanovnike i otmu njihovu imovinu. Kako nisu dovoljno obrazovani da bi mogli prihvati jednu takvu mogućnost kad je reč o jednom vekom području, o Balkanu, gde su Turci upravo to radili i nastavili da rade pet vekova, njima se čini da su to bajke koje su izmisli fabrikanti Vikerza ih Škode. Osim toga, Ameriku je zahvatio i talas krajnje neintehgentnog cinizma, čiji se sav sadržaj svodi na jedno »Aha« i »Pa šta?«. Taj cinizam je nekim čudnim obrtom rezultirao blagorodnim prihvatanjem celokupnog univerzuma, koje propovednici hrišćanstva nikada nisu uspeh da prevaziđu. Automatska neverica u priče o ratnim grozotama dovela je do ružičastog uverenja kako se svaki pripadnik osvajačke vojske ponaša kavaljerski poput razvodnika u bioskopu. Mora da su se Srbi prevarili u svom uverenju da su Nemci i Austrijanci išli od sela do sela i rušili kuće, razbijali nameštaj, praznih ambare, vino i ulje prosipah u blato, a uz to još i nogama gazih ikone. U osvojenim područjima svaki seljak koji ima više od trideset godina reći će vam da je tako bilo, ali more Amerikanaca, kojima je više ih manje od trideset godina, reći će vam da nije bilo tako. Zato je ovo bojno polje za njih jedno područje čistog bezumlja koje sramoti Ijudski rod.

A isto to se donekle odnosi i na mnoge engleske intelektualce. Da su Srbi uradili ovo... ih ono... ih nešto drugo, u tom slučaju ne bi morali da se bore. Tako reaguje mladi čovek kada čuje da mu neko bhzak mora ići na opasnu operaciju od raka. Da ta osoba nije jela meso, da nije jela so, ne bi, sasvim sigurno, ni dobila rak. Uprkos tom rak postoji

i ima hiljade načina da se razvije u organizmu. Kao što je i bezbroj načina na koje jedna zemlja može da zagorča život drugoj. Ali hajde da o tome više ne mislimo, hajde da se pravimo da su operacije nepotrebne i hajde da svako bojmo polje proglašimo mestom čudovišne maloumnosti. A o ovom bojnom polju doista ne moramo nikada da mislimo budući da je tako daleko od nas. Šta je Kajmakčalan? Neka planina u Makedoniji, a u gde je Makedonija posle Mirovnog ugovora? Ovaj deo Makedonije se zove Južna Srbija. A je H to u Čehoslovačkoj ili Bugarskoj? I šta se to tamo desilo? Odgovor je suviše dug, dugačak kao što je i ova knjiga koju će malo ko i pročitati zbog njene dužine. To je ono što je porazno u našem raodernom životu, budući da ne možemo znati sve ono što bi trebalo znati da bismo mogli opstatiti. Ovom bojnom polju je oduzeta njegova suština u svesti Ijudi, zbog njihovih strahova i neznanja. Ono čak ne može ni da se uspostavi kao činjenica zato što je zatrpano obiljem drugih činjenica.

... Naš šofer Dragutin je sedeo na pragu od vrata automobila i ručao sa dvojicom mladih vojnika koji su imali ozbiljan i odgovoran pogled kakav sam često primetila na Hcima jugoslovenskih regruta. Njegov ručak je, kao i uvek, bio isposnički i spremlijen prema načelima simpatetske magije: voleo je krto meso, običan crni hleb i papriku, a sve meke i lepljive stvari, kao što su buter, kajmak i sardine, smatrao je podleganjem slabosti. »Hej, da li ste ikada ovako nešto čuli!«, doviknuo nam je. »Ova dvojica kažu da je velika čast biti stražar na Kajmakčalanu, i da im je dobro po danu, ali da je strašno po noći zato što čuju kako mrtvi vojnici dozivaju svoje majke.« »Pa šta kažu?«, upitao je Konstantin. »Kažu, „Jao natake! Jcto rrtatke!“«, reče nam jedan mladi vojnik. Te reči znače 'Avaj, majko!'. »A drugi, naravno, Nemci i Bugari, govore to na svojim jezicima«, doda

de drugi vojnik. Obojica se stresoše i nastavio ozbiljno da jedu sa predanošću dva mlada teleta u senu. Uvek sam se pitala da li Ijudi koji imaju primitivan odnos prema ratu, koji smatraju da je rat nešto neophodno i uzvišeno, da li su ti Ijudi možda pošteđeni pune svesti o tome koliko je tužna smrt na bojnom polju. Sada sam to otkrila i život mi se utoliko učinio kao nešto još ružnije. A to mi je pružilo još jedno svedočanstvo o nedotpupnosti takvog pacifizma koji ukazuje na ružne strane rata kao da to Ijudi nikada ranije nisu primetili. Žalila sam zbog amaterizma koji je toliko prisutan u modernoj misli, ali shvatila sam da je to samo dokaz velike otpornosti materijala na kojem misao mora da radi. Na povratku kući osetila sam kako nisam dorasla da sa Dragutinom podelim njegovu viziju koja je stalno otkrivala život kao nešto neskladno od iskona, što sam ja želela da zaboravim. Vozeći se pored bezbojnih a ipak svetlih bregova, zaustavili smo se na jednom mestu odakle smo na nebu mogli videti zlokoban znamen orla koji je vodio bitku sa rodom. Kasnije smo izašli iz kola i napili se vode sa jednog izvora koji je izbijao iz stene i ulivao se u Crni Drim, a Dragutin je prstom pokazao povekog smaragdnog guštera koji je šmugnuo pored mojih stopala kroz travu. »Otrovan je«, reče Dragutin. »Nije«, reče Konstantin, a u znala sam da to govori samo iz patriotizma. Na svom zadnjem sedištu iz tog opasnog sveta pobegla sam u san.

Kada sam se probudila, automobil je, pokvaren, stajao pored jednog izvora dok je Dragutin nešto petljao oko mašine. Pažljivo su ga posmatrale tri divne žene u veličanstveno izvezenim haljinama, a svaka je u ruci, sa kraljevskom elegancijom, nosila plavi, limeni emajlirani vrč. Učinilo mi se da sam čula kako im je Dragutin rekao da su se kola pokvarila zato što smo prošli pored sveštenika koji je jahao na magarcu, a kraljice su na to prasnule u smeh. Ponovo sam zaspala i pro

budila se u blizini bitoljskih predgrađa. Iza jedne livade ugledala sam malu kuću usred vinograda, sa tremom koji je bio obložen čokotima, i sa tankim gvozdenim balkonom ispod gornjih prozora. »Zaustavite kola!« rekla sam. »Zaustavite kola!«

Imala sam za to razloga. Naime, na balkonu je, u svetlucavo sivom odelu, stajao čovek koji je, sa jednom gestomi vrhunskog autoriteta, najavljuvao svoju nameru da se obrati poljima. Njegovo ponosno držanje pokazivalo je da je iz zemlje iskopao istinu, da ju je izvukao ispod stene pod kojom je ležala. Snaga njegove desne luke pokazivala je da je

vatu svukao sa neba kako bi tu istinu mogao da stopi sa životom da ne bi istrunula zajedno sa našim teHma. Duge senke su ležale po poljima, a tanke vodoravne zrake zalazećeg sunca ispitivale su pustoš planina. I one, i Ijudi, i životinje koje su se tu muvale, saznaće sve o svom spasenju čim njega čuju. U blizini su na travi pored puta čučale dve jadne zabradene žene, poput neke bezlične hrpe prašnjavih dronjaka, verovatno neke Muslimanke koje su muževi ostavili, i koje sada lutaju poljima pružajući ruku seljacima i ostavljajući još žalosniji utisak od prosjaka u gradu. Činilo se kao da će i one morati da poskoče i odbace svoje zarove, činilo se da više nikada neće proziti čim on progovori.

Ali on niikada neće pnogovoriti. On je bio strašilo, obučeno u dronjke oblepljene blatom da se ne bi raspali na zi'mi, a na balkonu su ga ostavili dok ne dođe vreme sazrevanju grožđa. Njegov autoritet je bio isparenje jednog snopa slame, kao što je i mrmljanje o obećanom spasenju, koje smo čuli od rumunske ciganke na glavnem trgu u Beogradu, bilo isparenje alkohola sa njene odeće. Duša se može uzneti u visine, može se začarati vizijom kraja svih patoja i verom da je sve od početka zamišljeno samo za njeno dobro. Do toga može doći slučajnim spajanjem materije koje u stvari ne znači ništa i ne objašnjava ništa, koje

300

je jednostavno to što jeste. Za moje oko je bila toliko moćna istina strašila da je nadvladala nevericu u pogledu svih drugih egzaltacija. Možda i ona Mocartova simfonija koju sam smatrala dokazom lepote, dok je dopirala do nas sa radija u restoranu na Fruškoj gori, spada u istu kategoriju sa gestom ovog strašila i cigankinim obećanjem, izuzev što se nalazi na drugom kraju skale. I možda to ne dokazuje ništa drugo osim da Ijudsko telo ima širi opseg od slame, i da postoji suptilnije pijanstvo od vinskog.

... Krenuli smo nazad prema centru Biitolja i slučajno naleteli na jednu uličicu gde su nekolike žene, i to samo žene, sedele na ivici pločnika. »Pa one prodaju haljdne«, uzviknula sam radosno i pokazalo se da sam u pravu. One su prodavale nove haljine onim seljamkama koje su došle u grad da rade, i nisu imale ni slobodnog vremena ni domaćeg sukna da bi ih same šile, a još uvek su zazirale od zapadne odeće i od starih haljina koje su na sebi imale tako lep vez da su ih mogle još nositi. Sve ove haljine bile su sašivene po standardnom slavenskom obrascu. Bile su od domaćeg belog ili žutog platna, bogato ukrašene vezom na sastavima i rukavima, a ponešto škrtsje oko vrata. Gotovo sve haljine su bile ozbiljna umetnička dela. To neće moći do poveruju oni koji poznaju samo komercijalnu seosku umetnost Srednje Evrope. Austrijske i mađarske bluze sa unakrsnim bodom čipkaste su i neukusno izrađene. Aristokrati i intelektualci ih sa pravom ismatraju vulgarnim, a običan svet smešnim. Ta odeća je umetnički neuspela zato što su teme seoske umetnosti toliko duboke a njena tehnika toliko zamršena, da to zahteva smirenu promišljenost koja se teško može naći. Igde dmgde osim u životu na selu ili u akademskom životu predanih učenjaka koji Uško da će ikada praviti bluze. One žene koji su na sve strane razvučene nekoherentnim interesovanjima modernog grada, ili Jkoje toliko rade da bi mogle dovoljno zaraditi za život u bliziiii modernog grada, nemaju takvo iskustvo da bi mogle oblikovati svoj sud o životu, koji je osnova većeg dela ovakvog veza, niti imaju dovoljno vremena da bi mogle postati tehnički vešte i otkriti načela boje i oblika pomoću kojih se oku nudi celovit utisak kakav ostavlja cveće. Potpuno shčan proces degeneracije može se videti u Tin Pen Eliju, gde su teme narodnih pesama i lirske pesničke u žurbi progutali pUtki Ijudi i smesta ih izbljuvah iz sebe na odvratan način. Ove stare žene, koje su delovali srčano i tragično u isti mah, koje su imale širok osmeh zato što su se rano u životu isplakale pa su im lica postala neobično pokretljiva, bavile su se poštenom trgovinom. Svaki njihov vez imao je određeno značenje. Prvi koji sam uzela u ruku imao je veselo mali ukras na sastavima, jednu Hniju sunčevih zraka koje nisu bile duže od pola inča, sa drvećem i između njih i zvezdama koje su plesale iznad njih. Sunca su imala crna središta i zrake, dok im je oreol bio naizmenično narandžast i zelen, drveće zeleno i plavo, a zvezde su bile zelene, plave i smeđe. Šare su oivičavale crne linije veza, ispod kojih su bile dve izlomljene Hnije svih ovih boja, a na rubovima su bili našiveni gajtani sa rupicama za dugmad, koje su bile obrubljene crnim, tamnoplavim, svetlopavim, grimiznim, zelenim i purpurni vezom. Predominantna crna boja je ostavljala utisak tame iz koje su se, kao pri nastanku sveta, radale sve druge boje. AH mala sunca, drveće i zvezde nisu postanje uzimale preozbiljno, već kao da su se tu zatekli. To značenje nije samo moja maštarija, jer dok su mi iprodavale tu ha

'Tin Pan Alley' američki figurativni naziv za bilo koju ulicu u kojoj se okupljaju muzičari, naročito u Njujorku. prim. prev.

302

Ijinu, žene su se smešile kada su Je razastrle preda mnom, a pogled im je bio ozbiljan dok su mi pokazivale jednu drugu. Na toj haljimi jedna žena drugačijeg temperamento usredsredila je svoju misao na večanstvenu upornost prirode i njena manje nežna obelja. Otud je u jednu liniju svrstala tamno, uspravno drveće na kojem su se, okružene ponekim cvetom, gnezdale ravnodušne ptice. Ova šara je bila tako visoko stihzovana da ni u jednom trenutku oko nije dovodila u isikušenje praznog posmatranja onoga što bi mogla da predstavlja kao činjenicu. Ta šara jednostavno nije dozvoljavala drveću da bude išta više od simbola jednog raspoloženja.

Pronašla sam još jedan vez sa šarom koja je bila potpuno apstraktna. Cmi pravougaonici i kvadrati sa našivenim šarama i ponekim purpumim detaljem na potpuno crnoj osnovi nisu predstavljaju nikakve oblike iz prirode, a ipak su evocirali neke egzahacije. Nisam ubedena da je Tolstoj ikada video seljaka. U svom šašavom delu *Šta je tmetnost?* on tvrdi da seljaci vole samo one slike koje nose moralnu pouku, kao što je, na primer, shka žene kako daje hranu dečaku koji prosi, a da samo čovek kojeg je luksuz iskvario može da mari za umetnost bez nekog posebnog didaktičkog cilja. Da je samo promoho glavu kroz prozor i pogledao svoje selo, video bi budući da se ovakav vez, bolji ih slabiji, radd širom istočne Evrope, od Crnog mora ido Bakika da seljaci, više od ijedne klase u modernom društvu, uporno proizvode i cene umetnost koja jednostavno predstavlja lepe oblike. Nije čak ni neverovatno da je Tolstoj bio rđav čovek koji je želeo da mu umetnost stalno govori kako da bude dobar, a možda ove seljanke mogu sebi priuštiti bavljenje slobodnom i

nedidaktičnom umetnošću zato što je njihov moralni život čvrsto ukorenjen. Turci su ih dugo gazih i osudih da budu gladne hrane i žedne krvi, ah one

nikada nisu zaboravile ideju uživštene dostojanstvenosti, a to je moralno valjana idea zato što podrazuimeva da se čovek mora baviti ne samo onim što zadovoljava njegove animalne potrebe, i da tu slobodu treba preobratiti u nešto zanosno. Ovde sam kupila jednu venčanicu, staru nekih dvadeset ili trideset godina. Sastojala se od osam delova: jedne lepe košulje, platnene haljine koja je bila toliko ukrašena na sastavima i rukavima da je bila gotovo preteška za nošenje, jednog purpurnog somotnog prsluka ukrašenog srebrom, plastrona od cekina koji je bio ženska vanijanta zaštitnika genitalnih organa, i jednog prozirnog vela izvezenog purpurom i zlatom. Bilo je to sećanje na Vizantiju i Srpsko Carstvo. Cekini su bili svečano postavljeni tamo gde su carevi i carice stavljali drago kamenje, a vuna, lan i ono što se već moglo kupiti od torbara nisu zaslepljivali oko kao vizantijski brokat. U ovim lakrajevima čak se i u narodnim pesmama sa nostalgijom peva o srebru i zlatu, ali ne kao o bogatstvu ili dragocenim imetalima, već kao 'sjajnom ukrasu na odeći.'

To što se ovi Ijudi sećaju sjaja i slave, pošto su tako dugo bili osuđeni na neslavan život, nije nešto što se podrazumeva i što bi bilo dostupno svakom u njihovom položaju. Tradicija nije nešto materijalno što bi moglo da prezivi bez Ijudskog posredovanja. Ona može da živi samo zahvaljujući Iudsikoj moći shvatanja njene strukture i spremnosti reagovanja na toplinu njene vatre. Aziskske religije nisu nestale zato što im je islam pretio svojim mačem, već zato što nisu imale dovoljno filozofa koji bi bili zainteresovani za njihove doktrine, niti dovoljno zaIjudjenika koji bi vekovima, i u izolaciji, obožavali ono što je u njima lepo. Ali ovi Makedonci su voleli Ijudav kojoj su ih učili apostoli iz Vizantije, voleli su to što su od careva naučili, naime da purpur i fino platno pomažu čoveku da se i na drugi način
304

razlikuje od zveri. Oni su, čak i prekomerno, voleli naviku ispodtivamja života kojim su živeli i razmišljanja o svojoj sudbini, čemu ih je naučila viizantska umetnost. A kako su žene još uvek imale svoj pribor za šivenje, one su uspele da sažmu te svoje moćne Ijudave u ove male misaone i osveštane šare.

Starice je obradovalo naše oduševljenje. One, naravno, nisu potpuno svesne one uloge koju njihov vez ima u očuvanju jedne drevne kulture. Kada neka Engleskinja svira Purselovu sonatu, ona verovatno ne oseća da na taj način održava englesku muzičku tradiciju. A ipek su ove žene potpuno svesne da rade nešto sasvim posebno kada uzmu vez u ruke. Jedna Engleskinja koja je dvadeset godina skupljala ovakve vezove tvrdila mi je da je to ezoterična umetnost, i da oni koji su struoni ne odaju lako svoju tajnu. Mnoge teme koje se često ponavljaju na šarama imaju svoja imena i simbolična značenja koja se ne otkrivaju strancima, i poneka žena čak neće da razgovara o vezu na haljini koju je japravila za sebe. Prilikom udaje one iprave kapu za mladoženju i o tome neće da kažu ni reči. To je, doista, još jedan *ddksa* o nemogućnosti pisEinia istorije. Nemoguće je napraviti popis Ijudskih sadržaja u vremenu, kada su neki od najdragocenijih zaključani i nedostupni, a gube svoju suštinu kada ih prenestimo tamo gde bismo ih mogli podrobno ispitati, kada sami njihovi vlasnici ne znaju isve o njima, a i ono što znaju drže u tajnosti.

Henry Purcell 16591695 najpoznatiji engleski kompozitor barokne muzike. prim. prev.

MAKEDONIJA IV

»Ni za šta na svetu ne bih propustila da vidim Miliou i Mehmeda.«

... Jedinom sam pokazala Demsu Sora, najmudrijem čoveku na svetu, pismo koje sam ddbila od Milice. »Eto, viidim da vam piše iz Skoplja«, rekao je. »Doista, mi smo u mnogo boljem položaju nego što pretpostavljamo. Ako odavde do Kine ima dvadeset Ijudi, rasutih po svetu, a koji Hče na ovu ženu, civiHzacija je spasena.« MiHca je rođena u Novom Sadu dok je još bio pod Mađarima: to znači da je potomak jedne od onih trideset sedam hiljada porodica koje su prešle na austrijsku teritoriju sa Patrijarhom Arsenijem 1690. godine, zato što više nisu mogli trpeti tursku tiraniju. Njen otac je bio istaknuta Hčnost u devetnaestom veku, studirao je medicinu u Beču i postao zapažen studentski vođa, posle je bio oficir u ruskoj vojsci, a završio je kao poznat intelektualac koji je preveo *Fcmsta* na srpski. MiHca je po Hku na svoju majku, koja je bila Grkinja, verovatno iz neke ugledne i stare porodice, jer po svojoj prefinjenoj i krhkoj lepoti Hči na neke moje poznanilce oije je porefclo sasvim izvesno vizantijsko, a intelektuabiu snagu nasledila je od oca. Još od detinjstva je govorila srpski, nemač

1 Denis Saurat francuski publicista i antropolog 20. V. koji je u knjigama *Atlantida i vladavina divova* i *Religija divova* zastupao tezu da su pre Ijudi na zemlji živeli »divovi« koji su stvorili mnoge spomenike starih civilizacija.

306

ki, mađarski, latinski i grčki, a kasnije je naučila engleski, francuski i iitalijanski. Pomno je izučavala književnost svih ovih jezika. Retko sam srela nekog, bilo Engleza ili Amerikanca, ko je bolje poznavao englesko pesništvo. Odbranila je doktorat iz filozofije, mnogo je pisala o Platonu, a sada se bavila uticajem Kabalista na crnogorskog vladaoca i vladiku Petra II, koji je bio veliki mistički pesnik. Ona i sama piše poeziju u kojoj njen istaćani senzibilitet istražuje ceo univerzum, u saglasnosti sa poukama njenog ambicioznog intelekta. Ona govori iskričavo poput svetlaca, ali njen let nije krivudav, već postavlja niz brzih prelaza sa jedne logički ustanovaljene poente do druge. A osim toga, ona je i sve ono drugo na šta većina žena potroši ceo život. Nasledila je srednjovekovnu domaćičku tradiciju koja je veoma snažna kod Srba u Novom Sadu. Ona je i odana kći svojoj majciudovici, a predana žena Mehmedu.

Mehmed je hercegovački Musliiman, potomak jedne slavenske veleposednike porodice koja nije htela da se odrekne

bogumilske jeresi pa je u šesnaestom veku primila islam. Njegov otac je bio *imam*, odnosno muslimanski sveštenik, i Mehmed je u detinjstvu bio veoma pobožan. Ambicija mu je bila da postane *hafiz*, što je titula koja se daje onima koji nauče Kur'an napamet, ali je uspeo da nauči samo dopola kada ga je uhvatila pHma nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Bio je vodeća hčnost mostarskog ogranka sarajevskog revolucionarnog kruga kojem je pripadao Princip. Jedno leto je vojevao kao komita u Makedoniji, a kasnije je pristupdo sipskoj vojski u balkanskim ratovima. Posle toga je studirao prava u Beču i predvodio studente slavenskog porekla koji nisu pristali na austrijsku nacionalnost. Kada je izbio

2 Kabala hebr. *predanje* srednjovekovni jevrejski filozofskoreligijski pokret koji se zasniva na učenju o emanaciji. prim. prev. rat 1914. godine, pobegao je u Beograd i borio se u srpskoj vojski. Bio je u takvom položaju da je mogao znati da Srpska vlada nije želela rat u to vreme, budući da je i sam učestvovao u nekolikim bitkama, koje bi se sigurno završile pobedom da 'su on i njegovi drugovi imali dovoljno municije. Učestvovao je u povlačenju kroz Albaniju, a na Krfu je kao invalid bio otpušten iz vojske. Još kao mladić, imao je iza sebe pet godina što redovne što neredovne, službe u vojski. Preostale godine rata je proveo studirajući orientalistiku na Sorboni, gde je naučio turski, arapski, persijski i sanskrт. Posle rata vratio se u Hercegovinu gde je, ne vodeći računa o svojim interesima, radio na agramoj reforrovi po kojoj su vellka imanja muslimanskih veleposednika bila rasparčana i podeljena seljacima. Prošao je kroz svoje zamešateljstvo posleratne jugoslovenske politike i, uprkos iskušenjima svakojakih strasti i šansama za naglo bogaće nje, insistirao je na važnosti osnovnih društvenih vrlina poštene administracije i pravde za sve narode i slojeve društva. U stvari, ona iskustva koja je trebalo da ga preobrate u vuka ostavila su ga nepromjenjeno blagim i nepotkuljivo blagorodnim čovekom. Poslednjih godina je doživeo brodolom svojih političkih ambicija, jer za vreme Stojadinovićeve diktature takvi demokrati su gotovo svi bili odstranjeni iz politike. No on ipak nije ispunjen gorčinom, i njegov smeh uvek se razleže iz dibine njegovog naočitog, bosanskog tela.

Milica i Mehmed su za mene bili posebno dragoceni. Ijudi ne samo zbog toga kakvi su već i gde se nalaze. Dva puta sam prolazila kroz Skoplje pre nego što sam se u njemu zaustavila. Nakon prvog prolaska rekla sam nekim Ijudima u Atini: »Videla sam iz voza mesto koje se zove Skoplje i koje ima jednu divnu tvrđavu. Da li bi vredelo posetiti to mesto?« Oni su bili antislavenski nastrojeni pa su odgovorili: »Posetiti Skoplje? Sta vam

308

pada na pamet? Pa to je najobičnija dosadna provincija u kojoj nema nilčeg, i tu nećete naći ni jednog pametnog čoveka.« Tako sam drugi put, vraćajući se u Beograd, gledala Skoplje i mislila kako je ono samo puno praznine. Posmatrala sam krovove i mislila kako u dosadnim sobama ispod njih žive dosadni Ijudi koji samo jedu, piju i spavaju, i koji samo pomoću najmonotonijih aktivnosti uspevaju da nekako sastave dan. A sve to vreme na obali Vardara postojao je jedan stan sa starim nameštajem koji je bio donesen iz Novog Sada i u najboljem svetu predstavlja austrougarsku imperiju, podsećajući na Mocartov i Šubertov Beč. U tom stamu su žive Milica i Mehmed, uvek u pokretu, a i ipak uvek postojani. Milica bi jurila iz sobe u sobu, iz biblioteke u kuhinju, iz kuhinje u svoju spavaću sobu, da bi pronašla šta je Šeli rekao za Cetertona, da bi videla jesu li se pojavili mehurići u teglama i sa džemom od bresalka koji je skuvala ove godine, da bi probala šešir koji je kupila kod poljske modistkinje u Haj Stritu. Mehmed je za to vreme sedeo sa grupom ozbiljnih i starih muslimanskih isveštenika, toliko starih da su im turbani oko fesova već poplavili od mnogih pranja, a pošto bi se polako i ceremonijalno rastah od njega, on bi odiurio u baštu da se pojgra sa svojim lovačkim psima, i začas bi se vratio, dajući suzdržane savete studentima koji su navratili da porazgovaraju o demonstracijama protiv gospodina Stojadinovića. Pa ipak su oboje bili postojani kao stubovi. Oni su stubovi one nevidljive kuće koju moramo imati kao zaklon ako nećemo da nas oduvai vetrovi prirode. Otada, kada prolazim kroz grad o

»Percy Bysche Shelley 1792-1822 engleski romantičarski pesnik, inspirisan idejama i duhom francuske revolucije. prim. prev.
Thomas Chatterton 1752-1770 engleski pesnik, proslavljeni predromantičar koji je izvršio samoubistvo u 18. godini. prim. prev.

309

kojem ne znam niti tako, grad koji može izgledati kao pustara sa jednolikim i krajnje nezanimljivim ulicama, očekujem i nadam se da u njemu možda žirve neki Mehmed i Milica.

... Kada sam došla u Mehmedov i Miličin stan da bismo krenuli u okohnu Skoplja da vidimo razne rituale koji se obavljaju uoči Đurđevdana, Mihci su došle u posetu dve žene, a Mehmed, Konstantin i moji muž su počeli da pričaju o politici...

Konačno smo, u prohладno i sivo veče, nas troje krenuli da vidimo Svetog Đorda na delu. Bio je to mnogo šarolikiji prizor nego što bi čovek mogao da prepostavi. Sveti Đorđe, onaj isti svetac koji je zaštitnik Engleske, ipredstavlja misteriozan lik dobrotvora za koga se veruje, iz danas potpuno skrivenih razloga, da može podariti plodnost. Još u petom veku papa Gelazije taktično ga pominje kao jednog od onih svetaca »čije ime Ijudi sa pravom poštuju, ali čija su dela znana samo Bogu«. Gibonov opis svetog Đorda kao lopovskog vojnog lifieranta čista je kojestarija. On ga je jednostavno pobrkao s onim biskupom prevezjancem koji se zvao Đorđe od Laodiceje. Druga priča je ona o rimskom oficiru koga su mučili za vreme Dioklecijanovih progona, a koja, po mišljenju naučnika, nije ništa pouzdano. Ah veruje se da je on doista postojao i da je bio mučen nekih četrdeset milja istočno od Carigrada, negde u trećem veku. Izgleda da je bio Hčnost visokih moralnih i herojskih kvaliteta, i da je doživeo neki čudesan okršaj sa divljom zveri. Tako je u popularnoj svesti postao hrišćanski

'Gelazije I rimski papa 492-509 koji se suprotstavio manihejstvu i zastupao supremaciju Rimskog crkve. prim. prev.

»Edward Gibbon 1737-1794 engleski istoričar, autor čuvenog dela o propasti Rimskog Carstva. prim. prev.

310

ekvivalent Perseja.' Kakva god da je bila ta avantura, ona je morala imati oblik snažne intervencije u odbranu života,

budući da je u legendama ipredstavljen kao onaj koji vaskrsava mrtve, spasava gradove od ubitačne naprijateljske vojske, primorava daske da prolistaju i uspeva da iz odsečene glave mučenika procuri mleko a ne krv. Njega samog su ubijali tri puta. Jednom su ga isekli na komade, drugi put su ga zakopali duboko u zemlju, treći put su ga spalili, a sva tri puta je ponovo oživeo. U Makedoniji se veruje da leči neplodnost žena i zemlje, a u to veruju i hrišćani i muslimani. S obzirom da prethodi Muhamedu celih tri stotine godina, nije mogao biti odstranjen iz svesti Ijudi.

... Uskoro smo krenuli rđavim putem koji je počeo strmo da se penje između golih visoravnih pri podnožju planina. Posle nekih dva sata vožnje stigli smo do jedne velike seoske kuće koja se belasala kroz sumrak između dugonogih stabala mladog voćnjaka, a Mehmed fje rekao: »Ovde ćemo odsesti mada to vlasnički još uvek ne zna.« Bilo mi je neprijatno što dolazimo nenajavljeni. Nervozno sam šetala po bašti, zavlačeći nos među ogromne cvetove jorgovana koji su u sumraku izgledali crni. A onda se 1z kuće začuo glas na jednom divnom engleskom, na engleskom jeziku koji bi bio smatran divnim i da ga je govorio rođeni Englez, i pred nama ise pojавio lep čovek, plavokos, ravnih ramena i uskog struka, i poželeo nam dobrodošlicu. Ličio je na određeni tip ruskog oficira, ali lice mu je bilo neikako razuđenije, svesno najrazličitijih alternativa za one radnje za koje je njegovo telo bilo tako savršeno oblikovano. Na tremu je stajala njegova žena, lepa žena

' U helenskoj nulogiji sin Zevsa i Danajc koji je ubio Gorgonu Meduzu i pokazivanjem njern' ilave skamenjivao svoje protivnike. prim. prev.

.311

kojoj je moglo biti oko dvadeset pet godina, i njena majka, još uvek zgodna žena srebre kose, koja je sa Milicom i Mehmedom razgovarala s onim iskrenim prijateljskim divljenjem koje slavenski život čini prijatnim.

Nije bilo boljeg načina na koji bi mogla da počne naša poseta. Ali kada je naš domaćin čuo kako smo došli da vidimo rituale koji se u njegovom susedstvu odvijaju u čast svetog Đorđa, ustao je i rekao da moramo smesta da ikrenemo, jer ukoliko ne bismo pošli pre mraka ne bismo mogli ni da se vratimo pre ponoći. Vratili smo se u kola, s njilim kao vodičem, i truckali simo se na blatinjavom putu dok nismo došli do raskršća na kojem su neke kolibe svetlucale u tami. »Ovde je teklija«, reče naš domaćin. »Da, tu je selo Befctaši«, reče Mehmed. »Prepoznao sam ga jer sam ovde već bio ranije.« Ja nisam pokazala neku veliku radoznalost za ono što je trebalo da vidimo t@ noći, jer sam već ustanovila da uzalud pokušavam unapred zamisliti ono što Jugoslavija ima da mi ponudi. Ali znala sam da je tekija turska reč za svetilište i da Bektaši pripadaju jednom derviškom redu, odnosno monasima čiji je zadatak bio da nadoknade mistički element koji je nedostajao ortodoksnom islamu. Taj red je pre nekih šest stotina godina osnovao oovek iz Buhare koji se zvao Hadži Beiktaš, a Janičari su posebno negovali kult tog reda i proširili ga po celom Balkanskom poluostrvu. Smatra se da taj red propoveda efčastični panteizam i svoje pripadnike proglažava potpuno slobodnim da slede sonstveno nadahnuće pogledu smrtnosti. Izisla sam iz kola u predvečerje koje je bilo bliještavo i donut sunčanog podneva. Bele kuće su bliještale gustom mraku, a poslednja svetlost se poput glatkog čelika presišivala u barama na putu koji se inače jedva razaznavao. Pri?li su nam liudi u fesovima, čiii su se zubi i beonjače svetlucale u sumraku. Poz

312

dravili su nas na jednostavan i ravnodušan način muslimanskog seljaka, koji u površnom kontaktu liči na gradskog čoveka mnogo više od svog slavenskog suseda, čija je gostoljubivost srdačnija i ljubopitljivost neukrotivija. Zatim su nas odveli u jednu malu kuću koja se nije razlikovala od ostalih. Dok smo u sumraku, tumarajući, ishi prema kući, učinilo mi se da smo uzalud prevalili toliki put, a zbunjivalo me je što po izgledu kuće ne bih mogla zaključiti da je u njoj muslimansko svetilište kao što nisam mogla zaključiti da Milica i Mehmed žive u Skoplju kada sam ugledala taj grad. Unutra se nalazila jedna četvrtasta soba sa drvenim, zasvođenim plafonom, slabo osvetljena nekolikim sveoama postavljenim u visake gvozdene držače na omalterisanim zidovima. Naše ogromne senke zapanjeno su posmatrale veliki cmi kamen koji se nalazio u sredini sobe i bio visok nekih sedam stopa. Na vrhu je bio upopreko postavljen jedan drugi, manji i pljosnat kamen. Možda je na njemu bila i zdarska daska. Oko kamena je bio zavezan konopac, sa vrha su labavo visili komadi tkanine, a sa strane je bila položena kutija za priloge. Uskoro su delikatnije senke zbrisale sa zidova one naše masivne, teške a oštreljivice, i pred nama su se pojavile četiri žene pod zarom. Četiri puta je novčić pao u kutiju za priloge, četiri puta se cmo telo prijubio uz cmi kamen, četiri iputa su se raširili cmi mukavi, a muke se ispružile što ie moguće više oko hladnog kamenog obima. »Ako večeras žena zažehe nešto kada zagrli kamen«, objašnjavao nam je jedan od prisutnih Ijudi, »njena želja će se iapuniti ukoliko prstima jedne muke dodime prste dmge.« »Da li one doista vemiju u to?«, unitala sam, a Mehmed i naš domaćin su potvrdili. A ipak je bilo očigledno da to nije ono u šta su ove žene verovale. One se ni!vu uopšte uzbudile kada nisu uspde da im se prsti dodimu, a rekla bih da u životu nisam srcla

313

baš mnogo žena čije bi ruke bile tako duge da bi mogle obujmiti ovaj kamen. Pogrešan sud ovih Ijudi bio je samo dokaz više o žalosnoj tajnovitosti života imusimanske žene, koja po svaku cenu brainii svoje tajne, čak i kada ih ne ugrožava radoznalost muškarca.

Posmatrajući ih, čovek bi rekao da ove žene vemiju u jačinu napora koju ulažu u svoj zagrljaj. One moraju uložiti svu svoju snagu, svu svoju strast, da bi raširile ruke što je više moguće i primile sve što mogu od kamena. A onda mu moraju odati krajnju počast, podižući svoje feredže sve do usana i ljubeći ga sa potpuno predanim obožavanjem. Ta gesta krajnje žudnje kojoj je sledila gesta krajnjeg milosrđa i odricanja delovale su na duh kao akord i njegovo muzičko razrešenje. Zatim se svaka žena povlačila, hitro koračajući unazad i završavajući šapatom svoju molitvu tako što je vrhovima prstiju prelazila preko lica i grudi. Onda su se one drhteći povukle, tako da su se naše grublje senke ponovo pojavile na zidovima, iako ih u stvari nismo videli kada su izisle. Za te zabradene žene koje su u kamenu tražile moć obavljanja univerzalne funkcije svih živih bića, i to najviše radi onih koji su s njima nečasno postupali, koje su u svojoj potčinjenosti

bile toKKo bHzu nepostojanju koliko je i sama negativna gesta napuštanja sobe, čovek bi mogao pomisiti da su jednostavno ženke, puki uzorci nekog materinskog taloga. A ipak, te četiri žene su otkrile svoju prirodu ovoj sobi i njenim senkama, i svaka od tih priroda je bila izrazito individualna. Iz svakog para rukava virile su ruke koje su bile razHčite kao što se i duše razHkuju. Na jednom paru Tuku se videla sitarost i ono stanje duha u kojem se gotovo gubi nuda. Drugi par je bio mlad i očajnički je grHo kamen kao u strahu od gubljenja nade. Treći par je iednako očajnički griio kamen, aH u agoniji koja bi trajala samo pet minuta iH manje

314

ukoliko bi videla nešto što bi joj bilo smešno. A četvrti par je svoj pokret napravio polako, sa savesnom brižljivošću, koja je više odgovarala jednostavnom ritualu ortodoksnih muslimana u Skoplju, koji su nemo stajali pored reke, nego ovom bekaškom opštenju sa misterijom.

Dok smo izlazili, tri druge žene su pored nas minule u svetu sobu. Dolaziće cele noći radi ovog rituala, iz miljama udaljenih okolnih sela i gradova u koji'ma bekaši imaju svoje pripadnike. A mi smo se odvezli kroz drhtavu i skakutavu tamu koju je razbijalo jedino nebo na kojem su teški oblaci putovali pod blistavom isvetlošću zvezda. »Sada ćemo da posetimo grob svetog Đorda«, reče Milica. »I tamo će biti mnogo žena koje žele decu. Recite mi, šta ste vi zaželeti?« Jer i nas dve smo poljubile kamen. Muslimani su nam to ponudili sa liubaznošću koja je, čini mi se, značila da ovaj ritual i nije nešto tako sveto s obzirom da pripada ženama. »Sto se mene tiče«, rekla je Milica, »poželeta sam nešto politioki strašno drastično.« A ja pomiislih kako ne bi dala ni pare za život gospodina Stojadinovića ukoliko je kamen na visini svoje reputacije.

... Domaćim nam je na povratku izneo jednu ogromnu zdelu sa slaninom i jajima, jednu veliku maslenicu, ovčiji sir, domaći hleb i jako vino. Dok su drugi posle obeda razgovarali, ja sam posmatrala slike na zidovima dnevne sobe. Kao što je to bio običaj u starinskim srpskim kućama, tu je bila standardna galerija malih kopija na kojima su se, grupno postavljeni, videli Karađorđevići i Obrenovići. Bila je to kompozicija koja je ličila na nacionalnu ikonu. Etomačin je došao do mene da vidi šta ja to gledam, a onda je neke skinuo sa zida da bi ih mogla bolje videti pri svetlosti lampe. »Ne volim ovog Karađorđa«, rekao je, »zato što ovde liči na Hitlera. Nemoguće je da jc izgledao kao Hitler zato što je bio krupan,

315

dobro građen i u odličnoj fizidkoj kondiciji. Ne volim što se našilm Ijudima svida slika na kojoj Vožd izgleda kao fanatik ili derviš. Toga ne bi trebalo da bude jer želito da čovek bude razuman.«

Većina drugih slika na zidu bile su fotografije domaćinovog oca, velikog generala i delikatnog, sićunog čoveka s izrazom čiste i bespogovome poslušnosti koja je tako primetna na telima mладих srpskih vojnilka, a koja se na kasnijim fotografijama preobražava u pogled mistički kontemplativan. Bila je tu jedna slika na kojoj se videlo kako pod jednim borom sedi sa pokojnim kraljem Aleksandrom, koji bar tu deluje srećno i opušteno, s ustima na kojima se vide dve usne, a ne linija stisnutih usana kao znaik koji uhva snagu klonuloj volji. »Moj otac je bio divan čovek«, reče moj domaćin i s uzdahom začuta. I najjači od naših milih, kada umru izgledaju isuviše slabašni da bismo o njima govorili pred strancima. »A U ovo je fotografija koju najviše volim. Na njoj je moj otac sa mojom majkom, koja je bila seljanka.«

Vizantijska umetnost gotovo da i nije stilizovana. Ta žena, koja je sedela sa belom maramora na glavi i strogim ukrasima koji su hčih na ratnu opremu, zračila je neizmemim autoritetom i ništa manjom tugom jedne Madone. Ona ie bila vojnik: majke zemlje, ipodigla je svoju decu u njenom ogromnom zatvorti, i neno Hce ie pokazivalo koHko je dobro znala ka;ko će im gorak biti hleb u tom zatočeništvu. Nos joj je bio naročito naglašen, taj suvi greben kosti kao na mmogim freskama, a obrazi su joj bili upali. Takve žene moraju predugo da doje svoju decu, zato što kraljevi i mudrad sveta nikada nisu bili sasvim spremni da ih preuzmu sa sise i daju im hranu koju nude polja. Takve žene su jele samo onda kada je njihovim muževiima i sinovima bilo dosta. Zato su tako suvjonjave. Ako je njen život bio taiko jadan i bedan, zašto je onda

316

svoju decu osudila na istu sudbinu? Na to ne može da nam odgovori, ali tu za nju i nema razgovora. A njen sin je i poštuje upravo Zbog njene neodbranjive upornosti. On stoji pored atije sa strahopštovanjem, ali njegova vitkost, snaga i Ijikoća u držanju, čaik i posvećeni žar u njegovim očima, toliko drugačiji od njene stamenosti, iskazuju pobunu protiv njenog uverenja. On će pobeći iz života, iz onog zatvora u kojem ga je rodila, ali ne izravno u smrt, već u novi život koji je isuprotan iinstinktima. Zato će se on umešati u pirirod tok stvari, podvrgavajući se nepiromoj disciplini i postavljući sebi nemoguće zadatke, kao Ito je uzinemiravanje kraljeva i svrgavanje imperija. Plodnost koju su od bogova svagda tražile žene u tananoj noći nad Makedotojom, nije bila tako jednostavan dar kao što se to njima činilo. One su molile za nešto što je trebalo na pravi način da se odvija devet meseci, i za šansu da to urodi plodom. A naknada za to trebalo je da bude krvava večnost Iudske istorije. Moj domaćin je vratio fotografije na zid i rekao: »Pitam se kakve će slike posjeti ovde kada moje dvoje dece, koji spavaju na spratu, budu našili godima.« Vratio se i seo pored lampe, i držeći se za glavu počeo da priča o Musoliniju na zaipadu i Hitleru na severu. Bilo je jasno da je znao kako možda nikakve slike neće posjeti na ovim zidovima, kako će ove slike ispred nas jednog dana verovatno biti bačene na zemlju jednim udarcem bajoneta i nestati pod sopstvenim stakлом koje će se topiti kada se dim bude dizao iz zapaljenih zidova. Milica je bila jedina od svih tih žena koja je poželeta nešto »politički doista strašno drastično«, pokušavajući da zaštititi njih i njihovu decu, kao neki ArieP koji hoće da pomogne Madoni.

¹ Biblijsko ime koje obeležava junaka i žrtveni oltar, simbolički naziv Jerusalema, a u Sekspirovoj *Buri* i Geteovom *Paustu* lik koji predstavlja zračni duh. prim. prev.

317

MAKEDONIJA V

Pošto smo imali nameru da vidimo ceremoniju koja se odvija na jednom kamenu usred Ovčeg polja, jedne visoravni udaljene nekoliko milja, ustali smo u pola šest i otisnuli se u sivo jutro. Hladan veter je duvao sa bregova i polja inlade pšenice pretvarao u mramor. Seljaci su jahali na tovarnim konjima, vraćajući se iz crkvice pored groba svetog Đorđa, klimajući posipano, ogrnuti gunjevima.

... Morali smo da siđemo sa druma, i naša kola su počela da se lomataju po jednoj livadi za ispašu sve dok nismo zapeli. Kada smo izašli iz kola, bili smo već toliko blizu te stene da smo joj mogli razaznati boju. Bila je stena nepravilnog ohlika, na vrhu zaravnjena, a dizala se nekih šest stopa od zemlje. Bila je crvenkastosmeda i svetlucava, zato što je bila potpuno oblichena krvlju životinja žrtvovanih tokom noći. Nekoliko Ijudi je sedelo ili ležalo u podnožju te stene, a većina ih je imala fes na glavi. U blizini je jedan čovek veoma pažljivo pdlegao dete na prostirku. Trava po kojoj smo išli peške od bola, bila je ugrijena, zablaćena i unakažena otpacima hartije. A dok smo se približavali steni, morali smo da biramo put između brojnih krvavih petlovnih glava. Taj prizor je bio krainje odvratan. Boja prolivene krvi i nije bila prava 'boja već nešto bezbojno, ne'sto što je više Hčilo na sliku truleži. U svaku pukotinu crvenosmeđe stene bile su utisnute voštanir

318

će, koje su sada visile poput militavih resa žutih i masjih repova, umrljanih krvlju. Struke vusne bile su omotaine oko stene, neke obojene u crveno a neke u ružičasto, Znatan broj vrčeva bio je bačen sa stene i njihovi parčići su ležali među glavama petlova na ugrijenoj travi. Mada na vidiiku nije bilo nikakvih fekalija ceo prizor je ličio na neki rđavo održavan poljski klozet.

Dobro bi bilo okrenuti leđa svemu tome, odjuriti do kola i odvesti se što je brže moguće. Bilo bi to dobro da ovo celo mesto nije odisalo neizmernom važnošću. Ono je bilo telo naše smrti, seme greha koji je u nama, kovačnica u kojoj se otkivao mač kojim će nas smrt poseći. Kada nam je konačno pmklo pred očima jer svi smo odrasli među prerušenim predstavama jednog takvog mesta izgledalo je glupo ne ostati malo i ne razmisliti o takvom mestu. Primetila sam da je čovek koji je stavljao dete na prostirku sada hodao oko stene sa crmnjicom jagnjetom koje se atimalo u njegovom namčuju. Bio je to jedan mladi Ciganin, od onih koje zovu barutnim Ciganim, jer su skupljali šalitru za tursku vojsku, koji su čuvani po svojoj lepoti, čistoći i lepom odevanju. Ovaj mladić je imao crte Mca i držanje indijskog princa, a njegova tannozlatna koža kao da je bila posuta prahom, iako je ispod njenog ugašenog sjaja izbjijala meka svetlost. Njegova fina platnena košulja bila je snežnobela ispod usko skrojenog kaputa, a njegove elegantne pantalone ulazile su u meke kožne čizme do kolena. Na glavi je imao okruglu krvnenu kapu po čemu bi se reklo da mu je ame bilo Kamaralzaman. Tri puta je išao unaokolo, a onda se zaustavio i poljubio masnu, krvlju vunrljanu stenu. Tada je podigao jagnje, a čovek koji je stajao na steni uzeo ga je od njega. Taj čovek je uhvatio jagnje tako da je ono izgledalo kao da je opijeno, i nije

319

se više borilo već je mirno ležalo pored njegovih nogu, bez glasa i bez pokreta.

Sada je Ciganin otišao po dete na prostirci i daneo ga na stenu. Bila je devojčica od nekilih osamnaest meseci, obučenau potpuno čistu, belu odeću. Na njenoj beloj kapiici bila je izvezena vizantijiska šara tanmosmedlim koncem, a bila je zavezana satenskom vrpcom jarke, nebeskoplavne boje. Njen otac ju je dodao drugom čoveku koji je stajao na steni, a onda se i sam ipopeo, i stavio je da sedne na mesto onoliko čisto koliko je mogao da nadie u toj prljavštinii. Tada je čovek koji je držao jagnje odneo to jagnje do ruba stene i nožem mu prerezao vrat. Šiknuo je mlaz krvi i sjajno crvenilo je oblilo tamniju krv koja je bila prolična ranije. Ciganin je uzeo malo krvi u ruku i prstom je napravio krug na čelu deteta. Onda je sišao i ponovo obišao stenu tri puta, noseći u naručju jedno drugo cmo jagnje. »On to radi zato«, objašnjavao mi je jedan bradati Musliman koji je tu stajao, »što je njegova žena dobila to dete nafcon što je bila ovde i žrtvovala jagnje, a sva deca čijem je rođenju kumovala stena moraju se ovde dovesti da bi im se stavio beleg.« Ciganin je ponovo poljubit stenu, dodao jagnje, popeo se na žrtvenu platformu i čin žrtve je ponovljen. Ovaj put, međutim, Ciganin nije samo napravio znak kruga na čelu deteta, već je i malo krvi nasuo u jednu staklenu bočicu. Oinda je devojčicu odneo do prostirke, a leš jagnjeta, čiji se vrat još uvek pušio, čovek sa nožem je položio na travu među parčdće krčaga i petlovske glave. Pod veličanstvenom svetlošću jojtira, zadah sa stene uzdizao se još jače i postao nepodnošljiv.

Covek sa nožem i njegovi prijatelji okupili su se oko nas i počeli da nam pričaju o svetosti ovog mesta. Mnoge žene su dobine decu tako što su petlove i jagnjad prinele kao žntvu steni. Jedna žena je došla čak iz Prilepa i dobila dete posle petnaest godina

320

neplodnog braka. Zato je bezumno sumnjati u svrsishodriost prinošenja žrtve steni. Kada to ne bi bilo delotvorno, Ijudi ne bi stalno dolazili ovamo već stotinama godina. Bez sumnje, trebalo je da kažu hiljadama godina. Tako bi njihov dokaz, koji bi bio valjan da je čovek racionalna životinja, postao još jači nego što su i prepostavljalji. Ljudi koji su nam to govorili bili su dobra istvorenja, svetlih očiju, dugih udova i čvrstih kostiju. A bi ih su i intelligentni. Njihove tvrdnje o steni zasmivale su se ina nedovoljnim informacijama, ah su bile dovoljno logične. Kada su počele da pričaju o stvarima manje misterioznim od plodnosti, poput idoživljaja iz poslednjeg rata, pokazalo se da imaju i zdravog razuma i veliku moć zapažanja. Jedan je govorio pomalo engleski, a drugi teono franouski. Neki od njih su po zanimanju bili i zanatlije. Ali ono što su radi na steni bilo je užasno.

... Znala sam ja dobro tu stenu. Ceo svoj život provela sam u njenoj senoci. Cela naša zapadna misao zasnivala se na toj

mrskoj izmišljotini da je bol prava cena svega što je dobro. Po tome se može videti kako je pravo značenje Raspeća bilo skriveno od nas, mada je napisano tako jasno. Rodio se jedan izuzetno dobar oovek, oovek koji u sebi nije imao ni trunke okrutnosti, čovek koji je bio u stanju da nauči Iude kako da žive u nepomućenoj sreći. AIM zato što smo opsednuti tom idejom žrtve, idejom proUvanja nedužne krvi da bismo došU do nedužnih vrednosti, ništa bolje nismo umeU da uradimo sa tom propusnicom za spasenje nego da ubijemo čoveka koji je imao takvu propusnicu.

Postoji nešto božanstveno u univeratmru, što je delom u nama a delom u svetu izvan nas. I to je ono što su Ijudi ubiU kada su razapeU Isusa Hrista. Naša sramota bila bi beskrajna kada zločin, koji smo nameravaU da izvršimo, ne bi bio nemoguć. Nemoguće je ubiti dobro

tu. Ona se uvek širi i nikada ne napušta našu prokletu zemlju. Ona od nas stallctio traži da od nje uzmemmo ono što nam je potrebno.

Ta lekcija nam nije bila od neke naročite koristi zato što se sinalažljiva Ijudsifca tvrdoglavost širi oko ove stene kao i zadah prolivenе krvi. Duh surovosti koji je ispunjava spasio se jednom dosikočicom, teološkom dosikočioom. Toliko je ta dosikočica hila uspešna da sam se gnošala ove siteie s ooom posebnoni odvratnošću nečog dobro poznatog, kao što je odvratnije pjanstvo alkohaličara nego slučajno pijarastvo umeraniog ooveka. Pod raziniini maskama, ritual te okrutnosti još od detinjstva su mi nudile razhčite religiozine organizacije: rimsko katoličainstvo, anglikainizam, metodisti, Armija spasa. Od svojih najranijih dana hrišćanstvo je bilo prinuđeno da 'liči na svoju suprotnost. Ovaj kamen, ovaj nož, ova gadina prljavština, ova krv, jesu ono što mnogi Ijudi žele više od svega drugog i za šta se bore. Postojaо je jedan neprijatelj Ijubavi i Hrista, koji se zvao SaVle' iz Tarsa i koji nije mogao da podnese ukaizivainje krstom kaiko je čovek opak, i kako je okrutnost suština njegove opakosti. Iz tog razloga je proganjao hrišćane sve dok njegova čestitost više nije mogla da podnese poricanje vrednosti dobrote koja mu se ukEizala u vidu jarke svetlosti. Ali vera u njegovom srcu je bila na velikim mukama, a njegov ujn, koji je bio tolilko jevrejska po tome što nije mogao prihvati poraz, sporio se sa jevandeljem sve dok nije našao naoin da okrutnost sebi' predstavi kao put spasenja. On je razvio teoriju ispaštamja kJoja je bemiislena ali ubedljiva zato što ju je brzo i genijalno izgovorio uzbudošniim Ijudima koji su ga slušaU sa poverenjem. Ti Ijudi su znali da je Hristos nedužan i smatrali su da je sve

'Apostol Pavle ?67 Rimjanin rodom iz Tarsa, u početku protivnik hrišćanstva a kasnije njegov pobornik i propovednik u istočnim delovima Rimskog carstva. Poznat po poslanicama koje su ušle u *Novi zavet*. prim. prev.

322

šlo se govori u njegovo ime jedinacu nedužno, a sami su, kao i sva Iudska bića, bili jednako zatrovami 'krvožednošću kao i govomik. Po ovoј čudovišnoj teoniji Bog se naljutio na čoveka zbog njegovih grehova i odlučio da ga kazni, ali ne na takav način koji bi ga mogao preobratiti, već jednostavno tako što će ga staviti na muke. A onda je dozvolio Hristu da pati umesto čoveka i posle je bdo voljan da prema čoveku, pod izvesnim uslovima, postupa kao da nije počinio greh. Ova teortja se u svim svojim postavkaima podsmeva razumu, jer nemoguće je da pravedan Bog oprosti Ijudima hoji su zli zato što je neko drugi, tako dobar, bio razapet na hrst.

U toj teoriji postoji provalja fcoja se ne može premostiti, ali oni koji su voleli okrutnost stalno su to pokušavali. BUo je mnogo Ijudi koji 9u oa tome radili, ali d jedain veliki oovek Avgustin, koga, začudo, zovu svetim. U njemu je bilo genijalnosti, a i Iudske topline, ali srce mu je bilo uprljamo poput ove stene. On je voleo Ijubav sa beznadežnom opsesijoni čoveka hoji, kao i kralj Lir, nije u stanju da voH. Njegova majka i on su hčili na ženu i imladiunče pK snazi svoje prirodine veze, aji njegova sklonost ka gadosti uspela je i to da upiija. Ponekad su u svom životai uspeli da ostvare divne zajedničke trenutke, aM trulež je prevladala. Piilifcom njene smrti on je do živeo jedno Ijudski tafco bedno oduševljenje feakvo nije zabeleženo u fcnjiževnosti, zato što je oma umrla u Italaiji, dailefco od svog afrlofcog doma, pa stoga nije mogla biti sahramjena, kao što je želeta, pored svog voljenog mijža. Njegov odnos prema Bogu nije bio ništa jednostavniji. On je od vrhovnog bioa zahtevao da bude dezinfikovamo od svega što je smatrao prljavim, ali nije hteo ni da to biće bude ishljučivo dobro. Mrzeo je sve pitomije vidove vrline i prezirao duh fcoji svim stvarima prepusta da se razvijaju u sfcladu sa sopstvenim bićem, zato što je suvdije volleo da nožem preseče vrat jagnjetu. U isvojoj želji da okrutnost promoviše u svetost, pokušao je da nađe logič

ku osinovu za stravićnu doktrinu svetog Pavla. Tako je prihvatio teoriju po kojoj je Satana sa pravom ovlađao čovekom zbog njegovih grethova, a izgubio je to pravo tako što ga je krivotvorio Hristovim raspećem, dakle kžnjavamjem bića koje je bezgrešno. To je pomoglo tezi o besmislenosti univerzuma, kojoj su težili i obožavateljd ove stene. Takvo shvatanje nas suočava sa Satainom, kojeg donekle moramo pošitovati, bar u tom stepanu u kojem mu je Bog dozvolio da ostvari svoja prava u umiverzimii, sve dok nije ubio Hriista. Takvo shvatainje oduzima čovekovom zki njegov krajnji značaj. Ispada da njegovi gresd i nisu bili tako strašmii, nego upravro ono što bismo mogli očekivati od podaniika jednog neprincipdjebiog vladara. Možda je upravo to u toj teoriji za Avgustina bilo tolifco privlačno, budući da je on za samog sebe znao da je zao.

U svakom slučaju, to je bilo ono što je Avgustinovu teoriju preporudilo Martinu Luteru, koji ne da je ličio na ovu stenu nego je bio ta stena, zajedno @a njenom umrljanom travom, petlovsldni glavama, masnom prljavštinom i 'smrdljivom krvlju. On je bio najgori među veUkim, ogromni vepar koji je umeo da govori. Njegova jedina vrlina je bdla vrlina divlje svinje: bio je hrabar. Ali nedostajalo mu je sve drugo, a toliko je rđavo mislio o životu da ga je predstavljaо kao blatnjavi svinjac. Urlao je protiv čovekovog dara raziuinnosti i u jednoj od svojih propovedi povdlkao je svojim slušaocima da razumu bace pKgan u lice zato što je on đavolova bludnica, zaražena svrabom i gubom, i treba je zatvorit u nužnik. A imao je i razloga da mrzi razum: razmn je otkrivaо besmislenost Avgustinove teorije o ispaštanju, koja mu je u njegovoj krvožednoj žestini bila draga, a draga mu je

'Martin Luther 14831546 inicijator i vođa nemačke reformacije, osnivač protestantizma. Prevodom Biblije postao je utemeljivač

nemačkog književnog jezika. prim. prev.

324

bila i zato što je uživanjem u ubistvu amc njivala grižu savesti zbog ubijanja dobre. IJ svome poštenju nekonitriolisano je izjavio kako je potpuno besimiislena ideja o Bo.ijem prihvatanju Hristove smrti kao žrtve za čoveka, aU ipak se i sladio tih činom, tvrdio kako je dobar, kako je veličanstven i kako donosi večni život. Zbog njega je protestantizam nastavio da bulami o žrtvenoj krvi jagnjeta, mada ništa glasnije od rimskog katoličanstva.

Otud je zlo svakodnevno pobeđivalo, budući da su to Uki pobožni Ijudi odavaH božanske počasti onoj okrutnosti koju je Hristov dolazak na zemlju ofcerio. Ako se Bog naljutio na čoveka i želeo da ga kazni, a onda ga dobrođušno oslobođio kazne zato što je toliko uživao u Hristovim patnjaima, onda su i Ijudi koji izazivaju takve patnje instrumenti' našeg spasenja. Oni su nabavljaoci onoga u čemu sam Bog uživa i kotiraju visoko, bar kao i andeli. Onaj nadiuveni oovek koji je, smešeći se, stajao na steni sa fcrvavim nožem u svojoj požudnoj ruoi, preobražen je u hk koji je postao neophodan u duhovnom svetu. A nama je to draga jedino stoga što je okrutnost naš sastavoi deo još iz majoine Titrobe, mada sve ono u nama što se slaže sa dobrotom i voli je zna da je u pitanju gniusna laž. Tako se desilo da je za sve Ijude, koje Zapad nije iskvario u tom smislu da ne mare ni za šta drugo osim proizvodnih dobara među koje se sa pravoni može svrstat i crkva fcoja je prvenstveno zamišljena kao društvena organizacija, hrišćan stvo predstavlja jedno stalno mučenje, budući da 'i dobru i zlu u nama donosi vrhunsko zadovoljenje koje se može zamisliti, a u isti mah im i preti potpTinom frustracijam. Stalno nam se fcaže da se moramo zajedno svrstat i sa žrtvama i sa dželatima, sa nevinošću i sa krivooim, sa blagošou Ijubavi i okrutnošou mržnje. U našim grudima neprestano odjekuju krici »Ubijajuoci dobrotu počiniH smo greh« i »Ubijanjem dobre bili smo spasend«, »Jagnje je nedvižno i ne smemo ga ubiti«, »Mrtvo jagnje nam donosi spasenje«. Zbog toga živimo u

325

haosu. A malo je verovatno da će takvo stanje biti razrešeno kada su oni koji brasne stemu suviše lukavi da bi svoju stvar prepustili formulacijama koje se mogu shvatiti li sa kojima se može sporiti. Mada je doktrina ipaištanja duboko uticala na javnu i ličinu pobožnost, ona nikada nije bila definišana kao nefci kredo, Jiti ju je prihvatio i jedan crkveni sabor. Gotovo svi pisci su uimakalii svoja pera u miastfionice uimiljiane ovakvim zverstvom. Šekspir je njime bio opsednut. Bio je potpuno svestan stravičnosti ove stene, aU je popustio pired njenim autoritetom. Verovao je da je taj ritual u saglasnosti sa stvarnošću, za koju je smatrao da je po svojoj prirodi perveirzna. On je znao za veličainstvenost dobre, u njenoj jednostavnosti i u njeniim tamnijim nijansama, kao u njenom plišanom kraljeviskom izdanju iH u zrelosti jednog čarobnjaka. Ali iz dubina injegove prirode u njegovo delo prodire i nostalgija za infantilnom ofcmtnošću, Ijubav za hvatanje pastnmfce u onim nevidljivim rekama tala, slabost prema okruitnosti koja je u njoj retfeo uživala. I on je bolesno žudeo za ispunjenjem u sjedinjavanju sa gnujsnim i destruktivnim u pravom trenutku, kao što mučenik žudi za svojim udesom. Oin koji je savršeno razumeo prirodu Ijubavi, fcoji je znao da »Ijiuibav inije Ijubav fcoja se metnja fcad menu nađe, ili se pogne fcad je sfclanjač slkloei«, osećao je neku obavezu da je osakati prIjanjem sefcusaline funfccije, fcoja je načio spajanja veoine Ijubavnifca na svetu, b obz'ra da li se radi o muževima i ženama ili roditeljima i deoi.

Njegov Tespekt za stenu primorao ga je da napiše *Kralja Lira* i da uzme svu jagnjad iz stada pa da nožem zafcolje jedno po jedno. Sve vrste Ijubavi su u toj drami predstavljene fcao bezvredne: Ijubav onoditelja za dete, detetove za roditelja, Ijubav supružnifca jednafco fcao i nezafconitih Ijubavnika. Sve su te Ijubavi ih nemoćine dli bestijaihie. A'l nia kraju onaj odrasE, zreo čovek u Šekspиру uzvikuje ida u isvetu nema zdravlja bez Ijubavi, da je život bez Ijubavi ludilo i smrt.

Za čove

326

čanstvo nije neki veliki kampliment ako je vrhuinsko umetmičko delo koje je stvonia zapadna oivldizacliija uspedo da otelotvori samo opsesiju ovam stenom i iKbunu protiv nje. Ako smo toliki napredaik postigli u razvoju od bića koja nisu umdra ni govoriti ni misliti, mogli smo otici i dalje. Mora da u naima postoji nešto opako što nas priimorava da epohu za epohom taipkamo na tam istom nezdravom mestu.

AH neki od nas nisu astali kod stene, već su se okranuli sonou na kojam se onaj zadah gotovo i ne oseća, koje je u puinom sjaju blještalo iznad pianina. Zato je Mocart tako dragocen. Nije stvar samo u tome što je on bio blagoradan. Kada mu je jagnje bilo potrebno kao hraina, ono je morailo da umre. Ah u njegovoj celokupnoj muzici nema nijedne muzičke fraze koja hi pristala na takav nedostatak preciznosti kakav se agleda u ovom ritualnom ipogubljenju, nema ničega što bi bilo taliko irrelevantno u odnasu na svoju profclaroovanu svrhu kao što je ovaj napad na neplodnost, niti ičega što hi doprinisilo uverenju da nešto inepirijatno dma neku magionu dejstvanast. On veruje da zlo uveik dovodi do neke nedaće, jer inače ne bi bilo zlo. »Psst! Psst!«, kaže Leporelo, pozivajući imaskiraine istrance u baštu i na bal. AH kafco je zlo tu domaain, to nije nikafcv bail, već priHka za obeščaćenje d krvopraHće. Posle smrti Don Zuana, bez obzira da M ritualno iH neobavezno, preostaH pozitivni Hfcovi u operi sfcuipljaju se i daju odušfca svome 'slavujskom dzlHvu u pesmii, jer mestanafc ofcrutnosti dozvoljava dobroti da deluje u sfcladu sa svojom umikiošću. Tafcva ista ipreainznost, takvo isto odbijanje šarlataanstva hipofcritičkih zahteva ofcrutnosti, objašnjava vrednost dela iDžejn Ostin, fcoje je veće nego što bi se refclo po njegovom prividnom sadržazu. AH baršunasti stil ne objašnjava tu tajnu jer Viljem Blejfc ume da bude grub.

'Leporello sluga Don Žuana u Mocartovoj operi *Don Giovanni*, komponovanoj 1787. prim. prev.

327

Njegovo odbacivanje stene poprimilo je drugaćiji oblik. On je tragao po svome umu za njegovim sopstvenim varkama, kao što uplašena žena na grudima napipava rak, pa se onda predao profetskom zanosu kako bi svoj um vratio neokaljanim izvorimanjegovog saznanja dobra. Ovde na Ovčem polju može se videti gde se nalazi rascep koji je uočljiv i u umetnosti i

u životu: s jedne strane su Ijudi koji su saučesnici stane, a sa druge oni kojd su njeni neprijatelji. A isto tako se vidi i gde je taj rascep u našoj Ijudskoj prirodi, zbog kojeg smo tako lorani i zaludni. Neki od nas su zaljubljeni u stenu i kažu nam da je ne treba odbaciti, da je ona inešto uzvišeno i mistično i da samo plitki Ijudi poriču vrednost žrtve. Zato što je u pitanju jedan savršen ficit, koji se zasniva na dubokim ali nečistdm sklonostima našeg dtiha, svi smo mi bili u istom društvu s onim divljim d zablaćenim seljakom, kome je marama nehajno visila sakrivajući gušu, a koji se sada teturao na steni, isti čovek fcojd će prisustvovati kasnoan noćinom ritualu, listi onaj koji je dželatu sa fesom pridržavao jagnje koje se trzalo, i koji se važno uspinjao ka onom prljavom mestu na vrhu.

STARA SRBIJA I

Na samom Kosovu, nekoliko milja jiožno od bojinog polja, inallazi se zdanje po kojem se vidi kakva je civilizacija nestala sa srpskim porazom. Ovaj manastir to dokazuje bolje od ikakve nacionalne retorike i ne ostavlja mesta za razlike u mišljenju buduoi da je to jediia gromada Nemanjićkog Carstva, neoboriTO svedočanstvo njegove vrednosti.

... Cak se i iz daljine može videti da je Gračanica religiozna građevina imšta manje nego katedrala u Šartm. Mada je njen izraz jednostavojiji i skromiiiji, misao i osećanje koji stoje u njegovoj osinovi jednak su složeni, a uzvišena tema je ista. Ali utisak je kao kad bi katedrala u Šartru bila lišena svega što je onda, i odonda, bila Francuska. Kao kad ne bi bilo Pariiza, Sorbone, Francuske akademije, u stvari, *m* jednog savremenog predstavnika kulture koja je gradila katedralu. Nigde u blizini se ne može otkriti trag onog blagostanja koje je omogućilo materijalnu osnovu ove ktdture, nigde da čovek ugleda nekt punačko pile, kilo butera, bocu dobrog vina ili udoban krevet. Takvi prizori su nešto što obiono srećemo u Africi, Aziji ili Amerioi, koje imaju svoje piramide i memorijale AngkorVat' i Inke ali u Evropi nismo navikli na

' AngkorVat hram iz doba kmerske kulture u Kambodži koji se odlikuje fantazijom arhitektonskih oblika i bogatim reljefnim ukrasima. prim. prev. Inka pleme i država na teritoriji današnjeg Perua, Bolivije, Ekvadora i Cilea. Njihovu državu i

329

tafco nešto. Naši vidovi istorijske tragedije umrljali su, tu i tamo, poneki odlomak teksta, ali retko su istrgniuM sve stranice jednog celog toma, ostavljajući samo zagonetno primamIjivu naslovnu stranu u boji.

... »Ništa na ovoj crkvi nije sliučajno. Nju nije gradila jednostavnost, već krajnja iintelektualna istančanost. Ona vri od veštih efekata koji su tafco prefinjeni da ih je teško objasnitи onima koji nemaju arhitektonscog obrazovainja. Tomjevi 'feoji nose ove kuipole znalaofci su izvučeni iz ležišta svojih pravilnih osovina a neverovatna je koHčina teorije i prakse kojima je morao ovladati onaj 'koji je to saznao da se na taj način može postići efekat vazdušaste lakoće. Eh, šta ie sve taj neimar zinao. Pomi'sliite samo na vodu, na mnoge podzemne vode aspod površine ovog tla. Na jednom mestu ona je svega tri stope ispod ziidova. Ali oovek je ostao miran, sabran u svom znanju. Ja se nikad ne bih usudio da sagradim jedmo zdanje tafce velioine i važnosti tolifco blizu vode. A on se usudio, i imao je pravo u svojoj hrabrosti, jer i posle šesit stotina godina crfcva još uvek stoji na istom nivou i nije ni za inč hhže toj vodi. Tako nešto varvari nisu u staju da naprave, tafco nešto su i fcultivisani narodi retfco bili u stanju da naprave.« Osejanje ovog čoveka da smo mi verovatno sumnjali u vrednost kuslture koiju je Kosovo vmištilo bilo je svojevrstan dafcaz nesrećne sudbine Balfcana. »Ali morate ući uniutra. Unutrašnjost Gračanice sve će vam ireći o Ijudima fcoji su je sagradili.«

To je bila istina i ono što nam je refcao, ina naše čuđenje, nije nam bilo strano. S ogromine visine fcupola svetlost se spušta 'na tri crfcvene lađe, podeljene gigantsci snažnim stubovima, i dopire do njdh raznobojna, obojena frescama fcoje 'poſcrivaju svafci inč unutrašnjih

kulturu uništili su Španci u 16. veku. Kultura Inka je bila na stupnju bakarnobronzanog doba, a religija se zasnivala na obožavanju Sunca. prim. prev. 330

zidova. Čovek ovde ima utisak neizmerne snage, životinjske sinage, žudnje koja je toliko strasna da može progutati i najviše i najniže radosti, a oijem oku grimizna boja prija jednakao kao i vino jezifcu, dok u božanstvu uživa isto kao i u Ijudavnici. U stvari, ovde je prdsutno nešto veoma siMčno duhu pozognog tjudorskog doba. To je ona vrsta crkve koju su arhitekti dvora u Hemptomi mogM sagradiiti, da opsesija gotifcom nije vladala 1 u tom oošcu Evrope. Bilo je to za mene uzbudljivo saglasje, buduai da je srpsfci kralj koji je sagradio Gračamicu nefcih sedamdeset godina pre fcosovske bitke, veoma Mčio na našeg Henrika Vni.

Bio je to fcralj Milutin. U dvanaestom venu, u porodici Nemanjića, župana koji su živelii u jednoj nevelikoj tvrđavi na crnogorsfco graniici, nedalefco od jadransce obale, rodio se genije u liku svetog Save i veoma nadaren čovek u lifcu njegovog brata, Stevana Prvovenčanog. Oni su zajedno osnovalM stabillnu hrišćanscu i srpsku državu, a njihovi potomci su je proširaM na sever do Ikiinava, ma istok do Vardara i na jug sve do vizantijiske teritorije. Kada je ta dinastija postojala već stotinu pedeset godina, na presto je došao Milutin, koji i kao Mčnost i po onome što je učinio kao kraj jafco Moi na Henrika VIII.

Uoinio je čuda za svoju zemlju, aM je bio surov prema mnogim podanioima. Bio je do usijanja lud za ženama, aM i led ledeni kada dh je trebalo odstraniti iM iskoristiti kao politička sredstva. Bio je dubofco pobožan, aM je reMgiju xtpuno besfcrupulozno horiistio kao moinetu u međunarodniim odnosima. Imao je takvu silovitu snagu koja je bila zadiviljujuća i s one strane dobra i zla, aM nema suimnje da mu je samu srž upomo nagrizao orv melan

' Hampton Court engleski kraljevski dvorac jugozapadno od Londona u kojerrt je živco Henri VIII. Sagrađen je početkom 16. v. u lipičnom tjudorskem stilu. prim. prev.

holje. Među freskama, ovde je i njegova slika. On tu uspravno stoji duge brade i u odeždi srpskih kraljeva, koja je ooigledna imitacija vizantijskog uzora: kruta tunika od bogatog materijala ukrašenog dragim kamenjem, takva odeća koja neće da zna za krhkost irekrivenog tela, već ga podvrgava blistavom sjaju. Ta odežda neodoljivo podseća na kasne portrete Tjudora, na gizdave ogrtatre koji obavijaju krupnog Henrika VIII i razmišljanjem ispijenu EUzabetu, predstavljajući ih kao impozantne monarhe. Takva odeća govori o svetu koji se zasnivao na ideji statusa, koji je posmatrao kralja kao obožavanog Božijeg predstavnika, ne zato što je on hio nefci poseban oovek, već zato što su Ijudi smatrali ooigledniim da će kralj posle krunisanja početi da se ponaša kao obožavani Božiji predstavnik, budući da je čitavo društvo smatralo da kralj treba da se tajco ponaša. Ništa manje veličanstvena, pKred Mdilutina stoji njegova žena Simonida, kćerka vizantijiskog imperatora Andronika II. Ona je bila Milutiinova četvrta žena. I on se morao dobro potruditi da bi se njom oženio, dugo zarađujući pravo da se osveti za jedno početno razočarenje.

... Nema sumnje da je Milutin bio i ubica i bludnik, jednako surov muž i otac kao što je bio i naš Henri VIII. Ali poput njega i Milutin je, u interesu svoje zemlje, čas ratovao a čas sklapao mirovne ugovore, pomagao je trgovinu i visoko podigao tvrđavu zakona. A takvo neimaiTstvo nije bilo ni bezopasno ni jednostavno. Milutin je bio okružen plemićima koji su nosili skuipocenu, krzinom i dragim kamenjem ukrašenu odeću, sašiveniu od najiskupljih mateijijala koji su se mogli dobiti u Grčkoj, Italiji i Flandriji. Ti Ijudi su upražnjivali etkeciju koja se zasnivala na egzaltiranom vizantijskom ceremonijalu, ali i pored svega toga onii su se, daleko od dvora, često ponašali kao najobičniji dmmi razbojnici. Milutin ih je aivilizovao, njihovu divljačku obest stavio u službu države, a njihovom beza

konju suprotstavio detaljine zafconske odredbe. U tom pogledu Srbija se nikada nije ugledala na Vizantiju. Ona se oslanjala na pravnička dostignuća severnih zemalja kao što su Poljska, Mađarska i Češka. Tu i tamo je ponešto pozajmljivala čak iz zafconika mongolskih osvajača, fcoji nisu bili tako jednostavni kao što bi se moglo pomisliti. Jedan znak ovog severnog uticaja bilo je uvođenje sudsce porote, fcoju je ustanovio i zafconski razradio Milutin. Reclo bi se da je imao na umu specifično makedonski problem fcada je odlučio da u tim porotama budu zastupljeni predstavnici onih naroda fcoji žive u tom području.

U religiji je tafcode odbacio svefcoltfcu primitivnu jednostavnost, bez obzira što to nije odgovaralo njegovoj mušcosti i ruci sa mačem. Mada bi crkaljevstvo nebesko moralno biti doista širofcogrudo da bi i njega primilo, u izvesn'om smislu on je bio pravi struonjafc za hrišćansku veru. Sa dualizmom fcoji je mnogo češći na području sefcsualnih odnosa, on je stalno razmatrao uputnost odbacivanja pravoslavne crfcve tafco što hi fcapituMrao pred Papom, mada je toj crfcvi ostao veran u duši. Savremenci su dofcaz te vemosi videli u njegovom milosrdju, fcoje je bilo doista impresivno. Naime, on je izdržavao celu armiju bolesndfca fcoje su u to vreme zvali gubavcima, među fcojima je verovatno hilo i žrtava prave lepre, aU koja se većim delom sastojala od Ijudi sa kožnlim bolestima i strašnim čirevima proizrokovanim pTiritansfcom teorijom, fcoja je na Balfcanu još uvefc prisutna i nanosi velifco zlo, a po lajoj se svaka kožna infekcija leči nefcim užasno jafcim naidražujućim sredstvom u vidu lekovite masti dli tečnosti. Ali ova dobra dela mogla bi lako biti ono što Amerikanci jezgrovito nazivaju protivpožamim merama, ili čafc samo mehaničfcii nastavafc nečega što je uvela njegova pobožna majfca. Međutim, njegovo učešće u crfcvenom životu ne dozvoljava ovafcva tumačenja. Ne hi se refclo da se on plašio moći crfcvenih velikodostojnika, jer nikada nije ofclevao da im se suprotstavi fcada

bi se radilo o nekom polLtičkom pitanju i dobrobiti njegove zemlje. Tokom cele svoje vladavikie igporisao je neprijateljstvo između pravosilavne crkve i Pape tako što je dozvolio šest katoMčfcih biskupija u svom kraljevstvu. Cini se vemvatnije da je oin bio vernik na onaj isti oudan način na koji je to bio i Henri VIII. Zudeoi za slobodom u najrazličitijim smerovima svog delovanja, njih obojiča siu se možda molili ovako: »Gospode, ja verujem, pomozi mi u mojoj veri.«

Dokaz da je Miilutin bio nemik pruža onaj žestoki, strasni gotovo da kažemo nepotrebni religioznii kvalitet orkava koje je gradio. Gračamioa pre svega govori o jedinstvu crkve a diržave. Njen arhitekta je, još dok je tu bila prazna ledina, svojim diuhovmiiim okom video božanstvo kako svetli iz scrovite tame iza ikonostasa. A kako se približavao ikonostaisu da bi ga nadahnula moć sifcrivenag božanstva, da bi dopro do istoonika vladarsike moći, ugledao je MiJuitina, Sdimonidu i ojihove dvorjane, odevene u blješteći purpur, sa zlatnim pojasevima ulfcrašenii biserima i dragijim fcamenjem, raznobojniim poput paljsfcog cveća. On je dozvalio zemaljskoj slavi da se iskaže i da potvrdi svoju vrednost. Ali je posfcaizao i nadmoć božainsifce slave pomou parafofesa oblikfc fcoji su bili stameni poput steme, a u isti mah lafcii poput raširenh fcrila ptice. Malo je verovatno da bi jedna Ijudsifca zajedndoa, naročito tafco mala i jedinstvena, izgradila takvu crfcvu li dolazila u nju, a da nije bila obuzeta strašou fcoja se u njoj radala i iz koje je i sama nastala. Crkvenii zapisi potvrđuju fcacfco su iminogi Milutinovi dvorjani toliko zavoleli skriveno božanstvo da su mu se po svaku cenu hteli priiblžiti iza likonostasa. Među sitpsfcim plemstvom, osim fcradljivaoa ovaca, bilo je i mnogo svetaca. Mladioi su bežaM sa dvora u pustinjake i monahe, zavetujudi se mnogo strože nego što je to zahtevala Rimsfca fcatoličfcia crfcva. Odlazili su u toliscam broju da se upravljaljaičfa fclasa opasno proredila i bio je donesen zafcon da se svafcom crfcvenom redu

zabranjuje pnijem novog člaina, bilo mladića ili devojke, izTizev sa posebnom vladičinom dozvolom.

Žar tih mladića postao naim je razumljiv u crkvđ. StajaM smo ofcruženi žirohim stubovima, Madnijim u svojoj monumentalnoj masnosti po kojoj su toliko Hčili dia pirirodne stene da naim se učinilo kako smo negde duboko pod zerrljom, tamo gde izvim reke. Iznad inas je svetlost, probijajući se kroz uske prozore kupola sa nefcijih bezizražajnih

nebeskih šiirina, padala na fresce i otknivala nam jednu epohu tafco taname percepacije i tako duboke misli da su one gotovo s one strane naše moći poimainja na Zapadu. One ne predstavljaju savršene primere Masičine vizantijske umetnosti, one koja je procvetala u dva maha, od četvrtog do šestog do devetog do dvanaestog veka. Ove freske nisu stvorene u klasičnom duhu: one ne slave u potpovnosti shvaćena otkrića koja je civilizacijom postigla ovladavanjem svim raspoloživim informacijama o svojoj ofcoMm. Ali pre svacfog klasicizma uvek mora da postoji pripremina faza onomantizma, u kojem jedna epoha napipava put ka tim otkrićima, formuHšuo najrazličitije teorije i fantazije, do to do tafcvih krajnosti koje omogućavaju da se ono što je valjano raiždvojd od zabluda. Tafcvom jednom efcsperimentalnom periodu, fcojd se zasniiva ma ostacđma jednog moćnog klasičizma, pripadaju ove fresce. U vreme kada je Gračanica bila građena, Vizantija vdše nije imala snagu d ovrstini neporecive nadmoći. Mnoge njene snage bile su rastocene strahom od Turaka. Tafco je duh Imperije počeo da se seH u unutrašnjoist, u tafcva mesta fcao što su Solim, Trabzon, Mistra i Srbđa, među stamovništvo fcoje je bdlo suviše lizmešaino i suviiše udaljeno da bi moglo nastaviti vizantijscu tradiciju a da je u isti mah ne prilagodi i svojoj, drugačioj prirodi. Otud je srpskocizma umetnost dzvesna mešavdina klasicizma d iramanitizma, fcao i dva nacionalna duha, razHčita po dobu stajosti,

335

intenzitetu i iskustvu. Zato to i nije celovita i savršena umetnost. AM ona u sebi sadrži mnoge lepote koje nikada kasnije nisu bile prevaziđene.

Na avrni freskama se vidi, jednako kao i na vizantijskim uzorima, velika tehnička majstorija i u isti mah visoka ambicija u pogledu sadržaja. Bogorodica se moili sa dignutim i naglašeno rastavljenim rukama, na način onih koji su bili rođeni nedaleko od Azije. Njana priroda deluje čudesno kao što bismo i mogu očekivati od majke jednog boga, a zbunjena je sopstvenom sudhinom koja je, kao što znamo, bila zapamjujuća. Dve žene su se srele, a snažan veter je uvis zavitlao njihove crvene i plave oigrače. To je slika Milosti; Božije, a veter predstavlja Božiju volju koja će im doneti veHčanstvenu plodnost. Jedan andeo stoji pored mlade Marije i daje joj vojničku zapovest. Ona je ustuknula, ali ne zato što se protivi, već zato što bolje od njega shvata koliko će ispmjenje te zapovesti miorati da utiče na njenu sudbinu. Ova verzija Blagovesti je originalna po onome što bi naši očevi zvaU pikantnošou, koja je primetna i na nekim drugim freskama. Jer ovde nema ničeg što nije duboko promišljeno, budući da ise sličnost među Ijudima zasniva na njihovom apoljnjem izgledu, a njihova jedinstvenost skrivena je u dubini, pa otud i ove freske izražavaju nepredviđljivu viziju. Tu i tamo ova originalnost hiva romantički eksplatisana tako što lepotu zamenjuje neobičnost, i tako što mnesto da budu otkrovenje te slike potiču na raspravu. Takav je slučaj sa freskom pred kojom je moj muž irekao: »Pogledaj, evo nečeg izuzetnog. Sećaš se one freske iz Nereza na kojoj žena kupa Hrista kao novorođenče, koja je toliko ličila na Blejkovu ilustraciju *Duhovnog putnika?* E pa evo još jedne freske koja toUko liči na Blejkovu ilustraciju Jurajzena ili Losa'.«

Urizen, Los simbolični likovi u filozofskomističnim poemama Viljema Blejka. prim. prev.

336

Sličnost snpskocizma umetnosti sa Blejkovim delom, koja mi je potpimo zagonetna i ne može se objasniti nikakvom teorijom, nema ništa zajedničko sa romantizmom. Jer ta sličnost se snažao ogleda i na najklasičnijoj fresci u Gračanici. Na njoj je naslikan mistik, a i pravoslavna crkva i Viljem Blejk su vrlo dobro znaM šta je misticizam. Pravoslavna crkva je to znanje crpla neposredno od Hrista i apostola i razvijala ga u manastirima na Svetoj gori. A Blejk je jedan od brojnih mistika koji su se u Engleskoj minogo češće javljali izvan crkve nego u njenom okrilju. Na ovoj fresci vidi se Ilija kako sedi u jednoj od ooih pećina na koje nas je El Greko navikao, na ulazu u peoinu koja se zatvara poput utrobe. Iza pećine su naznake šume koja je izdvojena i živi svoj život, a pred pećinom se nalaze dva visoko stilizovaina mala drveta, simboli neplodnosti. Starčeva stisnuta desna ruka poduprla je njegovu gusto obraslu bradu. U raisaonoj efestam, glavu je zabacio unazad. Levom rukom je stisnuo koščato koleno. Umotao se u ovojiji kožuh, a umome noge su mu bose. »Ovo je studija nečeg što samo naši Ijudi znaju«, reče Konstantin. »Ovo je misticizam bez patnje.«

Time je, u stvari, obeležio razliku između modernog Zapadnog sveta i Vizantijskog sveta, koja je u osnovi razlika između siromaštva i bogatstva. Zapad zamišlja isposnika u pustinji kao ooveka kojem nedostaju materijalne pogodnosti. O njemu se misli kao o čoveku koji ima tako malo ideja o duhovnom svetu da mu nije lako biti stabio na njih usredsređen, pa se već lišavanje fizičkog komfora smatra izvesnim uspehom koji treba stalno iznova postizati. Takvo je doista bilo stanje duha mnogih zapadnih mistika. U svojim pismima sveti Jeronim govori o tome kako su njegove

Hieronimus Sophronius Ensebius oko 340 420 crkveni pisac i lingvist koji je preveo Bibliju na latinski. Od 386. upravlja jednim samostanom u Vitlejemu. prim. prev.

aniimahie preokupacije nadirade u slabo naseIjenu oblasti njegovog duhovnog života. A u svojim *Ispovestima* sveti Avgustin opisuje kako je pnizor guštera fcojd hvata muve, iJii pauka fcoji ih hvata u svoju mrežu, ibdo dovoljan da ga odvoji od fcomtemplacije. Ali na ovoj fresci svetog Ilijie, iili na jednoj drugoj svetog Jovana, čiji divlji pogled ima više miudrosti nego što čovefc može podneti, nasilicain je mistifc čija je glava bHa tolifco puoia ideja o duhovnom svetu da su svacfodnevni razgovori za njegove uši bile isto što i zvufc uličnih orgulja za mtizičara. To je mistifc koji ne želi da jede, piye ili spava sa ženama zato što mu to oduzima trenutfce efestatičnog zadovoljstva predavanja svim onim odjecima dobra i zla fcoji odzvanjaju u njegovim grudima i umiverzimiu. Na Ilijinu pećinu sleteo je gavraai sa hranom u fcljimu. Ilija mu se verovatno neće ni zahveiliti. Kao što ni naga žena, fcoja bd se pred njim pojivila, ne bd za njega predstavljala isfcušmje već uvredu, onu istu uvredu fcoju u biblioteci može naneti brhljivac istraživač fcoji je našao dugo traženi podatafc nefcolifco minuta pre isteka radnog vremena. Za te Ijude život nije dovoljno dug da bi moglo uživati u bogatstvu sopstvenih percepacija i u njihovom preobražaju u mudrost.

Njihovo bogatstvo prevaizilazd sve naše računice. Naš pehar nije bio prazan ali nikada nije bdo ni pun fcao pehar Ijudi u

ovom svetu, na ovoj tačci gde se Azaja sreće s Evropom, u vreme kada je vladajuća civilizacija znala i za uspeh i za poraz, i kada »u ovi novi slavenski narodi imeli osećajnost i snagu mladosti u fcorišćenje nasleđenim blagom isfcustva. Duž jednog zida Gračanice prifcazaina je usnula Bogorodlca, u stanju fcoje prethodi njenom vaznesenju, i to je tema fcoju su Vizantinci često obravali. Danas ne ixstoji čovefc na svetu fcoji bi, prevrćući po avi tu ideju, mogao tolifco mnogo da izvuče iz nje.

U prvom planiu fresce je Bogoroddca koja leži na odru. Nehajndm ali siguimim crtačlditn Iotezom dočarano je čudo smrti, i ito smrti

338

koja je nešto više od pukog gubljenja svestii, sonrti koja zna udaniiti i tamo gde nomi svesti, fcoja može rastooiti drvo, cvet i pšenični klas. Iznad njenog odra jedna zvezda rasdpa svetlpst. U središtu njene svetlosti je Hiristos koji uzima u naručje majoinu dušu kao povijeiQ'lite. Utuari oštih uglova te zvezde, njihoviorli uriose mir u sliku i daju joj pečat vrhunske vladarske moći. Oko njih se komeša gomila apostola i učenjaka koji žumo pristižu sa drugog sveta, iU iz dalekih zemalja, da bi prisustvovali Bogorodičinoj smrti, noseai svoje oreole kao neke zapenušane ali ipak prozi'me kugle. Na samom rubu te gomile stoje neke vladike, odeveni u mantije sa krstovtima, skamenjend poput izdržljedve trajnosti tsame onkve, ond koje ne može izbezumiti ni najrazomija tuga. Tu su i neki drugi sveštenici čdji se ogrtacđ takode vijore, aU dija su tela postala tečna od tuge, pa onda još neki s istim ogrtacima ali sa telima zategnutim od napora, savijeni pod težinom odra. Jedan zaouđen oovek drži se za odar obema nukama. To je Jevrejin iz one grupe koja je ubila Hrista, a on sada pokušava da uznem'ini odar i ostaće pnijubljen uz njega sve dok imu jedan andeo mačem ne odseče obe ruke. U pozadini se vide mnogi andeM, predstavljeni onako kako ih je Istočna crkva volela da zaimišlja. To su nebeski glasnici iz kojih uvek zraoi božanska lepota i koji zakone te lepote saopštavaju ooveku od krvi i mesa. U stvari, oni otelovljuju san o savršenoj viziji i oslobođenoj volji koju ne ometaju Ijudska nailičja nepotpune obaveštenosti, i ograničenih sposobnosti. Bez imalo napora, ali s ognomnom snagom, ti andeli raskrijuvju vrata Neba, a svetlost zaslepljujuće obasipa Njegov prah, svetlost koju naseljavaju sveci sa svojom dobrodošliom.

Taj ogroanni imaginativni prostor koji zauzima ova mala freska, zapljsnula su dva moćna talasa. Prvi je talas one iskrene i detinjaste tuge, takve tuge koju osećaju deca kada im umre majfca. Taj talas se lomi na slioi, survava i onda povlači.

Dmgi talas je pMma

339

oduševljenja Sinom koji može da izvede sva čuda, da odgodi ovu smrt kao i svaku drugu, stvairajući slavu i pokret taimo gde su zamiranje i kraj izgledali neizbežina. Ovu fressku na njenim dvicama popunjavaju zgrade, koje su sa božanstvenom smelošou dskriviljene da bi se uklopile u zamišljenu celinu, a ipak deluju dovoljno čvrsto i stvarno. Kao što i inače često biva u životu, i ovde smo zapanjeni da su naši najčudesniji doživljaji okruženi svetom svakodnevica, da ista scenografija služi i za pantomimu i za tragediju. Iza tih zgrada prostire se svod koji dočarava još jedno dobro poznato zaprepašćenje. Najčudesniji od svih događaja na svetu jeste činjeoica da nam se bilo šta dogodilo. Neverovatno je da postoje žene i Ijudi, majke i sinovi, posmrtni odar i razna zdanja, tuga i radost. Odnekud nam se čaini mjnogo verovatnije da univerzum u sebi sadrži samo prazno ništaAralo. Samo postojanje, uzeto u svom najmanje čudesnom vidu, jeste čudo po sebi.

Ali ova freska, mada je nadahnuta tim idejama koje saopštava, ipak je čisto sliikarstvo. Ona ne pokušava da ispunzi zadatkoj koji je više primeren nekoj drugoj umetnosti. Ove ideje se ispoljavaju zato što su bile deo onog iintelektuahiog i duhovnog bogatstva koje je slikar nasledio od Vizantije, i on je mogao da ga koristi za svoje svrhe a da ga niko na njega ne podseća. Ali sam slikar je ostao potpuno veran svojoj umetnosti. On je isebe ograničio na rad u okviru izvesnih problema boje i oblika, ali njegovo vladanje svojim medijumom bilo je toliko moćno da su mu njegova ograničenja donela ništa manje slobode nego sto bi to zahtevalo raspoloživo vreme i priroda Ijudskog dara. On je znao kako da nacrtava krug pomoću prave Jiinije d pravu lieiju pomoću kruga, kako da njastavljanjem jednog motiva na drugi stvori obuhvatniji treći, na crtežu čdja izvesna oštrodvičnost nigde ne pristaje na skrivanje svoje prirode, već uvek odbija da bude ooigledna kopija materijalnih predmeta. On je znao da se koristi bliskois

340

točnom paletom jakih boja čija je jedra rž uvek bila ugrožena jaoom stmcvom svetlošči, ili pomračena lavitintima vizantijskih palata, i tek upola oživljeina' odsjajem baklji i visokih svećnjaka. To je izvesna konvencija boje i oblika koju mi na Zapadu poznajemo preko El Greka, i koju ismo sklonii da pogrešno smatramo njegoviim ličnim imetkom ako ne znamo za rizniou tradicije iz koje je uzeo tu konvenciju. U Gračanici, gde slikarstvo i arhitektura orkve ilustruju dve umetnosti koje ističu iz istog lizvora pozne vizantijske kulture, možemo videti koHko je bilo neiscrpno blago te tradioje. U toj tradioiji tmietnici su bili najveći bogataš u svom rodu: bili su stvaralački bogati, a istvairali su za publiku čija je percepcija bila bogata. Ti Ijudi su bili rođeni u carstvu kakvo d treba da 'bude Carstvo zemaljsko sa bogatim žetvama, dobrim mesom i dobrom vinom. Oni su dovoljno dugo imali svega dovoljno da bi zaboravili na glad i prevazišli uživanje u obilju. Njihov pKgled je bdo opoinjen Carstvom inebeskim, koje je osnovao jedam drugi narod, a koje, kao i svako drugo duhovno carstvo, nikada nije bilo dovršeno, ali je bdlo jedinstveno po svojoj lepoti. iDobro njahranjem i ispmjena snagom, Srbi su se predald novim uživanijima u umetnosti i misli, ambdoiži upotpunjena oe kulture bogatstvom koje bi bilo na visini bogatstva njenog prvog ishodišta.

A kada smo izišli dz crkve, oko inas nije bilo ndčega. Poraz je uzeo sve. Preko prašnjavog dvorišta gde je nekad bila bašta, vojnici su gurali koldca puna kamenja, ali ne da bi ponovo uspravili iščezle palate već da bi napravili modernu gostoniou u kojoj će iseljaoi ostaviti svoj dinar umesto da ga potroše u nekoj bednoj krčmi. Na pragu od vrata našeg automobila sedeо je Dragutin i pušio, a pored njega je stajao dečak tupog pogleda, s otkopčanom košuljom od zaprljanog

platna, u pantalonama sa zakrpama li u poderanim sandalama. Izraslina na njegovoj usni biila je umrljana nekom nebesko plavom mašču. »Hajde sad! Hajde!«, rekao mu je Dnagutin i zgazio svoju cigaretu nogom. »Vidite da mu se ne može dokazati. On zna da lidete u nudnike kod Trepče, zato što Englezi ikoji dolaze u Gračanicu najčešće svraćaju na putu za Trepču, dli dolaze liz Trepče. Zato bi on hteo da mu date pismo za lupravinika, velikog gospodina Maka. Ali pitam vas šta će njima ovakvii kakav je ovaj mali jadnik? Jer tamo je sve 'fino, fino, vrlo fino', i ond mogu sebi da uzmu koga hoće zato što dobro iplačaju i izato što su pravedni Ijudii, sve sama gospoda.« Dečak je na to rekao: »Ovde nemam šta da radim. Ja želim da radim u rudnicima. Dame i gospodo, ovde nema ničeg što bih mogao da radim i ja želim da idem u rudnike.«

Izvan zidova ograđenog prostora u kojem smo se nalazili dizali siu se inetki ubogi, prazoi bregovi koji su u Milutinovo vreme biili prekriveni selima. Oni su se pružali veoma daleko i putniku valja preoi dug iput pre nego što dođe do mesta gde je život pditom, gde su obroci bogatii i raznovrsni, gde l'ima neke oivilizovane duhovnosti. A u vreme kada je Gračanica bdla građena, na ovim ravniciama i bregovima Ijuidi su jeli diviljač i dobro meso služeći se priborom od zlata, srebra i koisiitra, a plemstvo, koje je bilo brojno i imailo prisnu vezu sa seljacdma, govorilo grčki jednako kao d siipscii. Ali zato što su hrišćani iizgubiU bitku na Kosovu, sav taj život je nestao. Ostala je jedino pobožna ozbiljnost vojnika kao nešto što Zapad ne pchInaje. Engleski vojnik je cimičniji lod englesikog oivila. Aii kada Srbin obuće uniformu, on postane tih i ispunjen nekom verom koja nije formulisana, i koja možda donosi sećanje na cezaropapističko carstvo u kojem je car bio Hristov namesnik. Isto tako se i na Dragutinu mogla videti neka posebna gospodstvenost. Budući da je takva gospodstvenost bila inapola seIjačka, ona nije izgubila ina snaizi ni onda kada joj je oduzet imetak. Samo je ona preostala od onog što je nekad ovde postojalo. A taj ostatak je bio žalosno bled, bled poput senke koju sunce stvara sijajući kroz oblake. Dečak je premestio težinu svog tela sa jedne noge na dmgu i rekao: »Ovde nemaim šta da radim.«

STARA SRBIJA II

... Analogija se sama od sebe iiameće: jer kao što je Milutin za Srbiju bio ono što je Hemri VIII bio za Eniglesku, tako je i Stefan Dušan bio ono što je bila Elizabeta.

Njegovog dedu Milutiina nasledio je Stefan Dečanski, kao što Edvard i Meri vladaju između Henrika VIII i Elizabete. I u jednom i u drugom slučaju bila su to nejaka i nenadaihnuta stvorenja, nezaštićena d ranjena nesrećama koje su harale u njihovim porodicama. Ali Steifan Dušan je bio u stanju da se uhvati ukoštac sa svakom pošasti, možda i stoga što je, poput Elizabete, posezao za svim oružjima, budući da je bio smrtno uplašen od neprijatelja koji su ga sa isvih strana okruživali. Za svega nekoUko godina positao je najmoćniji monarch lu četmaStom veku, a da mu to nije pošlo za rukom bio bi vazal. S istoka mu je pretila Bugarska, koju je njegov otac tek donekle primirio. Na zapadu je graničio sa katoličkom Bosnom, koja je sa Papom uvek kovala zavere protiv pravoslavne Srbije. Na severu je bila Ugarska, samoubilački spremna, kao i uvek, da nasrne na svoje susede kad god bd ih napali azijatski osvajači. Na jugu je bila Vizantija, oma ,da mu se suprotstavi, ali potpmo nesposobna da se odbrani od Turaka koji isu nadiraM prema Evropi. Da bi se suprotstavio svim tim neprijateljima, nije bilo dovoljno da bude kralj. Morao je da bude car, i to nepobediv. Tako je bilo i sa Elizabetom. Da nije bila Glorijana nedostižne Engleske, glava bi joj završdla na

344

panju, a mjena zemlja bi bila sudopera Francuske ili Španije.

Stefan Dušan se najpre obraćunao sa Bugarskom. Zapretio joj je silom, a onda se oženio carevom sestrar Jelenom. Za tu epohu u previranju karakteristiono je da je ta žena, koju je muž dobio kao i svaku drugu robu, i koja je imala mmogo razloga da bude povučena i Ijubazna čak i sa tamničarem, postala veoma uticajona iličnost. Ona je bila stalni pratilac i savetnik svog muža, a strane diplomatice je impresionirala svojim umom i hrabrošću, kako pre, tako i posle njegove smrti. Njegov sledeći poduhvat bio je obračun sa Vizantijom. Osvojio je veći deo Makedonije i došao čak do Soluna. Nije uspeo i da ga zauzme jer mu je u tom trenutku ugarski kralj zabio nož u leđa, i morao je da pohita na sever kako bi se odupro dnvazijd. Ali njegovi uspesi su već do tada bili toliko značajni da su mu omogućiuU takav mirovni sporazum sa Vizantijom kojd mu je doneo uvažavanje i spokojnu budućnost. Na severu je poraizio ugarskog kralja i osvojio dobar deo njegove teritorije. Posle toga je dsterao Anžuje iz Grčke i Albandje, što je znatao poboljšalo njegov strateški ipoložaj u odnosu na Vizantiju.

Sve su to biile pobede na bojnom polju. Ali on je isto tako delovao i na planu diplomatije. Preko svojih nezgodnih katoličkih suseda u Bosni, ispružio je ruku i mkovao se sa Venecijanskom repoblikom, koja je za njega pokazala razumevanje s obzirom da je i sama, zbog Dalmacije, hila u ratu sa njegovim neprijateljem, Ugarskom. Nije potrebno posebno naglašavati da se Venecija, kao d uvek, pokazala sebičiom, kratkovidom i antislavenskom, i da je Dušan, štiteći svoje interese, morao da se pretvara i da je zavarava oklevanjem na način koji je tipičam za kraljdou Elizabetu. Ponekad i na njemu primećujemo onaj njen tajnoviti, zbunjuioci osmeh koji je izludivao strane diplomatice. Jednom prilikom je od Venecije molio da mu pruži utočište

345

u slučaju da njegovu zemlju osvoje neprijatelji. Ne vodeoi račtma o datumima, neki istoričari su ito smatrali dokazom njegove imutrašnje nesigurnosti. Ali to se desilo samo devet godina posle njegovog stupanja oa presto, upravo kada je porazio Anžuje i imao minoga razloga da bude zadovoljan. »Nije lako pregovarati sa ženom«, vajkao se jedan od

Elizabetinih španskih ambasadora, »u čijem telu je sto hiljada đavola, uprkos tome što mi stalno govori kako čezne da bude opatiica i cele dane provodi u moHtvi.«

Sličnu priču o isebi je mogao ispričati i Stefan Ihašan. On je Vodio dugu prepisku sa papama Klementom VI i Inoćentijem VI, koja se bez sumnje odvijala u duhu čistog oinizma. Pape su, naime, već tridesetak godina biile u Avinjonu, i kao instrument fraincuske spoljnje politike suviše su bile vezane za ugarske interese da bi mogle nešto obećati Srbiji. Dušan se pretvarao da čezne za prelaskom u katoličanstvo. Ali, kada mu je Papa poislao precizna uputstva o načimu na koji se to može obaviti, on se jednostavno ponašao kao da su te reči prošle mimo njega i kao da uopšte nije shvatio o čemu govore ta pisma. U stvari, 011 je bio odaini pripadniik pravoslavine crkve, mada su njegovi odnosi sa tom crkvom bili sasvim posebni. Ni tada, ni kasnije, crkva mu nikada nije oprostila umorstvo oca. S obzirom da su nemaniički kraljevi imalaH začuđujuću titulu »rođenih u svetosti«, zato što su bili potomci svetog Simeona, a i Milutin i Stefan Dečanski su bili smatrani za svece, činilo se da ima logike i u ixsvećenju Stefana Dušana. A poput svog oca i dede, ni oon nije preduzimao ni jedan važan korak a da se ne posavetuje sa velikim arhiepskopom Daoijelom. Tokom vremena, Dušan je postao sve aktivnije zainteresovan za crkvu, iz pravnih i političkih razloga.

Put njegovih ambicioja vudio ga je ka jugu. Nameravao je da dobije jednu od nekoilikh vizantijskih kruna. Carstvo je bilo izmučeno građanskim ratom i on je znao da ga mo

346

že lako osvojiti i potčiniti sebi. Već to je bilo dovoljno da se ne opredeli za Rimsku katoličku crkvu. Bilo je, naime, nezamislivo da bi Vizantijom mogao vladati neko ko nije pravoslavac. Ali postojao je i jedan tehnički problem koji je trebalo rešiti. Samo je Patrijarh mogao da kruniše cara, a bilo je potpuno očigledno da Ekumenski patrijarh, kao privrženi sledbenik vladajućih carskih porodica, nikada neće pristati da kruniše jednog Srbina, osvajača. Zato je Stefan Dušan sazvao Veliki sabor srpskih i bugarskih crkvenih dostojanstvenika u Skoplju, magovorivši ih da srpsku mitropoliju u Peći podignu na nivo patrijaršije. Za manje od mesec dana, novi patrijarh je kirunisao Stefana Dušana za cara i samodršca Srba, Grka, Bugara i Albanaca, njegovu ženu za caricu, a sina za kralja. Ovaj oin je predstavljao šizmatičko zasnivamje jedne nove nacionalne crkve, ali ta situacija nije dovela do neke burne reakcije. Eto ikoliko se razlikuju nastrojenja rimokatoličke i pravoslavne crkve! Konačno je Ekumenski patrijarh baoio anatemu na Cara, na novog patrijarha, na srpsku crkvu i ceo srpski narod. Ali to se desilo tek iposle nekih sedam godina, i to iz razloga koji su bili pretežno političke prirode. U međuvremenu, Stefan Dixšan je veoma lepo postupao prema preostalim pripadnicima vizantijske crkve ikoji su ušli u sastav njegovih proširenih teritorija. Nije samo priznao, već je čak i uvećao privilegije mitropoHje u Ohrfdu. Bio je on dzuzetno tolerantan vladalac, i na osvojeaaim teritorijama na kojima noisu živelji Srbi njegova politika je bila da se po svaku cenu zadrže postojeći oblici uprave.

Ova teorija je, međutim, pala u vodu onda kada je osvojio Tesaliju. Viizantijski sveštenici toliko su poticali svoju pastvu na pobunu da ih je morao zameniti srpskim. To je bez sumnje moralno povredita osejanja naroda, ali «e može braniti bar time da je bio prinuđen na takav korak. Kada Musolini onemogućava Slovincima da se služe svojim je

347

zikom u crkvi, školi i kod kuće, onda ga ne možemo braniti tezom da bi Slovenoi, ako ne bi bili pod Italijanima, pripali jednom haosu u susedstvu, koji bi bio fatalan za mdr u Italiji. Jer kada bi Slovenci živeli sa druge straee italijanske granice, oni bi pripali Jugoslaviji koja je civilizovana d nije agresivna. Ali u vreme Stefaina Dušana, Vizantijsko Carstvo je bila zemlja bez gospodara, ledina na kojoj je rastao korov i širio se na susedna polja, preteći da uništi dragocenu žetvu. Neoborive dokaze o takvom stanju u Vizantiji pružio nam je čovek koji je sve to priznao bez stida, s obzirom da je sam za to bio odgovoran, a miislio je kako je dobro sve što radi. Imamo, naime, memoare Jovana Kantakuzena, vizantijskog uzurpatora.

... Taj konzervativni političar, umiven i gladak, s onim glatkim sjajem koji voda poprima na ivici vodopada, prispeo je u Prištinu u vreme kada je trebalo da bude zabrinut za svoju sudbinu, budući da je tek došao na vlast kao ne naročito popularan uzurpator. Doduše, i držao se smemo, poput člana parlamenta koji prvi put prolazi salom da bi zauzeo svoje mesto. Možda nikada nije ni doživeo da bude dublje postiđen. Grad u kojem smo Konstantin, moj muž i ja ručali, bio je tada veoma ugledno mesto. Bio je izgrađen od drveta zbog čega ineki istoričari smatraju da je delovao primitivno. Ali Slaven, kao i Skandinavac, kada god može gradi od drveta. Do mediteranske navike korišćenja kamena došlo je zbog nedostatka šume i obilja kamenoloma na jugu. Između tih drvenih kuća, srpska gospoda i gospode izjahali su u susret gostu, obučeni u divne crvene ogrtače postavljeni krznom i izvezene zlatom, a na konjima je bila isto tako divna srebrna oprema, koju su najčešće kupovali u Veneciji. Njihovo slavenstvo nije ih mnogo odvajaio od njihovog posetioca. iVInogi od njih su govorili grčki, a Stefanu Dušanu to je bio gotovo drugi maternji jezik, s obzirom da je živeo u Carigra

348

du od svoje osme do petnaeste godine. Dvorski protokol je takođe bio vizantijski, što je Kantakuzenu posebno prijalo. On nam sam priča o srpskom običaju da uglednog stranca dočekuju tako što će, pnilikom posete Kralju, i domaćin i gost sjahati, a onda bi gost poljubio svog domaćina u lice i grudi. Ali Stefan Dušan je naredio da Kantakuzen bude dočekan u skladu sa običajima u njegoAom carstvu. Tako su svi plemići sjahali čim su ga ugledali iz daljine, a potom su mu prišli i poljubili ga u koleno savijene noge u sedlu. Onda je bio odveden do palate gde su ga svečano dočekali Car i Carica, a kada je došlo vreme za banket odveli su ga u veliku salu gde je dobio stolicu koja je bila viša od Dušanove. Iako Vizantinac, bio je impresioniran tim banketom. Gospoda i srospode bili su svečano obučeni u zelene i žute tunike, ukrašene dijamantima i dragim kanjenjem, kao i brušenim draguljiEtna iz stare Grčke, sa pojasevima od srebra i zlata. iU to vreme muškarci su nosili veličanstveno ukrašene bodeže, prstenje sa dragim kamenjem i narukvice, a na grudima im je visio krst na lancu. Žene su na glavama nosile zlatom i srebrom bogato ukrašene dijademe, sa kojih su visili fino izrađeni

lančići koji su preuzimali deo težine ogromnih i veličanstvenih minduša. Uz muziku flauta pili su velike količine inedovine i vina i jeli raznu divljač, srnetinu i ribu koja je po snegu bila donesena *ua* Dunava, a uz sve to još i najrazličitije povrće, voće, ovčije mleko i med. Za stolom se mogao čuti onaj orkestirani žamor velikog kosmopolitskog dvora. Minogi Italijani, Španci i Azijati došli su u Srbiju da potraže svoju sreću, a u Dušanovoj iličnoj gardi bili su nemački vojnici, po uzoru na čuvenu varanšku gardu vizantijskog cara, u kojoj su bili Skandinavci i Englezi. Ali Kantakuzen je bio više impresioniran prefinjenim i stilizovanim ponašajjem na tom dvoru, nego njegovim bogatstvom i kosmopolitskim obeležjima. Goto

vo nikada, kaže, nije bio prepušten sebi u svome šatoru. Stefan Dušan je gotovo svakoga dana upućivao nekoliko najuglednijih starijih plemića i najodabranijih mladih paževa koji bi ga zamoći da dođe u palatu i fočastvuje dvor svojim prisustvom. A kada bi Kantakuzen prihvatio poziv, Stefan Dušan ga je dočekivao na vratima svoje palate i ponekad čak na onom mestu gde bi sjahao sa konja.

Kada je prošlo dovoljno vremena da bi bilo ubedljivo kako ova poseta ima isključivo kurtoazni karakter, Stefan Dušan je upitao Kantakuzena da H može nešto da učini za njega i, ukoliko može, izrazio je nadu da će Kantakuzen na to pristati. Kantakuzen je u odgovoru pomenuo mit o bogovima koji su se razišli po svetu, i rekao je kako je došao zbog toga da u Stefanu Dušanu stefane pijačelja, jer mudri Ijudi najviše na svetu cene istinsko prijateljstvo. Ali je kasnije dodaо i da mu je potrebna pomoć njegovog domaćina kako bi uspostavio red u Vizantijskom Carstvu. Napomenuo je i to da bi mu mnogo značio brz odgovor kako bi, ukoliko Stefan Dušan ne želi da mu pomogne, mogao potražiti spasa na drugoj strani. Po njegovim sopstvenim rečima o tom razgovoru vidi se koliko je bio vešt i snalažljiv. Svoju molbu je izrekao na naoin koji je Stefamu Dušanu dvostmko vezao mke. Podrazumevalo ise da je to razgovor dva džentknena, pa bi stoga za Dušana bilo ponižavajuće da promeni onaj tan konverzacije koji je on sam na početku nametnuo. U iisti mah, Kantakuzen je i istavio do znanja kako bi eventualno odbijanje njegovog zahteva moglo proisteklo jedino iz Dušanove nemoći. Bezbednost Stefana Dušaina zavisila je u toj meri od njegovog preštiga da preko nečeg takvog nije mogao lako da pređe. Rekao je kako ima onoliko vojnika koliko je Kantakuzenu potrebno, ukoliko zaista dokaže da želi tu pomoć. Kantakuzena su začudile takve reči. Kakav bi dokaz za tako nešto bio potre

350

ban? Stefan Dušan je na to odgovorio da bi mu mogao poverovati ukoliko bi Kantakuzen prepustio srpskoj kruni sve gradove u Trakiji: to jest one koji se nalaze na grčkoj obali istočno od Soluna. A to, u istvari, nije bio preteran zahtev. U to vreme većina stanovništva Vizantijiskog Carstva nije hila grčka već slavenska, tako da nije postojao demoografski razlog, iz kojeg Srbi, Bugari i Vizantinci ne bi mogli da se ujedine, a bilo je neophodno da ta teritorija dobije zaštitu jednog moćnog vladara. Agresori su često time opravdavali svoja osvajanja, aH u četrnaestom veku na jugoistoku Evrope to je doista bio valjan razlog. Priobalni gradovi bez zaštite predstavljali su otvorena vrata za pljačkaše sa katoličkog zapada.

Kantakuzen je odgovorio Stefanu Dušanu onako kao što bi najgori mogući, tipičm engleski diplomata u staru vremena odgovorio Amerikancu koji mu je već dosadio svojom raspravoim o pitanju dugova. Tema džentlmenske učitivosti bila je sumirana ledenom delikatnošću. »Veoma je razumno to što govorite«, rekao je Kantakuzen, »naročito u pogledu nagrade koju želite. Svaki pametan čovek očekuje nešto zauzvrat kada se izlaže nevoljama i trošku. Ako osećate da vaša pomoć ne treba da bude jedan moralni oin, sasvim ste u pravu što od mene tražite da kupim vašu pomoć. Ali ako je kupian i platim za nju, ja vam onda ništa više ne dugujem, jer čovek koji plača ono što kupuje ne oseća više nakakvu obavezu prema prodavcu. Ali ako mi pomognete iz prijateljske velikodušnosti, i iz pregnuća koje čini čast jednom suverenu, vama će pripasti slava što ste se digli na oružje iz tako plemenitih pobuda, a ne iz neke niske pohlepe. Štaviše«, dodaо je, »ako mene imate za prijatelja, sve dok budem užiao carsku mioć vi ćeete posedovati sve što i ja posedujem, budući da je kod prijatelja sve zajedničko, kako to rekoše filozofi.« Ovim je Kantakuzen pokazao savršeno vladanje diplomatskom tehnikom. Ali time je pokazao i savršeno slepilo

351

za stvarnost. »Ako je vaša pomoć uslovljena predajom tih gradova koje ste pomenuli«, završio je hladno, »onda recite to iskreno, kako bih mogao da poduzmem nešto drugo. Jer kunem vam se da nikada neću predati ni jedan jedini grad. Sve ču ih braniti kao rođenu decu.« Ti gradovi nisu bili njegova deca. A nije dh ni mogao braniti sve dok je smatrao da jesu Stefan Dušan je na to pobesneo, što je moralno biti impresivno. Stranoi koji su posetili njegov dvor opisuju iga kao »najvišeg čoveka na svetu«, a na jednoj fresci ga vidimo snažnog, sa crnim očima koje se žare iznad visokih jagodica. On je imao razloga da se naljuti na Kantaikuzena, jer usurpator je u svojoj slabosti predstavljaо pretnju za mir na čitavom Balkanu. No Stefana Dušana je smirila njegova žena, carica Jelena, i on je pristao da sazove sabor od dvadeset četiri najuglednija plemića i da sa njima raspravi čitavu stvar. U tome je važnu ulogu odigrala Jelena, na način koji ilustruje ambivalentnost muškog odnosa prema ženama. Muškaroi ih vole i mrze. Tetoše ih i maltretiraju. A žene su robovi i u isti mah slobodnije od muškaraca. U srednjovekovnoj Srbiji žene su morale biti pokretna imovina, s obzirom da njihovo svedočenje nije važilo na sudu. Takav zakon podrazumeva da društvo ni jednu Ženu nije štitilo da bi se ona usudila da svedoči, izuzev po diktatu nekog muškarca. A ipak se carica Jelena usudila da ustane i u Saboru održi dug govor u kojem je zahtevala odbacivanje ili bar preinaku po Utike svog muža, i to na način koji pokazuje da je svoju mlsao i inače mogla izražavati moćno i slobodno.

Taj njen govor ima izuzetnu snagu. Ona je tvrdila da Srbe ništa ne obavezuje da Kantakuzenove interese prepostavljaju svojima, ali je sve prisutne upozorila da pažljivo promisle o onome što je za njih najbolje. Uvijenim rečenicama, za koje znamo da se odnose

352

na ponudu Ane Savojske' da Srbija izruči Kantakuzena, živog ili mrtvog, a da zauzvrat dobije veći deo vizantijske teritorije, odbacila je mogućnost nanošenja zla i njihovom gostu. To bi bio zločin, rekla je, neprijatan Ijudima i odvratan Bogu. Ona je verovala da bi Kantakuzenu trebalo pomoći. On se već bio dokazao kao moćan vladalac, a u slučaju da povrati carsku moć mogao bi postati opasan neprijatelj. Predložila je da se od njega ne traže novi gradovi, već garancija mira u onim gradovima koje su njihovi preci još ranije uzeli od Vizantinaca. S oštromnošću koja je bila veća nego što je Kantakuzen slatio, istakla je da će on verovatno prihvati te uslove, budući da gubitak tih gradova nije predstavljao nikakvu ličnu uvredu za njega.

Carica je uspela da ubedi i Sabor i svog muža. Stefan Dušan je održao govor i zahvalio joj se zbog brige za njegov narod, a onda je otišao Kantakuzenu i s osmehom rekao: »Pobediili ste, ubedili ste nas da se izložimo velikim nevoljama i iskušenjima radi vas.« Kada je Kantakuzen čuo za Jelenine predloge, svesrdno ih je prihvatio i sav srećan seo da dopuni svoje vanredno stilizovane zapise. Ali sreća ga je napuštalatako brzo da se sama osnova za takav ugovor promenila, pre nego što je bio i potpisani.

... Osam godina kasnije, Kantakuzen i Stefan Ehišan ponovo su se sreli. No ovaj put je to bilo u blizini Soluna, daleko od Prištine. Do toga vremena Kantakuzen je već dobro uznapredovao na svom putu ka propasti, kojim je tako stručno i tako samozadovljno išao, a Stefan Dušan je svoju moć toliko proširio i na severu i na jugu, i na istoku i zapadu, da je zavladao celim Balkanom. Od Skoplja je stvorio večki grad i jednog Uskrsa

Supruga vizantijskog cara Andronika III od 1326 koja je kao namesnica maloletnog Jovana V Paleologa vodila borbu sa Jovanom Kantakuzenom. Taj gradanski rat je iskoristio Stefan Dušan za jačanje srpske države. prim. prev.

tu je bio krunisan za cara i samodršca Srba, Grka, Bugara i Albanaca. Vaspitanje u Carigradu snažno je uticalo na etikeciju na njegovom dvoru, koji je sada postao potpuna imitacija vizantijskog.

... Sada je najpre morao da ise odupre Kantakuzenovim optužbama za perfidnost. Kao i Elizabeta, i on je kod svojih neprijatelja izazdvaopnijatno osećanje da se moraju nositi sa čovekom čije su lukavstvo i veština pretvaranja neiscrpni. Ali svaka životinja će bežati poput lisice ako je gone kao lisiču. On je bez suimnje prekršio sporazume koje je potpisao sa Kantakuzenom, ali odnos snaga između njih dvojice toliko se promenio u međuvremenu, da je te ugovore bilo veoma teško poštovati. Teško je pridržavati se dokumenata koji su potpisali jedan živ čovek i jedna utvara. Ne možemo procenjivati koliko je ko od njih dvojice tada bio u pravu, budući da je na tom mestu u svojim memoarima Kantakuzen zaključio da jedino pomoću laži može zadržati samopoštovanie. Ali on nam ipak kaže nešto o Stefanu Dušanu, nešto čemu možemo verovati zato što ne zvuči neverovatno. Nemaštovitom Kantakuzenu to se učinilo toliko čudnim da je mislio kako će time diskreditovati svog suparnika. On kaže, naime, kako je usred pregovora, nakon što je bila saslušana i srpska i vizantijska strana, Stefan Dušan iznenada priznao da se veoma plaši Kantakuzena i njegovih vojnih snaga. Da, rekao je, smrtno je uplašen. Kada pomislu na njih u snu, budi se u znoju. A ako bi na to pomislu pre nego što zaspi, ostao bi budan celu noć. To je bila čudna izjava koju je kasnije, tokom razgovora, još jednom pomenuo. Kantakuzen ga je upitao kako je mogao toliko da se ponizi i otpušte u državnu posetu Veneciji, slušajući upute koje jedna republika daje vladaru jednog daleko moćnijeg i većeg kraljevstva. A Dušan je odgovorio da je potpuno svestan svog poniženja, a da ga je strah primorao na takvo držanje. I još je dodao da se, s obzirom na prirodu straha, prosti čudi kako

354

nije učinio nešto još nedostojnije. Kantakuzen je naivno samom sebi rekao kako je, zajedno sa celim svetom, imao suviše užvišenu sliku o Dušanovom karakteru, i smesta je od njega zatražio da mu vrati vizantijsku teritoriju koju je ranije osvojio.

Stefan Dušan je bio zapanjen takvim predlogom. Pa on je samo razgovarao o prirodi straha i povremenim halucinacijama kojima je podložan kao i svaki smrtnik. Nije mu bilo ni nakraj pameti da se ponaša slabice. Kao da se odjednom pojavi neki lik iz Dostojevskog i promaršira kroz Cezarevo delo *De Bello Gallico*. U celoj istoriji nema neobičnijeg dokaza o prirodi slavenskog karaktera, kojeg i danas obeležava težnja za saznavanjem celine. Kada se zatekne na jednom polu Iudske sudbine, slavensko biće teži ka svojoj suprotnosti, nastojeći da i nju shvati. Da je Dušan bio poražen i očajan, on bi govorio o uspesima sve dok se njegovi slušaoi ne bi počeli čuditi takvom hvalisanju. Otud je za njega bilo tako prirodno da bude zaokupljen potencijalima strave budući da je on sam, uprkos opasnostima koje su mu pretile, pronašao način kako da je kontroliše.

Srž njegove moći bila je njegova ogromna snaga koja mu je omogućavala da neguje delikatnost svoje slavenske duše. Bez sumnje je bio čovek eksplozivne ali Izike naravi koja ide uz savršeno zdravlje i izuzetnu vitalnost. Njegovo ponašanje u običnom životu možemo donekle sagledati u *Delima svetaca*, gde se govori o svetom Petru Tomasu, toj čudnoj i netaktičnoj osobi koja je bila neadekvatno postavljena za papskog Jegata. On je bio poslan na srpski dvor da radi na Diašanovom prelasku u katoličanstvo, ali iz nekog nepoznatog razloga nije htio da poštuje uobičajenu etikeciju prilikom prijema na dvor. Nije

Acta Sanctorum zbirka radova hagiograf

skog karaktera koju je 1643. u Anversu požeđao javljuje jezuita Boland. prim. prev.

nikakvo oduševljenje je to da je Stefan Dušan koji je na to, uz pretnju da će ih oslepiti, abranio svim katolicima na dvoru da prisustvuju misi koju je Legat služio narednog dana. Sveti Petar Tomas je to protumačio kao pretnju da će ga ubiti, mada oslepljivanje, kao kazna koju su Srbi preuzeли od Vizantinaca, nikada nije podrazumevalo i smrt. No on je ipak odlučio da održi misu kojoj su prisustvovali mnogi nemački gardisti i katolici na dvoru. Bio je to izrazito notaktičan potez s njihove strane, s obzirom da je u srpskom carstvu postojala ptma sloboda veroispovesti i da su ti Ijudi mogli prisustvovati svakoj misi izuzev te, jer nju je služio čovek koji je uviedio njihovog cara. Ali kada je on naredio da budu privedeni, i kada su mu oni rekli da će za svoju veru rado dati dživote a ne samo oči, on je prasnuo u smeh i oprostio im

zbog takve srčanosti. A i sa Tomasom je, sve do kraja njegovog boravka, postupao krajnje Ijubazno.

U ovoj pniči se nazire otpor prema gubljenju vremena u mržnji i primoravanju, kao nešto što je karakteristično za Stefana Dušana. Možda to ne zvuči uverljivo, ako pomislimo na njegovo oceubistvo. Ali i taj njegov užasni početni zločin ima izvesne elemente zbog kojih ga ne bi trebalo prosudjivati kao da se dogodio u naše vreme. Kada je Stefan Dušan ubio svog oca, on nije ni ubio, ni zatvorio, ni piognao svoju mačehu. Nakon šest godina on ju je čak udao za despota Jovana OUvera 1 dao joj veliki miraz, uključujući Ovče polje i Veles. A to što je u dokumentima nazna »voljenom majkom« pokazuje da je ona u međuvremenu bila ugledna ličnost na dvoru. Uzalud se pitamo kako je onda mogao da uradi tako nešto i kako su oni drugi Ijudi, koji su bili u to upetljani, mogli, kada bi se zatekli na mestu ubistva, uopšte da dišu od tolikog straha i srama. AH ta situacija oije toliko šokantna kada se uporedi sa praksom

356

Tjudora, budući da bi i ledi Džejn Grej' mogla isto tako uzdisati za tolerancijom Neraaajića. A svako poređenje sa praksom u našem dobu, mada još pre trideset godina to mje bilo tako, svakim danom ide sve manje nama u korist. Ne bi se reklo da Stefan Dušan nije uspeo ostvariti zlatno doba zato što to nije želeo. Kao i većina nas, on jednostavno nije znao na koji načii bi se to moglo postići.

On je voleo da život ide svojim putem. U njegovoj vladavini nije bilo ničeg totalitarnog, niti bolesno podozrivog prema strancima. Njegov narod je pokazao otpor prema trgovini i radu u rudnicima, i sa razlogom je bio više privržen obrađivanju plodne zemlje. Suvereini se nije tome suprotstavio, već je doveo Mlečane i Dubrovčane da trguju, a Saksonce da rade u rudnicima, i prema svima njima je lepo postupao. Mi tačno znamo šta je mislio o tome i o mnogim drugim stvarima, budući da je iza sebe ostavio Zakonik koji ima više od dve stotine paragrafa. Bilo je to značajno postignuće, kojim su modernizovani raniji zakoni dinastije Nemanjića. Bila je to dobro uravnotežena sinteza severmačkog zakonodavstva i onog vizantijskog pravnog sistema koji je ustanovio Justinijan. Taj zakanik je u konstitutivnom i visprenom duhu regulisao mnoge potrebe drevnog života, i njegova rešenja često nisu ništa slabija od onih na Zapadu. »Lady Jane Gray 15371554 kćerka vojvode od Safoka koju je kralj Edvard VI odredio za nasljednicu pa je 1553. proglašena za kraljicu. Zakonita nasljednica, Meri, baca je u tamnicu, a sljedeće godine biva pogubljena zajedno sa ocem i mužem.

357

STARA SRBIJAKOSOVO I

U to vreme zemlja je bila razdeljena između nekoliko uglednih plemića koji su vladali velikim brojem kmetova. Aili u Srbiji je bilo veoma malo kmetova, toliko malo da su oni predstavljali najmalobrojniju društvenu klasu, a postojala je brojna klasa sitnih slobodnih zemljoposjednika. Postojaо je i Državni sabor koji je raspravljaо o takvdm važnim stvarima, kao što je pitanje nasledstva ili izbijanja građanskog rata. Taj Sabor su sačinjavali gospodari, njihovi administratori, krupno i sitno plemstvo i predstavnici crkve. Uži sastav tog Sabora odlučivao je u hitnim slučajevima kao kada se raspravljalо da li Jovan Kantaktizen treba da dobije srpsku pomoć. Sva lokalna uprava, kao i sudska vlast, bila je u rukama potpuno slobodnih naseobina, izuzev u onim posebnim slučajevima u kojima je presudivao kralj, kao što su veleizdaja, ubistvo i drumsко razbojništvo. To znači da je narod odlučivao o onim stvarima koje su bile svima razumljive, dok su sve posebne slučajeve rešavaо predstavnici naroda zajedno sa svojim gospodarom. Naime, pojedine društvene klase nisu bile zatvorene, jer se i plemstvo i sveštenstvo stalno regrutovalo iz seljačkih redova.

Nasuprot vojnim opasnostima, kojima je Stefan Dušan bio stalno izložen, temelj njegove sigurnosti bio je u narodnom zadovoljstvu, u bogatstvu srebrom i zlatom, žitom i stokom, uljem i vinom. Tome treba dodati i prisustvo dve tradicije, s jedne strane zrele vizantijske, a sa druge tek rođene slavenske,

358

koja je svim srcem težila civilizaciji. Zivelо se u obilju iz kojeg se rađala velikodušnost. U doba Tjudora, kada bi u Engleskoj neki plemić odlazio od kuće na duže vreme, postojaо je običaj da po njegovoј naredbi svi gosti ima da budu lepo dočekani dok je on odsutan. A Stefan Dušan je čak izdao naređenje da svi strani putnici, na proputovanju kroz njegovu zemlju, mogu da jedu i piju na carski trošak. A kada je na jugu osvajao vizantijske teritorije, on je u isti mah obnavljaо sve što je potrebno za civilizovan život i što je bilo gotovo zaboravljen. Kako mu nije bio potreban novac, nije morao da pljačka svoje nove podanike onako kako su to činili učesnici u građanskom ratu. Odredivao im je manje poreze, popravljaо je oštećena utvrđenja, a srpski vojnici su pomagali u čuvanju reda. Praktikovalo je i načelo tolerancije do kojeg je vizantijsko stanovništvo veoma držalo. Moramo se podsetiti da su u Carigradu stotine pravoslavaca bez ofclevanja branile džamiju saracenskih trgovaca kada su je napali fanatični latinski vitezovi. Ovo načelo se, naravno, nije moglo uvek primenjivati i Stefan Dušan je morao da postavi srpske gospodare na novim teritorijama, kao i srpske sveštenike, onda kada lokalno sveštenstvo nije bilo prijateljski raspoloženo. Zadržao je postojeći društveni i politioki sistem koji je zatekao i nije bilo nikakve ekonomske diskriminacije protiv poraženih.

Činilo se kao da celim srpskim carstvom teče med i mleko. Slevelo se preko Vizantije i širom cele zemlje sve do mora, do Bosfora. Svi su verovali da će jednoga dana Stefan Dušan doći do Carigrada i postati car Vizantije, a ne samo Vizantinaca, ustoličen u njenom središtu, u onoj palati u kojoj su carevali Konstantin Veliki i Justinijan. Postoje mnogi razlozi koji su ga sprecili da u to me uspe. Carigrad je bilo teško osvojiti bez flote, a Stefan Dušan nije mogao ni da razvije pomorske snage niti da kratkovidu Venecijainsku republiku privoli na savez u zajed

ničkoj borbi protiv Turaka. Ali i ranije su postojali mnogi razlozi kao prepreke na putu zasnivanja onog carstva koje je stvorio. Na svim njegovam granicama sve je bilo toliko protiv njega da je svaki dalji pokušaj širenja teritorije izgledao neizvodljiv. Na početku, isto tako niko nije mogao da predviđi kako će izgledati kraj vladavine naše kraljice Elizabete. Uglavnom su to ruski istoričari devetnaestog veka, probugarski i antisirpsi raspoloženi, oni koji tvrde da Stefan Dušan nije mogao osvojiti Carigrad. Njegova epoha, i svi oni koji su se još uvek sećali njegove slave, verovali su da je on bio sposoban za takav poduhvat, pa i za nešto veće. Ali i da je osvojio Carigrad, zatekao bi ga u jadnom stanju. Građanski ratovi su ga osiromašili, stanovništvo je bilo pogodjeno prvim epidemijama kuge, njegova dragocena luka bila je u rukama neotesanih Itafijana koji su ne samo preoteli trgovinu, nego su i vredali one koje su prethodno opljačkali. Ljudi koji su poznavali Stefana Dušana verovali su da je on mogao da obnovi sjaj Carigrada, što bi doista bilo pravo čudo. Možda je on mogao da postigne nešto još čudesnije. Mogao je da spasi Evropu od Turaka. U tom slučaju morao bi da ih drži u šahu kako bi Evropa dobila više vremena da se naoruža. Možda Mađarska nikad ne bi moral da trpi tursku tiraniju stotinu pedeset godina, niti Beč da bude pod opsadom, a tada ne bi moral doći ni do najvećeg užasa, do osnivanja Austro-Ugarske Imperije. Naša noć onda ne bi bila tako crna, a naša slava bi bila mnogo slavnija.

Ali Stefan Dušan je umro. Umro je u četrdeset devetoj godini života, i to u nekom toliko zabačenom selu da se danas ne može ni identifikovati, u takvim mukama kao da je bio otrovan. Njegova smrt je dovela do mnogih neprijatnih stvari. Tako, na primer, dok smo sedeli u Prištini, laktova naslonjenih na umašćen i uprljan stolnjak, a na našim tanjirima su bili pileći bataci mršavi poput vrapčijih, naišli su jedan čovek i žena. Žena

je na leđima nosila onaj teži deo pluga. Ovde, gde su nekada žene nosile dijademe od zlata i srebra, a Sabor Carici ukazao poštovanje zbog njenih pametnih saveta, gde se žena nekada toliko cenila da su je slikari mogli predstavljati s Ijubavlju na svojim freskama i podrazumevati odobravanje publike, sada je ova žena, noseći teški teret išla na velikoj udaljenosti iza svog muža, dok je on išao praznih ruku.

Moglo se videti da su prevalili dug put jer su njeni opanci i vunene čarape bili beli od prašine, i mada je ona bila robustne grude, poput mene, plava senka umora lebdela je na njenim ustima. Njen muž je prišao vlasniku hotela, koji je stajao oslonjen na vrata, i dugo je s njim razgovarao, dok je ona stajala i gledala u nas. Nije mogla da sedne zato što joj je duga gvozdena oštrica pluga biila zavezana za leđa i pružala se od glave do kolena. Bilo je očigledno da ni nju ni njenog muža nije zbumjivao ovakav prizor. Imali su poštenu i ozbiljnu lica, i izgledali su kao Ijudi koji ništa ne rade mimo svet. U stvari, kada joj je on svezao taj lemeš za leđa, oboje su se ponašali u skladu sa običajem koji нико u njihovom svetu nikada nije kritikovao, bez kakve grubosti s jedne ili otpora sa druge strane. Ona nije delovala kao sredovečna žena kojoj je muž okrenuo leđa zato što je izgubila seksualnu privlačnost, jer ona je tek prešla dvadesetu i na mjoj se mogla uočiti izvesna lepota. A moglo se videti i da se oni na svoj jednostavan način dobro slažu.

Ako su oni zadovoljni, i ako njihova šira zajednica to odobrava, šta onda imaju stranci da se oko toga uzbuduju? Ali u Prištini se moglo videti da to nije istina. Svugde gde je primat muškaraca neograničen, gde žene rade sve poslove i nemaju pravo da ispolje svoju slobodnu volju, taj prizor je odvratan. I to ne toliko zbog toga kako deluje ina žene, koje uvek imaju prihiku da nešto nauče dok obavljaju svoje poslove, koliko zbog obezvređivanja muškaraca. Ovaj kosovski seljak je

bio jak i naočit, ali imao je nešto od razmekšanog dzgleda evnuha, što i nije neprirodno s obzirom da je odustao od svakog napora. On je očekivao da mu žena sve radi, da izrodi novo pokolenje i da se sama za njega brine. Njemu jednostavno nije preostao dovoljan broj zaduženja. Mada ta žena nije bila neugledna, na njoj se videla neka neprijatajna zapuštenost uprkos površnoj urednosti njene cme haljine i naraindžaste marame. Ona nije vodiila račima o svom telu. Zaboravila je da ga mora pažljivo koristiti, ne zibog ponosa ili kukavičlja, već zato što njen telo treba da služi Ijudskom opstanku. Umesto da iz tih Ijudi izbjiga život, dostojan izazova novih vremena, on se vukao za njima kao blatnjava senka. A ipak su nekada Ijudi ovde znali sve što i mi zinamo, i više, ali to znanje je nestalo sa smrću Stefana Dušama, sravnjeno sa zemljom na Kosovu polju.

... Ah mir Kosova nas je potpuno smirio. Njegov prototip je ravnica kod Solzberijai. Zemlja se tu pruža Jsaopušteni spavač u kolevoi gotovo bezobličnih bregova. Nije to potpuno ravno zemljiste. Tu i tamo se uzdiže rame i H ruka pod glavom spavača. Ah to polje je u svakom slučaju opušteno i pasivno, bez onog aktivnog duha koji ispunjava planine, šume i škovite doline. Ono je aktivno samo na način zaspalog tela, po onome po čemu se san razlikuje od smrti i bez čega bi ravnica bila pustinja. Tu trava probija ledinu, nezasejana polja čekaju bolja vremena, a žito raste u visinu ali se ne zeleni, i nema ničeg drugog osim tih jednostavnih znakova života.

Nebesa koja nadsvoduju ovo polje nisu samo šira već i viša nego inače. Tu oblaci kao kontinenti plove u visinama, pod svodom čije je značenje prostor a ne boja. Ovde je vladala svetlost. Njeni zraci, već zlatni od bhazine leta, blagi zbog kišovitog proleća, ras

1 Salisbury glavni grad grofovije Viltšair v. Engleskoj, koji je smešten u dolini reke Ejvon, prim. prev.

prostirali su se lagaaio na sve strane otkrivajući ostatke snega na vrhovima planina koje su bile zaklonjene kolevkama bregova i bele blokove novog naselja u zagrljaju kosih polja, i obasjavajući put u doliou stadu ovaca koje se, žuto i Grnosmeđe, vuklo sporim korakom beslovesnosti. Te kuće i ta stada su dokazivali postojanje sveta Ijudske aktivnosti: hi Ijade Ijudi i žena, čak i desetine hiljada, živele su, radile i znojile se na Kosovu. Ali to polje ih je upilo u sebe i poništalo svojom ravmodušnošću. Pred našim očima je izbijala osnova našeg svekolikog nesklada, temelj svih naših kasnijih

tragedija: rascep između čoveka i prirode. Kada u detinjstvu padnemo na zemlju, razočarami smo što je tako tvrda i što nas tako boju. Kada odrastemo, očekujemo manje očigledan ali ekstravagantniji sklad između našeg života i onog što ga okružuje. Svim ženama, a i mnogim Ijudima, čini se da ih sudbina bar jednom u životu mora dovesti na šumski proplanak osvetljen mesečinom i dodeliti im iljubav dostoju te lepotc. Vremenom, moramo prihvati da je zemlji svejedno ako padnemo i ozledimo se, i da na šumskom proplanku često nema ničeg osim mesečine. Onda se poinjemo tešti Ijubavlju koja je plod trezvenog suda i cvet savršene slučajnosti. Čak zaboravljamo da smo nekad bili potpuno naivni što smo i želeli potpuni sklad između čoveka i prirode. A onda odjednom, pred prizorom nesklada, kada ugledamo mesto tragičnog istorijskog događaja, koje se s osmehom zeleni umesto da je opustošeno, i kada prolazimo pored bašte u cvetu dok idemo u sprovodu, setićemo se svog razočarenja tim prvobitnim neskladom i obuzeće nas gorka tuga. Zemlja nije naše majčinsko krilo. Ona nam nije nešto posebno naklonjena. Ne možemo joj verovati da će biti na našoj strani. Od nje smo sačinjeni, njena trava je naše telo, ona nam dozvoljava da je gazimo, ali to je sve što će za nas učiniti. A budući da zemlja nije ono što smo mi, odnosno

363

simbol sudbine i Boga, mi smo sami i prestravljeni.

Više nego i jedno drugo istorijsko mesto koje znam, Kosovo izaziva takvu tugu. Ono se mirno prostire prema ogromnim i blagim daljinama, nežni vetrovi ga miluju kao što tkanina klizi preko ogledala, okrećući klasje njegovog žita ka svetlu. Ono izgleda nevino, a to je najgori vid krvice. Jer ono je pretrpano mrtvima koji nisu mrtvi samo kao pojedinci, nego s njima u grobu počiva i njihova civilizacija.

... Pokušala sam zamisliti da ovde možda nije mnogo toga uništeno, jer ako je slavenska kultura doista postojala, srpsko carstvo se ne bi raspalo za trideset četiri godine, koliko deli smrt Stefana Dušana od boja na Kosovu. To je mišljenje antisrpskih istoričara. Oni isti su da se njegovo carstvo za kratko vreme raspalo na svoje sastavne delove tako da se Turci nisu morali suočiti sa jedinstvenim narodom, već sa labavim savezom feudalnih gospodara i njihovih sledbenika. Ali dok sam sama sebi to ponavljala, osetila sam kako je to besmisleno. I Engleska je mogla doživeti mučan period razdora da je Ehzabeta umrla u četrdeset osmoj imiestu u sedamdesetoj. A mnogo je razloga iz kojih je Srbija bila podložna takvim nemirima.

Prvi razlog je u genetskoj fatalnosti koja i inače ugrožava stabilnost civilizacije. Stefan Dušan je zaboravio, kao što se velikim Ijudima ponekad dešava, da je njegov sin tek bleda senka očevog genija. Imao je njegovu izuzetnost i prefinjenost, ali nedostajala mu je veličina i snaga. Mada je Stefanu Urošu bilo svega devetnaest godina kada je došao na presto, njegova ograničenja su već bila vidljiva. Gotovo je izvesno da njegova sposobna majka, carica Jelena, nije želela da on preuzme vlast. Jedno vreme ona je obavljala vladarske poslove sama, čak je i komaedovala na bojnom polju, a i kad se povukla u manastir, kao monahinja Jelisaveta, i dalje je up

364

ravljala jecbiim delom srpske teritorije. Osam godina posle smrti Stefana Dušana vizantijski car Jovan pokušao je da sa Srbijom stvori savez protiv Turaka. Poslao je svog Patrijarha da preduzme neophodne preliminare korake za opoziv ekskomunikacije srpske crkve. Ta misija je bila upućena Carici u manastir. Tipično je za hiroviti i nestakii duh tog vremena da je ta misija propala zato što je Patrdjarn umro na putu. Nadme, ništa nije poduzeto da se pošalje druga misija. Sledeći razlog propasti Srbije bila je poštast koja je harala zemljom ubrzo posle smrti Stefana Dušana, i koja bi uzdrmala vlast svakog naslednika ma kojk bio sposoban. Nju opisuju kao glad od koje su pomrli mnogi, a verovatno je to bio jedan oblik epidemije kuge koja je u to vreme desetkovala stanovništvo Carigrada. Posle te epidemije velika područja plodne zemlje ostala su neobrađena, razoren su centri zanatstva i uništena spoljna trgovina. Ta katastrofa je morala pogoditi celo carstvo koje je do tog vremena uživalo u najsrećojem procvatu već tri četvrtine veka, kao što je kriza 1929. godine pogodila Sjedinjene države. U tim vremenima gotovo da nije postojala razvijena ekonomска teorija koju bi mogao da shvati običan čovek, i materijalno nezadovoljstvo često se izražavao teološkim ili dinastičkim rasprama koje nisu bile ni u kakvoj vezi sa životnim teškoćaina.

Vizantinci tog vremena davaU su sebi oduška u sporenju oko Zelota. AH Srbi, koji su bili više uimetnici nego intelektualci, radije su se sporiM oko vidljivih stvari. Zato su se prepirali oko svojih vladara. Bilo bi mnogo bolje da su se sporili oko moguonosti otkivanja božanske svetlosti Preobraženja telesnim okom. U tom slučaju mogli bi zadovoljiti 2 Zeloti pripadnici jevrejske sekte koja se u I V. fanatično opirala rimskoj okupaciji Palestine. Kasnije, neiziv za vatrene pristalice različitih religijskih i političkih doktrina. prim. prev.

365

ti taštinu nevidljivih sila, a Srbija je morala da bude veoma obazriva kako ne bi poremetila inoć vidljivih sila! Jer ona je još uvek stvarala svoje plemstvo, odnosno svoju klasu upravljača, a to je zahtevalo snažnu centralnu vlast. To shvatamo kada sazajamo da je suveren davao oružje i ratnog konja onom plemiću koji je bio postavljen na neki vojni iU civilni položaj. Posle njegove smrti to se vraćalo suverenu, koji je onda odlučivao da li će tu privilegiju dodeHti pokojnikuTOm sinu ih preneti na neku dmgu porodicu. Ovaj običaj je zahtevaо postojanje monarha, čija bi moć bila gotovo sveštenički nepribosnovena, i čija bi volja bila sveti zakon. Kada bi se on kolebao, u mnogim odlukama takve lične prirode koje je morao da donosi, brojne velmože bi vršile pritisak na njega, dovele bi u pitanje njegovo pravo na vlast, a potom bi tražili vlast za sebe. Uvek je bila posebna tragedija siavenskih zajednica to što je u svakom trenutku krize bilo ne pre malo već previše sposobnih Ijudi koji su mogu preuzeti stvari u svoje ruke.

Prvih nekohko godina vladavine Stefana Uroša pojavilo se više pretendenata na presto. Bila je tu njegova majka, očev brat Simeun i njegov zet. Dva brata, Uglješa i Vukašin, od kojih je jedan ranije bio peharnik a drugi upravitelj dvora, ustaU su protiv njega i preoteU mu znatan deo carstva. Bilo je tu još nekih uticajnih plemića, uključujući i takve snažne

Učnosti koje su se okomile na Bugarsku i raskomadale je. U tim godinama pre kosovskog boja sva ta suparništva dovela su do opšte pometnje. Stefan Uroš je bdo prognan i ubijen, a ubrzo je glas o njegovoj blagorodnosti nadahnuo vernike da pričaju o čudima na njegovom grobu. Dok su ratovaU protiv Turaka, poginuU su i **Vukašin** i **Ugleša**. Vukašina je ubio njegov sluga. Od drugih velmoža koje nije odnela prirodna smrt iU poraz u ratu, po svojim sposobnostima naročito su se istakla dva veUkana.

366

Jedan je bio kralj Bosne Tvrtko, izdanak porodice Nemanjića, boji je držao veći deo dalmatinske i srpske teritorije. Dnugi je bio knez Lazar, ooaj isti Lazar čiju sam smeđu poraženu ruku dodirnula u Vrdniku, gospodar sevemih i istočnih srpskih zemalja. Tvrtko je već pokazao znake vojničkog genija, a Lazaru se mogao prizsoati bar visok stepem vojničke efikasnosti. U sporazumu koji su potpisali da bi sačuvali jedinstvo Slovena protiv Turaka pokazali su velike državničke sposobnosti. Te sposobnosti ukazuju da je opadanje Srpskog Carstva posle smrti Stefana Dušana bilo samo trenutna oseka posle koje je mogla da dođe isto tako velika plima. Pokušavajući da dokažu kako je hrišćanska civilizacija na Balkanu već bila osuđena na propasit istoričari bi, snobovski ii malodušno, da ne govore o ulozi sudsbine, tog našeg starog pratioca. Boj na Kosovu isto je toliko posledaca svoje civilizacije koliko i stanje u Engleskoj posile Tjudora.

Bila je to mučna misao po kojoj je civilizacija probušen brod koji mora da potone. Nisam htela da izidem iz kola kada je Konstantin rekao: »Sada moramo ići peške i pokazaću vam ceilu našu tragediju.« Ali kada sam stala na tle, nisam osetila niišta. Ispred mene su se pružale zelene kosine koje sam već videla negde u dolinama Viltšajra, a i visoko srebrno nebo izgledalo mi je poznato, pošto su snežne ivice horizonta ličile na svetle tiake oblaka. Tu i tamo su se videli neki krivudavi putevi i staze, i poneka kuća. Nisam mogla osetiti prisustvo ničega što se ovde dogodilo. U Gračanici sam videla srednjovekovnu Srbiju oživljenu u svom pravom ruhu, kao što posetilac može da vidi Tjudore u dvoru Hempton ili Fridriha Velikog u Potsdamu. Ali vojske koje su se ovde okupile uoči Vidovdana 1389. za mene nisu bile čak ni duhovi, već samo mrtvo slovo ina papiru.

'Wiltshire grofovija u srednjoj Engleskoj. prim. prev.

367

... Konstantin je počeo priču o tome kako su trupe bile raspoređene za bitku. Ovde je bio šator kneza Lazara, a tamo su ga Turci dočekali. »Ma, ne!«, prekinu ga Dragutin. Vikao je, ali nekako smireno, kao i uvek kada je bio nadahnut žarom rodoljublja. »Otkud da ga Turci dočekuju na severozapadu! Ne ovde, već tamo su bili ti psi! A ovde, evo baš tu, trebalo je da dođe Vuk Branković sa svojom vojskom, ali on je okrenuo leđa i pobegao s bojnog polja!« »Vuk Branković je«, reče Konstantin, »Juda u našoj priči. On je bio omiljeni zet kneza Lazara, i prepostavlja se da su ga Turci podmitiH, pa je u odsudnom trenutku povukao svoju vojsku sa bojnog polja tako da su Lazareve trupe ostale nezaštićene is krila. Danas istoričari ne misile da se radilo o izdaji, mada izgleda da jedan od srpskih knezova nije dobio poruku na vreme i nije mogao da pritekne u pomoć Lazaru. Ali sve što znamo svodi se na to da nismo zbog izdaje izgubili Kosovo, već zato što smo bili podeljeni između sebe.« »Da«, dodade Dragutin, »u našim pesmama se peva o tome kako nas je izdao Branković, ali mi znamo da to nije bilo tako, da smo bitku izgubili zato što nismo bili složni.« »Otkud vi to znate?«, upitala sam. »Jeste li to naučili u školi?« »Ne«, odgovori on, »mi to znamo pre nego što podđemo u školu. To je nešto čega se naš narod seća.« **Opet** sam bila zatečena neobičnom iskrenošću slavenskog duha, njegovim odbijanjem da zataška svoje protivrcenosti kako bi bile prihvatljivije cenzuri razuma. Oni su stvorili mit koji je njihov poraz objašnjavao izdajstvom u sopstvenim redovima, i time je otupljena oštrica tog poraza, onako kdo što su to i Nemci učinili posle rata. Ali Srbi nisu potisnuli kritički deo svoje svesti onda kada su isticali da je taj mit za njih samo mit. Sa aiedoslednošću koja ndje opasna zato što su na nju navikli, oni dozvoljavaju da i nait i njegova kritika istovremeno postoje u njihovoј svesti.

368

STARNA SRBIJA KOSOVO II

Dragutin je izvadio prostirke i hranu na travu i rekao: »Evo, možete se odmoriti 15 minuta«, rekao je i počeo da hoda goredole ispred nas jedući jabuku. Doviknuo mi je: »Izgleda da vam se ovde ne sviđa.« »Ne«, rekoh, »odviše je tužno. Baš sam sad pomislila na manastir Vrdnik u Fruškoj gori, gde sam videla telo kneza Lazara i dodimula njegovu ruku.« »Eh, taj naš sveti nesrećnik, odsek' su mu glavu zato što je naš Miloš Obilić ubio njihovog sultana, mada bi to bez sumnje i onako uradiH. Oni su bili VTxkovi, bilo je to u njihovoj prirodi da prosipaju nevinu krv. Ništa se tu nije moglo. Mi nismo biU složni.«

Ponovo je zagrizao jabuku i žvačući odšetao niz put a ja sam rekla Konstantinu: »Čudno je da on ne okrivljuje plemiće zbog njihovih uzajamnih svađa.« Konstantin je zamišljeno odgovorio: »Ne, ali čini mi se da nije na to mislio.« »Ali rekao je, mii nismo bili složni', i to je danas dva puta ponovio, a u svim istorijama piše da su Slaveni fKraženi na Kosovu, zato što su se mnogi plemići svađali između sebe. Na šta bi drugo i mogao da misli?« »Tačno je da naši Ijudi uvek kažu da smo poraženi zato što nismo biU složni i isto tako je tačno i da je bilo mnogo slavenskih velmoža i da su se svađali među sobom, aU mislim da ono što je Dragutin rekao nema nikakve veze s tim«, reče Konstantin. Zatim dodade: »Mislim da njegove reči znače kako je svaki naš čovek imao u sebi protivrečan odnos prema Turcima, a to je aluzija na našu čuveau pesmu o sivom isokolu.« »Nikad nisaim za nju čula«, odgovorih. Konstantin ustade i zovnu Dragutina koji je išao prema nama grizući jabuku. »Zamisli, ona nikada nije čula za našu pesmu o sivom sokolu!«

»Sramota!«, povika Dragutiin ispljunuvši nekoliko koštica, i oni počeše da govore uglas, popevajući:

Poletio soko tica siva
od svetinje od Jerusalima,
i on nosi ticu lastavicu...

»Ja ču vam je prevesti«, reče Konstantin. »U mom prevodu, ona neće zvučati tako lepo, ali bar čete videti da ne liči ni na jednu drugu pesmu i karakteilstična je za nas.«

To ne bio soko tica siva, veće bio svetitelj Ilija; on ne nosi tice lastavice, veće knjigu od Bogorodice; odnese je caru na Kosovo, spušta knjigu caru na koleno, sama knjiga caru besedila: »Care Lazo, čestito koleno kome ćeš se privoleti carstvu? Ili voliš carstvu nebeskome, ili voliš carstvu zemaljskome? Ako voliš carstvu zemaljskome, sedlaj konje, priteži kolane! Vitezovi sablje pripasujte, pa u Turke juriš učinite: sva će turska izginuti vojska! Ako r voliš carstvu nebeskome, a ti sakroj na Kosovu crkvu, ne vodi joj temelj od mermera, već od čiste svile i skerleta, pa pričesti i naredi vojsku; sva će tvoja izginuti vojska, ti ćeš, kneže, s njome poginuti.« A kad care saslušao reči, misli care misli svakojake: »Mili bože, što ou i kako ču?«

370

Kome ču se privoleti carstvu: da ili ču carstvu nebeskome, da ili ču carstvu zemaljskome? Ako ou se privoleti carstvu, privoleti carstvu zemaljskome, zemaljsko je za maleno carstvo a nebesko uvek i doveka.« Car voledi carstvu nebeskome, a negoli carstvu zemaljskome, pa sakroji na Kosovu crkvu: ne vodi joj temelj od mermera, već od čiste svile i skerleta, pa doziva srpskog patrijara i dvanaest veliki vladika, te pričesti i naredi vojsku. Istom kneže naredio vojsku, na Kosovo udariše Turci.

»Tome sledi«, reče Konstantin, »jedan dug, veoma komplikovan odlomak o tome kako se oar borio viteški i kako je sve do kraja izgledalo kao da će Srbi pobediti, ali Vuk Branković ih je izdao i tako su bili potučeni.« Pesma dalje ide ovako: Tada Lazu nadvladaše Turci, i pogibe srpski knez Lazare, i njegova sva izgube vojska, sedamdeset i sedam iljada: sve je sveto i čestito bilo i milome bogu pristupačno!

»Znači, tako je to bilo, Lazar je bio član Liga za mir«, rekoh. Vetar je minuo poljem raži na brežuljku ispred mene, a i ja sama sam se naježila i stresla. Guleći jaje udaljila sam se od oistalih, ali hila sam svesna toga da se pesma odnosi na neku duboku aM neprijatnu istinu u mom životu. »Lazar nije imao pravo«, rekla sam sebi, »on je spasio svoju dušu, a posle toga pet stotina godina nijedan čovek na ovim prostorima, niti igde drugde u Evropi pet stotina milja uokrug, nije mogao da spasi svoju. Trebalo je da radi njih izabere prakletstvo. Ne, šta ja to

371

govorim? Time stavljam držaAm iznad pojedinca i tvrdim kako postoje neka krajnja Ijudska prava koja su pretežnija od svih drugih. Ono što hoou da kažem jeste da ne verujem u osnovnu poentu ove pesme. Ne verujem da i jedan čovek može zaslužiti sopstveno spasenje odbijanjem da spase milione Ijudi od ponižavajućeg ropstva. Nije važno što je u pitanju rat, jer ratni sukob nije, u .stvari, nešto mnogo odvratnije od mnogih drugih stvari koje Ijudi rade da bi oovečanstvo spasili od pogibelji. Da bi nas zaštitili od zaraze, mnogi Ijudi moraju da obavljuju O'dvratne poslove oko kanalizacije, kao što momari i rudari moraju da se izlazu velikim tegobama i opasnostima radi ekonomске dobrobiti svoje zajednice. Ali ova pesma u stvari pokazuje da se pacifistički stav ne zasniva na užasanju od ,rata jer ona te užase i ne pominje. Ona ide pravo u srce stvari i otkriva kako je krajnji cUj pacifiste da bude poražen. Knez Lazar i njegovi ratnici bili su spremni da prime pričešće, da budu poraženi od Tiiraka i da tako budu spaseni. Tu nema ni reči o izbegavanju krvoprolića. Naprotiv, podrazumevalo se da će se svako boriti najbolje što može i da će ubiti svakog Turčina kojeg stigne. Tu je važno ne da se ostane nevin, nego da se bude poražen.«

Sada sam shvatila zašto me je ta pesma uzbudila. Kada sam stajala pored groba u manastiru Vrdnik u Fruškoj gori i dodimula mumificiranu mku kneza Lazara, bila sam svesna da mi je njegov slučaj poznat, da e on jedan od onih koji drže do časti, slobode i harmonije, kao u naše vreme Herbert Fišer Lord Sesil i profesor Gilbert Mari.

1 Herbert Albert Laurens Fisher 18651940 engleski istoričar i državnik liberalnih shvatanja. prim. prev.

2 George Gilbert Aimé Murray 18661957 engleski klasični filolog, poznat po prevodima grčkih tragičara i po studijama o nastanku drevne grčke kulture. prim. prev.

372

Na takve Ijude sam se uvek ugledala jer sam znala da su u pravu, a moj razlog za to je bio što bi njihovom vladavinom, i samo na takav način, na zemlji moglo procvetati poštenje i sreća. Ali ako su uvek postojali tdkvi ddbri Ijudi, i oni koji su ih, poput mene, slodili, zašto nikada nije ostvarena takva sreća? Zašto još uvek postoji siromaštvo, kada tako žudimo za neom lepšim? Zašto postoji takva nebriga za budućnost dece? Zašto još uvek postoji ugnjetavanje žena? Zašto postoje takva neprdjateljstva među narodima? Sada znam odgovor. Znala sam ga već dugo, ali ova pesma mi je pomogla da to sebi priznam.

Taj odgovor se čuje na svim skupovima na kojima govore manje ugledni predstavnici onih Ijudi kojiima je sta:lo do slobode i dobrobiti drugih, i oni često iizražavaju jedno čudno osećanje ugroženosti. Na skupovima njihovih protivnika, onih kojd želete ropstvo drugih radi sopstvene koristi, i želete da sačuvaju nepravične društvene institucije zato što njima služe, nudi se samo odvratna pohlepa i ograničenost, ah oni ,ne osećaju nikakvu ugroženost. Inače, takva ugroženost se ispoljava na razne načine, na primer odećom kakvu nose žene, bilo da drže govore iU da su u pubUci. To nije odeća siromašnih ili onih koji mnogo rade, budući da nije ni posebno jevtina i da je nije lako naći, tolilko se razMkuje od uobičajenog. Tatkvi odedoom se javno mnenje može samo odbiti od sebe. Tužno je što te žene ne čine sve da bi zadobiile poštovanje zajednice kada pokušavaju da revidiraju njena uverenja. Ovakvu sumnju često pobuđuje sam glas govornika i reagovanje pubhke. Takvi govornici se stalno pozivaju na isfrenost i na dobrotu i neprestano hvale vrMnu. AM nikada

ne govore kao da bi sami sutra mogli biti na vlasti i iskoristiti tu vlast za nešto moralno. A ni njihova publikacija ne vidi u njima one koja je predodređeni da vladaju. Ona im čak i pljeće kao da im ise ruga, a njihovim

373

neprijateljima se smeju onafco kao kad se deca suzdržavaju da ne prasnu u smeh. To su oni koji žele da su u pravu a ne da se bore za prave stvari. Oni ne osećaju obavezu da budu deo glavnog životnog toka koji sobom nosi izvesnu prljavštinu, zato što više vole da se ograde svojom zagarantovanom čistotom. U stvari, oni žele da prime pričešće, da budu poraženi od Turaka i da odu u raj.

Time dokazuju da su slabiji od svojih protivnika koji ne žele da se odvoje od glavnog životaog toka, koji jednostavno veruju da se pomoću agresije i tiranije najsigurnije obezbeđuje Ijudska buduonost i zato prihvataju odgovornost primene tih metoda. Oni koji vole slobodu doista nemaju nikavog osnova da sebe smatraju superiomijim od svojih protivnika, budući da su oni u stvari na njihovoj strani kada žele poraz a ne pobedu svojih sopstvenih načela. Ni jedan od njih, čak ni najveći, nije toliko ići na Cezara koliko je sam bio ispred. A sve dok se ne pojavi neki dobrostivi Cezar, svako živi na svetu biće u opasnosti. Zagledala sam se u svoje srce i znala sam da ni ja nisam nevina. Često se pitam da 11 bih za svoja načela, u slučaju potrebe, bila u stanju da podnesem patnju, i čini mi se kao da je to nešto veoma važno. A trebalo bi da bude drugačije. Daleko je presudnije pitanje da li sam uradiila sve što je u mojoj moći da ta načela budu ostvarena i kako mogu da postanem toliko moćna da bih ta načela pobedila u potpunosti. Ali o takvim pitanjima ja mogu samo da razmišljam. Ona ne potresaju osnove moga bića koje željno čeka da se počnem udubljivati u svoju prirodnu sklonost ka mučeništvu.

»Ako je tio tako«, rekla sam sebi, »ako se svi oni Ijudi na svetu koji prijatno pretpostavljaju neprijatnom, u isti mah, po nekom prirodnom zakonu, rađaju sa sklonosću ka porazu, onda je ceo svet jedno ogromno Ko

374

sovo, jedno stravično polje natopljeno krvlju, na kojem Ijudi koji vole u borbi sa Ijudima koji mrze izdaju svoj veličci cilj i prepustaju ga na milost i nemilost svojim neprijateljima, tako da Ijudav biva progainjana u brojnim istorijskim periodima koji mnogo duže traju od trenutaka kada Ijudav caruje.« Počela sam imapred da tugujem zbog svih levičara među kojima sam provela ceo život, plašeći se da bi i njihov odnos prema spoljnjoj politici mogao biti u znaku takve izdaje. Uvek ,su bih u pravu, a nikada nisu nametali to pravo. »Ako je čoveku urođeno da u isti mah bude Hristos i Juda«, mislija sam, »bilo bi bolje da svi što pre umremo, jer poraz je još mučniji posle predivnog obećanja.« Okrenula sam leđa ovome polju da ne bih gledala pogaženu travu, da ne bih mishla o priprastoj ženi koja je u Prištini nosila plug na ledima, da ne bih zamišljala potamneli sjaj slave hrišćanskih Slavena, slave koja je bila jednaka turskoj, ah je, kao i ona, propala. Kada više ništa od svega toga nisam mogla da vidim ni svojim telesnim ni svojim duhovnim okom, počela sam da trčim kako bih se što pre pridružila svojim pratiocima.

A njima je već, kao četvrti, prišao jedan stari Albanac, koji je na glavi imao keče, sličio muđlimanskom fesu. Pozvah smo ga da sa nama prezalogaji, i on je seo na zemlju, leđima okrenut prema meni. Kada sam prišla bhže, oikrenuo se da me pozdravi, s onom nasmešenom društvenom prijaznošću koja je karakteristična za Albance. Tada sam XI njegovom naručju ugledala isto onakvo cmo jagnje kakvo sam videla na Ovčev polju i značenje Kosova mi je postalo jasno.

Cmo jagnje i sivi soko ovde su se našli na istom polu. U ovom zločinu, kao i u većini svih istorijskih i h'čnih zločina, oni !su biH saučesnici. To sam naučila u Jugoslaviji, gde i nejasne stvari postaju očigledne, gde postoje simboli za ono što intelekt još nije formulisao. Na Ovčev polju videla sam

375

prljavu i lažaju stranu žantve i njeni zapanjujuće dejstvo na imaginaciju. Tamo sam naučila kako je na delu odvratno uverenje da se prolivanjem životinjske krvi može unaprediti život, da se darovanjem smrti može dobiti dar života. Tamo sam otkrila da je to verovanje bitan sastavni deo mene, zato što je blisko primitivnoj svesti, budući da pruža lak odgovor na mnoge zamršenosti, a primitivna svest je temelj na kojem je modema svest izgrađena. To verovanje nije isamo grozno po sebi: ono zagađuje i dela Ijudav. To uverenje je podrivalo značenje hrišćanstva talko što se uvlačilo u crkvu i neodgovomim kricima i pijanom ekstazom isticalo doktrinu Ispaštanja koja je bila suviše apsurdna da bi prešla u pisatnu reč. Po toj doktrini se čini kako je Hristos došao na zemlju da izvede jedan besmislen i ružan magični ritual, da svojom patnjom kupi ddbrotu koja nije povezana s njom. Ta doktrina sakriva od nas da nas je njegova smrt osudila kao grešnike, da je dokazala kako je Ijudska vrsta toliko okmtna da sa dobrotom ne uime ništa bolje da uradi nego da je ubije. I osetila sam, dok sam se sa Milifcom i Mehmedom udajivala od stene da će, ako budem diuze razmisljala o toj žrtvi, naučiti nešto više o sebi što mi ne ide u prilog.

Sad kad sam videla kako je jagnje ispružilo nemoćno svoju 'malu cmu ajušku iz zaklona starčevih slabašnih mku, morala sam se suočiti sa ovim saznanjem. Ništa se, a ne samo oni koji sumeni sHčni, ne može odupreti isikušenju prihvatanja ove žrtve kao valjanog simbola. Duboko u srovi mi vemiđemo da je to suština života kada oovek zakolje jagnje na steni da bi ugodio Bogu i zaslužio sreću. A kada nam razum kaže da je taj čin odvratain i besmislen, umesto da odbacimo tu košmamu ideju, mi sebi kažemo: »Pošto je mžno biti onaj koji žrtvuje jagnje, ja će radije biti jagnje koje se prljosi na žrtvu.« Time uspostavljamo inače po kojem je propast časna stvar za sve nevine, pa ako go

376

vorimo o dobroti i predlažemo mir, pristajemo na to da se takve namere završavaju sa nožem u našim leđima. Zato se tako često dešavalо da smo nadomak pobede, boreć se za pravednu stvar, osetili kako time narušavamo božanski protokol, pa smo odustali od uspeha i pristali na poraz, i talko smo izdali otne koji su nam poverili da se izboriš za dobrotu i mir. Tako se desilo da su Slaveni bili pjoraženi od Turaka na Kosovu palju. Oni su znali da je hrišćanstvo za čoveka bolje od ilslama zato što žigoše okrutnost kao čovekov najveći greh, što Muhamedov vojnički duh nije čak ni identifikovao, a isto

su tako znali da će njihova najveća postignuća u životu i umetnosti biti bačema u blato u slučaju da budu pobedeni. Prema tome, zato što je stena imala takvu moć nad njima, oni nisu mogli spremno ići u pobedu. Oni su značili da su u toj stvari morakio čisti i da je takav i njihov poraz. Sa takvim uverenjem oni su izdalii sve one nedužne Iude koji su posle njih žive li pet stotina godina. A i ja sam zgrešila na isti način, kao i meni slični Hberali Zapadne Evrope. Zato što smo prihvatali ulogu jagnjeta, mi smo sebe smatrali uzvišenijim bićima od svojih konzervativnih protivnika, i tako smo zaboravili na glavnu moralnu dužnost čovečanstva koja se sastoji u odbrani plodova Ijubavi. Mi niti u radili ništa da svoj narod koji ima dovoljno slobode da bi mogao imati i daisu, spasimo od srove mržnje drugih naroda koji ne znaju za slobodu i žele da iščupaju dušu kao da je korov. Nije isključeno da je to izdajstvo života i Ijubavi trajalo duže od pet stotina godina na polju koje je veće od Kosova, velikom kao cela Evropa. Dok sam mislila o tome ponovo sam osetila onu imbecilnu brigu za svoje ponašanje u jednoj takvoj krizi, što je sasvim nevažno. Ono što je važno jeste da nisam verno služila životu, da sam bila odviše zabrinuta za fiktivno lično spasenje, i toliko luda da sam zamišljala

377

kako će ga steći ako se budem držala srardiljive stene na kojoj čovek prljavih ntku proliva krv bez ikakvog razloga. »Zar nije divan ovaj stari Albanac?«, upitao je Konstantin. Da, zaista, tim pre što se smešio. Osmeh Albanca je sočan i svež kao kriška lubenice, svetele oči se sijaju a zubi se bele. I koža ovog starca je bila bela i prozirna poput nekog prozračnog oblaka. »Mislim da je on dobar čovek«, reče Konstantin, »i bez sumnje, u velikoj nevolji jer je pogodio da idemo u Trepču a želi da mu nađemo posao za njegovog unuka koji je, kažuće, pametan dečak. Možda hismo mogli nešto da učinimo.« Konstantin je uvek bio najsrećniji kada je mogao da uči nešto dobro. Kada se pojavila ova prilika za dobro delo, oči su mu postale tako sjajne kako to već dugo nismo vide li.

»Naravno«, reče Dragutin, natuoajući nemački da ga starac ne bi razumeo, »on mora biti lopuža, jer je Albanac. Albanci su velike lopuže zato što imaju krvnu osvetu, zato što su razbojnici, i zato što ne priznaju Hrista. Ali ovaj siromah je veoma star i nikome više neće moći mnogo zla da nanese, pa hajde da mu pomognemo koliko možemo.« Zadrhtao je, stavio ruku na grudi i duboko uzdahnuo, kao da je pomislio na starost, a onda ponovo došao sebi osetivši sopstveno zdravlje i snagu. Čovek bi mogao još i pomisliti da je on odičenje priimir tivne jednostavnosti da nije samo malo ranije recitovao onu suptilnu i složenu pesmu o sivom sokolu, i da ta pesma nije preživela samo zato što je njegov narod umeo da je oeni. U tome je slavenska misterija. Iako je potpuno predan akciji, Slaven je svestan unutarnjeg života, svestan izvora akcije, kao što su to kod drugih naroda samo intelektualni. Sasvim je moguće da nekog slavenskog Cezara u vremenima krize pokreće čisto metafizički motiv, kakav netko zatičemo kod Ijudi koji nisu sveštenici ili filozofi. Svi veliki državnici razmišljaju o nevinosti

378

i krvioi, ali možda je Stefan Dušan bio toliko obuzet tim mislima da je zanemarivao jednostavne i materijalne brige. Možda je i on, kao i mnogi drugi, umro u naponu snage zato što je želeo smrt. U trijumfu koji je bio njegova sudjelina možda se posramio zato što se setio slike one krvave žrtve koja nas sve opseda. Stajao je na svojoj kapiji balkanskih planina i posmatrao zlato, slonovaču i mermer Carigrada, krstove, kupole i brodove u njegovoј luci. Znao je da on ima božjansku moć nad svim tim i da svega toga neće biti ukaliko to ne sačuva kao svetu misao u svome umu. Uplašio se tolike svoje moći, ustuknuo je od svetlosti pred svojom kapijom i povukao se u nedužni svet senki. A Carigrad je nestao poput daha na prozorskom oknu. ,

»Jugoslavija mi uvek priča o nefcom umiranju«, rekla sam sebi, »o smrti Franca Ferdinanda, Aleksandra Obrenovića i Dragi,«

0 smrti kneza Mihaila i kneza Lazara, o smrti Stefana Dušana. A ipak je ova zemlja puma života. Misli da mi sa Zapada treba da dođemo ovde kako bismo naučili da živimo. Možda mi na Zapadu ne pozajemo život zato što nećemo da raslijemo o smrti. Geografiju ne možemo naučiti ako se koncentrišemo samo na kopno i ne obraćamo pažnju na more.« Vrisnula sam jer orno jagnje, na koje sam zaboravila ispružilo je glavu i dotaklo svojom hladnom drhtavom njuškom moju golu ruku. Svi su mi se nasmejali, mada je Albanac poveo računa da njegov smeh ostane u granicama pristojnosti. 1 ja sam se nasmejala, iako sam bila uplašena. Ni na koga se ovde misam mogla osloniti, a najmanje na samu sebe, da bi nas mogao osloboediti ove općinjenosti žrtvom koja je prouzrokovala Kosovo, jer ako to ne zaustavimo, mogli bismo zaustaviti celokupan Ijudski napredak.

379

CRNA GORA I

... Ostavili smo toplo naručje kupola Patrijaršije i ušli u Rugovsku khsuru koja uvek mora da izgleda veličanstveno bez obzira na vremenske prilike, a sada je predstavlja prizor pomalo srove ilepote, kakva se može naći i u prirodi i oveku. Preko stena na ulazu u ovaj klanac srpskog vojskog je, prilikom povlačenja 1915. godine, bacala u provalju svoje topove kako ih se ne bi dočepali Austrijainci i Bugari, a onda je nastavila svoj put u zimu i glad. Ovakav predeo doista odgovara takvoj drami. Njegovi akomiti ponori i nazupčeni vrhovi otkrivaju gvozdenu konistilticiju koju naša planeta skriva ispod svoje trave i cveća. A niz put se u veličanstvenom ritmu talasala povorka Ijudi i žena kao prizor neke sušte Iudske otipornosti koja se krije ispod mekog omotača tela. Ti Ijudi su išli na pijac u Peć, i to uglavnom peške. Vratiće se svojim kućama pre nego što padne noć. A dolazili su iz sela koja se nalaze pet, deset, pa čak i petnaest milja u

pravou kojim ih vodi klanac. U stvairi, oni su dnevmo prelazili između deset i trideset milja, s tim što su drugi deo puta išM strmom planinskom stazom. To je toliko Hčilo na neko herkulovsko putovanje da smo zaustavili dvoje Ijudi i zamoHH Konstantina da s njima ixrazgovara. Bio je to jedan Albanac sa belom čalmom čiji je jedan kraj omotao oko vrata da hi sakrio gušu koja je česta u ovim planinama, a njegova koščata žena imala je na sebi cmu haljinu koja je iznad kolena neobično prolazila u

380

volane, što je podsećalo na žene sa Krita. Da, zaista dolaze iz onog sela gore na bregu, udaljenog jednu milju, a otici će peške do Peći i vratiti se pre mraka. Ndiye dolazilo u obzir da jašu svog malog konja jer je sad bio natovaren vunom koju će prodati, a na povratku će biti natovaren verovatno. drvetom, ukoliko cena bude povoljna. Uostalom, teško da bi taj konjić mogao i poneti njitiova krupna tela. Njihova spečena lica polako su se razvukla u ogroman osmeh kada su videM. naše čuđenje. Svi ti Ijudi koje smo videli na putu delovali su sigurno i čvrsto, a pokreti i govor su im bili veoma izraziti, pa su izgledali kao neke freske koje su odjednom oživele. Jedna žena, koja je sa detetom sedela u koHma, umotana u plavti ogrtač, izgledala je isto kao jedna od Madona u Dečanima oije lice je odavalo iskušenje napora koje je njena Ijubav moraila da podnese. Ponovo mi se učinilo da vizantijska umetnost nije toliko stilizovana kao što smatramo, odnosno da je u pitanju više ili manje naturalističko predstavljanje visoko stilizovanog života.

Khsura se proširila u dolinu oko koje su se ispod snežnih planilia pružale bukove šume, postala je tako široka i duboka da je podsećala na Švajcarsku. Možda bi to jedinog dana mogla i postati Švajcarska. Trava je tu sočna i gusta, baš kakvu vole krave. Ovde bi moglo biti i sira, i konzerviranog mleka, i mlečne čokolade, kada bi Ijudi samo mogU da kupe dobre krave i da nauče kako da ih uzgajaju. U vreme Stefana Dušana stada debelih ovaca i krava dolazila su ovde svekog leta, ali u vreme Turaka hrišćani su zaboravili na takvo bogato stočarstvo i samo su poneki nomadi dOlazili na ispašu u tu pograničnu Oblast oko koje su se prepirali Crnogorci i Albanci. No čak i nihovo kretanje bilo je ograničeno novom Jugoslavenskom granicom, pa su tako neke od njihovih zimskih ispaša ostale na grčkoj ili albanskoj teritoriji, i oni više nisu mogli da prelaze

381

sa jedne Ispaše na drugu. Ovde isto tako postoje sasvim dobri uslovi za planinarenje, jer ima tu i nekih veoma izaizovnih stena, a i snega koji se ne topi, ali tek bd trebalo uvesti vodiče i izgradili planinarske domove. I cveće je tu lepo kao u Švajcarskoj. Tamo gde se put penja do prevoja serpentine su vodile kosinom koja je previsoko da bi tu raslo drveće, ali je zato biila sva Ijubičasta od šafraina i zlatna od Ijutića. Dok smo stajali na prevoju, kao i tako često u Švajcaasfcoj, ispred nas i iza nas pružala su se dva sveta. Iza nas su se pružale planine sve do pitomog horizonta, a ni one same nisu bile divlje jer su ih niski bregovi i doliine oko njih napajali bogatim, toplim dahom plodnosti. Istpred nas planime i doline su se stapale u predeo hladniji od ostaHh, kao što je statua hladnija od Ijudskog tela. Nije tačno da je Cma Gora neplodna, kako to piše u udžbeeicima. To je iluzija onih koji je gledaju samo s mora. lako u njienoj uinutrašnjosti možda nema dovoljno zemlje za obradivanje, ipak ima mnogo šuma i pašnjaka. Ali one su okružene visokim stenama i izolovane su od toplih struja koje inače napajaju zemlju. Ono što se nalazi između stena uvek je u čistom stamju. Leti je tu, kažu, prava žega. U jesen zrelost obtizima sve, a onda zavlada ciča zima. A sada, u kasno proleće, svežina je bila svud oko nas kao sama suština onog što ovo godišnje doba donosi svetu da bi obnovilo njegovu mladost.

... Andrijevica, selo od hiljadu i pet stotina stanovnika, u koje smo stigli posle deset milja vožnje kroz maslinjake i šljivike, zgodno je smešteno na jednom grebenu iznad reke i okruženo ledinama i borovom šumom. Glavnu ulicu krasи aleja sa velikiim drvećem i niz postojanih kamenih kuća koje su ukrašene fino izrađenim balkonima. To arhitektonsko obeležje pokazuje da smo prešli kultumu granicu u pravou Dalmacije, Venecije

382

i Zapada, jer Istok ne mari mnogo za takve stvari. Uprkos tome, ovo selo ostavlja na stranca hladan i tmuraoi utisak. Kao da je duhu ovog mesta nedostajala osećajna i intelektualna boja. Taj utisak je još više pojačavala neverovatna lepota crnogorsbih Ijudi. Lepota Ijudi i žena ovde, prevazilazi legende o njima. To je zato što legende ponekad ublažavaju da bi pružile zadovoljstvo, a ovde se pokazuje da i savršenost može biti prenaglašena. Ovde žive Ijudi koji su sušta suprotnost čudovištima. Takva sitnetrija crta lica i stasa, takav sjaj kose, oka, kože i zuba, takva nepogrešiva gracioznost, zaslepljuju oko svojim bogatstvom.

U bUzini Andrijevice, na ravnom platou visoko iznad reke, ima jedatn park sa novom belom crkvom izgrađenom u vizantijiskom stilu i sa ratnim spomenikom u obliku crnog mermernog obeHtska na kojem su belim slovima urezana mnoga i mnoga imena. Kada smo prišli bliže, jedan mladić koji je spavao u visokoj travi pored spomenika ustao je, a onako nepomičan bio je tako lep da bi ga Dizraeld smatrao vojvodom, i rekao nam da je ovaj spomenik posvećen svima iz plemena Vasojevića koji su ikada pali u ratu. Kada su se Srbi posle Kosova povukli u ove krajeve, podelili su se u plemena koja su, slično škotskim klanovima, imala svoje vode. Vasojevići su bili jedno od najmoćnijih plemena. Sve četiri strane obeliska bile su pokrivene imenima. Mora da ih je bilo sedam ili osam stotina. Glasno sam uzviknula kada sam primetila da je poslednji rat označen godinama 19121921. Ali, naravno, istina je da je ova zemlja bila pod oružjem neprestano devet godina. Najpre su se pridružih Srbima u balkanskim ratovima, a kada su Turci bili potučeni oni su nastavili svoj lokalni rat s Albancima, sve do početka veli

' Benjamin Disraeli 18041881 engleski političar, osnivač i vođa konzervativne stranke. prim. prev.

383

kog rata kada su ih napali Austrijanci. A i kada je mir bio sklopljen, oni su nastavili da se bore sa Solbima u znak protesta zbog piiključenja Jugoslaviji. Dok smo stajali pored spomenika, prišla nam je jedna starija žena, koja je bila siromašno obučena, ali je delovala ardstokratski kao i onaj mladić. Oni su nam bili vodiči u obilasku memorijalnog groblja. Dva

generala iz tog plemena bila su sahranjena u parku. A iznad puta, na otvorenoj ledini, počivala su dva plemenika koje su Austrijanoci obesili na ovom mestu. Nedaleko su se nalazili grobovi onih plemenika iz prethodne generacije koji su bili toliko neoprezni da su od kralja Ndkole zahtevali liberalan ustav.

Vazduh koji smo udisali bio je planinski proređen i mirisao je na borovinu. Netaknute pustofkoljine, planine i vode užavale su ovde u svojoj iskonskoj nevinosti. Ovi ispokojni Ijudi, koje je krasila ona neverovatna lepota izrazitih uzoraka pojedinih životinja, pokazivali su nam grobove svojih pobijenih rođaka. A sigurna sam da ova zemlja više od iijedne druge svoj opstanak ima da zahvali jednom jedinom, i to stravičiom događaju. Tri stotine godina posle Kosova Crnogorci su se Suprotstavljeni Turcima sa besprimernom hrabrošću i pobedila su ih u više navrata. Ali, kada su Turci stigli do Beča 1683. godine i kada su bili isterani iz Mađarske, oni su se okrenuli protiv ovog neprijatelja, koji je bio slabiji i bio im je i bhži. Predvođeni Cmogorcima koji su prešli na islam, oni su se probili kroz ove planine i zauzeli Cetinje. Tada je izgledalo da mora pasti i poislednje utvrđenje slavenskih hrišćana, uglavnom stoga što je bilo toliko mnogo otpadnika. Tokom sedamnaestog veka, dve trećine Albanaca prešli su na islam i oinilo se da je njihov primer pokolebao i njihove susede. 1702. godine, prilikom posvećenja jedne nove crkve, Turci su kidnappingovali cmogorskog vladika i zadržali su ga kao taoca. Tadanji vladar Cme Gore, Danilo

384

Njegoš, shvatio je da je došao odlučni trenutak za krajnji obračun. U jednoj od narodnih pesama se kaže da je na zboru svih crnogorskih plemena izdao zapovest da se na Badnje veče, pod pretnjom smrti, svi potmčeni Crnogorci imaju ponovo da pokrste. Poslušali su ga samo petorica braće Martinovića, i mada se u pesmi kaže da su oni ostvarili zamišljeni plan, nema sumnje da im je u tome moralno pomoći celo pleme.

... Malo prođe, Badnje veče dođe, stadoše se braća na večeru, naložiše blažene palice, badnjakove pak i badnjačioe i uždiše voštanu svijeću, pak se milu bogu pompliše, da im vazda bude u pomoći.

Sad na noge moja braćo draga prihvate svijetk oružje...

Ja sam na strani braće Martinovića. Njihovo krvavo delo postaje opravdano kada viidimo šta je tursko osvajanje zaiačilo za Slavene. Čovek nije čovek ako nije spreman da spasava svoj soj. A u strašna je sudbina koja je priisilila tu braću, za koje možemo prepostaviti da su bili Ijudi izuzetne lepote, kao što su i danas Crnogorci, da odu u noć i pobiju otpadnike, koji su im bili toliko sličnici. »Molim te, daj mi malo rakije«, rekla Šeun svom mužu, »muka mi je.« Ali kada mi je nasuo rakiju iz četurice, shvatila sam da to nije ono što sam htela. Više bih volela neko nmogo jače piće, koje bi mi smesta zamaghlo svest, i kao voitka, ne bi ni na šta mirisalo. Miris rakije priziva bogate zemaljske prizore, onaj divni i prirodni proces cvetanja i sćizrevanja koji podstiče čoveka, sa njegovom sklonosću analogijama, da gaji velike nade u pogledu sopstvenog života. Tu je reč o nečem suptihom, a u ovim planinama svaka suptibost je bila osuđena na propast. Kada smo napustili ove pustopoljine i

25 Cmo jagnje i sivi soko

385

dospeli u zelenije predele, gde se vdidi poneko seosko imanje, začuđujuće uredno s obzirom na siromaštvo, prošli smo pored crkava koje ni iznutra ni izvana nisu delovale mistično. Čovek bi pomislio da su to opštinske zgrade, ili čak, ponekad, i obične brvnare. To je bilo prirođeno, jer sve doskora u Crnoj Gori crkva i država nisu bile samo čvrsto povezane, nego su predstavljalje jedinstvenu instituciju.

... »Zar nisu Crnogorci prineli ogromne

žrtve da bi sačuvali svoju nezavisnost?«, upitala sam Konstantina, a on je odgovorio: »Veće nego što možete zamisliti. Oni su žrtvovali gotovo sve osim svog junaštva. Oni i nisu ništa drugo nego junaci. Ako jedu ili spavaju, oni, to čine da bi se sutradan probudili kao junaci. A kada se žene, onda to čine da bi se rodili mali junaci, koji se ne bi ni potrudili da izđu iz majčine utrobe kada ne bi bili sigurni da će izrasti u prave junake. Oni više od iijednog drugog naroda liče na Homerove *jvnake*: oni su hrabri, lepi i hvabavni. Vojnik mora da bude hvalisan. On mora ići u bitku s uverenjem kako je on sam tako divno Ijudsko biće da Bog neće dozvoliti manjim Ijudima od njega da ga ubiju. A kako su njihovi neprijatelji Turci često bili doista izvanredni ratnici, nema kraja pričama koje Cmogorci među sobom pričaju o sebi. Postoje dve klasične priče koje se uvek prepričavaju o ovito Ijudima. Jedna je sasvim istinita i potiče iz balkanskih ratova. Vi znate da se vojnici u stroju razbrojavaju „prvi, dmgi“. U cmogorskoj vojski to se nije moglo provesti. Niko nije pristajao da bude dmgi, pa je onaj do prvoga uvek brzo dodavao „ja do njega“. Dmga priča je istinita možda samo u figurativnom smislu. Priča se da je iedan putnik upitao nekog Crnogorca: „koliko vas ima ovde?“ Cmogorac je odgovorio: „Nas i Rusa, stotinu osamdeset miliona!“ A putnik, znajući da ih nema više od dve stotine hiljada, reče: „Da, ali koliko vas je bez Rusa?“

Cmogorac

386

je na to odgovorio: „Mi nikada nećemo izdati Ruse!“ A to nije samo šala, jer hvalisavost je ovim Ijudima neophodna da bi bili dobri borci.

Ta hvalisavost im ne dozvoljava da ispolje išta dmgo, izuzev, malo lukavosti koja je prostodušna, kao što je to lukavost Homerovih junaka, jer savršena i apsolutna hvalisavost nalaže suzdržavanje od akcije zato što čovek ne sme da bude neuspisan ni u čemu. Otud Cmogorci nisu zainteresovani ni za kakav rad i zbog toga im je tako teško da nađu svoje mesto u modernoj jugoslovenskoj državi. U ranija vremena oni su živeli od ratovanja što je uvek podrazumevalo i bogat plen i stranu pomoć koju su besplatno dobijali jer je ova država bila jedna važna strategijska tačka na jadranskoj obali. Rrjem devetnaestog i početkom dvadesetog veka oni su uglavnom živeći od te pomoći, koja je dolazila naročito iz Rusije. A sad je sve to prošlo i oni moraju da zarađuju za život, a ne žele ništa da rade. Ovde su se čak i poljoprivredom pretežno bavile žene, s obzirom da su Ijudi uvek ratovali, ili su se odmarali između dva rata, i zato ih nilkačav rad ne

zanima. Ovde ni jedno dete ne kaže: „Želeo bih da budem zidar, ih pekar, ili stolar', mada neki žele da budu šoferi, jer itm to izgleda izazovno i romantično. Otud oni vrše pritisak na vladu da dobiju mesta kao funikcioneri fli da dobiju penzije, što je krajnje naivno, jer niti ima potrebe za tohko mnogo funkcionera, niti bi oni mogli obavljati te funkcije, a ni sam Bog, kada bi ga neko priterao uza zid, ne bi mogao da pronađe opravdanje zašto bi svi oni moraju da imaju penzije. To je teško za siromašnu zemlju kao što je Jugoslavija, i to se ne da lako rešiti strpljivošću i rodoljubljem, kao što se mnoge stvari mogu rešiti u Bosni, Staroj Srbiji i Makedoniji, zato što Crnogorci nemaju ničeg u glavi osim svog osionog i nepromišljenog junaštva, što znači da se često ponašaju

387

perazumno. Kažem vam, ova zemlja je žrtva same sebe i ništa joj više nije preostalo.« Nema rešenja za dilemu koju oovek nosi u duši. Oni kojima se ne sviđa ritual na Ovče polju, koji ne žele da prinase žrtvu niti da budu žrtveno cmo jagnje, koji ne pristaju da pređu na islam niti da budu poraženi na Kosovu polju, priinuđeni su da se bore sa sveštenikom koji prinosi žrtvu. Budući da moramo živeti u istom svetu sa onima protiv kojih se borimo, to znači da s njima delimo hladnoću proplanaka na kojima nema ničeg drugog osim krvlju obilivene stene. »Ko od mača živi od mača i , umire« jeste samo pola prokletstva koje l' je oovečanstvu doneo rat. Druga polovdina glasi: »Ko neće da imare od mača, moraće da živi od mača.« Cma Gora je bila neka vrsta zatvora. lako je prozračna kao sama nebesa, i nije zagušljiva poput zatvora, ona je sva od kamena poput zatvorske celije, a natopljena je jimaštvom kao i zatvori saredstvima za dezinfekciju. Njeni stešoijeni stanovnici bili su u svom prostoru ograđeni idejama krvoprolića i trijumfa, kao što su robijaši u svojim zatvorima zaokupljenii krivicom i kaznom. Ako čovek ovde zatvori oči i pomisli na bilo kakvo zadovoljstvo osim onog najelementarnijeg, na bilo koju radost koja pomaže duhu u njegovom zadatku ispitivanja viverzuma, kada opet otvorí oči moraće da keže: »Ovde to ne postoji, ovde postoje samo korenji svega toga.« Tako je bar izgledalo. A onda je put zaobišao neke planinske kose da bi došao do još strmijih planina, i počeo uzbrdo da vijuga do još jednog prevoja, koji se nalazio na takvoj visini da je nebo iznad vrhova u daljinu bilo bleđo, iako je iznad nas imalo tanmplavu boju. Predeo, koji je ovde bio veoma raznolik, još jednom je promenio svoj izgled. Njegova osojna sevema strana ličala je na Bakingamšir'tako su visoke

Buckinghamshire engleska grofovija u kojoj je glavni grad Bakingam na reci IJz. prim. prev.

388

bile bukve, toliko guste šume koje su dopirale do horizonta, toliko je baštenki pi toma bila trava. Penjali smo se sve više i više sve dok se nisimo morali zaustaviti da bismo ohladili mašinu. Nilkome zbog toga nije bilo krivo, jer gorčica je divno rasla s obe strane puta, ispod nas su se pružale šume popiut zelenih vatri na blago ustalasanim travnjacima, a u daljinu beskrajne planine su se plavile kao divlji zumbul. Sedeli smo poned puta toliko dugo da nas je stigla žena pored koje smo prošli nešto niže, zaustavila se da se odmori pored automobila, stavila je ruku na otvoren prozor i počela da nas redom posmatra. Lice joj više ni'je bilo savršeno kao nekada, ali utoliko je delovalo bolje. »Dobro jutro«, reče Konstantin, »koji si ti?« »Ja sam Konstantin«, odvrati on, »ja sam pesnik iz Sapoa.« »A koji ste vi?«, upita moga muža i mene. »Oni su Englezi«, reče Konstantin. »Fin svijet«, reče ona. »Po čemu to misliš?«, upiita Konstantin. »Zato što su dobri ratnici i vole prirodu«, odgovorio ona. Podigla je mku ,sa prozora, uzela je klupko meke bele vune i pletaće igle iz dmge mke, pa se dala na posao kao da je po njegovom pitanju osetila da razgovor neće biti baš čemu, i da bi zato možda bilo bolje da nastavi sa svojim radom. »Pa svako to zna«, nastavila je odsutno. »A ti«, reče Konstantin, »koja si ti? Jesi li rodom odavde?« »Nijesam«, odgovori žema. »Sada živim ovde, ali rođena sam ispod Durmitora.« Durmitor je jedna velika snežna planina, sa cmim jezerom u podnožju, na sevemoj strani Cme Gore. »Pa šta te dovede ovamo?«, upita Konstantin. Zena se malo nasmeja, podiže klupko vune do usta i jezikom ovlaži tanku nit, pa se malo zanese i pačenički skupi obrve. »Duga ti je to piiča. Sad mi je šeset«, reče. »Prije nego što će rat, udadoh se onde, pod Durmitorom. Imadoh čoeka da mu nije ravna, i dvoje dece, sina i devoiku. Cetmaeste roi čoeka pogubiše oni Austrijanci. No ne

389

u bofbi. Izvedoše mi ga iz doma i ubiše. Siin mi ode u rat i pogibe, a šcer i ja u logor. I ona mi tamo zakovrnu. Pomriješ Ijudi ka snoplje u tom crnome logoru. A kad ti se rat završi, ja sama, bez iđe ikoga. Pa ti nanovo podem za jednog ooeka, dvaest godina starijeg. Ne bijaše ka onaj prvi, ali bijaše mi dobar, dvoje dece dobiismo. Ali pomriješ nam, što i nije čudo kad pomisliliš kako smo stari bili a ja još, kilkavica, iz logora. E sad mu je osamdeseta i Bog mu uz'o pamet i više mi nije dobar. Samo se jedii na svakoga. Sjedi kući i prokljime, ništa mu nije pravo što činim. I tako ti ostadoh bez iđe išta.« »Jeste li siromašni?«, upita Konstantki. »Ma jok«, odgovori ona. »Sin prve žene mog ooeka ti je sudija u Staroj Srbiji i šalje nam svaki mjesec trista dinara da nam neko zemlju radi. Ne oiskudijevamo ti ni u čemu. Sve imamo, a sve nam ne valja.« »Eh, sestro, sestro«, reče Konstantin, »pa to su prave muke.« »I jesu«, reče ona. »Ima li išta što bismo mogli učiniti za tebe«, upita Konstantin, »jer i nama je žao zbog svega toga? Hoćeš li da te povezemo tamo kuda ideš?« »E to ne možete, a znam da mi dobro mislite«, odvrati ona. »Jer ja ti nikud ni ne idem. Samo hodam k'o neka avetinja i čudom se čudim. Sto se rodih, jedna, kad me ovakav život zapade? A ovde, u ovom gornjem kraiu, de je sve visoko i ponosno, bi' reka da je sve to lasnije pojmiti. Klupkom vune počela je da trlja čelo, a oči joj se ispunije bolnom zamišljenošću. »Zbogom«, reče sa nekom rasejanom Ijubaznošću, dok se udaljavala, »zbogom.« Nije to bila neka značaina žena. Nije ni lako poverovati, uprkos njenom hodočašću po planinskim visovima, da će doći do nekog zakljuoka koji bi bar njoj mogao da pomogne. Ona je, međutim, razrešila moi'e sumnje. Ona svoju sudbinu niie primala kao što je primaju zveri, biljke i drveće. Ona nije samo podnosila, već ie i ispitivala tu sudbinu. Kada je mač pred njom sevnuo u

390

raraku, ona je rukom uhvatila oštricu, da bi, bez obzira na posekotine, ispitala njegov sastav, kovača i vlasnika. Htela je da razume tajnu, misteriju celog tog procesa. Znam da su umetnost i nauka uvek bili instrumenti te želje i da je to njihovo

jedino opravdanje, mada sam često videla kako je na Zapadu, gde sam živela, umetnost perverzno svedena na ukras, a nauka prostituisana umnožavanjem beznačajnih naprava. Znala sam da one potiou od čovekovih primitivnih potreba, i da je pećinski čovek na steni crtao bizone koje je lovio kako bi ih bolje upoznao i kako bi imao više sreće u lovnu. Taj čovek je bio predak svih umetnika. Znam da je nomad, koji je posmatrao dužinu senki da bi otkrio kada treba sa svojim stadom da krene na letnje iispaše, bio predak svih naučnika. AU te stvari sam znala samo svojim duhom, a ne celim bioem. Sada sam bila sva prožeta tim saznanjem kada sam videla kako želja za razumevanjem pokreće ovu ženu. Njoj se lako moglo desiti i nešto sasvim drugo s obzirom da je bila zarobljena prošlošću i sadašnjom sudbinom svog naroda, a to ju je moglo pretvoriti u pasivnu žrtvu koja se svemu predaje bez razmišljanja. Pa ipak, ona nije želeta ni spokoj ni zlato, nego jednostavno saznanje o tome šta bi njen život mogao da mači. Instrument kojim su se koristili lovac i nomad nije bio toliko primitivan da se nije mogao upotrebiti i kasnije. Taj duhovni instrument niie obeshrabrla sve veća složenost života, i on je mogao da obuhvati one mnogo snažnije bizone koji se javljaju u svesti, i da izmeri one raznolike senke koje za sobom ostavlja istorija. Štaviše, Ijudska volja nikada niie zaboravila svoju želju da se koristi takvim instrumentom. Setila sam se onog što ie Denis Sora rekao o MiHci: »Ako odavde do Kine ima samo dvadeset takvih Ijudi, civilizacia ie spašena.« Ako za sledećih milion generacija u svakoj generaciji bude postojalo samo jedno

391

Ijudsko biće koje će se neprestano pilitati o prirodi svoje sudbine, čak i kad ga ona šiba i batina, jednog dana ćemo razrešiti zagonetu našeg Tmiverzuma. Otkrićemo zašto nismo mogli da uradimo ono što je trebalo da uradimo. Ako se bogatstva jednog rudnika ne budu isplatila, a blago s oltara neke crkve ne bude ničemu služilo, a saznaćemo zašto je to tako. Otkrićemo zbog čega zabadamo nož u vrat cmog jagnjeta ili se umesto njega žrtvujemo na onoj gnušnoj stani, i zašto dozvoljavamo da nam se sivi soko gnezdi u grudima, čak i kad svoj kljtm za'bada u naše žile. Okovaćemo naše sopstveno bezumlje. A tada, pobedivši svog vlastitog neprijatelja, bićemo u stanju da se suoimo sa sudbinom koju nam je nametnula priroda, i da se s njom borimo. Šta sve to znači? Koja reč stoji iza celokupne prirode, fcoja, osim jedne jedine? A onda će početi borba u kojoj će napor biti vredan nagrade, pa će i poraz biti ovenčan slavom, a svaki ishod će biti veličanstven. To nadmetanje može trajati milionima godina i u njemu će se ogledati snaga protivnika. A šta će posle toga doći? Ako duh bude u stanju da pomakne cmu zavesu iza zvezda, mogao bi biti zaslepljen sjajem sjajnjim od zvezda, a taj sjaj bi mogao postati bojno polje za ioš jedan veHčanstven sukob koji još ne možemo ni zamisliti. Ka tom sjaju nas je vodila ona žena pored koje smo kasnije ponovo prošli. Dok je ona skrenula sa puta i išla stazom preko travniaka između poljskog cveća koje nije videla, »Zbogom!«, viknuo je Dragutin, »Zbogom, Majko!«

CRNA GORA II

... Popeli smo se u podmje stena koje su bile isprane kišama i ispečene na suncu tako da su odisale čistoćom. Zaustavili smo 'se kod velike betonske cisteme da bismo uzeli vodu za hladnjak u kdUma i ugledali smo nekoliko devojčica koje su u bUzini sedele oko jednog veUkog panja od posećenog platana, a njihove cme i bele ovce pasle su u hladovini. J ovom delu Cme Gore žene su izgubile onu vizantijsku napetost u izrazu i delovale su kao vojvotkinje iz romana Di Moriea s istim numizmatiokim profilima i viteški ozbiljnim dostojaostvom i s onom istom prikrivenom prostodušinošću, srdačnošću i sigumošću u dobrom ponašanju. Ovim devojčicama su nedostajale samo mašne u kosi, reketi za tenis i dečaci u momarskim odelima, da bi izgledale kao poznati . Ukovi iz starih brojeva *Panča*?

»Zar ovo nije jedno od svetskih čuda?«, upita Draigutin, kada nas put, malo kasnije, dovede do pogleda na Skadarsko jezero. I zaista, ovaj pejzaž izdvaja se od ostalih predela, kao što se i zmai izdvaja od ostaUh zveri, Kroz jedan dubok useik, oko hiliadu stopa iispod nas, reka ie uticala u jezero, polako, i kao da se nije mešala s njim...

' Du Maurier, Georges Louis Palmella Busson 18341896 engleski romansijer rođen u Parizu, koji je 1864. postao urednik i poznati karikaturista u lnmiorističkosatiričkom listu *Panč*. prim. prev.

Punch engleski humorističkosatirični nedeljni časopis, osnovan 1841. g. prim. prev.

393

»Jedno dete nas posmatra iza onih ste na«, reče moj muž. »Nemojte obraćaiti pažnju pa će nam možda prići bliže«, re Konstantin, »samo moramo biti veoma oprezni, jer ovde su čak i deca stidljiva a ponosna.« Prošlo je deset minuta pre nego što je jedna mala devojica iizašla iz svog zaklona, a onda joj se pridružila njena dmgarica. »Zdravo, male moje«, viknuo je Konstantin. »Možete M mi reći je li ono ostrvo sa dva brda Vranina?« Nisu hteli da budu nepristojne. Prišle su nam, mada nevoljno. Moglo im je biti oko deset godina i bile su obučene u haljine od domaćeg platna, šarene vunene čarape i opanke sa kljunovima. Svaka je imala dugi vrbov prut, a njihove crme i žučkaste ovce, raštrkane na sve strane, pasle 'su na planinskoj kosi. Jedna devojčica je biila plava a druga cma, sa divnom kosom koja im je padala na slepočnice i čelo boje meda. Obe su bile izrazito lepe, kao da je priroda vodila računa o svakoi pojedinosti, stvarajući ounda čak i od luka obrva i udubljenja na gornjoj usni. Obe su bile plemenito dostojanstvene. Sve je na njima bilo u savršenom skladu. Bile su ponosne kao dobro vaspitani odrasli Ijudi pred strancima, nalazeći pravu meru između srdačnosti i stizdržanosti.

Moglo se videti da im je Konstantinov izgled privukao pažnju. Smatrali su da je taj mali debeljko s isturenom njuškom i gustim omim kovrdžama veoma smešan. Ali u njihovim suzdržaniim i zanesenim osmesima nije bilo nimalo podsmeha niti neprijatnosti. One su bile kao male princeze, vaspitane da uvek budu pristojne. Tada je jedan dečak dotrčao uz brdo i

stao pored nih, nesumnjivo mali primc. Došla je još jedna princeza i još jedan princ. Nih petoro ie stajalo jedno pored dmogog kao oličenje lepote, a'Konstantin je seo na stenu i počeo da izvodi isprobane i zanosne čairolie, koje su bile skrivene ispod negovih cmih kovrdža, šireći rulke, kriveći usne, prevrćuS očima,

394

dok je podizao glas i pravio pauzu u kiutičnom trenutku tako da su njegovi slušaoci vrišteći dodavalii slog koji je nedostajao. U davnoj prošlosti jedan od njegovih pređaka morao je biti vrstan zabavljač na pijaci nekog azijskog grada. Ubrzo su ga deca obasula pitanjima, čas bi se gušdala od smeja, a čas bi ga terala da ponovi i promeni ono što je pričao zato što je narušio neke konvencije bajke.

Nemam pojma kakvu im je priču pričao. Obiiono nam je prevodio svoje razgovore sa drugima, a ovaj put je bio toliko zanet da nam se obratio samo dva puta. Jednom je, pocupujući na svojoj steni, rekao: »Oni su svakoj ovci dali ime, divno sllkovito ime.« A malo kasnije, kada se ioš iedna priaiceza popela uz stazu i pridružila se grupi oko njegovih nogu, on je pozdravio tu malu devojčicu, koja se držala talko ponosno kao da prezire sve oko sebe, i rekao nam: »Ovo je veoma zanimljivo. Njeno ime je Gorda, što e isto kao kad biste vi neko svoje dete zvali *Proud?* Iza toga mora da se krije neka priča kada su joj roditelji dali tžkvo ime.« Dok je to govorio, deca su ga slušala kao da ga razumeju, blago klimajući glavom, gledajući pametno i s nekom suzdržanošću. Bilo je jasno da su se divili onome po čemu je nihova drugarica bila posebna i da su mogli iispričati priču o njenom imenu, ali za njih je to bilo nešto o čemu se ne priča sa stranim Ijudima. Ali da se ne bi previše zadubili u nešto tako ozbiljno, povikali su Konstantinu da mora nastaviti svoju priču.

Ali ona lepa mala princeza koia se prva ispela na breg sada ga više nije pomno slušala, mada je u početku bila njegov naipažljiviji slušalac. Svaki čas je nogledala u mog muža i mene sa sve većom nelagodnošou. Kao da je smatrala da nama nije uikazana onakva pažnja kakva dolikuje gostima. Po

'Gord, ponasan. engl.

395

kušala je da to ispravi time što nam se umilno smešila. Ali osetila je da to nije dovoljno i više nije mogla da se preda priči. Zato je sišla do mesta na kojem je raslo cveće i počela da ga bere praveći jedan savršeno skladan svečani buket. Bila je to za nju velika žrtva, na trenutke i prevelika. Kada bi do nje dopro iznenadni smeh druge dece, ona bi brzo dotrčala i pridružila im se za koji trenutak. Ali onda bi nas apet pogledala, ponovo se pribrala i vratila se svom zadatku. Kada je buket bio dovoljno lep po njenam mišljenju, približila mi se laganim korakom, paklonila se i poljubila mi ruku. Za trenutak nisam je mogla pustiti od sebe. Zagrlila sam je i pomislila kako blizina tog tako divnog bića, jednog meni dalekog i superiornog naroda, podseća na leptira koji bi nenadano sleteo na ruku. Ona se nije usprotivila toj mojoj gesti, smešeći se gledala me je ravno u oči, ukazujući u isti mah dužno poštovanje i mome mužu, ali onog trena kad sam je puatila da ide, smesta se ponovo obrela u krugu oko Konstantina.

Otišla sam do automobHa, uzela kolače koje sam donela iz Kolašina i zatebla Dragutina kako sedi sa strane i uči jednu kornjaču, koju je upravo uhvatio, da liže čokoladu. »Zašto stalno ta trava, trava, tirava?«, govorio je. Odnela sam kolače do Konstantina, stavila mu ih pred nos da ga ne bi prekidala, a on ih je smesta uklopio u svoju priču. Njegove oči su i dalje gledale u visoke kule i kupole koje je opisivao, njegov glas je još uvek zajedno sa morem zapljuskivao jumaike, divove i canske ćeike, prenoseći ih na ovu planinu. S užvišenim gestom čarobnjaka prizvao je sebi lepu princezu i dodao joj kolače, naloživši da svakome dadne po jedan. »A sada svi treba da kleknete!«, naredio je. Deca su poslušno klekla. »Sada dolazi prvi zalogaj!« Svi su ga poslušali. »Sada drugi! A sada treći!«

396

Cini mi se da im je rdkao kako su to čarobni kolači, i da će ih prva tri zalogaja spasiti od neke velike nesreće ili će im dJoneti nešto divno, a oni su ga gledali sa nevericom i u isti mah verovali svakoj njegovoj reči. Zagronuli su se od smeja dok su jeli, ali u međuvremenu su veoma pobožino gledali u kolače. Međutim, kaiko jezik ne zna ništa o čaroliji, a zna veoma dobro šta je ukusno, polizali su sve mrvice ne miisle više na čaroliju. Onda su ponovo seli i šcućurili se, polaiko i suzdržano završavajući poslednje zalogaje, dok ih je Konstantin ćutke posmatrao naslonivši lakat na koleno i podupirući rukom bradu.

Veče smo proveH sa Konstantino

vim prijateljem, Savom Milićevićem, koji je došao po nas dok smo stajali i posmatrali kafco se kolo njiše i zaustavlja u određenom ritmu, posuto kao i tle na kojem su igrali, finim belim prahom mesečitne. Sava je bio pravi uzorak cmogorske lepote, i nema sumnje da njegov karkter nije bio ništa manje plemenit od njegovog izgleda. Ipak, nikako se nisam mogla oslobođiti osećanja kako bi me on, u izvesnim okolnoistima, mogao pozvati i reći mi da se prekrstim i pomoHm Bogu pre nego što mi odseče glavu, a za mene bi bilo nezamislivo da se oduprem nekom ko je nadahnut užvišenim osećanjima. On nam se obraćao na francuskom i na italijanskem, i delovao je kao duhovni brat najfinijeg ©ngleskog profesora. On bi se sasvim dobro uklopio u Oksford ili Prinstonu. Ali u iisti mah on je delovao herojski, delovao je klasično. Pristao je da zakorači u naš moderni i minomi svet, jer je znao da se mi u njemu osećamo lagodnije, ali učinio je to teška srca.

Takov njegov stav ogledao se u svemu, zadiraо je u svaku poru života, iako je snažno i direktno izbijao iz veoma ograničenih običaja njegovog tiaroda. Pokazalo se to čim namjedao našu poštukojoj je bilo i pismo

397

od moje svekrve. Počela sam da se tužim na njen rukopis koji je imao sve vrline osim čitljivosti. Sava je očigledno bio zajprepaščen, a nije ga ismirilo ni moje objašnjenje da se vajkam samo zato što ne mogu dočekati da pročitam pismo, za koje sam bila sigurna da je pametno i duhovito. Njemu bi se mnogo više sviđalo da sam svoj bračni život počela spektakularnim ritualima klanjanja pred svojom svekrvom, što bi me naučilo da je pivosmatram kao predstavniciu Demetre, i da bez pogovora primam i njen nikopis i sve ostalo. Kasnije, kada je čuo da sam za svoja predavanja u

Jugoslaviji dobila orden Svetog Save, rekao je mom mužu: »A zar vi niste dobili ništa? Kod nas u Gmoj Gori Ijudi ne bi bili zadovoljni ako i oni ne bi dobili nagradu koju je dobila žena.« Mada je to bio vic na sopstveni račun, bilo je jasno da on oseća kako je doista pomalo amešan muž čija žena ima priznamje koje on nema, čak i ako su njegova sopstvena priznanja mnogo veća. Čovek mora da ima sve zato što je junak, zato što je njegova hrabrost gotovo božanska, i zato što je on predodređen da dobije sve najbolje, kako njegova sudsudina ne bi bila nepodnošljivo neizvesna. Ova teorija bila bi narušena kada bi žene mogle da dobiju makar nešto što je najbolje, jer mada među ženama ima junaka, ove, ,su samo amateri, a nikada potpimo predani ,pravi profesionaloi. Ali zauzvrat, muškarac koji je obasut tolikim darovima uvek će ženi pružiti krajnje poštovanje i zaštitu, i Sava je govorio o Cmogonkama kao da su sve svetice za koje bi on uvek bio sipeiran da položi svoj život.

To nije bila puka priča. Bilo je sasvim izvesno da je ovaj čovek neustrašiv, kao što je jednako izvesno da se za većinu nas na Žapadu to ne bi moglo reći. Ali to, na

U helenskoj mitologiji boginja zemljoradnj'e, koj'a čuva žito od setve do žetve. Takođe i boginja braka i vaspitanja dece. prim. prev.

398

ravno, nije bitno, budući da ono što žene traže nije lična zaštita, već civilizovani odnosi u društvu, a te dve stvari ne idu uvek zajedno. To smo shvatili kada je moj muž upitao da li je skupa crnogorska narodna nošnja, sa svim svojim zlatnim, srebnim i svilenim ukrasima, a Sava mu je odgovorio da je ona pravi porez za siromašne Ijude, jer samo odelo košta trideset funti, a uz to još treba svašta dodati, uključujući i pušku. »Da li treba imati dozvolu da bi se nosila puška«, upitao je moj muž. »Da«, odgovorio je Sava, »naravno da se mora imati dozvola za pušku, kao i u svakoj drugoj civilizovanoj zemlji, ali ne'i ako se nosi uz narodnu nošnju.« »U tom slučaju dozvola za oružje postaje potpuno besmislena«, reče moj muž. »Ali mi smo ratnički narod«, reče Sava, »i kakva bi to bila naša narodna nošnja bez puške?«

S ostalom poštom ,moj muž je primio i telegram u kojem se od njega traži da bude u Budi'mpešti tiri dana ranije nego što smo planirali. Upravo smo razgovarali o promenama do kojih će zbog toga doći kada je Konstantin odjednom rekao: »Zar onaj čovek koji tamo sedi nije nemački poslanik u Albaniji?« »Da«, odgovorio je Sava, »stil'gao je danas jxsle podne.« »Zbog čega?«, upitao je Konstantin. »Nemam pojma«, rekao je Sava, »možda ide kući na odmor.« »Da se nije nešto dogodilo u Albaniji?«, upitao je Konsitantin. »Ništa niisam čuo«, reče Sava, »a u svakom slučaju ništa ne piše u novinama.« »Ali nešto mora da se događa u Albaniji!«, uzviknuo je Konstantin, odgurnuo tanjur ispred sebe i uhvatio se rukama za glavu. Iispričao je Savi o nemačkim agentima koje smo videU u Svetom Naumu, Peći i Podgorici, a Sava je uzdahnuo. »Ja ne mogu poverovati da se to dogodilo ItaHjanimu koje sam zavoleo još kao student u Rimu. To što rade, to što sklapaju savez sa Nemcima, protivi se njihovoj prirodi.«

399

Za trenutak je zavladala neprijatna tižina, a onda je Konstantin upitao: »Da nema možda još nekog ko je stigao iz Albanije?« Sava je pogledao oko sebe i odmahnuo glavom. »Onda moraš da upitaš nemačkog poslanika šta se dogodilo«, reče Konstantin. »To ne mogu!«, uzviknu Sava ozlojedeno. »Pa to bar nije teško«, reče Konstantin. »Ti si ovde zvanično lice, pa mu se možeš predstaviti i upitati ga da H mu je nešto potrebno. A onda kao uzgred, pri polasku, možeš reći ,Znate li da se ovde priča kako je ma, možeš reći bilo šta! došlo do revolucije u Albaniji?« »Ne, to ne mogu«, reče Sava. »AH zašto?«, upita Konstantin. »Možda neće hteti da mi odgovori«, reče Sava. »Pa šta smeta?«, reče Konstantin pocrvenevši i dodade: »Onda smo na istom na čemu smo bili ranije.« »Ali, ja«, reče Sava pobledevši, »nisam na istom ako nešto upitam čoveka, a on me ponizi tako što neće da odgovori.« »Ma ništa time nećeš izgubiti«, reče Konstcintia. Dva čoveka su ukočeno gledala jedan drugog, a onda je Konstantin rezignitrano slegao ramenima: »E, pa, onda do sutra nećemo znati o čemu se radi, o kakvoj pretnji za našu zemlju.« Tada počesmo govoriti o svojim iplanovima za sledeći dan. Odlučiii smo da ujutru obidemo Cetinje koliko budemo stigli, da se za ručak spusitimo u Budvu i okupamo u moru, pa da posle podne uhvatimo brod za Kotor i da iste noći stignemo u Dubrovnik.

Te noći sam rekla svom mužu: »Kako je bilo čudno gledati ta dva čoveka od kojih svaki misli da bi svet propao kada bi se Ijudi počeli ponašati po merilima onog drugog.« »Da«, reče moj muž, »Sava MiHćević misH da su Ijudi koji ne nose oružje u opasnosti pred strancima i da bez oružja ne mogu zaštititi svoje živote. Konstantin misH da se Ijudi ne mogu odbraniti ukoHko se ne koriste svim sredstvima da otkriju namere svojih neprijatelja. Ponos je najvažnija stvar za prvog, a za drugog je najvažnija

400

nije razumevanje.« Posle pet minuta čula sam njegov pospani glas iz mraka: »Savino držanje me jc podsetilo na nešto što se desilo na planini kada smo se rastajali od one dece. Cini mi se da ti to nisi primetila, jer si biila zaokupljena ubedivanjem Dragutina da će onoj kornjači proraditi creva čim je unesemo u automobil. Baš i ti svašta znaš. Tada je Konstantin dao ostatke kolača onoj maloj plavoj princezi i rekao joj da ih podeli sa drugom decom. Ali bilo je šestoro dece, a samo četir'i kolača. Trebalо ih je podeliti, a to je značilo da treba priznati koliko im je do njih stalo, odnosno do toga da kolači budu pravedno razdeljeni. Ali kada dođe do toga da voda curi na usta, i da je dete gotovo da zaplače ako ne dobiije ono što očekuje to nisu neka uzvišena klasična osećanja. Zato su male princeze uzele kolače i ostavile ih pored sebe, čekajući da mi odemo.« Malo kasnije je ponovo progovorio: »Baš je šteta što ne znaš grčki.« »Sada sam za to prestara«, rekoh, »ali zašto ti je to palo na pamet baš u ovom trenutku?« »Gesita male pirinceze«, reče on paspano, ali ipak završi, »gesta male priinceze kada je spustila kolače bila je idivna sama po sebi, a ne samo po svom značenju. Nema sunanje da se i'sti takav pokret milionima i milioni ma puta ponaVljao od postanka sveta, a ipak je pokret njene mke imao iakomsku svežinu. Taiko je to i u *Ilifadi*. Kada oitaš o čoveku koji nateže luik ili podiže štit, imaš utisak da su ti pokreti posuti rosom prvog jutra na svetu. Neodoljivo je

sve što je iskonsko.«

... Ujutru je Cetinje izgledalo još čudnije nego prethodne noći. Ono nešto zemlje oko grada veoma je plodno i u stanju je da hrani visoko drveće, zelenu travu i uspravno fclasje, zahvaljujući obilnim kišama. Ali tu jedva i da ima zemlje, njive su sasvim male a sve ostalo su porozne stene kroz koje voda prolazi kao kroz sito. Zemlja je tu suva kao stara kost, i to ne samo pod suncem već i pod kišom. Sličnu asabinu vidimo kod Ijudi avog kraja u njihovoj nesposobnosti da prihvate ovakvu prirodu, mada su tu rođeni. Od njih je malo ko putovao po svetu, ali svi znaju da su visovi i goleti Orne Gore nešto sasvim posebno. U gradu se još uvek nalazi Vladičićev dvor koji je verovatno jedinstven na svetu po tome što je među narodom poznat kao »Biljarda«. Tako se zove zato što je tridesetih goditna prošloga veka vladika Petar II doneo sto za biljar prenoseći ga na mazgama iz Kotora, što je bilo veliko čudo. U pristoriji koja je dograđena uz palatu neki italijanski ratni zarobljenici napravili su, po uputstvima austrijskih vojnih geografa, ogroman reljef Crne Gore koji nam je Sava Miličević pokazao s osećanjem zadivljenosti takvim čudesnim oblicima, koje bi bilo prirodnije za jednog Engleza iz močvamih nizija. To što se sami Crnogorci stalno čude Gmoji Gori pokazuje da su zadržali drevno sećanje na svoja ognjdšta u ravnicama i do Unama srpskog carstva.

Pored Biljarde nalazi se cetinjski manastir i; petnaestog veka koji je posle restauracije krajem sedamnaestog veka dobio robustni izgled karakterističan za crnogorsku crkvenu arhitekturu. Na steni iznad njega prepoznala sam mševine one okmgle kule zbog koje je Englez po imenu Ser Gardner Wilkinson pao u očajanje prilikom svoje posete vladici Petru II. Kada je veliki zakonodavac Petar I umro 1830. godine, posle vladavine od četrdeset osam godina, nasledio ga je jedan od najzanimljivijih vladara koji je ikada bio na evropskom prestolu. On je bio obrazovan u ovom cetinjskom manastiru, a onda u manastiru Savini na jadranskoj obali, gde je kralj Aleksandar poslednji put čuo crkvena zvona kada je krenuo na put u Marselj gde će biti ubijan. Budućem vladaru kasnije je bio učitelj srpski pesnik Milutinović. Neki istoričari pričaju kojekakve prie, pa i to da

402

su pravoslavni manastiri bili jazbine primitivizma, praznoverja i razvrata, a da su Srbi obični svinjari. Petar II je govorio nemački, francuski, latinski i ruski, a poznavao je i književnost tih jezika. Bio je odličan upravitelj i poznavalac prava. Izučavao je filozofiju, a naročito misticizam. Pored drugih pesničkih dela aiapisao je i *Luču mikrokozmu*, jednu od najvećih metafizičkih poema na svetu. A u to vreme na engleskom prestolu je bio kralj Viljem IV. Petar II je samo jednom napustio svoju zemlju, i to da bi bio rukopoložen za vladiku i prihvaćen za saveznika u Petrogradu. Ali često je primao strane poseti, koji su bili veoma irapresionirani njegovim upečatljivim izgledom. Bio je izuzetno iep, ali prefinjeniji nego što su to obično Crnogorci, sa dugom cmom kosom, cmom bradom i bledim licem. Imao je neobično prijatan glas, a bio je visok preko dva metra. Nosio je crnogorsku kapu, kao i svi njegovi sunarodnici u to vreme, civeiii ogrtić obrubljen krznom, beli kaput, plave pantalone, crveni pojasi sa zataknutim oružjem, bele čarape i turske papuče. Foput francuskih romantičara, koji su na njega i inače uticali, nosio je veliku cmu mašnu i glaze rukavice.

Od stranih posetilaca najviše je uživao u Lamartinovom društvu, za čija dela je osećao veličanstvo. Ali morao je da prima i maatije ugledne goste. Kada su to bili Englezi, najčešće se radilo o ijudima koji su imali dovoljno hrabrosti da dođu ovamo, ali nisu iroali ni inteligencije ni dovojno znanja da bi ovde otkrili nešto zanimljivo. U Biekvduskoj reviji Blackwood's Magazirie za jatiuar 1845, osim prikaza *Tri musketira*, tog novog uspeha gospodina Aleksandra Dime, neki engieski oficir i njegova žena pišu o svojoj poseti Viadici kada je predvodio vojsku na ostrvima Skadarskog jezera.

Njihovo putova

5 Rebeka Vest očigledno nije bila obaveštena o Njegoševim drugim putovanjima. prim. prev.

nje je doista moralno biti strašno. Ali njima su Crnogorci, koji su inače, mada na poseban način, toliko profesionalni ratnici, da se i ne mogu baviti ničim drugim, delovali kao »amateri«, pa im se činilo da Petar samo čeka da skupi dovoljno novca kako bi pobegao u neku civilizovaniju zemlju. Ser Gardner Wilkinson je imao više razumevanja, ali bez sumnje je nervirao svog domaćina. On se izričito divio obdarenosti Petra II, počevši od njegove streljačke veštine da pogodi Hmun u vazduhu on je mislio da je to »nevenovatan uspeh za jednog vladifcu«, pa do njegovih upravljačkih sposobnosti. Ali on je bio skandalizovan onom okruglom kulom pored cetinjskog manastira zato što je na njoj video turske glave, koje su bile nasadene na kočeve, i oko nje gomile lobanja.

»Lice jednog mladića«, pisao je Ser Gardner, »bilo je naročito izrazito. Zgrčena gornja usna, ispod koje se video red bejih zuba, odavala je izraz užasa po čemu bi se reklo da je taj čovek jako patio u trenutku smrti, bio zbog straha ili bola.« Ovaj prizor je za Gardnera bio veoma potresan. To je doista bio strašan dokaz izopačenosti do koje je dovelo prisustvo Turaka u Evropi. On je protestovao kod Petra II koji mu je umomo rekao da se tu ništa ne može. Kada bi Crnogorci prestali da vraćaju Turcima ravnom merom, Turci bi to shvatili kao slabost i pokorili bi ih. Mogao mu je reći i to da su Crnogorci stalno bili prisiljeni da odsecaju glave svojih sunarodnika, koji su bili ranjeni na bojnom polju, kako ih Turci ne bi zatekli u životu pa ih mučili i sakatili. Ne možemo optuživati Crnogorce za ono što su radili Turcima, kada su ih Turci često prisiljavali da to isto rade svojoj braći.

Sir John Gardner Wilkinson 1797.1875 engleski arheolog, prvi Britanac koji je pisao o Jugoslaviji na osnovu ličnog putničkog istkustva 1844. g, u knjizi *Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovinu* 1848. pritn. prev.

404

Duboko ogorčen Ser Gardner je otpotovao u Hercegovinu, i stigavši do dvora mostarskog vezira bio je još ogorčeniji kada je pored njega ugledao istu okruglu kulu sa nasadenim

glavama Crnogoraca. I tu je pokušao da protestuje, ali Vezir mu je rekao da on tu ništa ne može, budući da su Crnogorci ferajnje okrutni prema jednim Turcima koji nikada nikome nisu učinili nikakvo zlo. Ser Gardner mu je onda predložio da objavi primirje i da se sastane sa Petrom II, ali Vezir je to odbio tvrdeći da su svi pripadnici pravoslavne crkve varalice.

Međutim, obećao je da će Turci prestati da seku cmogorske glave ako Crnogorci prestanu da seku turske. Ser Gardneru, Je to delovalo ubedljivo, pa je napisao pismo jadnom Petru II u kojem kaže da je Vezir jedan veoma fin čovek i da mu je jako stalo da dođe do humanog rešenja ovakvog rđavog običaja. U ,svom odgovoru Petar II nije pokazao nekog baš velikog žara. Kao da nije verovao da se u istoj porodici može dvaput postići onakav uspeh kakav Je postigao njegov stric Fetar I, koji je na sledeći način odgovorio Napoleonovom maršalu Marmonu kada ga je ovaj prekorio zbog iste stvari: »Čudi me da ste vi Francuzi ogorčeni nečim takvim, s obzirom da ste sami odsekli glave svome kralju i kraljici.« Petar II se zadovoljio time što je odgovorio da mostarski vezir uopšte nije fin čovek do kojeg mogu dopreti humani razlozi, budući da je poznat po svojim zverstvima i po tome što Je često žive IJude nabijao na kolac. Tu Je Jedini lek, kaže se u pismu, da Turci budu isterani iz Evrope.

Petar II je umro u četrdeset sedmoj godini, što Jeapsurdno kratak životni vek za jednog Crnogorca. Ali imao Je sušicu, čemu su možda doprineli i književni razlozi. Jer njegov učitelj, srpski pesnik Milutinović, živeo Je u NemačkoJ i bio Je pod snažnim uticajem

Rebeka Vest je bila pogrešno obaveštena da Je Njegoš živeo 47, a ne tek 38 godina, naime od 18131851. prim. prev.

405

romantičara. Od njih je piimio uverenje da oluja podstiče duhovno nadahnuće i imao je običaj da svog odanog učenika, dok je još bio gotovo dečak, vodi u planine i po najgorem nevremenu, kako bi u njemu probudio osećanje za Uzvišeno. U svakom slučaju, siroti Petar II morao je biti umoran od svoje sudbine. Nije bilo lako biti božanstveni div, sa pesničkim genijem miltonovskog kova i prirodnom svetačkom po svojoj blagorodnosti, a u isti mah biti u ulozi vođe jednog naroda »plemenitih divljaka«, prisiljenog da se varvarski spori oko svakog novog koraka u civilizaciju, sa moralnom zagonetkom koja je nagrizala same borene njegove religije i njegove nacionalne vere. Ako se vredi boriti za civilizaciju, zašto je onda svet civiUzovanog Zapada ravnodušan prema tragediji njegovog naroda, a tako prijateljski raspoložen prema njegovim ugnjetcima?

... »Ulazite! Ulazite!«, povikao je Dragutin. »Čeka nas divan dan u Budvi. Ako ne krenemo sada, nećemo stići da se okupamo pre ručka.« Odvezli smo se putem koji je bio teatralno obasjan suncem. Pored puta nalazila se žandarmerija koju su Austrijanci gradili, ali je nisu potpuno završili 1914. godine. Na oknima njenih prozora presijavali su se dijamantski talasii. Dole se videla Budva, igrad opasan zidinama, na okruglom poluostrvu, kao neka mala bela komjača na pozadini plavog mora. Od zlatne žutilovke sunce je bilo još više zaslepljujuće, a njene stabljike su virile iz svake pukotine do koje nije stigla motika. Jer sada smo se posle dužeg vremena vratili u područje u kojem se obrađuje zemlja, i to zemlja koja je tako plodna da u poređenju s nj'om polja oko Podgorioe izgledaju divlja u svojoj lepoti. Ovde su vinogradi i maslinjaci bili jaki kao vino i gusti kao ulje po svome bogatstvu, a pšenica na obrađenim terasama prkosno je dizala svoje klasje. U stvari, Primorje nema baš naročito plodno tlo, čak ni ovde na jugu. Ali mi smo gledali oči

406

ma koJQ su se navikle na Makedoniju i Cmu Goru i kojima je ovakav prizor polja, prekrivenih bar tankim slojem zemlje, delovao napadno. A i more nas je iznenadilo svojim znamenjem slobode i bogatstva. U daljini je parobrod izgledao još manji od tračka njegovog dima, nešto bliže se jedna jahta njihala poput lenjog albatrosa pored staklaste sUke nekog ostiva, a nekoliko manjih čamaca je razvilo jedra u pravcu naboranih talasa. Na svetu postoje mnogi Ijudi koji ne moraju dirindžiti da ne bi gladovali, koji mogu da putuju radi zadovoljstva, a ima i takvih aije skupocene kuće koštaju mnogo obroka hrane, i koji sebi mogu priuštiti da ih drugi Ijudi služe, i da svašta rade za njih što ooveku baš nije neophodno, da im grade čamce i da ih u njima voze. U Srbiji i Makedoniji zaboravili smo da postoje takvi.

Turci su upropastili Balkam, i ta šteta je tolika da još nije nadoknađena niti će se lako nadoknaditi. Budva je jedan od manjih primorskih gradova do kojeg Venecija nije mnogo držala, s obzirom da leži toliko južno da je bio veoma izložen napadima sa mora. A ipak nam se učimilo da je tobogat grad, čvrstidobro sačuvan. Arheologii smatraju da je pijaca još uvek na istom mestu gde je bila u vresme starih Grka. Umutar divnih gradskih ziidina, koje su bMe prošarame grimianim puzavicama, nalazila su se dva reda stolova u senci visokih savijenih platana, a seljaci su sedeli pored njih na niskim kamenim klupama, obućeni u crnu narodnu nošnju. Koračala sam među tim Ijudima u zanosu. Oni su bili siromašni i njihova roba ne bi predstavljala nešto naročito na nekoj pijaci Zapada. Ali oni nisu bili mršavi od toga što nisu imali dovoljno hrane i niko od njih nije sedeо samo sa gomilicom pasulja ispred sebe.

Prizor takvog obilja, koliko god ono bilo r»Iatiwio, razdragao nas je. Požurii smo se da prođemo ispod Lava Svetog Marka koji je držao otvorenu knjigu iznad gradske kapije. Zastali smo svega nekoliko trenutaka da bis

407

mo se zadivili filigranskoj savršenosti ovog grada u kojem se na samom ulazu videla crkva iz devetnaestog veka, s oštrim obrisima iz vremena strasne rane pobožnosti, pored nje se nazirao bašenski zid prekriven crvenim ružama, a u bliziiri su kametne stepenice vajijiigale od seoke jednog velikog platana do sunčanih visova venicijanske tvrdave. Razišli smo se na razne strane da kupimo ono što nam i nije bilo potrebno, iz čistog uživanja što imamo za to prividno neograničene mogućnosti. Kad smo se ponovo sreli na ulici, muž mi Je rekao: »Pogledaj, draga, kod jednog Albanca kupio sam ti srebmu kopču ručne izrade.« A ja sam odgovorila: »Pogledaj, ku.pska sam kupaće kostime za sve nas.« A KoHštantin je rekao: »Pogledajte, kupio sam ova dva turska bodeža za svog malog sina i čovek mi Je obećao da će im zatupiti oštricu dok se vratimo sa ručka.« A Dragutin Je rekao: »Pogledajte, kupio sam svilene čarape za svoju ženu.« A Sava je došao kroz gradsku kapiju i rekao nam: »U onom tamo hotelu naracio sam crvene cipie i palačinke za ručak, a ručaćemo na oinoj terasi koja je sva u mžama. Samo se morate požuriti! Nećete imati vremena da se okupjate, ručate i uhvatite iMod za Kotor ako ne požurite!« Uprfcos tome, odJednom smo osetili kao da Je svet opusteo, kao da se ispraznio. Na makedonskim planinama nije bilo nlčega nifiega vidljivog. Ali tu Je bilo skriveno ono ogromno nevidljivo blago koje

Je ostavila Vizantija, čije su kamate narasle za vreme zatočeništva Slavena, i koje Je sada bilo dovoljno veliko da bi se njime mogle finansirati mnoge avanture duha kakve ne bi došle u obzir u siromašnijim zemljama. Bilo je to kao da smo izgubili neki veliki kapital pa čemo ubuduće morati da živimo od skromnih sredstava.

... Na koži pod odećom Još uvek sam

osećala radost koju mi Je donela slana voda, a i svežina mi je Još uvek kolala u knd. Na

408

tacni su nam doneli divnu ribu i još jednu vrstu vina. A vetar je donosio miris ruža i šest belih jedara koja su s otvorenog mora klizia ka obali. Konstantin, koji Je sedeo do mene, odjednom ustade i povika: »Ali šta je to tamo? Pogledajte one automobile!« Nedaleko od gradske kapije, u senci nekoliko palmi, bio je slobodan prostor za parkiranje automobila. Kada smo nešto ranije prolazili tuda, parkiralište je bilo prazno. Sada je tu stajalo šestsedam različitih kola, aii mnogo skupljih nego što bi čovek mogao očekivati da će zateći u Budvi. »Pogledajte, na svakom je postavljena mala zastava, Sve su to diplomatska kola. A sigurno je da nisu stigla iz stranih poslanstava u Beogradu. Postoji samo jedno mesto odakle su mogla doći, a to je Tirana u Albaniji. Zarko bih želeo da saznam šta se to dešava u Aibaniji.« Frestali smo da jedemo i počeli da posmatramo metal i hrom koji se svetlucao u senci palmi, dok su zastavice iepršale na vetru, »Zar to mora da bude nešto važino?«, upitala ,saim nevoljko. »Nema sumnje da je to nešto veoma važno!«, uzviknuo Je Konstantin. »Nisu svi diplomatii došli iz Albanije samo da bi se okupali na budvanskoj plaži! Oni su došli u Jugoslaviju da bi mogli telefonirati i telegrafisati svojim vladama bez znanja Albanaca. Plašim se da je rđavo stalo s Aibainjom, veoma rđavo, i nikako ne može biti dobro kada je Italija tu već umešala svoje prste.«

Sava je rekao: »Opel Je kao što je bilo u vreme Turaka.« »Kako da saanamo o čemu se radi?«, vajkao se Konstantin i gorko dodao: »Kada bih ja bio neko zvanično lice ovde, Ja bih to već dawio znao. Saznao bih ouog tre.ia kadj se dogodio.« Sava je ukočeno odgovorio: »Ali, Ja ne radim u policiji. Verovatno bi došlo do mučne prepirke da Konstaritin nije uzvlknuo: »Znam kako ču saznavati! Vidite li onog mladića tamu, koji stoji sa druge strane puta? Znam ga veoma dobro. Rekao sam vam da imam mnogo prijatelja gde god se nađem, a ovaj mali Je iz

409

Albanije. Stefanopolis! Hej, Stefanopolis! On je Grk kojeg sam upoznao u Atini, a kako dobro zna strane jezike, on radi u jednom stranom poslanstvu u Tirani. Hej, Stefanopolis! Eno, viidite da me je čuo!« »Morala te je čuti cela Dalmacija«, reče Sava.

Mašući nam rukom da bi pakazao kako mu je drago što vidi Konstantina, gospodin Stefanopolis nam je prišao bez osmeha i zaustavio se ispod naše terase, učtivo se naklonivši. Ne, on ne može da ruča s nama. POvšto se zatekao u Budvi, moraće da poseti svoju rođaku koja je udata za gradonačelnika. Bio je to lepo obučen mladić, sa mekim šeširom malo nakošenim na bujnoj kosi, i u dobro skrojenom otmrenom odelu, tako da je izgledalo čudno što mu je lice bilo poput onih lica kakva vidamo u novinama i filmskim žurnalima kod Ijudi koji su i inače imali tešku prošlosit, a saida su još zapali i u krlzu. Bilo je to pre svega umorno lice. Takav izgled bi mogla imati namučena žena nekog pijanice u trenutku dok sluša kako se njegovi nesigumi koraci približavaju vratima. Konstantin je prestao da govorii fraeouski i počeo je da grakće, postavljajući svoja pitanja na tom kreštvom jeziku kojim se služe savremeni Grci. Mladić je pdgovaran kratkim prigušenim rečenicama, gledajući sve siimomije i grčeo lice. Izbacio je donju usnu, a onda izvadio džepni češalj i počeo da ga provlači kroz svoju gustu kosu, dok je Konstantin povikao: »Rekao sam vam da je rđavo stalo s Albanijom. Veoma rđavo. Tamo je pravi masakr. Italijani ,su potkupili sve Ilude na vlasti, a oni su zauzvrat uhvatili i pobili četiri stotine mladića, koji bi bili opasni za Italijane kada uđu u zemljiti, i sve je io izvedeno pod izgovorom da su spremali komunistički ustanak Sve Je'to odvratno, tako odvratno, i niko tome više ne može da sagleda kraj.«

EPILOG

Bio je to kraj našeg Uskršnjeg putovanja. Pozdravili smo se sa Konstantinom u Kotoru i ukrcali se na naš veliki blistavi parobrod. Pre nego što smo pošli na spavanje, još jednom smo bacili pogled na Dubrovnik, koji se, tako neobično za velike gradove, celovito ocrtavao u toj beličastoj tami zvezdane junske noći, kao da je bio grad naslikan na novčiću. Ujutro je dalmatinska obala klizila pored nas gola poput kamenoloma, sve dok predveče nismo stigli do Sušaka, one luke iz koje smo krenuli. Sutradan smo pošli nazad prema Zagrebu preko planina koje su, prošli put, izgledale kao da znaju samo za zimu i sneg. A sada su imale boju lavlje kože i izgledale su tako spržene da se činilo kako znaju samo za letnje podne. Sada, kao i onda, nije bilo ni traga od Ijudi u pejzažu. U dolinama koje su bile tako iskonski napuštene da su u sećanju iskrasvala zaboravljena biblijska imena, kao što su Horeb i Baka, rumeno cveće i bezbojne stene treperile su u prozirnom vazduhu onemoćalom od jare, a sve drugo je bilo potpuno nepomično. Planinski pašnjaci i borove šume hi'vatskog Gorskog Kotara, gde devojčice sa šarenim marjunama na glavi čuvaju ičrave, a drvoseče s ofcrpglim kapama zamahuju svojim sekirama, donele su olakšanje ne samo očima, već plućima i mišićima.

Tri ili četiri sata pre Zagreba sišli smo s voza i proveli dzm na Flitvičkim jezerima, najvedrijim i najmanje ozbiljnim od svih pri

411

rodnih čuda. Ovde stvaralački duh prirode toliko odstupa od uobičajenog, kao i na Ni jagari, u Velikom Kanjonu ili na Materhomu. Ali ovde nema ni traga tragicili jezovitosti, toliko je sve u znaku radosli i Ijupkosti. Šesnaest jezera, velikih i malih, leži među livadama i šumom'itim bregovima, a povezana su svetlucavim vodopadima koji se muzikalno oglašavaju. Ponekad su to spiralne stepenice, ponekad su brzaci, a nađe se i poneki

anifiteatar, ali uvek su ti oblici savršeni u svojoj ljupkosti, i bez traga grandioznosti. Retko se nađe velika lepota u ovom vidu. Mocart je svojim najfinijim nadahnućem obdario Suzanu koja je ipak samo subreta, ali teško je naći takve primere u drugim umetnostima. Celo jutro i posle podne šetali smo zelenim senovitim brežuljcima, okruženi svetlom i odsjajem voda koji se lako probijao kroz zelene senke, i razgovarali o Konstantinu. Ovo mesto je u izvesnom smislu bilo njegovo otkriće. On je tu dolazio kao dečak, dok je još bio u Austriji, a maio ko je dolazio na teritoriju primitivnih Slavena. To mesto je on često slavio u svojim delima. Setili smo se nekih njegovih reči i rastužili se zbog njihove prikladnosti, jer oboje smo ga zavoleli, a sada je za nas bio zauvek izgubljen.

... U kasno popodne dok smo pili kafu i Jeli hleb sa džemom od trešanja na balkonu, nebo Je postalo olovno, veliko Jezero ispod nas je potamnelo, a prodoran ciklonski vetar počeo Je da savija dr'eće u šumi, uvrćući vrhove krošnji. Ceo prizor Je odjednom bio prekriven zavesom bučne kiše. »Naše oluje su prekrasne«, rekao je ponosno kelner sanjalačkog pogleda, »i obično traju tri dana.« Bio Je iznenaden kada Je video da smo naručili taksi da bi nas odvezao na stanicu. U udaljenim delovima Evrope čovek često nađe na tragove starih književnih pokreta, pa je i
'Lik subrete u Mocartovoj operi *Pigarova ženidba*. prim. prev.

412

ovaj kelner pripadao epohi romantizma, mada je zapravo bio veoma mlad. S obzirom da smo bili obrazovani i relativno imućni, njemu se činilo kako bi trebalo da se ponašamo u stilu ljubavnika u *Jadima mladog Vertera*, koji na zvuk groma padaju jedno drugom u zagrljaj, drhte od uzbudjenja i pominju ime nemačkog pesnika koji je napisao odu oluji. Bio je to, na žalost, Klapštak. Ali za nas, sa našim prtljagom, tri dana olujnog vremena predstavljalo bi pravi vagnerijanski muzički festival.

Brzi voz nas je predveče doveo u Zagreb. U restoranu veUkog modernog hotela u bUzini stanice, još intenzivnije nego u relativnom obilju budvanskih dućana, ponovo smo osetili zlovolju zbog zasićenosti materijalnim dobrima i istovremene lišenosti izvesnih bitnijih stvari. Bezbrojna jela su se redala na jelovniku, ali Ijudi oko nas su bili bezbojni i bezizražajni. Po njihovom odelu nismo mogu znati odakle su i šta su, a razlozi njihove živahnosti bili su neorazumljivi za posmatrača. Dok smo nezahvalni ležali u svojim udobnim krevetima, razmišljali smo o tome kako ovde, za razliku od drugih slavenskih krajeva, život duše ne poprima oblike koji bi bili vidljivi oku. Jutro nam je pokazalo da nismo bili u pravu. Slovima koja su bila vekha kao sam Zagreb, pred nama je pisalo da ovde, kao i na PHvičkim jezerima, romantizam još uvek traje, mada u obliauna koji su manje detinjasti od padanja u nesvest pred olujom.

... Povratak u Englesku za mene je značio povlačenje u zaklon. Ništa u životu nije na mene toHko uticalo kao ovo putovane kroz Jugoslaviju. DeHmično je to možda zbog podudarnosti između prirodnih obHka i boja zapadne i južne Jugoslavije i imutar

2 Frederick Gottlieb Klopstock 17241803 nemački pesnik koji je u poeziju uneo romantičarsku izražajnost, osećajnost, melodičnost i rodoljubivu sadržinu. prim. prev.

413

njih oblika i boja moje mašte. Makedonija je zemlja koju uvek vidim pre nego što zaspem i kada se budim. Kad god bih bila umoma od mesta u kojem sam se nalazila, još od detinjstva sam želeta da se to mesto pretvori u grad sličan Jajcu, Mostaru, Bitolju ili Ohridu. Ali ovo putovanje me je uzbudilo i stoga što je ličilo na praćenje vunene niti koja će me izvesti iz lavirinta za koji nisam ni znala da sam u njemu zazidana. Može se desiti da će me ta nit na kraju dovesti samo do zaključane kapije, i da će otkriti kako je taj lavirint jedino što mi je dato na ovoj zemlji. AU sada bar znam sve uglove i zavoje u tom lavirintu, znam kojim se hodnicima stiže u pojedine zasvođene odaje, a pre nego što sam došla u Jugoslaviju ništa mi u životu nije moglo otkriti te tajne. Zato sam sebi rekla: »Da je neka Rimljanka, nekoliko godina pre razaranja Rima, shvatila razloge tog razaranja i motive koji su pokretali varvare i Rimljane, i da je zapisala sve što je osetila i znala o tome, njen zapis bi bio značajan za istoričare. Mada možda ne toliko fatalna, moja situacija je jediako zanimljiva.« Moja dužnost je, bez sumnje, da zapišem sve što o njoj znam.

Tako sam odlučila da stavim na hartiju ano što je jedna tipična Engleskinja osećala i mislila krajem tridesetih godina ovoga veka, onda, kada je, već svesna neizbežnosti drugog anglonemačkog rata, mogla unazad da krene cmim vodama tog događaja sve do njegovog izvora. To me je obavezalo da se povučem i nekoliko godina provedem ispitujući osnove svega toga. Morala sam da ispišem jednu dugu i složenu istoriju, i da je popunim zapisima o sebi i Ijudima koji su sa mnom putovali, budući da je moj cilj bio prikazati prošlost rame uz rame sa sadašnjošću koju je ta prošlost stvorila. I dok sam se rvala sa svojim materijalom više godina, sam materijal mi je nametnuo nekolike ideje.

Ponovo sam počela da sumnjam u imperije. Od detinjstva sam, i svesno i nesvesno, bila u svađi sa njima, s obzirom da sam bila

414

rođena kao građanin jedne od najvećih imperija koje je svet ikada video, a odrastala sam kao njen nemilosrdni kritičar. Nikada nisaim bila toliko glupa da bih optužila onog čoveka koji je izmislio imperijalnu teoriju, niti sam poiicala činjenicu da se vrednost imperija ponckada blistavo dokazala u praksi. U vreme kada je postojala izrazita nejednakost među ijarodima na ovoj zemlji, u dane kada neki od njih ništa nisu znaU o poljoprivredi i složenom procesu koji stoji iza naoko jednostavnog fenomena nomadskog stočarstva, i kada su zbog gladi bili izrazito pljačkaški nastrojeni, kada su još uvek iskreno uživali u nasilju, oni koji su bili napredniji nerazumno su, u nastojanju da zaštite sebe i materijalia dobra takvu svoju potrebu pretvorili u osvajačku naviku. U tim vremenima, takođe se dešavalo da varvari poseduju neki metal ih biljku koje su razvijenijd narodi umeU bolje da iskoriste, aU su se varvari odupiraU tome iz čiste zlovolje. Ako bi čovek zastupao komunističku teoriju da sve stvari pripacaju svim Ijudima, morao bi se složiti i sa tim da je opravdano slamanje takvog otpora. AU isto tako je tačno kako već dugo vremena nije istina da nerazvijeni narodi svima nanose

veUku štetu. Pretnja divljaštva već odavno je ukroćena tehničkim postignućima. Ratovi koje civilizovaini narodi vode da bi došU do sirovina koje njihovi primitivni vlasnici ne koriste, vekovima već nemaju svoje opravdanje s obzirom na zloupotrebe jačih. AU kada se više nisu mogle naći moralne sgnkcije za imperijaUzam u njegovim kasnijim fazama, onda je on dobio hipokritsko opravdanje pružanja dobrog primera. Teorija po kojoj Britanska Imperija postoji zato da bi uvela red kod naroda koji to ne mogu sami, većim svojim delom je čista prevara, aU ona je bila nadahnute onima čija je Ijubav za akciju sušta prevara.

... Kada se razmišlja o Jugoslaviji, ova naličja svake imperije postaju očigledna. Ne

415

znam za izrazitije tragove jednog zločina od pljačke Makedonije i Stare Srbije, gde su Turci pet stotina godina toliko pljačkali stanovništvo da su došli do tačke od koje nisu mogli dalje bez opasnosti da ostanu bez budućih žrtava. Siromaštvo Ijudi u Bosni i Hercegovini, ako izuzmemu Muslimane i Jevreje, predstavlja tešku optužbu koliko Turaka tpliko i njihovih naslednika Austrijanaca. Venecija je Dalmaciju prosto ogolila. Hrvatskoj je na putu razvoja stajala takva mađarska uprava koja je na bezbnoj načina dovela do toga da po materijalnom prosperitetu bude toliko iza svojih zapadnih suseda. Na Balkanu, imperija nikada nije značila starateljstvo. Doduše, postojali su oni koji su verovali u to, ah oni su završavali u zatvoru. To što nijedna imperija nije bUa u stanju da stvori iljude koji bi u isti mah biU dobri osvajači i upravljači, takođe je donelo vehke patnje Južnim Slavenima. To se ne odnosi na one oblasti koje su pripadale Austriji i Veneciji, jer te ih sile nikada nisu pokorile već su zavladale lakšim metodom piljarske diplomatijske. Ali to je dalo osnovni ton turskoj simfoniji.

... Razmišljanje o Jugoslaviji otkriva nam i druge, katastrofalne aspekte svakie imperije. U efikasnost imperijalnog sistema, kao pomoći u razvoju civilizacije već posle prve faze krajnjeg primitivizma, počela sam da sumnjam još dok sam pisala ogled o životu svetog Avgustina. Činilo mi se da bi Afrika bila mnogo srećnija da Balbus nikada nije izgrađio svoj zid. Moja istraživanja jugoslavenske prošlosti samo su još više produbila takve sumnje. Dalmatinska obala predstavlja jednu stranicu mrtvačkog kovčega. Unutra se naiazi mrtva iHrija: veHko krsJevstvo koje je rimska imperija pogubila u ime svoje civiHzatorske misije. IHri su moraH biti pijani,

'Lucius Cornelius Balbus I v. n.e. učesnik u mnogim Cezarovim reformama, a kasnije rimski prokonzul u Africi.

416

kažu uobraženi Rimljani, kada nisu shvatili šta će Svetonije da uradi sa njihovom svetskom slavom. Oni su bili pljačkaii i nikome nisu mogli da garantuju bezbednost na svojim drumovima. Ali ako neki razbojnik opIjačka i pobije jednu porodicu, a posle izjavljuje kako su to bili toliko grozni Ijudi da je on vršio svoju javnu dužnost kada ih je pobio, nećemo mu baš spremno verovati, pogotovo ako postoje dokazi o suprotnom. A tih dokaza ima veoma mnogo. Ilirija je visoko uzdigla svoju glavu među istočnim silama koje Rim nikada nije dostigao po prefinjenosti i grandioznosti. Aleksandar Veliki, u poređenju s kojim svaki Rimjanin deluje kao mediokritet, poreklom je bio gotovo čisti Ilir. Ali i kada su bili pobedeni, mnogi Iliri su u vodenju rimskih državnih poslova bili pravi divovi kada se uporede sa svojim savremenicima iz Italije. Zato je nemoguće prihvatiti rimsku verziju ovih događaja.

Vreme je pokazalo da se osvajanje Uirije ne može smatrati opravdanim. Pravi rat je trajao dve stotine pedeset godina, zatim je sledilo pedeset godina gušenja ustanka, da bi se došlo do mira koji je trajao samo stotinu godina. Ali i taj mir je toliko trajao zahvaljujući samo darovitim Iliroima koji su bili piumorani da u svoje ruke uzmu upravu nad zastareloan mašinom impenije. Prema tome, oni su svoje sposobnosti iskazivali pod otavajuom okohiostima, kojih ne bi bilo da je postojala slobodna Ilirija. Štaviše, njihovi poduhvati su ostali bezuspešni zbog katastrofe koju je prouzrokovala sama imperija. Varvarska osvajanja koja su zaustarala razvoj imperije i uništila veći deo evropske civihzacije, proširila su se na zapad kontinenta brzinom plamena. To se ne bi moglo desiti da su naši na otpor čvrsto povezanih država čija bi poh Gaius Suetonius Tranquillus oko 70 oko 140 rimski pisac, sekretar cara Hadrijana. Poznat po biografijama rimskih careva, pesnika, istoričara itd. prim. prev.

tička uprava obuhvatala njihove naionalne i ekonomiske granice. Ali Rim je razorlo sve te države. Umesto njih, osnovana je jedna labaVa federacija naroda, već duže vremena demoralisanih potčinjenošću stranoj upravi, čija je efikasnost bila ugrožena mniogim poMtičkim, ekonomskim i vojnim slabostima. Mongohma je bilo dovoljno da dođu u dodir s tim narodima, pa da ih pokore na licu mesta.

... Dok sam se rvala sa materijalom ove knjige, često sam sebi govorila da će sada konačno sve izaći na dobro. Jer stara Tiuirska je nestala, a njen naslednik nije zainteresovan za stvaranje imperije, Rusija je postala Savez sovjetskih repubUka, a Habzburzi su pali. Mirovni ugovori u Versaju, Trijanonu i Sen Zermenu doneli su slobodu malim narodima. Za te narode sloboda je prava ekstaza. Znam da je to istina jer sam to videla sopstvenim očima. Finska, Estonija, Latvija, Čehoslovačka i Jugoslavija, sve te zemlje liče na mlade Ijude koji se ujutro, posle dugog sna, protežu pored otvorenog prozora. Kada u tim zemljama čovek sedne u restoran, ili kada prošeta javnim parkovima, može gotovo osetiti miris sreće. Ništa tako lepo nije se desilo u celokupnoj istoriji kao oslobođenje ovih naroda koji u svom vekovmom zatočeniju nisu izgubiH dušu, nego su prolazna životna isificisutva svog naroda dugim maštanjem preobrazili u trajna i nadahnuta umetnička dela. Teško je čak i zamisliti šta su sve mogu postići da su imali vremena za ovladavanje iskustvom političke samostalnosti, jer mada ima naroda koji su znatno doprineU razvoju civilizacije, ti narodi su slobodni zato što su imali sreće, i nisu, kao Slaveni, Finci i baltifik naoodi, naučili onu mudrost koja se »prodaje na pustim pijacama gde niko ne kupuje. I na onim ledinama gde orač uzalud očekuje žetvu«.

... Vest o tome da se Jugoslavija suprotstavila Hitleru obasjala je poput sunčeve svetlosti sve zemlje koje je on progutao i ponizio, obećavajući proleće. U Marselju su neki Ijudi ubrali cveće u svojim baštama, a drugi su naručili vence u cvećarnicama i pošli su sa cvećem u pravcu ulice Kanebijer. Policija je shvatila njihovu nameru i zaustavila ih je na ulici. Ali Ijudi su ušli u tramvaje koji su tuda prolazili. Vozači tramvaja voziU su tako sporo da su Ijudi mogU posuti cvećem ono mesto na kojem je bio ubijen Aleksandar, kralj Jugoslavije.

BELEŠKA O PISCU

Rebeka Vest 18921983 ide u red onih evropskih inrtelektualaca između dva rata za koje je pisanje pre svega bilo najpotpuniji oblik morakiog angažovanja u svom vremenu. Kao ni Džordž Orvel, iU Andre Malro na primer, ni ona nije pisac jednog žanra i jedne teme, već takav stvaralac koji je svojim delom odgovarao na raznolike izazove epohe. Rođena u Londonu kao Sisili Izabel Fearfield *Cicely Isabel Fairfield*, za pseudonim je izabrala ime odlučne heroine iz Ibzenove drame *Rozmersholm*, koju je još kao učenica srednje škole glumila u Edinburgu.

Već 1911. godine Rebeka Vest se u Londonu pojavljuje kao politički publicista i borac za ženska prava u časopisima *Slohođna iena* i *Nova slobodna žena*. Njena prva knjiga je kritioka studija o Henri Džejmzu *Henry James*, 1916. No uskoro počinje da objavljuje i romane među kojima su najzapaženiji *Povratak vojnika The Return of the Soldier*, 1918, *Sudija The Judge*, 1922, *Trska koja misli The Thinking Reed*, 1936, a naročito *Fontana koja se presipa The Fountain Overflows*, 1957 i *Ptice padaju The Birds Fall Down*, 1966. Osim nekoliko knjiga feničkevih ogleda, između dva rata Rebeka Vest je objavila i zapaženu biografiju svetog Avgustina *St. Augustine*, 1933. Drugi svetski rat doneo je Vestovoj i nove htraianističke imperativne, tako da je za *Njujorker* posle rata napisala seriju tekstova o Nimiberškom procesu, koji su okupljeni u knjizi *Značenje izdaje The Meaning of Treason*, 1947.

420

Po opštem mišljenju, međutim, najznačajnije delo Rebeke Vest jeste njen obimini putopis o Jugoslaviji *Crno jagnje i sivi soko Black Lamb and Grey Falcon*, 1941. Čim se pojavila ova kinjiga je bila obasuta profaranim i krupnim rečima. O njoj se pisalo kao o jednoj od »velikih knjiga duhovne pobuine protiv dvadesetog veka« *Njujorker*, kao o »monumentalnoj hronici« *Njujork Tajmz* i kao »ljubavnoj aferi« sa Jugoslavijom koja podseća ina Hemingvejev zanos Španijom *Njujork Herald Tribjun*. Koliko je interesovanje ova knjiga izazvala u anglosaksonskom svetu svedoči i činjenica da je doživela brojna izdanja, uključujući i najnovije 1987. godine.

Prihvatom izbora iz ovog neuobičajeno obimnog dela prevodilac se nukovodio nekolikim razlozima. Pre svega, za irazliku od Rebeke Vest, imao je na umu našeg a ne anglosaksonskog čitaoca. Zato su u ovom izboru izostavljeni opisi onih vidova naše istooje i kulture koji su kod nas odavno postali opšta mesta. Sa druge strane, pojedine digresije Rebeke Vest ne stoje u neposrednoj vezi sa Jugoslavijom kao njenom glavnom temiom. Takav je slučaj sa mnogim episodama austrougarske istorije koje su date veoma detaljno. U ovom izboru one su znatno skraćene. Konačno, valja reći da su prilikom selekcije za prevodioca bili važni, koliko tematski, toliko i književni razlozi. Odabrani su, naime, oni delovi iz originala u kojima su raznoliki darovi ove engleske spisateljice doživeli najčitljivije i najupečatljivije uobličenje.

Tokom 19889. godine najveći deo ovog prevoda *Književne novine* su objavljivale u nastavcima. Redakciji *Književnih novina* i interesovanju mnogih čitalaca prevodilac duguje posebnu zahvalnost.

N. K.

SADRŽAJ

Jugoslavija Rebeke Vest pradfMOI

5 CRNO JAGNJE I SIVI SOKO

Prolog	25
Putovanje	42
Hrvatska I	56
Hrvatska II***	71
Dalmacija I	81
Dalmacija II	89
Dalmacija III	103
Dubrovnik	118
Bosna I	130
Bosna II	143
Bosna III	153
Bosna IV	176
Srbija I	188
Srbija II	200
Srbija III	211
Srbija IV	223
Srbija V	237
Srbija VI	258
Makedonija I	271

Makedonija II	282
Makedonija III	295
Makedonija IV	306
Makedonija V	318
Stara Srbija I	329
Stara Srbija II	344
Stara Srbija Kosovo I	358
Stara Srbija Kosovo II	369
Crna Gora I	380
Cma Gora II	393
Epilog	411
<i>Beleška o piscu</i>	420

**Rebeka Vest
CRNO JAGNJE I SIVI SOKO**

Četvrto izdanje

Džepna knjiga Beogradskog izdavačkografičkog zavoda
Generalni direktor Holding kompanije BIGZ Dobrosav Petrović

Glavni i odgovorni urednik Miroslav Maksimović

Urednik

Miroslav Maksimović

Recenzent Nikola Koljević

Lektor Dubravka Zurić

Likovnografička oprema Pera Stanisavljev Bura

Korektura BIGZa

Izdavač

HOLDING KOMPANIJA BIGZ d.o.o. BIGZ Izdavačko preduzccé d.o.o. Beograd, Bulevar vojvoda Mišića 17
Stampa

HOLDING KOMPANIJA BIGZ d.o.o. BIGZ Grafičko preduzeće d.o.o. Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17
Za izdavača Miomir Stanković

Tiraž: 1000 primeraka

Beograd, 2000.

ISBN 8613009670